Ն. ՅԱ. ՄԱՌ

ԸՆՏԻՐ ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ-1949

40 Б-30 Сейф

А II	
12595	

ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМ. Н. МАРРА
АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

Н. Я. МАРР

СБОРНИК ИЗБРАННЫХ РАБОТ

ТОМ I

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1949

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
Ն. ՄԱՌԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵՋՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Հ10
Մ-30

Ն. ՅԱ. ՄԱՌ

ՄՏՄՈՓՎԱԾ Է 1961 թ.

ԸՆՏԻՐ ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՀԱՏՈՐ I

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ 1949

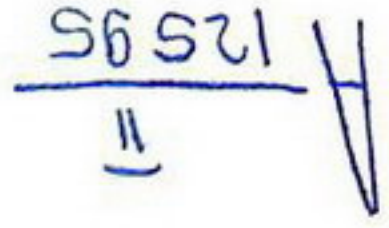

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՑ

Ն. Մառի անվան լեզվի ինստիտուտի Գիտ. խորհրդի որոշմամբ հրատարակված սույն հատորը պարունակում է սովետական խոշորագույն լեզվաբան Ն. Մառի ընդհանուր տեսական կարևորագույն աշխատություններ՝ «Լեզվի ճոր ուսմունքը», «Լեզու և մտածողություն», «Պատմական պրոցեսի հարցը հաբեթական տեսության լուսաբանությամբ», որոնք մեծ գարկ կտան սովետական հայագիտության և շատ օգտակար կլինեն սովետական բուհասարդության, ուսանողության և ուսուցչության համար: Պետք է ճշել նաև, որ առաջին անգամն է, որ Մառի աշխատությունները լույս են տեսնում հայերենով, որով է Մառի տերմինաբանության բարգմանության հշտումը, որով և հարստանում է նաև հայոց գրական լեզուն: Տեքստը ապագրության համար պատրաստել են ընկ. ընկ. Գ. Սեվակը և Ս. Ղազարյանը:

Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի
Ն. Մառի անվան լեզվի Ինստիտուտ

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Ն. Մառի անվան Լեզվի Ինստիտուտը ձեռնարկել է ակադեմիկոս Ն. Յա. Մառի ընտիր աշխատությունների ժողովածուների հրատարակությունը։ Առաջին անգամն է, որ սովետական մեծ գիտնականի աշխատությունները լույս են տեսնելու հայերեն լեզվով։

Հանրահայտ է, որ Ն. Յա. Մառը նախահեղափոխական ժամանակաշրջանում իր գիտական աշխատություններով, հայտնաբերած սկզբունքներով, հայ, վրաց և կովկասյան այլ լեզուների և կուլտուրայի ուսումնասիրություններով ոչ միայն մեծ հետաքրքրություն է արթնացրել մեր և Անդրկովկասի եղբայրակից այլ ժողովուրդների կուլտուրայի, պատմության և լեզվի նկատմամբ, այլ դրանց ուսումնասիրությունը բարձրացրել է մի նոր աստիճանի վրա։

Նիկոլայ Մառի աշխատությունները, այդև գիտական ամբողջ գործունեությունը, նպաստել է Անդրկովկասյան ժողովուրդների փոխադարձ ճանաչմանը և եղբայրակցության մեծ գաղափարին։ Լինելով նախահեղափոխական Ռուսաստանի ամենաառաջադեմ գիտնականներից մեկը՝ Ն. Մառը ցարիզմի կաշկանդիչ պայմաններում կանգնել է ազգային լեզուների և կուլտուրայի պաշտպանության հողի վրա, հակադրվել է տիրապետող ռեակցիոն գիտական ուղղություններին՝ լեզվաբանության, հնագիտության և բանասիրության մեջ։ Իր անդուլ աշխատանքներով նա սրբանել է գիտության նոր ուղիները և գիտական պրոբլեմների ճիշտ լուծում։ Առաջադեմ իր հայացքներով, խիզախ իր եզրակացություններով, խորաթափանց իր հետազոտական մտքով Մառը պատրաստել է աշակերտների ու հետևորդների մի մեծ բանակ, որ քրանաջան կերպով լծված սովետական գիտության և կուլտուրայի մեծ գործին՝ այժմ մշակում և զարգացնում է սովետական գիտությունն ու կուլտուրան Ռուսաստանում, Հայաս-

տանում, վերաստանում, Ուղղեկիտոնում, Ուկրաինայում, Ադրբեջանում և այլուր:

Սակայն ակադեմիկոս Նիկողայոս Մառի ամենամեծ վաստակը եղավ այն, որ նա ձևավորեց լեզվաբանական նոր ուղղությունը՝ սոցիալական ուղղությունը: Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական մեծ Հեղափոխությունից հետո Նիկողայոս Մառի նախորդ շրջանի պրոբլեմով որոնումները նոր հող ստացան և, արդյունավորվելով մարքսիզմ-լենինիզմի մեծ գիտությամբ, վերածվեցին նոր ուսմունքի:

Դեռ նախահեղափոխական շրջանում ակադեմիկոս Ն. Մառը շատ հարցերում հակադրվում էր բուրժուական լեզվաբանությանը՝ հնդեվրոպաբանությանը: Երբ նա իր մոտ ծանոթացավ մարքսիզմ-լենինիզմի կլասիկների աշխատություններին, որոնց մեջ մարքսիստական լեզվաբանության հիմնական դրույթներն արդեն կային, Ն. Մառը քրտնաջան աշխատանքով և անխոնջ պրպտումներով լուծեց լեզվաբանության սկզբունքային հարցերը, ձևավորելով դրանք որպես մարքսիստական լեզվաբանություն: Երիտասարդ ուսանողի նման ուսումնասիրում էր նա և՛ մարքսիզմի կլասիկների աշխատությունները և սովորում նոր ու նոր լեզուներ՝ չուվաշերեն, ուդմուրդերեն, ֆիններեն, բրետոներենի լեզուն (Ֆրանսիայում), բասկերի լեզուն (Իսպանիայում), հետաքրքրվեց արևելյան լեզուներով և այլն, կուտակելով հսկայական լեզվական նյութ լայն ծավալի լեզվաբանական ուսումնասիրությունների համար: Իր հետազոտությունների մեջ ընդգրկելով հարյուրից ավելի լեզուներ՝ ակադեմիկոս Նիկողայոս Մառը իր մարքսիստական դրույթները ստուգում ու հիմնավորում էր այդ լայնածավալ փաստերով:

Շատ շուտով Ն. Մառը նկատեց հնդեվրոպաբանների սահմանափակությունը և այդ սահմանափակության հետևանքով նրանց կատարած միակողմանի սեռական հարաբերությունների ուսման լեզվի նոր ուսմունքն ստեղծելուն զուգահեռ նա քայլ առ քայլ հերքում էր բուրժուական լեզվաբանության սկզբունքային դրույթները. նախալեզվի սեռությունը, լեզվախմբերի անջատության սեռությունը, լեզուների զարգացման մետաֆիզիկական մեկնաբանությունը, բնորոշիչը լեզվաբանական երևույթների բացատրության մեջ, բուրժուական լեզվաբանության առաջնային հիմունքները, լեզվական երևույթների ֆորմալիստական բացատրությունը և այլն, և այլն:

Իր ուսմունքի հիմքում դնելով պատմական մատերիալիզմը, ձևևույթների բացատրության մեջ ելակետ ընդունելով մատերիալիստական դիալեկտիկան՝ Մառը նոր լուսաբանություն տվեց լեզվաբանական բազմաթիվ խնդիրներին և սկզբունքային հարցերին։ Մառը, հետևելով Լենինին, կիրառելով իր ստեղծած հնէտնական վերլուծության մեթոդը, մարքսիստորեն լուծեց լեզվի ծագման հարցը՝ հայտնաբերելով լեզվի հնագույն մի որակ՝ գծային-կինեմատիկ լեզուն, հիմնավորեց և լեզվաբանորեն հաստատեց լեզվի և մտածողության փոխադարձ կապը և դրանց պայմանավորվածությունը հասարակական-տնտեսական կյանքով, նա բացահայտեց լեզուների ստադիալ զարգացումը՝ կապված ընտանիքի ստադիալ զարգացման հետ, բազմաթիվ փաստերով հիմնավորեց մարդկության լեզվաստեղծական ընթացքի միասնությունը, մատերիալիստորեն հիմնավորեց առանձին լեզուների առաջացման տեսությունը «բազմալեզվությունից դեպի միալեզվություն» ճանապարհով, ցույց տվեց լեզուների զարգացման, նոր լեզուների կազմավորման ճանապարհը՝ կապված մարդկային հասարակությունների տնտեսական-հասարակական զարգացման հետ։

Բուրժուական լեզվաբանության՝ հնդեվրոպաբանության տեսությունը էթնիկական և ազգային լեզուների առաջացման մասին հակասում էր մարդկության պատմության և հասարակական զարգացման իրական ընթացքին։

Ն. Մառը, հերքելով բուրժուական լեզվաբանության լեզվաընտանիքների տեսությունը և հիմնավորելով լեզուների ստադիալ զարգացման թեզը, վերացրեց այդ հակասությունը, և լեզվի պատմությունը դարձավ մարդկային հասարակական կյանքի զարգացման պատմության անդրադարձումը։ Ն. Մառը լուծեց նաև մի շարք պատմական խնդիրներ՝ հատկապես ժողովուրդների առաջացման հարցը, ազգային լեզուների զարգացման հարցը, այլև ապագայի համամարդկային լեզվի առաջացման հարցը՝ ելնելով ընկեր Ստալինի հանճարեղ դրույթներից։

Այսպիսով, Մառի ուսմունքը հանդիսացավ լեզվաբանական պիտության մեջ մի իսկական ռևոլուցիա։

Համ(բ)Կ կենտկոմի պատմական որոշումները իդեոլոգիական աշխատանքի գանազան բնագավառների մասին հնարավորություն տվին վերաքննության ենթարկելու գանազան պիտությունների հիմունքները։ Այդ որոշումների լույսի տակ մեր կա-

ցան վերամանիզմ-մորպանիզմը բիոլոգիայի մեջ, հայրենասիրության կոսմոպոլիտիզմը արվեստի մեջ, հնդեվրոպականությունը լեզվաբանության մեջ և այլն, որոնց անակցիան բուրժուական պետական ուղղություններ։ Այդ պատմական արշավանքի լուսաբանությանը պայծառորեն երևացին սովետական պետական ուղղությունները, Մշակութինյան պետությունը բիոլոգիայի մեջ, Մակարենկոյի պետությունը մանկավարժության մեջ, սոցիալիստական տնտեսության տեսությունը պրակտոպետության մեջ և Մառի Լեզվի նոր ուսմունքը լեզվաբանության մեջ։ Այսպիսով, Մառի ստեղծած Լեզվի նոր ուսմունքը մտավ մարքսիստական պետությունների պահանջները՝ որպես սովետական առաջավոր պետության, որպես կոմունիզմի պետության, ի հակադրություն բուրժուական տեսակցիոն լեզվաբանության՝ հնդեվրոպականության։

Այս է, որ պարտադրում է սովետական մեծ լեզվաբան Ն. Մառի անունը կրող Ինստիտուտին հոգ տանել սովետական հայ հասարակայնության հայերեն լեզվով մատակարարելու մեծ լեզվաբանի կարևոր աշխատությունները, որոնք հրատարակվելու են «Ընտիր աշխատությունների ժողովածու» ընդհանուր վերնագրով։

Այս առաջին հատորում տեղ են գտել Ն. Մառի երեք կարևոր աշխատությունները. «Հարիթմական տեսությունը», «Լեզու և մտածողություն» և «Պատմական պրոցեսի հարցը հարիթմական տեսության լուսաբանության համար»։

Դրանցից առաջինը ամփոփում է ակադեմիկոս Ն. Մառի Լեզվի ընդհանուր ուսմունքը, որ նա պրել է 1928 թվին, կարդալով իրեն պատախոսական դասընթաց Բաքվի համալսարանում։ Այդ աշխատության մեջ ամփոփված է Լեզվի նոր ուսմունքի նախաձեռնները մինչև 1928 թիվը։ Ինչպես կտեսնի ընթերցողը, այս աշխատության մեջ համարյա ձևավորված են Մառի Լեզվի նոր ուսմունքի հիմնական դրույթները, սակայն որոշ հարցեր կան և այս աշխատության մեջ, որ դեռ մինչև վերջ չեն մշակված։ Այդ տեսակետից Ն. Մառի «Լեզու և մտածողություն» աշխատությունը մի տեսակ լրացում է նախորդին՝ լեզվի և մտածողության փոխադարձ կապի պարզաբանման հարցում, ինչպես և լեզվի դարգացման սոցիալականության հարցում՝ կապված պետականության սոսկիալ զարգացման հետ։

Ժողովածուի մեջ զետեղված 3-րդ աշխատությունը պրակտորում է Ն. Մառի պատմափիտական կոնցեպցիան։ Ճիշտ է, որ այս աշխատության մեջ արտահայտած մի շարք մտքեր հետա-

պայման էլ ավելի մշակվեցին Ն. Մառի կողմից, սակայն այս-տեղ հիմնականում երևում են Մառի պատմափիլիսոփայական ըմբռնումները:

Ի վերջո պիտի նշել, որ Մառի աշխատությունների հայերեն թարգմանությունն ունի մեծ դժվարություններ թե նրան ճիշտ ըմբռնելու և նրա մտքերը հայերեն ճիշտ հաղորդելու գործում և թե, հատկապես, Ն. Մառի Էվոլվի նոր ուսմունքի հայերեն պիտակին տերմինոլոգիան ստեղծելու գործում: Ինստիտուտի աշխատակիցների ջանքերով մասամբ հաղթահարված են այդ դժվարությունները, սակայն Ինստիտուտի պիտակին կոլեկտիվը խորը գիտակցում է, որ այդ ուղղությամբ նա դեռ շատ անելիքներ ունի:

Ար. Ղարիբյան

26/4—49 թ.

ר. שז. ז"ו

ԼԵԶՎԻ ՈՒՍՄՈՒՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԱՍԸՆԹԱՑԻ ԾՐԱԳԻՐ[1]

1. Արագ հերթափոխություններ հարեվական տեսության պարզաբանման մեջ, նրա փուլերը։ Հարեվական լեզվաբանություն. 1) հարեվական լեզվի ուսմունքը և 2) հարեվական տեսությունը (լեզվի ընդհանուր ուսմունքը)։

2. Հարեվական տեսությունը։ Բոլոր լեզուների ներթափանցությունը նրանում։ Շարկապում նյութական կուլտուրայի պատմության և սոցիոլոգիայի հետ։ Նրա կարևորությունը ոչ միայն հնաոճի, պղպարանի, արվեստի պատմաբանի, բանասեղծի, դրամանագետի, այլև հասարակագետի համար և միջազգային, և ազգային շահախնդրության դեմ, իսկ հատկապես ապագա միասնական միջազգային սոցիալական լեզվի պրոբլեմի համար՝ ամբողջ մարդկության լեզվական նվաճումների օգտագործումով, առանց բացառելու ժամանակակից սոցիալական կառուցվածքներից մերժված ցեղերի ու ազգերի լեզուները, հավասարապես օգտագործելով այսպես կոչված միջազգային արվեստական լեզուները։

3. Մեկ տեսակի հերթափոխումը մյուսով բազմալեզվայնության միալեզվայնության անցնելու ճանապարհին և հընչական լեզվի առեղծվածությունը մարդկության աշխատանքով, նրա արվեստականությունը։

Մարդկային հնչական լեզվի, իրրև որևէ մեկի, թևկուզ և բնության շնորհի չգոյությունը, բնական լեզուների չգոյությունը։ Ապագա միասնական լեզվի ուրվագծվող բնույթն ըստ օրգանական կապի անդատակարդ ենթեսության, անդատակարդ հասարակայնության և անդատակարդ կուլտուրայի հետ։

---

[1] Այս ծրագիրը նախապրվել է լեզվի ընդհանուր ուսմունքի վիրաբերյալ դասախոսություններին, որը կարդացել է Ն. Յ. Մառը 1927 թ. Բաքվում, Ադրբեջանի վ. ի. Լենինի անվան Պետական Համալսարանի արևելագիտական ֆակուլտետում։ Ծրագիրը հրատարակվել է 1927 թ. առանձին բրոշյուրով։

4. Լեզուն առնչակ հասարակության անմիջական բանավոր-հաղորդակցության միջոց է, իսկ գրավոր հաղորդակցությունը՝ միայն երկրորդական, ածանցյալ ձև։ Լեզվի գոյության պայմանները և գրավոր հաղորդակցության պայմանները տարբեր են, ուստի գրավոր հաղորդակցության զարգացումը չի կարող ենթարկվել լեզվի զարգացման օրենքներին։ Գրավոր հաղորդակցության զարգացումը կախված է հասարակական կյանքի պայմաններից։ Գրավոր հաղորդակցության զարգացման հետևանքով լեզուն ձեռք է բերում նոր հատկություններ, որոնք չունեին նրա բնական գոյության ժամանակ։

5. Գրավոր հաղորդակցության զարգացումը հանգեցնում է լեզվական նշանների ֆունկցիաների տարբերակման, որի հետևանքով առաջանում են նոր նշանների տեսակներ։

6. Հասարակության զարգացման տարբեր աստիճանների համար բնորոշ է հաղորդակցության տարբեր միջոցների գոյությունը։ Հասարակության զարգացման տարբեր աստիճանների համար բնորոշ են հաղորդակցության տարբեր միջոցներ։ Գրավոր հաղորդակցության զարգացման տարբեր աստիճանների համար բնորոշ են գրության տարբեր տեսակներ։ Գրության զարգացման ընթացքում նկատվում է գրության տեսակների փոխարինում։ Գրության զարգացման ընթացքում նկատվում է գրության տեսակների միաձուլում։ Գրության զարգացման ընթացքում նկատվում է գրության տեսակների տարանջատում։ Գրության զարգացման ընթացքում նկատվում է գրության տեսակների ինքնուրույն զարգացում։ Գրության զարգացման ընթացքում նկատվում է գրության տեսակների փոխադարձ ազդեցություն։ Գրության զարգացման ընթացքում նկատվում է գրության տեսակների փոխադարձ կախվածություն։ Գրության զարգացման ընթացքում նկատվում է գրության տեսակների փոխադարձ պայմանավոր

հայտարարության (ПЭРЯТ, էջ 1–7) ուղու մասին մինչև „Unter dem Banner des Marxismus“-ի տեղ (1926, պրակ 3, էջ 558—599) „Über die Entstehung der Sprache“ աշխատության հրապարակումը (առանձին գնապիրը ПЭРЯТ-ում, էջ 286—335. լեզվի ծագման մասին)։ Հաբեթարանության ուսումնասիրած լեզուների շրջանակի ընդարձակումը և հաբեթական տեսության պարզացման հանրապետարանային սրվագիծ՝ օրինակներով և բովանդության։

8. Այդ ուղով ընթանալու պահին դեռ նեռած կարծեցյալ գիտական դրույթներ, ուսմունքներ, կամ պրոնումներ «սառայական լեզուների», «նախալեզվի և լեզուների ցեղային մարքության», այս կամ այն լեզվաընտանիքի օտար վայրում «նախահայրենիք» ունենալու, մի լեզվական չինական պարիսպների, պրավոր հիշատակարանների լեզվական երևույթները ժամանակագրելու մասին։ Այս առնչությամբ Հաբեթանության բացառիկ դերիշխանությունը հին լեզվարանական դպրոցում և գերազանց ուշադրությունը դեպի մեռած լեզուները, արհամարհանքը տեսական ուսումնասիրության մեջ բառական նյութի նկատմամբ համեմատական քերականության և նրանց անալիզների ցած հաբեթական տեսության։ Գիտական աշխարհի վերաբերմունքը դեպի տեսությունը։ Եվ հղրակացություն—ակտիվության ուժեղացումն ու ընդլայնումը։

9. Հաբեթական լեզվարանության՝ հնդեվրոպական լեզվաբանության շարունակությունը, նրա հետագա զարգացումը։ Հաբեթարանի վերաբերմունքը դեպի հնդեվրոպական լեզվաբանությունը։ Հաբեթական լեզվաբանությունը և սովետական նոր կուլտուր-տնտեսական շինարարության, մասնավորապես ազգային գծով։

10. Հաբեթական լեզվաբանության տեխնիկան և տերմիններ։ Անալիտիկ տառադրության (տես „Аналитический алфавит абхазского языка. К вопросу о реформах письма“)։ Պայմանական նշաններ (վերառերում, անկում, բուլգում և այլն)։ Ձայնավորների և բաղաձայնների դրավոր գծագրումը։ Տերմինների մի զգալի մասի իմաստը։

11. Տառադրության Սխեմի չկը՝ տառերի թվային մեկնաբանության։ Պարզ հնչյուններ, բուլերի (տուլա-չչական և շնչող) և ուժեղների՝ բարդերի (կիսաշփական), իսկապես դիֆուդ

կարգի հնչյունների հետ ունեցած փոխհարաբերության ոլորտները:

12. Ուսումնքի նորությամբ լսարանում առեղծված արտասպության վերլուծը անկման հիմք չունի, չնայելով նոր նվաճումների աճման, որոնք առաջ են բերում հին ըմբռնման, երբեմն իսկ ամենանորերս արտահայտված ըմբռնման, ինքնաքննադատության և վերանայում: Այսպես, ուղղումներ են պահանջում լեզվի ծագման վերաբերյալ նորագույն աշխատությունների հետացած մասերը:

13. Հրապարակված ծննդաբանական ծառի թերությունները, անլրիվությունը (բացակայում են ամերիկյան, օվկիանյան, աֆրիկյան լեզուները, հավասարապես և Ասիայում դրավիդական և հնդկաառոնի այլ, ոչ-սրսկրիթական=«ոչ հնդեվրոպական» լեզուները) և պարզացված սխեմատիությունը (հետևյալ սրսկրիթյան լեզուների ընդհանուր հիշատակումը):

ա) Չինարենը, նրա մեխարանական բացարձակ հնությունը և էվոլյուցիոն հարաբերական նորույթները:

բ) հարեվարանների հանդիպումը ամերիկանիստների հետ, Եվրոպիայի լեզուների շոշափումը ամերիկյան լեզուների հետ, հարեվական ոնության պարզացման ոսկե առապիայում սրսկրիթական լեզուների և ասհատարակ հյուսիսային և ֆիննական լեզուների մերձացում:

գ) Եվրոպական լեզուների ուրվագծվող կապը Հնդկաառոնի լեզուների միջոցով (առատրո-ասիական լեզուներ), մինչ սրսկրիթականները («մինչ հնդեվրոպականները») ամերիկյաններին հետ:

դ) նախդիրներով կազմվող լեզուների խումբը նաև Աբեմատրում, ներառյալ հարեվական լեզուները:

ե) Անկախ նախդիրայինի կազմությունից, առատրո-ասիական լեզուների կապը հյուսիսում ֆիննականների և մալայականի միջոցով հեռավորականին, ճապոնական և կորեական լեզուների հետ:

զ) Աֆրիկան, նույնիսկ հարավայինը, առանձին լեզվաառեղծական աշխարհ չէ. հառանեռոսյան, կամ նոմայան լեզուն միջերկրածովյան է:

է) Բուն հարեվական լեզուները հարեվականների հետ շաղկապելու առթիվ:

14. Ամբողջ աշխարհի լեզուների ծննդաբանական ծառ-տոհմին տալիս փորձի արձակման թերությունները: Ձևական տիպարանություն, տիպարանության վերաբերյալ գոյություն ունեցող պատկերացումների անբավարությունը և իրենց պատճառները ըստ տոհմական կարգի հետ ունեցած կապի, ըստ լեզվի կառուցվածքում ունեցած անդրադարձման: Սկզբնական կառուցվածքն ստանց ածականների, ստանց բայերի, ստանց դերանուններ, ստանց կապակցության տերմինների (շաղկապների) կառնգրիայի, ստանց քերականական սեռի, թնական սեռի հաշվառմամբ: Անջատական (սինթետիկ), կցական (անալիտիկ և դերանվանական) և թեքական տիպերը (ձևաբանական մասերի տրտոնության և կայունության):

15. Թեքական տիպարանության մի տեսակի հնության նրա մյուս տեսակի համեմատությամբ չի ենթադրում ամենահետնապես տեսակի անալիտիկ ծննդաբանական կապը հետ հետ: Հարևանական բուրդի բարդությունը:

16. Տիպարանության որոշում ոչ թե առանձին հատկանիշների, այլ հատկանիշների համալիրության մասին, կցական, թեքական տիպարանության որոշումը:

17. Տիպարանության անջատականությունը և իմաստաբանության յուրահատկությունը չինարենում: Իմաստաբանության պրիմիտիվությունը: Չին. 'ձուկ' yü, 'անձրև' yü: Բազմիմաստությունը:

18. Ձևաբանության փոփոխականությունը բառապաշարի իզոլյացիայի և բառերի իմաստի փոփոխականության հետ լեզվաստեղծման տարրեր դարաշրջաններում, անտեսական և հասարակական կյանքի տարրեր դարաշրջանների (այդ կյանքի ցեղային կազմի) համապատասխան. չին. ma 'ձի'—մոր. մկ. liш-ma 'ձի', լատ. pān-is 'հաց', հուն. bâlan-os 'կաղին':

19. Բառերի փոփոխականության հետ ձևերի փոփոխականության միաժամանակ կամ անջատ, ընդհանրության («ցեղային») և տարբերակման տարրեր ձևերից (ձևական տիպարանության համար հատկանիշների) և դասակարգային, resp. արտահայտական մասնիկի նշանակության:

20. Լեզվի պաշտամունքային բնույթը: Մոգիկը (կախարդության) իրեն արտադրության գործոն և արտրդական լեզու:

21. Ըստ լեզվի տիպի նաև նրա հնչյունական կազմը:

Հին սեռականների հնչյունների, հատկապես դիֆտոնգների և դիֆտոնգոիդների, resp. կիսաշփականների, առաջին հերթին նասալիզացիաների՝ բացթողումների կամ կրճատումների մասնագիտական պրոցեսը: Զանազան սեռականների լեզուների ընդհանուր համեմատական քննություն այս տեսակետից՝ ամերիկյան, սեմական, պրոմեթևդյան լեզուների (առանձնապես անոմալիաների և հանգամանքների մեջ), առանձնապես անոմալիաների և հանգամանքների: Տառանում, առավել կամ պակաս արհամարհ, ավելի հին սեռականների լեզուներում, հենց հաբեթական լեզուներում: Շրմնգույնչ նվազում բանկերենի, այլև հատանոտաների հնչական կողմի մեջ: Հնչյունական կազմի պղծությունը և նրա պրոցեսը:

22. Յուրաքանչյուր սեռականի կարգավորությունը մեկ տիպի առանձնացած պետության մեջ և սրա հետևանքները—այսպես կոչված ռասայական լեզուների և ընտանիքների պատճառ: Հաբեթական սեռականի կառուցվածքի հատկությունը, նրա բազմասկզբությունն ու նրա տարբեր տիպերի սինտաքս դիսկրետիկ կապվածությունը: Դրա մեջ են հենց քերականության երկու տեսակը. սեմական շեղում—վրացերենը (հին պրակ.), պրոմեթևիական («հնդեվրոպական») շեղում—հայերենը (պրարաբ):

23. Հնչական համոզոնիկ համապատասխանությունները (կորեսպոնդենցիաներ), այսպես կոչված հնչյունական օրենքները իրրև հիմք լեզուների ձևական դասակարգման, նրանց առաջիկայում:

24. Համոզոնիկ համապատասխանությունների օրինակներ հաբեթական լեզուների առա-շչական ճյուղից՝ առլական (առլ.) և շչական (շչ.) խմբերից:

25. Սոցիալական հնչյունափոխություն (սոցիալական խմբավորումներ ըստ հնչյունական համապատասխանությունների): հնչյունների փոխհարաբերությունների և լեզվի մեջ նրանց փոխհարաբերությունների հաշվառումը ոչ իրրև ֆիզիոլոգիական փաստերի, այլ իրրև հասարակական փոխհարաբերությունների ցուցիչների տարածության մեջ, տերիտորիալ («միջնեպային») կամ ժամանակի մեջ («ներցնեպային»):

26. Սոցիալական հնչյունափոխության պրոցեսները (բնութեական-հասարակական մեթոդիկա, խաչավորում): Յուրաքանչյուր կազմավորված հնչական լեզվի խաչավորվածությունը: Վերը ոչ թե ըստ արյան են, այլ ըստ ընդհանուր ինտենսիվության:

Հնչական լեզուն դծայինի ժառանգություն: Յեղի տարբերէչ հնչակամպլնքը ոչ թե կենդանական է, այլ հոգեբաշխ:

27. Դիախրոնիկ. հնչական համապատասխանությունները՝ լեզուների ձևական դասակարգման հիմք նրանց պինամիկայի մեջ (հնչական լեզվի հնէաբանական կտրվածք):

28. Ձանազան սխոռնիների և յուրաքանչյուր ավյալ սխոռնեմի տարբեր լեզուների փոխհարաբերությունների բարդության համեմատ աղյուսակ կառուցելու դժվարությունների մասին:

29. Գլխավոր դժվարությունը լեզվաառեղծման միասնական սլրոցեսի ծննդաբանության կազմելու մեջ (բոլոր հատկանիշների հաշվառման ձգտումով)—ժառանգականության իրրև լեզուների առաոեղծման մեջ կասեցնող սկզբունքի աճման և առեղծագործության մեջ կասեցնող սկզբունքի աճման և առեղծագործության մեջ փոփոխություն, հնոց նրա շարժման (բարբառայնության, պայմանների հատնացում մուտացիան կարգի հերթափոխության համար, ուղղագիտ առեղծագործեր կամ պայքարներ) պայմաններում: Սկզբում դասակարգի տեղ, ոչ ոքի, ոչ էլ հնչական նյութ լեզվական աշխատանքի համար: Լեզուն՝ մարդկային կոլեկտիվի առեղծագործության:

30. Լեզվի ծագման սլրոբլեմի հետաքրքրությունն ու նշանակությունը դասընթացում անցածի դեմարային շարադրանքի առնչությամբ ընդհատ մինչև ծննդաբանական աղյուսակ կազմելու դժվարությունների հարցը: Մարդկության հնչական լեզվի զարգացման կենսական ուժ աղյուսակը բացատրում է նրա լուկ անդրադարձված գոյության պատճառով: Կոլեկտիվի առեղծագործությունը՝ լեզուն «արտացոլումն է նրա ոչ միայն մտածողության, այլև նրա հատարակարգի ու անհատության, արտացոլում լեզվի տեխնիկայի ու կառուցվածքի, համատարպես և նրա իմաստաբանության մեջ: Ինքնին լեզուն գոյություն չունի իրրև օբյեկտիվ երևույթ, որ ապրում է հատուկ ֆիզիոլոգիական կամ հոգեբանական օրենքներով: Լեզվական երևույթների, առհատարակ հնչական լեզվի կենսունակությունը նրանց օրգանական կապվածության մեջ է նյութական կուլտուրայի և տեխնիկայի զարգացման հետ: Այս առնչությամբ կուլտուրաների տարածման սահմանավորման տեղի հարցը Արևելքում կամ Արևմուտքում:

31. Մարդկության պատմության արևմտա-եվրոպական հնադիտական կառուցումը 1925 թվականի ձևակերպումով: Կուլ-

տուրքի սպիտակերաման լեզվարանական տեղը նյութի առավելագույն կուտակման և փաստերով հավաստված մատուցման կարգի երկարատև պրոցեսի պայմաններում: Այնտեղ է «հայրենիքը», մարդկության կուլտուրայի և դրա հետ միասին հնչական լեզվի բուն սոցիալական-ոտեղծագործական միջավայրը: Դա Արևմտյան Եվրոպայում է՝ Միջնադարավերջը:

32—33. Նախնադարյան կուլտուրան և գծային լեզուն, նրա եղանակները՝ կախված ֆիզիկական և հասարակական ոլորտներից (բնական և արհեստական եղանակներ): Ձևերի դերը: «Նախնադարյան կուլտուրա» տերմինի անհետևողականությունը: «Կուլտուրա» և «նատուրա» տերմինների ծագումը: Միջնադարյան կուլտուրայի նախատրամադրական տենդենցների լեզվով խոսող ժողովուրդների հետևողականությունը: Աշխատանքի և պաշտամունքի միասնությունը երկրագործության մեջ: 'Ձևերի' դասը 'երկնքի' հետ: Գծային լեզուն բնության պարզ է արդյոք: Ձևերը կախվածության կատեգորիայի կամ գնահատման հիմք՝ դարձել:

34. Ձևերը կուլտուրա ոտեղծողի դերում: Ձևերն իրրև արտադրության գործիք հնագիտական լուսաբանության մեջ: Մարդկային լեզվի մոնոեական-հասարակական ծագումը: Ձևերը մարդկության լեզվական կյանքի կենտրոնում ճիշտ այնպես, ինչպես նրա աշխատանքային կյանքի արտադրության կենտրոնում: Գծային լեզվից անբնդհատ հաջորդականությունը գնալ հնչականը: Միևնույնության ձևական կամ գծային լեզվի և հնչյունային լեզվի շաղկապման փաստեր (վրաց. toda 'մնալ', 'կանչել' հավասարարժեք 'ձեռք'-ից և այլն): Լեզուն ֆունկցիոնալ կերպով ժառանգել է ձեռքի մոտեցը: Գծային լեզվի առավելությունները ու թերությունները: Ձեռքը և աչքը ամբողջական մարմնի գլխավոր կենտրոնացած ապարատով փոխարինվելու հեռանկարը:

35. 'Ձեռքի' բազմիմաստությունը և 'ձեռք, կին, ջուր' իմաստաբանական փունջը: Սկզբնապես ամեմանական (ոչ մի իմաստ չունեցող) անունների նշանակությունը որոշվում առաջնակարգ նշանակություններ:

36. Հնչյունային լեզվի սխեմեմը գալիս է ամեն այն գործից, երբ լռվին կատարելագործել էր նրա կազմակերպումը:

37. Լեզվի չորս տարրերի (էլեմենտների) ծագման միջավայրի մասին: Չորս տարրերի (դիֆուզ հնչական կոմպլեքսների, որոնք հետագայում ձևավորվել են իրրև չորս տարր, այս-

պես կոչված ցեղային անուններ) նախախոսքային ծագումը։ Տերպսիխորա և լեզվի չորս տարրերը։ Հնչական լեզվի կարիքի բացակայությունը ձեռնամեկվի ժամանակաշրջանում։ Հնչյունները կախարդական-արտադրական գործողության շրջանակում, իրև պարի, երգի ու երաժշտության՝ հետագայում ինքնուրույն արվեստների, անբաժանելի կազմիչ մաս։ Հոգաբաշխ կոմպլեքսային հնչյունների ծագման միջավայրը, իրև կոլեկտիվ աշխատանքային պրոցեսի, կախարդական-արտադրական գործողության երաժշտական ձայնական միջոցների։ ‘Երգել’ (պարել, խաղալ, երգել) տերմինի դիֆուզ նշանակությունը և անբաժան երգ։ Զևեքը առաջին երաժշտական գործիք։ «Պարի, խաղի, երգի» հնէաբանական պատմության արտացոլումը հունական մուսաներին և աստվածներին վերաբերող առասպելներում։ Տերպսիխորա, Θespis, terps, kerp, ǧerbeϑ, ǧermeϑ, karapet, հավաստարաքես և tarmaϑ և այլն և sraman, uaman, alma, ϑeleb։ Տերպսիխորա և դերվիշների երգչախումբ։ Մոգական հնչյուններ, երաժշտական հնչյուններ, խոսքի ձայնական, հոգաբաշխ հնչյուններ, «կախարդում», «երգ», «էպոս» և հնչական լեզու։ Զորս հոգաբաշխ կոմպլեքս, չորս տարր և արյունաբկյական ցեղերի պոյացումների կայունացում։ Զորս տարրերի, դրանցից յուրաքանչյուրի առաջին ազգ նշանակությունը և տարրերը, տարրերից յուրաքանչյուրը հավաստարաքես ամեն մի լիարժեք հնչական ապրանշման նոր դերում։ Հաղորդակցման նոր միջոցի՝ հնչական լեզվի զարգացումը՝ կախված անհատության և հասարակայնության աճումից, հնչական լեզուների նոր տիպերի աճումը, համակից երեսից ծագման պրոցեսից—խաչավորման միջոցով։ Հնչական լեզուների սոցիալական խմբավորումներ, նրանց՝ պաշտամունքա-իշխանների սոցիալական խմբավորումներ դասնալով։

38. Մինչխոսքային հնչյունատարանության։ Առանձին հնչյունների ֆունկցիոնալ նշանակության աճումը։ Մինչխոսքային հնչյունատարանության դիֆուզությունը, կիսաշփականները՝ դիֆուզ հնչյունների ճյուղավիններ, որոնք դանվում են անհոգաբաշխների առհասարակ, դիֆուզիդներ։ Հնչյունների դիտակցումը իրև ինքնուրույն ֆունկցիոնալ միավորությունների, և ձայնավորի տարբերակումը երաժշտական կարգի երևույթների զարգացման պրոցեսում։

39. Հնչական լեզվի աճումը գծային լեզվից ժառանգված

խոնարհության ուղիներում. 'ձեռք', 'անուն', 'դնել', 'կանչել': Հընչական լեզվի անխնդիկական նաև միջոցներ (շեշտ, երկարացումներ և այլն, հնչյունների փոխադրություն): Տիեզերական աշխարհայացքի կազմավորումը:

40. Զոդս տարրերի, նրանց պայմանականորեն ընդունված անուններին (sal, ber, yon, rou) բացատրությունը և նրանց տարատեսակների (օքինաչափ և տարամետ) հիմնավորումը, A, B, C, Д պայմանական նշումները:

41. Հնչական լեզվի ձևական սեռերը, տարրերի բարդացումը (խաչավորում), բարդ բառեր, բառերի զանազան կառուցվածքներ (խոսքի մասերի) զոյացումը և նրանց ծագման հաջորդականությունը, խաչավորման պրոցեսի արտացոլումը գրական լեզուների սեռերում: Խոսքային խաչավորման և բարդացման տիպերի օրինաչափեր:

42. Խոսքի մասերի ձևաբ բնորոշ կատեգորիաները հատուկանունների նաև ձևերի և նրա իրավական պատկերացումների հետ:

43. Խոսքի մասերի ձևավորման տարրեր իրենցից, նրանց տեղաշարժությունը և զանազան տիպերի ծագման հոյակապականությունը: Նաև անուններին վերաբերվող ծագումը:

44. Այս կամ այն տիպի ձևավորման տարրեր տեխնիկան, այս երևույթի պատմական, տեքստային և այլ գործիքները:

45. Մարդկային լեզվի զարգացման ստորին: Նույնականացման ստեղծագործության իրենց ձևական անտիպեղծությամբ հաշվի չառնվող գործոններ: Աբստրակցիայի պատճառների ընկալման դյուրությունը և միայն նրանց հանդիպ ուշադրության անհատականությունը ձևական մեծագի դեպքում: Գրամատիկական (լեզվաստեղծման) պրոցեսը ծննդաբանորեն բացատրվում է ոչ թե լեզվի ներսում, այլ անհատության և հասարակայնության մեջ, նրանց հետ լեզվի շաղկապման մեջ: Լեզվի ձևական հատկանիշները և նրանց իրենցիական կատեգորիաները՝ կապված նյութական աշխարհի հետ: Անջատական լեզվի բազմիմաստությունն ու անիմաստությունը: Բազմիմաստություն և միանշանակություն: Կատեգորիաները՝ պատճառների վճռական հատկանիշներ: Իսկական և կարծեցյալ միանշանակություն: Անցած պատճառի այս կամ այն հատկանիշի վերապրումը նոր և նորագույն պատճառներում: Ապագայի շաղկապումը արդյալի հետ հատուկ ֆանտազիոնալ մտածողության և ճշտումն անջատական կատարյալների կյանքան լեզվում

(խաբբինեում) համատարած իր հիմքով սինթետիկ լեզվի հետ (արգլուտինեում)։ Միևնույնը կցականից պրոմիքսիվական քերականական անցումային լեզվում (հայերեն պրեֆիքսում), մանավանդ բարդացած՝ կցականից դեպի սեմական քերականության (արաբերեն) անցումային լեզվում (հին պրակ. վրացերենում)։

46. Զանազան սխեմաներից յուրաքանչյուրի համեմատական քերականությունն առանձին։

ա) Բուն հարեթական լեզուների սխեմի ներսում զանազան ճյուղերի համեմատական քերականությունը, այն է. ըստ ձևական հնչյունափոխական պատկերման—հարեթական լեզուների առաջնական ճյուղի համեմատական քերականություն երկու խմբերով՝ առևտրական և չտական, հնչող ճյուղի համեմատական քերականություն, առանձնապես հիբրիդային հնչող-չտականի (սեմաներեն) և հնչող-առևտրականի (արեամերեն)՝ ըստ պատկանելության առ-չտական ճյուղի առևտրական և չտական խմբերի հետ, իսկ ըստ ձևական ձևաբանական դասակարգման՝ դերանվանական կառուցվածքի հարեթական լեզուների (համաշրջական և կցական խմբերի) համեմատական քերականություն։

բ) Զանազան սխեմաների համեմատական քերականություն. հարեթական-սեմական, մշակված և ընթացքի մեջ հարեթական-պրոմիքսիվական («հնդեվրոպական»), հարեթական-արգանական (ուրալ-ալթայական), հարեթական-չինական և այլն։ Համեմատական քերականությունների յուրաքանչյուրի առնչական եզրանակները և յուրաքանչյուր սխեմի լեզուների դասակարգումը։

47. Իմաստաբանություն (սեմանտիկա)։ Տարրի, հետադասության կեղծանվան, սկզբնապես արմատ նշանակության բացակայություն։ Հատարակական և անհատական իմաստաբանություն։ Տարրերի օգտագործումը մատրամիջների ազդանշման և հասկացությունների արտահայտման համար համաձայն որոշակի սխեմի առանձնության իզոլյատիայի և հատարակցության համապատասխան ձևերի։ Հնչակոմպլեքսներով արտահայտվող մատրամիջների ու հասկացությունների օրգանական կապը առօրյա առարկաների ֆունկցիայի և հատարակիարքի պատմության հետ։

Տարրերի տրամաբանականին այս կամ այն, այսպես կոչված, հիմնական իմաստներ ամրացնելը։

48. Իմաստաբանական դարաշրջաններ։ Իմաստաբանական

բնելի, անասնելի և վնջային իմաստների գոյացումը՝ կապված կուլտուրայի զարգացման և հասարակական ձևերի զարգացման պրոցեսի և լեզվական նյութի աճման հետ՝ նույն վերապրուկային համաբնություններին իմաստարանության պոլիզնիմիը և նրա զարծանության սահմանը նաև անախրոնիզմի պնդելքում։

49. Հարեվանական լեզվարանության առարկայի կապը հընդհանրական լեզվարանության հետ և կախումը նրանցից, իրեն լեզվի ուսումնքի զարգացման հետագա էտապ։ Հարեվանական լեզվարանության հիմնական դրույթները, իրեն հնդեվրոպական լեզվարանության անսիմնելները (գաղտնություններ լեզվի ձագման մասին, այդ ձագման մեխանական ժխտումը, խառնվածում, իմաստարանություն, հնէարանական համեմատության մեթոդ, զրադարձ լեզուների դերը և այլն)։

50. Հարեվարանության հարաբերակցությունը մարդկության պատմության հետազոտության հետ ըստ նյութական կուլտուրայի հուշարձանների։ Հանդիպում լեզվական նյութը իրեն հուշարձան ըմբռնելու մեջ (բառը ոչ թե իր է, այլ նրա նըշանակածքը, իրեն ֆունկցիայի արտահայտությունը)։ Տարբերություն դեներալ (ձագման) և հարաբերակցությունների վերլուծության մեթոդների մեջ և իրեն դրա հետևանք՝ տարբերությունը եզրակացություններում։

51. Հարեվանական անության հանդիպումը մարդու վերաբերյալ ուսմունքի այլև հարակից մարդկերի նախընթաց և ժամանակակից հետազոտողների արտահայտած դրույթներին։ Լեզվաբաններ։ Փիլիսոփաներ։ Նյութական կուլտուրայի պատմաբաններ (հնագետներ և ազգագրագետներ), սոցիոլոգներ և մարդաբաններ

ՀԱԲԵԹԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԼԵՋՎԻ ՈՒՍՄՈՒՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԱՍԸՆԹԱՑ

Ա. Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Հաբեթական տեսության լեզվափիլիսոփայական կառուցվածքի հետ անբաժան կապված գաղափարներն ու դրույթները կարելի է ճանաչել ու հասկանալ այլ և այլ հեղինակների, մինչև անգամ լեզվաբանական հին դպրոցի պահպանողական ներկայացուցիչների երկերում, չբացառելով այդ դպրոցի ժամանակակից այն՝ Սորբոնի պրոֆեսոր Ա. Մեյեյին: Նման հանդիպումներ առավել հեշտ կարելի է նկատել Հ. Շուխարդտի (H. Schuchardt) հետ, որը նյութականորեն ավելի լայն, բնական և ոչ խորն է կողմնորոշված տարբեր տեսությունների լեզուների փոխհարաբերությունների խնդրում: Բայց նույնիսկ այն դեպքում, երբ նրանք հանդես են գալիս իրրև մարքսիզմին լեզվի հարցերի նկատմամբ հատուկ կողմնակից մոտեցման կողմնակիցներ (Մեյե). և այն ժամանակ, երբ նրանք խոսում են տարբեր տեսությունների լեզուների ճիշտ դիտված ցեղակցության մասին (Շուխարդտ), որ ամբողջապես արդյունք է, այսպես կոչված, ռասայական պատկանելության, զուգադիպությունները մեր և նրանց միջև լոկ բառերի և վերացականորեն վերցրած տարրերի մեջ են, բայց բնավ ոչ լեզվաբանական բուն կառուցվածքի էության մեջ: Այդպիսի՝ երբեմն ապշեցուցիչ զուգադիպություններ լեզվի ծագման հարցում նկատվում են և նեոկանտական կատեգորիաների հետ, որի համեմատ տարրերն ամբողջության վերցրած բնավ չեն բնում հարեվան տեսության լեզվաբանների ձեռք բերած հիմնական դրույթներից, որոնք, ինչպես պարզվել է, հիմնավորված են պատմական մատերիալիզմով, դիալեկտիկայով: Բնականաբար, ծագումաբանական հարցերում մեզ ավելի մոտիկ են կանգնած այն լեզվաբանները, որոնք իրենց աշխատություններում հարում են մարքսիզմին, մեր, առաջին հերթին՝ Յուշչին և նրա նախորդները, իսկ աշխարհի լեզուների փոխհարաբերությունների հարցում

այն դիտողները, որոնք անդրաժեշտորեն ամեն քան ամոթի, ընդհատ հետաքրքրությամբ են մոտեցել կնոջական լեզվին՝ իր անատոմական կառուցվածքով, այն է՝ ամերիկացիների ու աֆրիկացիներին, ինչպես են՝ Բոասը (Boas), Ռիվենը (Riven), Մայնհոֆը (Meinhoff), Շմիդտը (Schmidt) և ուրիշները, ինչպես և հանճարեղ ֆրանսիական կրաստրալի պատմաբանները, որոնց թվում նաև Տոպինարը, որոնք՝ իրենց բացի փոխհատուցման կապակցությամբ բերած փոխհատուցման մասին հավելյալ իրողություններ ճշգրտում են, հանդես են գալիս նոր ուսմունքի՝ հարմարության պրոբլեմի, ինչպես խոսվածքում:

Այս տեսլի ամենից առաջ նկատի ունեմ Էվանսի (Evans) ամերիկյան պեղումները կատարող հայտնի էվոնսին: Նրա դատողությունները արդեն բոլոր պատճառներն չեն: Որոնք կապված են իրար երկրից անկախ առաջացած մեծությունների համաձայնության հետ, իրար հետագրական արտի մեջ առնվող բառերի՝ կնոջական բառերի կառուցվածքի ընդհատության համաձայնությամբ իրար լեզվաբանական երևույթները նկատելու կարողության և տարբերակման պատճառների հետ կապակցելու արձանագրությունների համեմատության հետ:

Սակայն լեզվաբանական այն տեսությունը, որ կոչված է բոլոր ընդհանուր ուսմունքի մեջ այս հարցում նկատի առնելու դարձվածքի առարկան, ունի իր անկախ նշանակությունը և տեսական լեզվաբանական նախադրյալները: Առանց որոնց հետ ծանոթանալու և առանց նրանց դարձվածքում կանոնավորման շարված մարդը համապատասխանորեն մշակելու, դժվար է հասնել, թե որտեղ ճիշտ կընկալվեն և նորմատիվորեն կիրառվեն իմաստ կցաբացվեն: Լինգվիստի համարտորեն ուսանողները հնարավորություն ունեն ավելի խորը ուսումնասիրելու մանանշված նախադրյալները, քանի որ նրանք լուսաբանված են գիտական չափորոշված այնպիսի ընդհանուր դարձվածքներ, ինչպես են՝ «Լեզվի հնչական բնությունը», «Հարակցական լեզուների ուսումնասիրության հնարավորությունը», «Անհատական և հարակցական տեսակների լեզուների համեմատական քերականությունը», ինչպես նաև լեզուների ստանձին խմբերի վերաբերյալ հատուկ դարձվածքներ ու ուսմունքներ, ինչպես են՝ «Հայերեն և վրացերեն լեզուների ընդհանրությունները ու տարբերությունները»,

«Ալբան-կովկասի լեզուները (չուվաշներենը և ֆիննական-ները) հնէաբանական տեսակետից» և այլն։ Ինքնին հասկանալի է, որ իմ այդ ընդհանուր և հատուկ դատողությունները նույն կերպով պարագում հետազոտ գործիչներ են գտնում Հ. Ա. Օրբելու, Ն. Ա. Դանիելյանի, Ա. Ն. Գինեկյանի, Ի. Ի. Մեշչանինովի՝ մի քանի հարցերում և որոնց հետ անհրաժեշտ է լինել զգուշավոր և որոնց հետ անհրաժեշտ է վիճել այլ լեզուների նկատմամբ այդ դատողությունների ու պարադրումների, որ նրանք վարում են թե նույն համալսարանում, թե, մասամբ, Լենինգրադի Արևելյան ինստիտուտի լեզուների ինստիտուտում և Մոսկվայի Ազգային և էթնիկական կուլտուրաների ինստիտուտում։ Բայց նրանց, ովքեր հետաքրքրություն չունեն լուծելու իմ կամ իմ աշակերտների համապատասխան դատողություններն կամ անմիջականորեն մասնակցելու դրանց հետ կապված գործնական պրոպագանդներին, վերոհիշյալ անհրաժեշտ հետազոտությունները յուրացնելու համար կարելի է հանձնարարել ուրիշներ. 1) Абхазский аналитический алфавит (к вопросу о реформах письма), *հրատ. Լենինգրադի արևելյան ինստիտուտի լեզուների ինստիտուտի, 1926.* 2) По этапам развития яфетической теории. *Ն. Յա. Մարի հոդվածների ժողովածու, հրատ. ՍՍՌՄ Արևելքի ժողովուրդների էթնիկական և ազգային կուլտուրաների ինստիտուտի (Մոսկվա). Լենինգրադ, 1926.* 3) Средства передвижения, орудия самозащиты и производства в до-истории (к увязке языкознания с историей материальной культуры), *հրատ. Թիֆլիսի Վրաց պատմա-հնագիտական ինստիտուտի, Լենինգրադ, 1926.* 4) Лингвистически намечаемые эпохи развития человечества и их увязка с историей материальной культуры (Сообщения ГАИМК, *Լենինգրադ, 1926, հ. 1, էջեր 37—70.* 5) Чуваши—яфетиды на Волге.—*Նույն հրատ., Վերատպ, 1926 թ.։ Հետաքրքրվողը կարող է նաև ընտրել իր համար այն աշխատությունները, որոնք թվարկված են* „Классифицированный перечень печатных работ по яфетидологии“, *ՍՍՌՄ Արևելքի ժողովուրդների էթնիկական և ազգային կուլտուրաների ինստիտուտի 2-րդ հրատարակություն, Մ.-Լ., 1926։*

Ն. Մար

Լենինգրադ
16. VI. 1927

Հավելումներ. Ես այսօրվանից չեմ շարունակելու ինձանից հեռու յոթը սարի հեռուում գտնվող վայրում հարևթաբանական դասընթաց տալու դժվարությունները և սրանից անխուսափելի խոչընդոտ հեռախոսները, բայց այսօրվանից չեմ կարող հասուկ շնորհակալություն չհայտնել նրանց, ովքեր հերոսաբար նպաստեցին հիշյալ դժվարությունների ծայրաստիճան դժվարը մեղմացնելու, այն է՝ Ա. Ռ. Զիֆիլդային և Ի. Ի. Մեշչանինովին։

Ն. Մ.

Լենինգրադ
10. VIII. 1927

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ

ԳԱ ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիա
ՆԿՊԱ ա. Ն կ պ պ Ա.
ՆԿՊՊԱ. Նյութական կուլտուրայի պատմության Պետական Ակադեմիա
ДАН Доклады Академии Наук СССР
ИАН Известия Академии Наук СССР
ЯС Яфетический Сборник

տրխ.—տրխտրներն, տրտր.—տրտրներն, բանկ.—բանկերներն, լատ.—լատիններեն, հաճ.—հաճարներն, ճ., ճան.—ճաններներն, մ., մեզբ.—մեզբեներեն, մարդ.—մարդիկներն, շշ.—սուրա-շչական ճյուղի շշական խումբ, չուվ.—չուվաշներեն, ալ.—սուրա-շչական ճյուղի սուրական խումբ, ավ. (ավան)—ավաններեն, վր.—վրացերեն, ս., սաճ.—սահիներեն, վնդ.— վենդեի, վենդեներեն, յաւկ.—յաւկապերներեն:

ԱԴՐԻԵՋԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆՈՒՄ ԿԱՐԳԱՑԱԾ ԼԵԶՎԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՈՒՍՄՈՒՆԲԻ ԴԱՍԸՆԹԱՑԻ ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ողջունում եմ և՛ մեծերին, և՛ երիտասարդությանը, ողջունում եմ Ադրիեջանի համալսարանին, շնորհավորս լինելով լեզվի նոր ուսմունքի նկատմամբ ցուցաբերած ուշադրության համար, ուսմունք, որի էվոլյուցիայի պատմությունը կարդալու հրավիրված եմ, և ողջունելով, չեմ կարող չհպարտվել իմ ազգությամբ մի պատճառով, չեմ կարող չհպարտվել իմ վրա դրած պատվով, երբ այսօր ինձ պատի հիմքով հասնում է պատվերն այն մարդու, անհատականությանը հասնում է վերհուշը այն մարդու մասին, որը համալսարանական աշխատանքի դաշտում, Լենինգրադից դուրս, առաջինն էր սկսել հարմել լեզվի նոր ուսմունքի ճանապարհը, այն է՝ Ադրիեջանի համալսարանի նախկին պրոֆեսոր Վասիլյով Բրոնիսլավիչ Տամշևիսկու, որ վախճանվեց սրանից մի երկու ամիս առաջ՝ Լենինգրադի համալսարանի անկյունքի պատասխանատու պաշտոնում։ Բարի հիշատակ նրան։

Թե ինչ է նշել ընկեր Տամշևիսին լեզվի նոր ուսմունքի համար ինձ և նրան համախոհ հարյուր Լենինգրադի համալսարանում, մեր alma mater*-ում, ով հետաքրքրված է, հնարավոր է ամեն կողմանի իմանալու այն ճառից, որ նվիրված է նրա հիշատակին և մաս է Մոսկվան անուններին վերաբերյալ ներկայացման ստորոգված ժողովածուի հատվածների շարքի մեջ, որտեղ կշռված Մոսկվան անուններին այն լավի կոնկրետ աշխատանքի մեջ, որ ներկայացնում Գ.Մ. Հարեթարանական ինստիտուտի մի օրգանական մասն է և որի խնդրագրերից և անխոնջ աշխատողներից, հիմնադիր անդամներից մեկն էր հանգուցյալը։ Նրա հիմնական վաստակը այն էր, որ նա վաստրեն հարյուրներից, ինն ինչպես կարելի է, չհրաժարվելով ոչ մեկից հնդեվրոպական լեզվաբանության մինչև օրս էլ ակտուալ նվաճումներից, սկսեն մինչև անգամ նրա այն գրություններից, որոնք ներկայացնում են մեզ պատմական հնչանակություն,—ինչպես կա-*

բելի է դառնալ լեզվաբանական նոր տեսության կոչնականից, նրա հատատակում պաշտպան։ Իսկ արդյոք ժամանակ է այդ, երբ մեկ կողմից, ՍՍՌՄ առհասարակից դուրս առաջ մեծ ոյժեր վերնատյի համաշխարհում է դանվել նրա կոչնականից, որը խեղաթյուրն տանդես է եկել իրրև նոր ուսմունքի մասնակից, և երբ, մյուս կողմից՝ ծայր եղիրներում—ամերիկյան մեծամասնության ազատ ազգային փոքրամասնությունների և ազգային հետադիմական կազմակերպությունների հետաքրքրությունը լեզվի նոր ուսմունքի ամենատարած ուշադրությունը, կնշանակում է ոչ միայն տեսական հարցերի լուծում, այլև ժամանակակից ազգային հարցերի լուծում։ Ահա թե ինչու մենք անհրաժեշտ ենք համարում մեր ընթերցողներին ծանոթացնել ակադեմիկոս Մարի ստեղծած նոր ուսմունքի հիմնական դրույթներին։

Այդ մեծ հարցը շատ ընդարձակ բան չէ և առաջին անգամ չի հետաքրքրում, որ գրողներին համար ավելի քանի են ծանոթ տեսությունները, որոնք լրիվ լուսաբանում չեն գտնում, երբ հետևյալ գիտական կատեգորիաների հետ մենք պետք է հետևանք և ազգին հետևում են հշտով, երբ հետևանքով գրաված լրիվ գրքերից։ Մեզ ավելի և ավելի հանդիպացնում են հենց նոյն մասնագետներ, մասնավորապես ազգաբանների անտարբերության նշանները,—անտարբերության գնալ լեզվի հարցը,—և վերաբերմունքը գիտի չեզոն բնույթ հանդիպել, ասես թե վերացական նշանակություն ունենալ գրքերի է։ Հետևելով մարդու համար ամեն տեսակ բարեկեցություն, գրողների ուշադրությունը վերաբերվելով գրա բոլոր ազգություններին, ներկայել են կենդանի, են մեռյալ բնության, նրա, ոյնպես կոչված, գրողական ուժերը, լեզվի, հետևաբար և բուն իսկ մարդու մասին մենք հիշում ենք միայն այն ժամանակ, երբ նա ինքն է անհրաժեշտ հիշել իրեն, չմոռանալ։

Ակադեմիկոսի Ռուսաստանի մարքսիստական ամենամոտ ընկեր ձևով վերցրել մարքսիզմի «Բանիմանի ասպետ» թեզիսի առաջին պատահած համարը և կարդացել ոչ առանց հետաքրքրության, հետևյալ տողերը գտնելով ցի պրոֆեսիոնալների մասին ըսված. «Ինչպես հայտարա-

բնչ Դաղստանի արմխուԹենական խորհրդի նախագահն ուզակալ ընկ. Կասիցինը (կամ Կանիցինը), Ադրբեջանը Դաղստանից շատ է առաջ գնացել, որ, ի դեպ, բնական է. Դաղստանում հաշվվում է մեկը 27.000 արմխուԹյան անդամ, մինչդեռ Ադրբեջանական ՍՍՌ-ում 200.000-ից ավելի են։ Ապա չպետք է մոռանալ, որ Դաղստանը խոսում է 6 լեզվով և 33 բարբառով, որն առանձնապես դժվարացնում է կուլտաշխատանքի պարզացումը։

Ըրնտիր, Թե ինչպիսի բարբառ ասելով ինչ է հասկանում, կամ Թե նա դաղստանյան բարբառներն ինչպես է դասակարգում լեզուներից. ինձ հայտնի է, որ Դաղստանում կա ոչ պակաս քան 39 լեզու, որոնցով խոսողները չեն կարողանում հաղորդակցել միմյանց հետ։ Բայց այնուամենայնիվ լավ է, որ սկսում ենք հնչել. «չպետք է մոռանալ», որ առանց լեզվի հարցը կարգավորելու կուլտ-աշխատանք կատարել չի կարելի։ Իսկ սովետական հատուկացուցության հիմունքները պահպանելով, կարելի է վարել երկրի ինդուստրացման գործը առանց լեզվի հարցը կարգավորելու. իսկ մարդկության կուլտուրական նվաճումները ազգայնացման գործը կարելի է արդյոք Թրական հաջողությամբ վարել առանց լեզվի հարցը կարգավորելու։ Իսկ կարելի է Թողք լայն զանգվածներին, խավական բանվորներին և խավական գյուղացիներին ներգրավելու գործում ոեալ հաջողությունների հասնել առանց լեզվի հարցը կարգավորելու։ Եվ խնդիրս կուլտուրական հաղորդակցման միջոցից կուլտուրական անջատման միջոց դարձող լեզվի այդ հարցը հրատապ ակտուալություն է հանդիսանում մեկայն Դաղստանի համար, իսկ ճնշված ռևոլյուցիաներում այն կամ արդեն լուծված է, կամ—որ ամենից ավելի կարևոր է—ճիշտ է դրված և ճիշտ լուծված։ Ձեզ եմ Թողնում նմանապես չմոռանալ այդ և մոտենալ

Երկրորդ անգամ եմ ելույթ ունենում ձեր հարազատ համալսարանում։ Բայց կարծես Թե մենք անջրպետ չենք ունեցել 1924 Թվի իմ այսօրվա ելույթից հետո անցած եռամյա ժամանակամիջոցում։ Մենք, կարծեմ, Ադրբեջանի պետական աշխատի հետ որոշ կապ ունեցել ենք, մեր կոմից պետավորապես շնորհիվ եմ աշակերտ Ի. Ի. Մեշչանինովի աշխատանքների. ճիշտ է, Մեշչանինովը նախ և առաջ նյութական կուլտուրայի պատմաբան է, հատկապես էլամի և արևային Առաջավոր Ասիայի, բայց, նախ և առաջ, լեզվի նոր ուսմունքը բնավ էլ չի ընթանում՝ իր մեթոդով երկնքի բարձունքում սավառնելով, նա նյու-

Թանկան կալատրացից անգամված մեռածիկիների վերացական-
նալ չէ,—պետ ասելին՝ ընդհանրական նոր ուսմունքի բան
իսկ անալ չունը ծագումնական տարրեր, որչափ որ իր
մեջ ունի գրական կողմեր, իր նշանակալ չափ նույն տեսակ
սրժեքն ունի յուրաքանչյուր տարբերակական գիտելիքն
համար, ինչ որ տասնորդ բերի համար վերջին թուերը
ոչ թե պրակտիկական, այլապես կրճատված ձևաբանական
դասերի մասին է, այլ միասին, ընդհանրական միասին
նկատելի կատարյալ կանոնական աշխատանքի մեծագույն մասին,—
միասին, որոնք ապրում են նյութական կալատրացի երևույթների
բառարանում, իսկ տանջա էլ ապրելն անդամ նրանց իմաստա-
վորում. և բնական է, որ նյութական կալատրացի պատմական
նները օգտվում են ընդհանրական նոր անալ չունը ոչ միայն
մեծագույց, այլև նրա ոսկեձուռած գրականներից: Այս անալի-
սից Ի. Ի. Մեշչանինովը բնավ էլ մեռած չէ. այլ նույն բանն են
անում նոր անալ չունի երկու տասնյակ հետևորդներ՝ մեծագույն
բանական նյութական կալատրացի պատմաբան, պրոֆ. Բ. Լ.
Բադանովին, հայկական աշխարհի մասնագետ, նյութական կալ-
ատրացի պատմական Ակադեմիայի (ՆԿՊԱ) անալի աշխատող,
տասնյակ արվեստի պատիվների հանձնաժողովում, Ի. Տա-
պիո, Ի. Ա պրոֆեսոր (Լ.Վ.Տոլստ.), ինչպես նաև Գալիան Թրոպիո,
ՆԿՊԱ իսկական անդամ Ա. Ա. Մելլերը, որ նույնպես մեծագույն է
Աղբյուրների պատմա-հնագրական կազմակերպությունը և մեր
այդ նույն կողմի օգտակերից մեկն է նաև նոր անալ չունը գծա-
Նյութական կալատրացի հիշյալ երեք պատմաբանների պետական
աշխարհագրական ամբողջականության և անկախականության
վերաբերմամբ, համաձայն լինելի նոր ուսմունքի ամենի ու ամենի
ամբողջական և հզորական պրակտիկներին, բանական է մասնա-
նշել պարզման որոշ սանձազրած գրքանի ժխտման հարցը,
որոնի թեմայով Ի. Ի. Մեշչանինովը մատ անցկացում հանդես
եկավ ՆԿՊԱ-ում փայլուն զեկուցմամբ և պատմական ու նյու-
թական կալատրացի սրեմատ-հիմնական հարցերը ամենա-
հետևողականորեն անալ չունների համեմատական շարադրանքով
ու աշխատանք քննարկումների հետ բերելու, որ պարզապես
գոյության հարցը բարեհաջող վիճակում չէ, պարզով չի կարելի
լուծել ոչ մի ծագումնաբանական հարց, իսկ պարզապետական
վրա հնագիտների գրած հոլյը նրանց հարցրել է փակուղու,
հնոց ոչնչի վտակուղու, ու հնդիվրատարան լեզվաբանների

հատկել է նախաիելլի և ձևական համեմատական մեթոդի վրա հույս դնելուն:

Բայց բայի պրոնից—այս ներկրոպ—Ի. Ի. Մեշչանինովը բավարարվեց մանավանդ է խոլդական լեզվի և Վանի սեպագրության, նաև մինչհնդեվրոպական Հայաստանի հարաբերությունների, կովկասյան կյանքի պատմական զարգացումների հարաբերությունների, երբ դեռևս չկային և իրանցիները, պարսիկ-իրանցիները, և երբ Վանա լճի ափերի խոլդերի մրցակիցները թվում, որոնք, ինչպես ասեմ է նկատվել, սկյութացիների ցեղակիցները էին, հյուսիսից հանկես էր գալիս և էթիոպների այն ժողովուրդը, որը ներկայումս վերապրումների ձևով տակա է, հանձինս ասիացիների, թվում է թե մեզ երկար-երկար դյուրում: Ապրելյանի համար բնական այդ դիտական հետաքրքրության կապակցությամբ դնել Վանի թագավորների խոլդական լեզուն, որ բացատրվում է հարեվթարանների, և անկախ կերպով, մղված անմիջական հետաքրքրությամբ դեպի լեզվի բուն խոր տեսությունը, Ի. Ի. Մեշչանինովն այսուհետ դադարեցրց է կարդացել, ապարդել է և ապագրում է համապատասխան աշխատություններ, այդ թվում և հարեվթական տեսության հանրամատչելի շարադրանքը[1], ուստի և ինձ թվում էր, որ ես կարող եմ կարդալ լեզվաբանության հարեվթական տեսության էսիզների ընդհանուր ներածական դասընթաց այն հաշվով, որ հետաքրքրվող ունկընդիրները ծանոթ են նոր ուսմունքի պրակտիկայանը և տերմինաբանության հիմնական մասին:

Իսկապես հարկավոր է ասլցյալ, որ նախքան դասընթացին դիմելը ես բացատրեմ այնպիսի տարրական բաներ, թե կանոնական և շչական հնչյուններ, այն է՝ ռուլականները թույլ բառաձայնի կազմում, պռնապան կառնդրիանների խուլ s-եր, ինչպես s_1, այլ նաև ձայնեղ z, z_1 և նրանց ուժեղ բարձրացող ներկայացուցիչներ t, d, ϑ և այլն, շչականները՝ թույլ շչական բառաձայնի կազմի մեջ խուլ ш, щ տարբերակներով, ինչպես նաև ձայնեղ j, j_1 և նրանց բարձրացող ներկայացուցիչները ṭ, ḍ, ϑ̣ և այլն, և որ ռուլականներին ու շչականներին մենք հակադրում ենք հազագային հնչյունները, ռուլականներին՝ երկարները, ինչպես է h, և շչականներին ընդհատները, ինչպես ъ, ընդգրում հազագայինները նմանապես ներկայացված են հարեվթական լի-

---

1 Основные начала яфетидологии. Հրատ. Ակրբեչանի հետազոտության և ուսումնասիրության Ընկ., Բաքու, 1926:

դանելում [ծ.ձ] բաղաձայններով, երկարելում՝ [ծ.ձ] հնչյունով, ձայնեղ γ-ով և ուժեղ բաղձայն k, g, ġ-ով և այլն, ընդհատելում՝ [ծ.ձ] ձայնեղ y-ով և ուժեղ բաղձայն ḳ. g̱ ġ'-ով և այլն:

Եթե պարզաբանենք այս տարբերակող տերմիններն էլ, ինչպես և այն, որ սուլականները (sifflant) և շչականները (chuintant) հատկանիշական տեսության մեջ միավորվում են «սիբիլանտներ» (սուլա-շչական տեսակին տերմինով, իսկ «սպիրանտներ» բառը գործ է ածվում բացառապես հոնոլոգիական նշանակությամբ՝ երկար և ընդհատ հնչույթների նույնության համար, ապա մենք ստիպված կլինենք կարգալու ոչ թե մի ստանյակ ժամ, այլ առնվազն մի երկու տեսակ էսպերանտի պատրաստություն:

Մյուս կողմից էլ այս բոլոր տերմինները հարկավոր է համարել, քանի որ այլապես կանկրետ կերպով չի հասկացվի, թե ինչն է մասին է խոսքը, երբ մենք ասում ենք «սուլա-շչական ճյուղ», «սուլական խումբ», «շչական խումբ»: Առանց փաստարկման, նախապատրաստվում են երկու ճյուղի՝ սիբիլանտ և սպիրանտ, իր հերթին «սիբիլանտ ճյուղը՝ որ ամենից ավելի լրիվ և մշակված ձևով է ներկայացված, բաղկացած է երկու խմբից.

1. Սուլական խմբից, որին պատկանում են վրացական երկու լեզուները էլ՝ թե բարձր դասի հին պրակտիկ (ֆեոդալական) լեզուն, թե, այսպես կոչված, ռամկականը՝ անցյալում առանձին խավերի, գյուղացիական դասակարգերի լեզուն, որը մինչև դասակարգերի, գյուղացիական դասակարգերի լեզուն, որը մինչև 19-րդ դարում գյուղացիների ուժեղացմամբ և մանր բուրժուազիայի ու բանվորների աճմամբ լրիվ չափով ճանապարհն է բաց անում իր համար դեպի գրական նշանակությունը:

2. Շչական խմբից, որին պատկանում են մեգրելական և ճանուկան՝ մինչև այժմ անգիր լեզուները, որոնք ներկայացնում պետականության գյուղացիական բնակչության լեզուներ են: Դասընթացում մենք կտարբերանանք, թե ավելի ճշտորոշ ինչով են պատահայտվում սուլական և շչական կառուցվածքի լեզուների տարանջատվածքի ընդհանրությունն ու տարբերությունը, բայց պետք է նշանակել դեռևս այն, թե ինչներն են վերաբերում «սուլական»,

«ձչական» առհասարակ ձևերը, ձևականորեն ինչ է հակադրվում «սեռ-բլանտա» և «սպերմանտա» տերմիններով և արդեն տեսել ենթարկել ինչ է նկատի առնվում, ինչպիսի լեզուներ, երբ խոսում են Կովկասի տարածքի և ձչական խմբերի մասին: Այդպիսի տարածքի և ձչական խմբերի փոխհարաբերությունները նկատվում են նաև Կովկասի առհասարակից դուրս, մինչև իսկ այնպիսի լեզուների մեջ, որոնք ներկայումս գոնե էլ հարեվանական չեն, օրինակ, ինչպես կոնանները, ասճկերենի և չուվաշերենի մեջ, Վոլգա-Կամայի, այսինքն՝ Վոլգայի և Կամայի լեզուներում, ոչ միայն չուվաշերենում, այլև ֆիննական լեզուներում: Ֆիննական լեզուներում ընդհանրապես, վոլգա-կամյաններում հատկապես, Կովկասի հարեվանական լեզուների հնչյունային փոխհարաբերությունները, այդ թվում նաև տարածքի և ձչական խմբերի փոխհարաբերությունները, նկատվում են զարմանալի յուրահատկությամբ[1]. այդ նույնը մենք նկատում ենք վերապրուկային ձևով այնպիսի անվիճելիորեն հնդեվրոպական լեզուների փոխհարաբերությունների մեջ, ինչպես են Եվրոպայի գոտիական լեզուները՝ հունարենը և լատիներենը: Ուժ համար հետաքրքրական է իմանալ մանրամասները, հանձնարարում եմ կարդալ «Դ. Զելենյների» մատրած գրակը, այն է՝ նրա մեջ տպված „О слоях различных типологических эпох в языках прометеидской системы с точки зрения яфетической теории (ИАН, 1927)“ հոդվածը:

Կանգ չեմ առնի այնպիսի տերմինների վրա, որոնք, իրենց մտքածը չեն, ինչպես են ինջային հնչականությունները, բայց նոր տեսության մեջ հատկապես ուժեղ կերպով օգտագործվում և ճշգրտվում են, երբ բառին տրվում է իմաստաբանական օրինաչափ կերպով հատուկացված նշանակությունների դասերը:

Այդ ամենը կարելի էր իմանալ վաղօրոք, ինչպես և հնչականների նկատմամբ կիրառվող «դիֆուզ» տերմինը, որ հնչյունների համար օգտագործում են ֆիզիոլոգները, իսկ մեզ մոտ առանում է առանձնապես խորացրած, առնը և ընդլայնված նշանակություն, նույնիսկ սոցիալական երևույթների բնագավառում: Հնչյուն, նույնիսկ սոցիալական երևույթների բնագավառում: Հնչյուն

---

[1] *Տես* Н. Я Марр, Пережиточные взаимоотношения свистящей и шипящей групп в огласовке мокша и эрзя мордовского языка, (ДАН, 1927 г., էջեր 143—147 И. Р. А. V, էջեր 380—384) և այլ աշխատություններ:

չյանների նկատմամբ հարցը կրկնես թե պարզ է. այդ բառը առաջին հնդեվրոպական ‘լցրած’, ծագելով լատ. diffundo ‘լցնում եմ’ բայից, բայց էրատոս նշանակում է ‘անհատապես չձևավորված, հարթիկ, նուրբ մասնիկներ կազմող և չընդունած, երևույթի հետ միախառնված, հնչյունի նկատմամբ կիրառած նրա ոչնպաստ-արտադրանքը, որը վկայում է արտասանական օրգանների լրիվ զարգացած չլինելը ֆիզիոլոգիական հարթիկ հնչյուններ ունենալու համար, հնչյուններ, որոնք հետագայում պետք է անջատվեին միմյանցից և զարգանան յուրաքանչյուր առանձին հնչյուններ: Հարկավոր էր իմանալ առաջաց, և ես պետք է հաշվի առնեի թերևս անճանաչելի այնպիսի տեղեկություններ, որոնք կրկնում են «հնդեվրոպական» բառի փոխարինումը «պրոմիթևիական» տերմինով, («հնդեվրոպականը» հետ «հնդեվրոպատրանոսականը» պահպանվում է լեզվի հին ուսումնքի համար-հնդեվրոպական լեզվաբանություն և այլն), որպեսզի լեզուների խմբերի նկատմամբ կիրառելու «ընտանիք» բառից հրաժարվելը հօգուտ «տոհմի»:

Այս կատեգորիայի համար վերցվում է ամերիկյան հասարակության սկզբնական էտոխաների համար ‘ցեղ’ ε’θνος տերմինից,

---

1 Տարաբնույթ պատճառներով պատճառով այսոհետ անհնարին է տալ ամեն հշդիվ պահերը: Շրջանցիկը, որ այսոհետ անջատ է դրված, պետք է միշտ ասել:

առնառարակ արյունակցական միավորման ամեն մի անունից օգտվելու հնարավորությունը, քանի որ սկզբնական միավորումները, ինչպես ցույց է տվել լեզվի հնէաբանությունը, անտեսանելիորեն ծածկ կուլտուրներ են՝ պղնաոսիկ, և ոչ թե ըստ արյան, ոչ թե կոպնաոսիկ, ոչ թե արյունակցական սղպակցությամբ, այլ շահերի ընդհանրությամբ և դրանց բավարարման համար անհրաժեշտ որոշված սեխնիկայի ընդհանրությամբ ծագող կուլտուրներ:

Թերևս ես չեմ կարող վատահ լինել ձեր ծանոթությանը նաև չորս տարրերի պրոբլեմն կամ ուսմունքին, այսինքն՝ այն բանին, որ բոլոր լեզուների բոլոր բառերը, ինչ չափով որ նրանք միևնույն առեղծվածային պրոցեսի արդյունքն են, բաղկացած են ընդամենը չորս տարրից, ամեն մի բառը մեկ կամ երկու, հազվադեպ երեք տարրից. սրանից լեզվի բառաբանական կազմի մեջ չկա այնպիսի բառ, որ բավականին սրանից բան այդ միևնույն չորս տարրերից պարս:

Այդ չորս տարրերը նշանակում ենք լատինական A, B, C, D, պիտառուներով. նրանք, որ մենք խոսքի առաջ անվանում էինք SAL, BER, YON, ROIII գեղանվանական բառերով, յուրաքանչյուր բառի ձևական հնէաբանական վերլուծության հիմքն են. առանց նախապես այսպիսի վերլուծության կատարելու, առանց բառը նրա մեջ տեսակ մեկ, երկու կամ ավելի տարրերի քանակի տարրալուծելու չի կարելի համեմատել, առանց այսպիսի վերլուծության համեմատականի մեթոդը լրիվական չէ: Սակայն այս քանակական կամ ձևական վերլուծությունը դեռևս նույնպես ոչնչի չի պարտավորեցնում, քանի որ մարդկային լեզվում ընդամենը չորս տարրի գոյության պայմաններում առացվել է ձևական պատկերով միմյանց համանմանություն կամ համընկնող, բայց միմյանց հետ ընդհանուր ոչինչ չունեցող բառերի այնպիսի քանակ, որ նրանց պատահական նույնականությունն ամենուրեք կարող է հանդիպեցնել և իսկապես հանդիպեցնում է անհամար թյուրիմացությունների, չնայած, այսպես կոչված՝ հնչյունաբանական օրենքներին, որանց պահանջները նրանք հաճախ լիովին բավարարում են: Փրկում է միայն երկու տեսակի արտաքին վերլուծությունը, մեկ՝ տատրակ արտաքին, տես ֆիզիկական վերլուծությունը, երբ համանմանությունն առացվում է բառի իմաստով, այսպես կոչված իմաստաբանական վերլուծությունը, ընդարում իմաստը հատատավում է ոչ թե այս կամ այն պրոցեսը կամ առհատարակ

250—2

A 12595

պատկերացին լեզուում գործածվելու հիման վրա առնմանված պատկերացումով, ինչպես այդ ընդունված է հնդեվրոպական լեզվաընտանեքների մեջ, այլ լեզվի հնչարանության օրինքներով։ Մյուս վերլուծությանը ավելի բարդ, սակս քիմիական վերլուծության նուազեցնելու իմաստաբանական է, երբ իմաստը առաջվան կամ հավատացում է նախ և առաջ նյութական կուլտուրայի պատճառությամբ, ինչպես նաև հասարակական ձևերի պատճառությամբ և ապա վիճակներգործական հասարակական կառուցվածքի՝ արվեստի, գեղարվեստի և այլն պատճառությամբ։

Տալ բառի մեջ եղած տարրերի կազմի ճիշտ որոշումը՝ հաշվի առնելով լեզվի և այս իրեղեպական մասնիկները, այնքան էլ դյուրին չէ, ինչպես կթվեր այն դեպքում, երբ խոսքը վերաբերեր մի ձևական վերլուծության գործողությանը, բառի մեջ 4 տարրերի քանակական և նյութական (հնչունային) տարբերության որոշմանը։ Թե այդ ինչ չորս տարրեր են, որոնք են, և ինչու դյուրին անհն նրանց գանագան տեսակները, այդ է՝ խոչընդոտում, միայնում և այլն,—այդ մասին կխոսենք գասընթացի մեջ։

Անձամբ ընդամենը երեք տարի առաջ ես պատիվ ունեցա Բաքու հրավիրվելու Ադրբեջանի հնագրության և ազգագրության ընկերության կազմից, և այն ժամանակ տարի եղավ այսոր՝ համոզվում, զեկուցում կարդալ պրշտամունքի առարկայի, կին առավածուհի Իշտարի մասին, որ հնագրքերական է նաև արդեն բանալի Ադրբեջանի անվան վերլուծության համար։ Բայց այդ ինչ կապ ունի Ադրբեջանի լեզվի պիտակման հրատապ խնդրի հետ,—մի լեզու, որ թվում է թե, հեվնոր է՝ իմ պատճառի միջոցով է բերվել այսոր։ Որքան շատ կուր է հասել այդ ժամանակից ի վեր։ Անհնք այն ժամանակ էլ այդ նախապատմական Ishtar աստվածը պրշտամունքների կատակյում էր Միջագետքում, Ադրբեջանը Հայկի չափազանց և Բաալիայի էպոսների հետ, բայց նախապատմական էպոսան հասկացվում էր Միջերկրածովքում ինքնուրույն իրենց հատուկ առանձնական ծագումն ունեցող հասնիմանականներին, որոնք հակադրվում էին Թվում էր թե, այլ առանձ ժողովուրդների, այսինքն՝ այսպես կոչված հնդեվրոպացիներին, և լեզվի նոր ուսումնի ծագման հարցի ամբողջ ծանրությունը պրկում էր պատճառի վրա, իրենց ծագումով նոր ժողովուրդների երևան գալու և ինքնուրույն լեզուն անդրադին հասնիմանների լեզուների հետ խառնվելու վրա։ Գործերն ու նրանց հետ կապված խոչընդոտները բարդ էլ

արտաքին գործոններ են, ճիշտ է, գեռևս այդ նույն 1924 թվին, «Գիտությունների Ակադեմիայի գիտույցներ»-ի էջերում՝ «Միջերկրածովքի հնդեվրոպական լեզուները» վերնագրով, հրատարակվեց իմ առաջին հայտարարությունը այն մասին, որ ֆիլոլով է ոչ միայն որևէ նախալեզու, որ նոր ուսմունքն ավելի առաջ էր պայմնցրել, այլև ֆիլոլով են ու գիտական հերյուրանք պանապան ռասայական լեզուները: Այդ նոր պնդումը ձևակերպված էր կարճ բոլշևիկան հոտակ ու ճշտորեն: Հայտարարությունն առում էր. «Գնդում եմ, որ ռասայականների մյուսների տարրեր հնդեվրոպական լեզուների ընտանիք գոյություն չունի: Միջերկրածովքի հնդեվրոպական լեզուները երբեք և ոչ մի տեղից չեն հայտնվել, ոչ մի հատուկ լեզվական նյութով, որը ծագած լիներ լեզուների ռասայական առանձին ընտանիքից կամ, մանավանդ, իր ծագումով առնչվեր ռասայական առանձին մի որևէ մայր լեզվի հետ: Հնդեվրոպական լեզուները կազմում են մի հատուկ ընտանիք, բայց ոչ ռասայական, այլ իրեն ծնունդ հատուկ, ավելի բարդ առաճանի խաչավորման, որին կյանքի է կոչել հատարակչության հեղաշրջումը՝ կախված արտադրության նոր ձևերից, որոնք կապված էին, ըստ երևույթին, մետաղների հայտնագործման և տնտեսության մեջ նրանց լայն օգտագործման հետ գույն և ֆիզիկական միջավայրի ներբերված պերմուտացիաների (վերաաերումների) ուղեկցությամբ. լեզուների հնդեվրոպական ընտանիքը տիպոլոգիապես հանդիսանում է տնտեսա-հատարակական նոր պայմանների ծնունդը, իսկ ըստ նյութերի, իսկ վերապրուկորեն նաև կառուցվածքային շատ մասերով, նա հետագա վիճակն է Միջերկրածովքի նույն այդ, սեմական կամ սեղական, հարեմական լեզուների՝ նրանց զարգացման որոշ առաջիայում, մի խոսքով մի նոր ֆորմացիա ըստ կառուցվածքի: Ավելի սկզառու այնպիսի հերքիներ, ինչպես, օրինակ, Հայաստանի լեզուները, մասամբ և արաներենը, ոչ թե, ամրիացումն են հնդեվրոպական լեզուների հետագա խաչավորման հարեմականների հետ, այլ ներկայացուցիչներն են մաքուր հարեմական և կատարեալ հնդեվրոպական լեզուների միջանկյալ էտապի անցման վիճակի. դրանք հարեմական ընտանիքի հետխառնամական վիճակից հետացած և լրիվ հնդեվրոպականության չհասած լեզուներն են»:

Հիմնական մտքերը հարկավ ուժի մեջ են մնում, և այն ժամանակ, մի երեք տարի առաջ, նրանց այդ ձևակերպության

նը լիովին համապատասխանում էր նյութերի ընդրկմանն ու բնբռնմանը, նրանց պարզաժուխյան աստիճաններին։ Ահենք հենց հիմա էլ, երբ այդ բնբռնումը խորացել է և ճշդրտվել, կտակածում եմ, կարելի՞ է արդյոք այլ կերպ ձևակերպել, երբ տալիս են համատառ շարադրանք, այն էլ մի շարադրանք, որը դյուրըմբռնելիության համար պահանջում է պարզացում,—այնքան արատավոր թարդ են իրենք՝ երևույթները։ Եվ այնուամենայնիվ ընդարձակորեն մեջ բերված մեր խոկ ձևակերպումները այնքան են հեռու մեր առաջ բացահայտված իրականության ճշդրիտ վերարտադրությունից, այնքան կոպիտ անճշդրիտ են, որ շատ հարմար է համանմանել մի պրուխյան, երբ պետք ինքհամենի աստիճարժուխյուններդ մասին առանց նկատի առնելու պետերն ու բնութները, կամ երբ արևելյան երաժշտությունը կատարում են եվրոպական նվագարանով, որը չունի նրա մանուկին զարմանքի ամբողջ հարստությունն արտահայտելու ռվկյանները։

Չխոսելով այն մասին, որ «սեռաների» փոխարեն դեռևս պահպանվել էր «ընտանիք» անվանը, վատաբեխ առնվազն լինելով մեծել լեզուների առաջական դանազանությունը, հեռավար մեծել արդեն ոչ թե ընտանիքների, այլ սեռաձևերի համապատասխան հակադրումը, մենք այնուամենայնիվ դեռևս շարունակում էինք ավյալ սեռաձևի՝ ամեն մի անդամը պատկերացնել որպես նրա կատարյալ ներկայացուցիչ, տակ արյունակական ազգակցությամբ նրանից ծագող, և խոսում էինք «մաքուր հարեվական լեզուների» և «կատարյալ հնդեվրոպական լեզուների» մասին և այդ կարծեցյալ մաքուր և կարծեցյալ կատարյալների մեջ խիստ կարուկ կերպով էինք դանազանում իրրև անցողիններ մի քանի լեզուներ՝ քան նրանց պատկանելության մասին ինչ որ տարբերակման մի ինչ որ տարուկ մեջանկյալ էտապի. բայց խնդրին չնայած հիմնական մասին, որքան վերացական ընդհանրացման, ամբողջ ճշտությունը, փաստերի դրության պահանջում է այնպիսի կերպափոխության նրանց կանկնա լեզուների փոխհարաբերությունների մեջ՝ յուրաքանչյուր լեզուն իր ամբողջությամբ վերցրած, որ նրանցից որն էլ պիտու, կանգնած կլինի զարգացման այս կամ այն անցյալի էտապի վրա։ Այդ վիճակում է նամանավանդ այսպես կոչված հնդեվրոպական լեզուների հակադրումը հարեվականներին, որքան պատմական լեզուների հակադրումը նախապատմականներին,

մինչեւ տարեթվական խոսվածքի պատմական մոռացված շրջանների լեզվական տարբեր սիստեմների ամենի խոր վերլուծությամբ ամենի ուշ ամենի է պարզում, որ այսպես կոչված հնդեվրոպացիների հասկացող ժողովուրդները մինչև այդ նույն «հնդեվրոպացիները» ծագումը տալիս են պատմական կյանքով։ Եվ Մշկերկրածովքի այդ պատմական կյանքին անմիջականորեն մասնակցել են, նրա կիսորդներ են եղել բայի տարեթվերից, նաև այլ սիստեմների լեզու ունեցող ժողովուրդներ, որոնք այդ ժամանակից ի վեր նհամել են, ունեն անհասանելի հետևները եւ՛ արևելք՝ ընդհուպ մինչև Խաղաղական օվկիանոս, եւ՛ հարավ-կողմ՝ ընդհուպ մինչև Աֆրիկայի հարավը։ Իսկ ուշքի կամ կյուբքական սիստեմի ժողովուրդնե՞րն էլ նրանց մեջ են. պատասխանում եմ. այդ առայժմ պրոբլեմ է, բայց այնքան հաստատած պրոբլեմ, որ ինձ կարող է միայն քաղել այն արդեն հասած պատուղ։ Ճիշտ է, այդ ժամանակից հետո միջավայրից կտրված ձևով լեզվաբանների հասատատված հիմնական մոքերն սկսել են դյուրթակտանալ շնորհիվ այն բանի, որ լեզվի նոր ուսումնքը կապակցվել է ազգության և հասարակայնության պատմության հետ, որին կարող է հետաքրքրվողը ծանոթանալ իմ այդպիսի հոդվածներով, ինչպես օրինակ՝ 1. „Средства передвижения, орудия самозащиты и производства в до-истории (к увязке языкознания с историей материальной культуры“) *Թրիլիսի Կովկասյան Պատմա-Հնագիտական Ինստիտուտի Լենինգրադի հրատարակություն, 1926.* 2. „Лингвистически номеч аемые эпохи развития человечества и их увязка с историею материальной культуры“ *ՆԿՊՄ. Հաղորդումներում, հ. 1-ին, էջ 37—70.* 3. „Скифский язык“, „По этапам развития яфетической теории“ *ժողովածուի մեջ (1926, էջ 336—387)։* Այսպիսի հիշատակված աշխատություններից վերջինում, լեզվի քննությունը արդեն ոչ մի չափով չի ծառայում որպես ազգության և հասարակայնության կտրված վերացականություն։ Այսպիսի ասոյին անգամ ենք մտնում դյուրթական կուլտուրայի երկու համաշխարհային սերմիններին հարցի կոնկրետ դրամը,—սերմիններ, որոնք հոլատատրապես նշանակում են մետաղների դարի մի ասպարկա, այն է՝ քանկազին մետաղ ‘ոսկի’ սերմիններից մեկը սկյութական է, կարծես թե սախական, և այդպիսին հանդիսացած առաջին „ЗОЛОТО„-ն (ոսկի) մի շարք սարատեսակներով, այդ թվում և թուրքական altun-ը. մյուս սերմինը իրե-

բանան է, որպեսին հանդիսացան մի շարք ասթառեաներ ոչ սահուն ինով ընդունելով, որոնց մեջ նեղտած բառին. aur-um-ը՝ ողջ աֆրեթասիական (այսինքն՝ Աֆրիկայի, Եվրոպայի և Ասիայի չորանք) կուլտուրական աշխարհը հիշյալ ապնիլ մետալը նշանակող բառը դարձնելու առանձնակ մեկ կողմից բաժանված դուրս եկավ երկու մասի. մեկ մասը սկյութական, ինչպես էր ին արևելյան, սահական տերմինով, որը կանկրետ կերպով համապատասխանում էր նաև ռուս. սակաչյոմ միանձնական և ալթայան, resp. ալթանյան հանքաֆազերում, մյուս մասը իրանական, ինչպես էր ին արևմտյան, Իրանական կամ Պարսկական տերմինով, բայց ողջ աֆրեթասիական աշխարհի երկու բաժանված մասերը դուրս եկավ, որ համապատասխանում էր սկյութական տերմինը՝ այսինքն սկյութական կամ արևելյան-սահական ասկին, մյուս կողմը՝ իրանական տերմինը, այսինքն՝ իրանական կամ արևմտա-եվրոպական ասկին, հետևաբար բուն կուլտուրայի նեղքին իմաստի,—կուլտուրա, որը ծագումնաբանորեն պրոշլոմ է ոչ ին վերացական կեցությամբ, ավելի նեղ չափով՝ մոռծոպոլյամբ և ապա առևդրատրծությամբ, այլ աշխատանքային կյանքով, առևդրատրծությամբ և ապա կեցությամբ. երկու մասերը հանդիսացան օրգանապես անբաժանելի մեկ կուլտուրական աշխարհ՝ որը համառոտ միասնական անուամբ-հասարակական կյանքի ընթացքում իրենից առաջ է բերում ինչեր և անտիներ: Պարզվեց և՛ այն, որ միջերկրածովյան կուլտուրայի հնագույն նամակը կենտրոնում, այն է՝ հելլենա-սեմիտական միջավայրում նամակը են ունեցել ին սկյութական, ին իրանական տերմինը, սակայն մեծ տարբ է՝ արդյոք այստեղ որպես արևելյան և արևմտյան աշխարհի ամենը, ին որպես դեռևս մինչև հելլեններեն ու մինչև սեմիտներեն ոչ ունեցած ոչ մեկն ևրոպական, այլ աֆրեթասիական շրջապատի նյութերի ձևավորներ, որոնք հետո ստրուկտվել են դանազան կողմեր և՛ դեպի արևմուտք՝ Եվրոպա, և՛ դեպի արևելք՝ Ասիա, և՛ դեպի ամենի հեռավոր հարավ՝ Աֆրիկա, ինչպես ոչ ին բառեր, այլ պահպանը արժեքավոր նյութը, ին այդ նյութը, ին նրա հանքարաններն կոչելով այն անունով, որը գործածական է միանգամայն միջերկրածովյան կուլտուրական աշխարհի այս կամ այն համապատասխան պրոֆեսիոնալ կոլեկտիվի մեջ: Վերհիշենք, որ բուն իսկ Աֆրիկայի անունը, որ նրա մեկ մասից

անցել է Հին աշխարհի այդ ամբողջ երբեմն աշխարհամասին, և իբ aqr հիմքով բաղկացած է երկսաստիկ՝ AB կամ SAL-BER, ըստ ձևի համընթացում է մինչև իսկ ոչ քե լատինական aurum ‘ոսկի’ բառի awr („aur“) հիմքի բարբառային տարատեսակը, այլ օրինաչափ երկվանկյանը՝ ըստ այսպես կոչված նախատիպամանան, այսինքն՝ հարձակական հնչյունատրանսպոզիցիայի օրենքների: Միևնույն ժամանակ այդ նույն աշխատությամբ բացահայտվեց որ, նախ՝ սկզբնական ոսկին՝ ոչ միայն ըստ բուն իսկ սկզբնացենների դիցաբանական ավանդության՝ կապված է «արեգանի», այսինքն՝ հոդագործության հետ, այլև տեքմինոլոգիական. երկրորդ՝ մի ազնիվ մետաղի անունը ըստ նշանակությունների փոխանցման անցման օրենքի՝ անցել է մյուս ազնիվ մետաղին՝ ‘արծաթին’ և ‘արծաթի’ համեմատ երբեմնական անունը, խաչավորված ձևով, հանդես եկավ արմատավորված իսր Ասիայի հնագրության. այսպես է ի միջի այլոց, առձևերն gümüu ‘արծաթ’ կամ kümüu, չուվաշների մոտ kemel [1] բառի ծագումը, իսկ արեմտյան, մարդկության հնագույն արտիցխանները պահպանողների մոտ պահվեցին այդ նույն մետաղի սերիշ անունները բաղկացած մեկ տարրից A (SAL տարրից),—որ եգիպտացիների մոտ էր, որպես ‘ոսկու’ դեռևս նախահնդեվրոպական մետաղի անունը (պարզյալ A տարրը), նույնպես է ասել Իրանում, նրա բնակչության հետևն պարսիկների լեզվում և պահպանվել է Եվրոպայի սկզբնական բնակչության լեզվի ավելի արխայիկ վերապրուկի, այն է՝ կոմիների կամ պերյանների ֆիննական լեզվի մեջ, ինչպես որ քե ‘ոսկի’, քե ‘արծաթ’ անունը մի տարրի ձևով, այն է սկյութական տերմինի կազմի մեջ մտնող տարրի տարատեսակները, պահպանել են Ասիայի այնպիսի հնագիտական բնակիչները, ինչպես էր քե նրա անպրոժենները, այսինքն՝ ընիկները, ինչպես են չինացիները՝ kin ‘ոսկի’ gin ‘արծաթ’, իսկ Միջագետքում, շումերների մոտ, արդեն խաչավորված ձևով—gumkin ‘արծաթ’: Լինելն նար ոսոմանդի համաձայն վերլուծության ենթարկելու շնորհիվ մենք դուս պատմական նշանակություն ունեցող տերմինաբանական փաստերի այս ամբողջ հարձանքով կապակցում ենք ոչ միայն վերացական լեզվաբանական ավյալները նյութական կուլտուրայի հետ, այլև, այսպես կոչված նախատիպամա-

---

[1] „По этапам развития Яфетической теории“ *Доклады АН*, *№ 350*, т. gu-теш *բարբառային արտասանությամբ*:

թյունը, ասենք նաև մարդկային դիցաբանական ավանդությունները պատմության հետ, ինչպես այդ արտահայտված է գերթյալ նույն „Скифский язык“ հոդվածի հետևյալ եզրափակիչ պարբերում. «Հերոդոտը, կամ ավելի ճիշտ նրա աղբյուրները, այս սահմանից ևս բարեխղճորեն կրկնում են այն, ինչ ավանդվել է ժողովրդի մեջ դիցաբանական կարգի դրույցներում երկնքից իջած սկյութական ասկի գութանի մասին, ականատեսորեն՝ սկյութական ասկի երկնքից իջած դաշտանի, սկյութական ասկու մասին և այլն: Չարկ կա՞ ավելացնելու, որ ամբողջ կոմբինական աշխարհայացքը, որի հետ անխզելիորեն կապված են և՛ կրոնական պատկերացումները, ոչ այլ ինչ է, բայց եթե անտեսական կյանքի և նրա ծնունդ հասարակայնության էվոլուցիայի հաջողությունների նամակը: Սկյութական հասարակայնությունը շատ է առաջ անցել պարզունական սահմանից՝ երբ ‘կաղիններով’ կամ ծառերին անունդով, որն իբ սերտակցության վկայությունն է բոլոր նամակների ձևով պաշտամունքային պատկերներում, որոնք գտնվել են մի քանդակազարդեր իրերին հուշարձանների վրա: Սկյութական հասարակայնությունը շատ է հետ գնացել և՛ կուլտուրայի զարգացման վաղ սահմանից, երբ եղջերուն գրատախտ դեր էր կատարում: Եղջերուից հետո ձին էլ էր գտնում պաշտամունքային: Սկյութական հասարակայնությունը սպրում-անցնում էր, այսինքն իբ հետևում բոլոր կուլտուրային այն սահմանը, երբ միայն ձին էր կատարում գրատախտ դերը: Սկյութայինները խաչավորված են սրին կիմերների կամ իրերների՝ Միջերկրածովքի այդ քաղաքակրթությունների հետ, ծովագնաց էթրուսկների հետ միասին, որոնք ճանապարհ էին հարթել մեծիկ փյունիկեցիների և պրոմիների հետևից (հնդեվրոպացիների) համար»:

«Սկյութական պանթեոնը գիտե և՛ ծովային սահմանությունն և՛ երկնային Պանդյոնին և՛ Ափրոդիտեին, որոնք սրին հանդիսանում են միայն [այսինքն նախկինում միասնական] Իշտարի երկնեղիսության, կամ հիպոստասին իրերական կամ կիմերական ծագում ունեցող տերմիններում: Հարեվանական հավատամքական նժույգները, այդ Բելտաի և սկյութական նժույգը, միևնույն հնդեվրոպական տերմինը ունեն, որպեսզի տերմինը սահմանին հարեվանական, իմիերական և էթրուսկյան նժույգ-ձիերը՝ անցնելու համար մի ուղի, որը լուսավորում են սրին երկնային պաշտամունքի լուսատուները, և որպեսզի սկյութայինների վերան հարեվանությունն ըմբռնած՝ հավատա-

մասնյունից զատ պահք և մանանք մարդկության մոտայած, պետական աշխատեի կողմից ևս լուծյան տրված Միջերկրածովքի պատմական էպոխաները»:

Այսպիսով, Իշտար աստվածուհին, որ այնքան սերտորեն է կապված ոչ միայն Ադրբեջանի անվան հետ, այլև պաշտամունքային տերմինաբանության հնագույն նստվածքի հետ ադրբեջանյան կինոպանի լեզվի ամենահատուկ հնչերանգային ներքնախավերում, երկնային Իշտարը՝ շարժվող կամ քայլող, նույն ինքը նաև պատմական կամ ծովային, այսինքն ծովագնացին, նա ինքը ասիական նաև երկրային, այսինքն՝ երկրագործական, լեզվի հնէտերմինությամբ հանդիպում է երեմիի նույնպես չատրուշված անուանատեղական կյանքին, որ ծնել է նրան: Միայն հետագայում միջագետյան փոխարինող դանապան էվոլուցիան դարերի ընթացքում ասրերատիմ առաջ է մղում և զարգանում անուանության ամեն մի մեծ առանձին վերցրած՝ քաղաքական, տնտեսական և անատոմական, նմանապես և թափառական ծովագնացի և նստակյաց հողագործական, եթե առաջ հատկապես չհասնենք միշտ ավելի ավելորդ, փոխանակային առևտրական մոմենտի մասին: Բայց էտրուսկների և կիմերների պայմաններում այդ առևտրական մոմենտը ներկայացնում է արդեն մի ինքնուրույն գործ, համապատասխան դասակարգի ինքնուրույն արտադրության: „Скифский язык“ հոդվածի բերված եզրակացության մեջ էտրուսկների կողքին կիմերներին հիշատակելը կարող է շփոթեցնել նրանց, ովքեր առաջին անգամ են ասիի ունենում լսելու լեզվափոխական նոր տեսության, հավերժականի մասին, կամ ովքեր առարկային վերաբերող տպագիր մոնոպոլական դրականության մեկ կամ մյուս աշխատության միջոցով նրան ծանոթանալուց զատ՝ ոտիի չեն ունեցել խորանալու, սիստեմատիկ կերպով ուսումնասիրելու այդ աշխատությունները այդ տեսության դարպացման հաջորդականության համար կիմերների համ, որ միևնույնն է, քան անվան իրերների մասին, որոնք ծովափնյա քաղաքներ էին կառուցում խոտան վաճառականներին, Սեվ ծովի հովտային ավտոկնների հետ մեկտեղ, ինչպես Օլվիայի՝ իտալական Ալբա Լոնգա[1] քաղաքի անվանակից, էտրուրիայի մայրաքաղաքից, կարելի է տեղեկանալ պրոլետարիատի համար կիրչում կարդացած գիտության մեջ

[1] Н. Я. Марр, Ольвия и Альба Лонга (NAH, *1925, էջ 663—672*):

«Հին և նոր հնադիտություն, հին և նոր իրատարած վերնագրով։ Զեկուցումը, մանրամասն կատարելագործած բանագրանական աշխատանքներ կարճատև գործնեության ընթացքում տարբեր անկյուններ տակ, վերաշարադրված ձևով ներկայումս լույս է տեսնում Գանգանդիական Կնադիտական բաժնի „Краеведение“ հանդեսում „Значение и роль изучения нацменьшинства в краеведении„[1] վերնագրով։

Բոլ ինչ վերաբերում է հնագիտական նմուշներին, որոնք տեղերը գտնվել են ձեռքով, նշումներ և քանդակներ մեծամասնությունը հանգամանորեն քննության ենթարկել Ստորնոյի և Կարնոյի տված Արևելքում, ընդգրկելով Կովկասը և Ասիական Ռուսաստանը, մինչև Ֆրանսիան Բերակրեն Ատրպատկեն ժայռային գծագրերի պատկերների մասին։ Այդ աշխատության, որ լույս է տեսել «Գ.Ա. Զեկուցումներ» մեջ, հենց սկզբում էլ վերնագրված է „Берская ‘лошадь’ от моря и до моря“[2] ասելով՝ նկատի ունենալով մինչև Ատլանտյանը, և այդ նշանակությունն կնքելու ընդգրկում տեսակետ հատուկտական շինարարության տարբերում կարծես թե տեղական ուշադրությունը, մինչև Ֆրանսիայում տարբերում կարծես թե բացատրվում վերջնական հնչյունային երևույթներ և նրանց՝ հանրային սկզբում չամրագրված նորմաներ բացակայ, մի ընդգրկում, որ ներառել էր և չինարենը, ներկայումս ընդլայնված է հարավ-սիբիրյան բնակչության՝ հատկանիշների լեզվի ներառումով. այս վերջինն արդեն լեզվի նոր ուսումնասիրություն է։[3]

Բոլ ինչ կապ ունի այս ամենը տարբերական լեզվի հնագիտության սկսում խնդրի, և դրա հետ մեկտեղ ստեղծական լեզուների տարբերի վերաբերման և լուծման հետ, որոնք մեզ, հնչյուն առաջ էր մեզ, ծագումնաբանորեն կապված են նրա հետ։ Բոլ ես կասեմ հանդիսական հարց. «Գաղտնիքն է արդյոք իմ երկրորդ անգամ կյանքի ունենալը ձեր հայրենի հանգստարանում»։ Ես չգիտեմ։ Գաղտնիքն կարող է մեզ համար հանգստարանական աստիճանության վերաբերմունքը դեպի մեր ընդհա-

---

[1] [„Краеведение“, 1927, №1. տառադարձ, արտատպված է «Ընտիր երկեր» հատոր I, էջ 231—248։]

[2] [Տես Н. Я. Марр, Китайский язык и палеонтология речи и UAN էջ 125—13]։

[3] [Տես Н. Я. Марр, Готентоты—Средземноморцы, NAH, 1927, էջ 405—416]։

նաև գործը: Իսկ այդ ինչ գործ է: Այդ մի գործ է, առանց որի մի քայլ էլ չի կարելի առաջ գնալ, դա մեքենատրակտորային հատուկ պատրաստության գործն է. մտնում չի կարելի պատկերել սեմենական մայրենի լեզուն, չի կարելի հետևել տարաբ, ճշտորեն պատկերել սեսպուբլիկական լեզուն, ապրելակերպական սեսպուբլիկայի լեզուն, եթե չկա պարզ և պիտանիորեն հիմնավորված պատկերացում ամբողջության առած մարդկային լեզվի, որպես սոցիալական կառուցվածքի մասին, այն մասին, թե ինչ է լեզուն:

ԼԵՋՎԻ ՈՒՄՄՈՒՆԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԱՍԸՆԹԱՑ

§ 1. Իմ «Գիրք և պիր — անբմինների ծագումը հարեմական տեսության լուսաբանության մեջ»[1] աշխատության մեջ խոսելով հարեմական տեսության արդի վիճակի փոխհարաբերությունների մասին նրա մասին, խոսա մասին անցյալի հետ, այսինքն՝ ինչ դրության որ կար նրանից ընդամենը մի երեք տարի առաջ, մենք նշել ենք հետևյալը. «Հարեմական լեզվաբանությունն այն ժամանակվանից ի վեր կարողացել է ոչ միայն շարժվել առաջ և յուր արմատները ավելի խոր գցել մատագիտան նյութի բնաշերտը, այլև երկրներից երկու ինքնուրույն դեպքերում, երկու օրգանապես, մանավանդ ժառանգորդության զոր, կազակցված դեպքերում, մեկ ուսմունք հարեմական լեզվաբանությունն է, այսինքն հարեմական լեզուների ուսմունքը, լեզուների, որոնք հանդիսանում են հատուկ [տոհմին այսպես կոչված] ընտանիքի լեզուներ, որոնք իրենցից ներկայացնում են բավ լավ ուսումնասիրված Աբեսինիան [ևս հիմա կամելացնելի՝ և Ամհարիան, Օկիանիայի և Ամատրալիայի հետ] նահապատմական լեզուների վերաբերմունքներ և ներկայումս օժտված են երեք լեռնային երկրներում. արևելքում՝ Դամխի գոտում, արևմուտքում՝ Պրին-նեյներում մինչև Լոզ և Կոմիտում՝ զարգացած մեծամիտ և դանդաղաշարժ մտածողի կողմից: Այս ուսմունքը՝ հարեմական տեսությունն ընդհանրապես, լեզվի նկատմամբ կիրառած մի ընդհանուր ուսմունք է լեզվի մասին, նրա ծագման մասին, լեզուների զանազան [տոհմիների այսպես կոչված] ընտանիքների փոխհարաբերությունների մասին՝ զրանք վերցրած իրենց առաջին վիճակում, մարդկության հնչյունական լեզվի, զարգացման

---

[1] Книга о книге հրատ. պետ. համալսարանի Լենինգրադի արքայական ընտանեստ (էջ 45) և շարունակութ. [Ընտիր երկեր, հ. 3-րդ, էջ 219—245]:

պահպան էտապների նոսրամածքների փոխհարաբերությունների և նրա ինչպես ձևական, այնպես էլ պաղպեղրախոտային սիպտոլիթի էվոլուցիաների մասին»:

§ 2. Մեր այս պատմության առարկան հարեվանական անասելությունն է ընդհանրապես, այսինքն՝ այն ընդհանուր ուսմունքը, որ վերաբերում է համատարածված բոլոր լեզուներին, համատարածական կարևոր և նույնիսկ անհրաժեշտ է բոլոր նրանց համար, ովքեր ուսումնասիրում են մի որևէ լեզու, ցանկանալով պիտակցել նրա կառուցվածքը, ինքնին հասկանալի է, որ հատկապես կարևոր է նրանց համար, ովքեր պատրաստվում են հետազոտել, առավել ևս արդեն հետազոտում են որևէ լեզու՝ հարեվանական, թե ոչ-հարեվանական, և էականորեն անհրաժեշտ է այսպես կոչված հատկանիշների պիտանելությունների, իսկապես առած հատկանիշ պիտանելությունների, նրանցից որ մեկով ուզում է լինի, պրոցեսը ամեն մի աշխատողի համար, քանի որ հարեվանական անասելությունը թեև լեզվաբանական, շոշափում է մարդու, որպես արդեն ոչ թե հատարտական կենդանու, այլ գործչի, դեռ ավելին՝ հատարտական առանձնապրծողի վերաբերյալ բոլոր պիտանելությունների հիմնական շահերը, սկզբունքային նաև դեպս, ձգտումնական պրոբլեմները: Լեզվի հարեվանական ուսմունքը, ընդհանուր ուսմունքը օրգանական կապակցություն ունի նյութական կուլտուրայի պատմության, հետևաբար անասելության և էկոնոմիկայի հետ, նույնպիսի կապակցություն ունի հատարտական ձևերի պատմության, հետևաբար սոցիոլոգիայի հետ՝ բառիս թե լայն, թե նեղ իմաստով առած. ինքնին պարզ է, որ լեզվի ուսումնասիրությունն ունի այսպիսի օրգանական կապակցություն նյութական կուլտուրայի պատմության և հատարտական ձևերի պատմության հետ, իր գիտական պրոբլեմների մեջ առանց նրան գործ անելու չի կարող ոչ մի հնագետ, ոչ մի էթնոլոգ, ոչ մի պրեհատ պատմության մասնագետ, ոչ մի բանասիրհատով զբաղվող, պրակտոգետ՝ զբաղվելու լինի նա մինչև այժմ գաղափարական, պային զբաղվար թե ժողովրդական զբաղմունքության պատմությամբ, ժողովրդական էպոսով ու ֆոլկլորով, համանապես գաղափարական, բայց արդեն ապրած-վերապրած գաղափարական կուլտուրաների նոսրամածքներով, թե հետազոտելիս լինի կուլտուրական ապրանքների կամ գիտարվեստական կերպարանների ու ձևերի ծագումը: Վերջապես (և այս բնավ էլ հետինը չէ) լեզվի ընդհանուր

ռամոնքը հասկնում անում էին լուսաբանության էականությունը անհրաժեշտ է ամեն մի հանրապետության մեջ, ամեն մի հասարակության համար, որն ուժեղացնում է իշխանության հանրային վերահսկողությունը՝ պահպանելու միջազգային շահերից, և անհրաժեշտ կերպով հետ պահած ազգային շահերից, քանի որ երբեմն պետքում էլ կյանքն անողոքաբար նրանց այս կամ այն ձևով առաջադրում է հարցերի միջև, որոնցից մեկը նախապատվություն միջազգային կենդանի է, մյուսը՝ ազգային կենդանի և որոշիչը՝ մեծ կենդանի, որոնք միևնույն ժամանակ նույնպես պահանջներ են և նույնպես պատասխանատու պահպանության և ազգային կենդանի, մասամբ որոշիչը՝ նույնպես պատասխանատու և նույնպես պատասխանատու պահպանության պահանջներ, բայց զգալի չափով նոր են, ծագում են որպես համապատասխանության նոր ուղիներում, սովետական հասարակության ուղիներում, ընդգրկելով ամենից առաջ այսպես կոչված ժողովրդական ներքնախավերը, գյուղացիները և բոլոր մասսաները խոսվածքը: Այս քիչ է: Ընչասիրությունը կյանքը մեր բոլորի առաջ անողոքաբար դնում է միջազգային հարաբերակցման կենդանի միջոցների հարցը, առաջ և նոր ինտերնացիոնալ հասարակական շինարարության այս հարցը, որ կարևորագույնն է և ոչ մի րոպե չի կարելի անտեսել, հարկադրում է մեզ կարճել ներկա ժամանակի առհասարակ հետաքրքրություններից, հետանալ մեր արտաքին քաղաքական հարաբերակցության առհասարակ, մի տեսակ բնական միջոցներից ու հնարավորություններից և խոսել ոչ թե բազմաթիվ միջազգային լեզուների՝ կենդանի թե մեռած, արտերկրյա, միջազգային հասարակական և միջազգային հասարակական հասարակական հասարակական

որոնք մինչև այժմ նշանակված են եղել որպես աքսորի վայրեր կամ դատապարտված են որպես դատարանին և «անդրածնայինն» սայրոններն պատիժներին նյութ մատակարարելու մարքերիկյա շինարարություններին, լինելու մի սեռակ ինդանոքի մեծ ատաղձ կուլտուրայի առնձման մեջ, ինչպես այդ կուլտուրան պլանավորված և կառուցվում էր մինչև Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիան: Եվ ատաղձ համաշխարհային միանոական լեզվի վերաբերյալ այս նոթ, բնավ ոչ երազներով, այլ լուրջ կատարելապես ու պղտոր մարտավիրքով մենք վերսին դառնում ենք հարեվանին տեսությանը, լեզվի վերաբերյալ նրա ընդհանուր ուսմունքն իմանալու էական անհրաժեշտությանը: Այս բոլորովին չի նշանակում, թե մենք մատանում ենք արհեստական միջազգային լեզուներ ստեղծելու փորձերը, այնպիսի արհեստական միջազգային լեզվի պոյտիկյանը, ինչպիսին է հանրայնորեն առաջադիմող էսպերանտոն, ինչպիսին է վերջին տարիներս մեզ հետաքրքրական ակտիվություն դրսևորող իդո լեզուն: Այս բնավ չի նշանակում, թե մենք երես ենք դարձնում նրանցից, ինչպես guantité négligeable-ից, այսինքն—'արհամարհելի մեծություններ'-ից, երևույթներից, որոնք արժանի չեն ուշադրության: Ընդհակառակը, մենք ժամանակին կվերապահոնանք այդ լեզուներին, նրանց հարցն առանձին կքննարկենք: Բայց հիմա խոսքն այլ բանի մասին է:

§ 3. Բանն այն է, որ քան հարեվանի տեսության, մարդկությանը չի սկսել միանոական լեզվից, այլ ընթացել է և ընթանում է դեպի ամբողջ մարդկության միանոական լեզուն: Հարեվանի տեսությունը պարզում է մատացին (վերաբերական) կարդի այլ էվոլուցիայի ուղիները, սիսեմների հաջորդականության շարքը, և մեզ միանոական լեզվի ապագա տիպին մոտեցրած և մոտեցնող յուրաքանչյուր նոր տիպարական սիսեմի առիթներ: Ինքնին հասկանալի է, որ շատ և շատ հատորամյակների ընթացքում անցած այս ճանապարհին մարդկությանը ծախսել է հսկայական չափով աշխատանք և կան ապշեցուցիչ նվաճումներ, որոնք շատերին, հատկապես պետական կանոնների շրջանից շատերին, չգիտես նրանց խառնված քի թե արտամարդության պատճառով, թվում են հնքնին կամ որ միևնույնն է՝ վատնության անարժան գործ: Բայց մարդկությունը

կարող է արդյոք հրաժարվել այն բանից, ինչ ձեռք է բերվել այնքան երկարատև ու հոգատար ջանքերի գնով:

Հավերժական անասելությունը սոսկալիորեն է, որ լեզուն, հնչական լեզուն իր գոյության ոչ մի առապետում, ոչ մի ժամում չի հանդիսանում բնության պարզ պատկեր: Հնչական մարդկության առանձնաձայնն է: Մարդկությունն իր լեզուն առանձնել է աշխատանքի ընթացքում հատարակական պահպանվելու և այն կվերածվելու, երբ դան ժյանքի ու ինքնության նոր սոցիալական ձևեր, համապատասխան նոր մտածողության այդ պայմաններում: Դառը է պատիս, որ աշխատում բնական լեզուները պայմանյան չունեն, լեզուները բոլորն էլ արհեստական են, բոլորն էլ առանձնաձ են մարդկության կողմից, և նրանք չեն պահպանում իրենց ծագումով արհեստական լինելուց այն բանի հետևանքով, որ նրանք առանձնաձ լինելով՝ ժամանակաբար անցնում են մեկ անցնից մյուսին իրրև բնական պարզ, կարծես մեր կողմից հետ մտնելի հատակում ձևյալ: Մեր կողմից ժամանակով լեզվի պրոցեսները ոչ թե արտաքին բնության, ոչ թե մեր, ոչ թե մեր ֆիզիկական բնության մեջ են, այլ հատարակայնության մեջ, նրա նյութական բաղադրի, անհատականության և անհատականի մեջ: Հատարակայնությունն իր լեզուն ժամանդում է, կանանձնում կամ շրջում՝ նոր ձևերի է վերածում, վերակերտում է արտաքին նոր անուն և վերադրում նոր պրոցեսի: Պարզ բան է, որ ստորև միջանձնական համաշխարհային լեզուն լինելու է նոր, հատուկ, մինչև այժմ գոյություն չունեցած մի պրոցեսի լեզու, ինչպես ստորև անհատականությունն իր անհանձնականությամբ, ստորև արտադրական հատարակայնությունը և ստորև արտադրական հարաբերությունը: Այսպիսի լեզու բնականաբար չի կարող լինել աշխատող ամենատարածված կենդանի լեզուներից և ոչ մեկը, որը անհատականացված կենդանի լեզուների և բարբառների—լեզուաբան և բարբառական-գաղափարական է, ինչպես և միասն և ոչ մեկի հետ չկարողանալ միջադրային դառնալ նախկին, մինչհամակերպման նոր աշխատում, ամեն հնոյ այն նախկին աշխատում էլ նրանցից և ոչ մեկը բնավ էլ նկատի չէր առնում իրրև ամատարին-միջադրային: Արդի հանրությունն կյանքի այս նոր շրջանում պայմաններում չի կարող չդիմել իր վարձանին հատնելը բան խոր իր էության մինչև անգամ հոգատարությունների ածխացած այնպիսի մի պրոցես լեզու, որ բնդհանուր է շատ միլիոնավորների համար, ինչպես չինարենն է, ոչ թե կենդանի չինարենը

լեզուն, այլ աղբյուրների համեմատ էլ անխնիրով էր դարձ անցյալի գրական մեռածը:

§ 4. Հարց ինչպես տալել, երբ անմիջական առնչություններ գոյություն չեն, երբ աղաղրության մեջ չեն, երբ ներքին բնությունից, մեկանից զուրկ, երբ նրանք միայն հասարակության մեջ են, իսկ հասարակության առնչությունները, ինչպես մեզ ուզում են հավատացնել, հաշվաված չեն: Սակայն խնդրո այդպես է լրիվ դրությունը:

Կանոն չեմ ասել զուտ հասարակագիտական մասնագիտության կողմից մեր Ազգան ինձ հայտնի է, մինչև մարքսիզմը այսօրվա նման անխնամությունն էր ապրում: Այս խնդրում վճռական խոսքը հենց մարքսիստներն էլ պատկանում է, որոնց մոտ, սակայն, լրիվ առանձին էլ այն քիչ բանով, որ նրանք ստացել են լրիվ բացատրում—համաքայլ բացատրելու ձգտում հարցում, մինչև մանրամասները պրպտանում է հարիֆություն լրիվ արտանական անկախ արտաքինից: Սակայն պրպտը խնդրո անկախ ուրիշից, նրա հանդեպ անխնամության կրկնով, մարքսիստական գրքեր նույն: Մարքսիստ մտածողների կամ մարքսիստ ճանաչված լրիվ արտանների և հարիֆական անհաշտության գրքերի և գաղափարների գործակցությունների մասին խոսք կլինի ընդհանուր գոյերիայի համակ պրպտրության: Նույն տեղում միասնք կոչերիների գաղափարությունների մասին իմպերիալիստական մտածողների հետ, այսպես օրինակ՝ նորկանտական Կասիրերի և նորհեգելական հնդկաբանների հետ, այդպես մանավանդ Շուլխարդի հետ, էլ չենք խոսում այդ գաղափարությունների արտահայտման կամ մանկավարժական բնույթի մասին և չենք մտածում, որ նման մարդիկ հնդիսակ-լրիվ արտանները, մանավանդ և Շուլխարդը բնավ էլ սերտորեն լրիվ արտանական գործով չեն զբաղվում:

Մեր ասածից, լրիվ վերաբերյալ կարծիքը հարցը համակ ծայրահեղ պրոբլեմի վրա է հենվում ինչպես մեզ հետաքրքրում են հնդիսակ-լրիվ արտանները: Համաձայն այսօրվա էլ, որ մարքսիզմ ուսումնասիրության մեջ ենք հին լրիվ արտանական գործի՝ հնդիսակ-լրիվ արտանի հետ: Նրա համար հարցը կոչերիայի ստանդարտ գործողությունները խնդրում հաշվաված չեն՝ նախ և առաջ ուսումնասիրելին, հենց այն պատճառով, որ լրիվ

250—3

ծոլման հարցը նա լինքը համարում է անլուծելի, նա միևնույն ժամանակ է այդպիսի պիտանի արարքի դատելցանը: Միևչդեռ հասկեցական տեսակցությանը այդ արարքին համարում է ոչ միայն պիտանի, այլ և առաջնակարգ, այլև համարձակ է նրա լուծմանը՝ ապացուցնելի ծանրակշռան բանը լսելի պատճառների մեջ ձևական կողմից դիմելով գործադրությանին վրա և ասելով՝ հասարակությանը պատճառ կա կասկած ձևով՝ լսելի պիտանության հասուկ կերպով հետևողական բաժիններ, այն է՝ իմաստասիրության, այնինքն՝ իմաստների ուսումնք, հոգեբանության՝ ժամանակագրական հաջորդականությամբ երբ հաջորդող սեռերի խոկ հետևանության ուսումնքը: Երկու ուսումնքն էլ ոչ քի տեղ անուշով, այլ բան էության արժանապես նայ բնույթ ունենն: Այսպեսից, այդ առանձնահատկությունները վերապրելով հասկեցական տեսակցության համարվող երկու հետևողական բաժիններին, և հասկացնելու այն պրոցեսին, որ հնչյունը ասելծել է մարդկային աշխատանքային կյանքով և որ լեզուները անշեղորեն շարժվում են մտածության կարգի ուղիներով, պրոցեսներով զարգացման ուղիներով, նայած հնչեցական կազմության, նրա տեղեկության և հասարակական կարգի, ասելծվող տեսակետների հետևողականությանը վրա մարդկային լեզվի միասնության ամբողջությանը առնող ուղղությամբ՝ յուրաքանչյուր ձևով տեսակի, յուրաքանչյուր լեզվի առանձնակի զարգացման էվոլուցիոն ուղիները կազմելն մենք առանում ենք պարզ արտահայտությամբ պրոցես: Այս պայմաններում հասկեցական տեսակցությանը միասնության առարկա լեզվին չի կարող նայել այլ կերպ, քայց եթե մի լեզվի, որ պետք է ասելծվի արհեստականորեն, կազմության հետևանքների այս բնագավառի առաջնահերթությունների, կազմության հետևանքների ուղղությամբ, նրանով, որ հասարակական աշխատանքից առանձնացած, նրանով, որ անդեմական արարքների մասնակցությանը մեջ ավելի ու ավելի պետք է տեղի առ պետական միասնության այդ աշխատանքին, ժառանգական պատճառությանը պետք է կերպարանափոխվի, որ մեջ չկա պահպանելով իր համապատասխան անուրջները,—պատճառով հարմարանքային տեսակցության, որ գեհենամերձում կամ պետական կարգում է կանգնած ավելորդների և անցյալ դարերի միասնության ասելծվող աշխատանքի տեսակցության, լեզվի կերպարանքի բարձրացով դարերի և հարյուրամյակների ընդհանուր չանգերի հետևանքով, ինչպես լեզվի ծագման մասնավոր, երբ տարբերից՝ այլ նպատակներով միասնության խոկ ասելծած չարս տարբերից

հետազոտողները ժամանակներում կերտվում էին և կերտվեցին ու ձևավորվեցին նրանց մեջ պահպանողին տարբեր սխեմաները: Նոր լեզվաշինարարության մեջ հնների ոչ մի նվաճում չպետք է ինչ-որ հարգի չառնված և՛ չօգտագործված: Այս կապակցությամբ հատկապես ուշադրության հետաքրքրվելը և ոչ թե հնության և նրա մոռացած ու մոռացության մատնված հարստությունները կողմնակից լինելն է սոխում մեր հետազոտական շահագրգռությունը մինչև չափով ուղղել և դեպի հին դարերի լեզուները, չբացառելով մեռած, և՛ դեպի բոլոր կենդանի լեզուները, հատկապես ժողովուրդների, որոնց, իհարկե առաջ, պետք պիտի ուսումնասիրել մինչև այժմ կերտվող կուլտուրային պետական ձևի ունենալուց:

§ 5. Հետևյալս ապացուցելու համար, որ ոչ մի լեզու, ոչ մի ցեղական լեզու, որքան էլ որ նրանք այժմ թվան անտանելի և անցնող, քանի որ նրանց մեջ, եթե նրանք մինչև անգամ մեկուսացած են և կատարելապես մենակ, պահպանվել են անցյալի սոցիալական արտահայտությամբ կերծանած նվաճումների, համաշխարհային մոզաիկով կատարված համամարդկային սանձազերծության մերոջ էպոխաների ամենաթանկագին հատկությունները: Այդ համամարդկային լեզվաստեղծությունից՝ պատմական ոչ մի լեզու: Հարեթական տեսությունը ընդհանուր մասնակցություն է այդ գրության պնդումը, որին կատարված լինելով լեզվին որոշել կամ որևէ կերպ ուրվագծորեն նշել քիչ թե շատ ամբողջական ձևով պահպանված բոլոր դիտավոր սխեմաների տեղը ոչ որևէ իրարից անջատ ապրումներում կատարված անկախ, այսպես կոչված առաջնային ստեղծագործության արդյունք, այլ որպես նոսրացումներ մարդկային լեզվի պարզացման էտապների, որոնք համընկնում են տնտեսական կյանքի, հասարակական ձևերի և համապատասխան նյութական ու վերնաշենքային տեխնիկայի էվոլուցիայի էտապներին: Առայժմ տակա նվաճումների սահմաններում այդ պատմության հնարավոր շարադրանքը հենց հանդիսանալու է լեզվի ուսմունքը, հարեթական տեսության ընդհանուր մասը և ոչ թե հարեթական լեզվաբանության, հարեթական լեզուների վերաբերյալ հատուկ ուսմունքը: Բուն իսկ տեսության, լեզվի ընդհանուր ուսմունքի հիմնական մոմենտները կազմում են և մեր այս գրության մյուս առարկան:

§ 6. Հարեվանական լեզուների վերաբերյալ հասուկ ուսումնքը նույնպես տեսական ուսումնք է, բայց նրանց շահերը, հենց հարեվանական լեզուների շահերի առհասնեներում:

Հետևարար հարեվանական լեզվագիտության, համեմատական լեզուների ուսումնքի գործնքաց ևս չեմ կարդում: Նրանց համեմատական քերականության պահանջում է գոնե մի շարք սյոմխի լեզուներ, որոնք շատ քչերն են ծանոթ ոչ միայն կենտրոնում, այլ մինչև անգամ Լենինգրադում, մինչև անգամ Յուրևից՝ Բաքվում հենց հարեվանական լեզուները շրջապատում. այն պահանջում է և հասուկ պատրաստություն: Բայց հարեվանական լեզուների վերաբերյալ գրած տեղեկություններ այնուամենայնիվ պետք է ունենալ. ամենք ուրանց համեմատական լեզուներ ինչպես ձևական, այնպես էլ իրենց համեմատական քերականության տարրերը, հարկ կե հնչյունական մի քանի տասնյակ տարրեր ունենալ նրանց մասին: Իսկ նրանց, որոնք կյանքանան իրենց կողքից գոյ չունեցող գրքերը այս գործնքաց ամեն լավ տեղյակ լինելու, նրա մի շարք դրված տարրերը իմանալու և ճշտելու համար, կարող է օգնել հարյուր վերաբերյալ գրականությունը, որը Մեր ուշադրության են ենթարկում „Абхазский аналитический алфавит (К вопросу о реформах письма)“ աշխատությունը, հրատ. Արևելյան կենդանի լեզուների Լենինգրադի ինստիտուտի՝ ուսումնասիրությունը ծանոթանալու համար և „Классифицированный перечень печатных работ по яфетидологий“, հրատարակության (2-րդ հրատ.) ՍՍՌՄ Արևելքի ժողովուրդների էթնիկական և պետական կուլտուրաների Մոսկվայի ինստիտուտի՝ գրականության ամենայն հարմանների նկատմամբ ընդհանուր կողմնորոշման համար: Մեր գործնքայի ընկերներն անկարը համարում ենք կարող է նշելու այս նույն ինստիտուտի մի ուրիշ հրատարակության՝ իմ հոդվածների „По этапам развития яфетической тероии“ վերնագրով ժողովածուն (այս հոդվածների ամենագործ կետերը „О происхождении языка“ աշխատությունը, որի վերամշակությունը լույս է տեսել „Unter dem Banner des Marxismus“ ժամանակի ընդ անցյալ տարվա [1926] համարի համարում „Под зна-

менем Марксизма"-ի ներմանական ներկայումն։ Այդ հոդվածն ամենից ավելի է մոտ հարեվանական տոմի վիճակին, թեև մեկ տարի առաջ կազմված լինելով, այն արդեն հետ է մնում այդ տոմի համար իր զարգացման արդեն նոր էտապից։

§ 7. Արդեսք հասկանալի լինի, թե տեսությունը ինչ ճանապարհ է անցել արանից ուղիղ քառասուն տարի առաջ տեղի ունեցած իր ծագման մոմենտից մինչև այս տարվա ապրիլը, բավական է նայել „О происхождении языка" գրված հոդվածում առաջադրված մարդկային լեզվի զարգացման ծագումաբանական ձևին,[1] որտեղ միևյանց հետ իրենց օրգանապես կապակցված լինելու արտոնությունն են տված բոլոր լեզուները, բացի ամերիկյան աֆրիկական լեզուներից, որոնք ներկայումս արդեն նկատի են առնված նոր նյութեր մտցնելու նրա մեջ, և զուգադրել այդ տեսությունն այն դրությին, որ պահպանում էինք մենք այդ նույն տեսության զարգացման ակզբնական առաջին աշխատանքի ընթացքում, երբև հերքում Վոլկոսի իսկ լեզուների լրակատար ճեկուսացվածության վերաբերյալ մինչ այն ժամանակ գոյություն ունեցող հայացքը։ Իսկապես առաջ այն ժամանակ թոռքը վերաբերում էր առաջին հերթին վրացերեն լեզվին։

Սակայն չպետք է մոռանալ և այն, որ լեզվաբանության զարգացման նախնական առաջխաղներում,—լեզվաբանություն, որ այն ժամանակ մի ուսմունք էր լեզուների այս կամ այն խմբի մասին, որ ընկալվում էր սկզբում առանց հետևողական շրջանի ճշգրտման, չբնտես երբև առանձին ընտանիք, թե առանձին ոհուսիմ, մինչև անգամ Վոլկոսի լեզուների մեկուսացվածության հարցը որևէ չափով դոգմա չէր։ Բացը՝ լեզվի ձևական, հնդեվրոպական ուսմունքի հիմնադիրը, հարեվանական սիստեմի հիմնական լեզուների մեկը, վրացերենը, որ իր պես, այն ժամանակ մեկ ուսումնասիրված և գիտական պրոպաննության մեջ հայտնի լեզուն էր, պարզաբանել էր արդեն հնդեվրոպական ընտանիքին պատկանող լեզու, և այդ կարծիքը պատրաստ էր ընդունելու, (կարելի է ասել ընդունում էր) այն ժամանակվա մեկ վրացպետ Բրաունն, սակայն այդ նրան չէր խանգարում վրացերեն

[1] Unter dem Banner des Marxismus Januar, 1926, էջեր 558—559, ուր. Հեղինակն այդ նույն աշխատանքը կա նաև „По этапам развития Яфет. теории" մեջ, էջ 314։

Լեզվի առանձին բառերը բացատրել այդ լեզվի սրտակցությամբ անմիջական լեզուների հետ։ Այդ հասկանալի է, եթե նկատի ունենանք որ Բուտանն՝ իմ միտքը արտահայտելու համար Գերատեյանների Ալպահեթայի կապի մեջ, խնդրանք պատմարան էր, ամենից քիչ՝ լեզվաբան։

Զարմանալի ասելի ուշ, այն էպոխայում, երբ վերածնվեց Եվ դիտական, Եվ համեմատական հետազոտությունը դեպի Բրնտանական կայսրության պատմական ակունքները ուղղեցին աչքերը, կամ դեպի նրանց ակունքը, մասնավորապես դեպի Միջերկրածովքը առանց ծովային ելքերը, Անդլիայում աշխատող լեզվաբան Մաքս Մյուլլերը՝ առանձին մանրամասն և բանասեր, հավատի մեկուսացված Թվացող լեզուներ, այդ Եվրոպայի ամենից հեռու գտնվող ծայրերին վրացերենը, սահկերենի և ֆիննական լեզուները, առհասարակ ուրալո-ալթայան լեզուների հետ մեկտեղ վերագրում էր ձեռնարկին արշավող մի՝ ոչնչացնող բնազանցի, որը լեզվագիտության մեջ կոչված էր «Բուրանական» անվանում։ Բուրանական անունը նրանց ժամանակ շարունակեց պահպանել պատմականների կողմից, նրա սրտցավությամբ պատճառ տալու էին Միջագետքի, հավատի այն ժամանակվա պատմության համար հանելուկային տեղերը մեկտեղ լեզուներով՝ էլամերենով (շումերենով), նրա էլամերենով և խալդերենով, ձգտում էին այդ լեզուները բացատրել վրացերենի օգնությամբ. այսպես էին Լենորմանը (Lenormant), Սեյսը (Sayce), Համելը (Hommel) և ուրիշներ, որոնք բոլորն էլ, որևէ չափով կամ ամբողջությամբ չափով չկռահին վրացերեն լեզուն, միտք համեմատաբար ավելի լավ, համենայն դեպս տալով առաջնահերթական լեզուն։

Լենորմանը, այն ժամանակ Պետերբուրգի, համալսարանի պրոֆեսոր, մանավանդ-վրացագետ Ս. Ս. Յատարեին 1872 թվին հրամցնելով իրեն սեփական կարծիքը, տարակույս կերտով առանձին լեզվով կրկնում էր մի կարծիք, որ 8 տարի նրանից առաջ, 1864 թվին, բառացի նույն տրտունջությունները, հայտնել էր վիեննայի լեզվաբան Ֆրիդրիխ Մյուլլերը և որն հետևյալն էր. «Վրացերեն լեզուն (ինչպես նաև բոլոր կովկասյան լեզուները) ծագումային կապ չունեն հնդեվրոպական լեզուների հետ, բայց այն չի կարող դասվել և ուրալո-ալթայան լեզուների շարքը։ Նա Եվրոպայի բառերենի պես, ամենայն հավանականությամբ

Քյամբ միայնորդն է երևելի խոտա մնծաքիվ մի խոզի, որ տա-
րածված է եղել կովկասյան պարանոցում գեռևս նախքան սեմի-
թական, արիական և ուրալա-ալթայան ցեղերի գովիտա և նրա-
նից տարով գալը։ Բայց հայոց լեզվի վիճակի և գեաերբուրգի
պրոֆեսորների հայագրքերի փոխհարաբերությունը տեսնելու
լեզուների գիտության մի առանց, Չեր խոնարհ ծառան, ի
հերքումն երևու գիտնականների կարծիքի այն մասին, թե վրա-
ցերենը, խոզ նրա հետ գովիտի և՛ մյուս արմատական լեզուները
կատարելապես մեկուսացած են, մի տրվածում (վրացերեն), որ
գեաերված էր 1888 թ. «Իվերիա» թերթում, առաջարկ վրա-
ցերենի ազգակցության թեզերը սեմիթականների հետ։ Այդ
թեզը հենց այն ժամանակ ձևակերպված էր այսպես. «Վրացերեն
լեզուն իր մարմնով ու ոգով, այսինքն՝ բառարմատներով և քե-
րականական կառուցվածքի տեսակետով, ազգակցություն մեջ է
գտնվում լեզուների սեմական ընտանիքի հետ. սակայն նրա
կապը հիշյալ լեզուների հետ այնքան սերտ չէ, որքան այս վեր-
ջիններինը միմյանց հետ։ Ըստ երևույթին, վրացերեն լեզուն
(հնագույն ասած երեք լեզուները՝ վրացերենը, մեգրելա-ճանու-
երենը և սվաներենը) ծագում է մի նախալեզվից, որ համարյա
նույնքան նման է եղել սեմիթական լեզուներին, որքան որ սե-
միթական լեզուները նման են միմյանց»։

Այս թեզին նախորդել էինք հետևյալ տեղեկանքը. վրացե-
րեն լեզվի սեմիթականների հետ ազգակից լինելու մասքը պե-
տության մեջ արտահայտվել է և առաջներում էս, բայց հարևան-
ցիորեն և առանց այն հիմնավորելու։ Թեկուզ այն թուլ փորձ,
որը պետականներին պետք եղավ, որպեսզի ապացուցեն մեր
լեզվի ուրալա-ալթայան կամ հնդեվրոպական լեզուների հետ մո-
տիկ կամ ազգակից լինելու մասքը։ Առաջին այսպիսի փորձն
ապարդյուն չեղավ։ Դեռևս մի երեք տարի առաջ [այս
նշանակում է 1885—1886-ին, այսինքն ուղիղ 41 տարի առանից
առաջ] ես գրա մի հետք, որը հետաքրքրություն ունեց բացա-
հայտելու վրացերենի բնորոշ առանձնահատկությունները։ Արա-
բերենին ծանոթանալուց հետո ես վերջնականապես համոզվեցի,
որ մեր լեզուն շատ ազգակից պետք ունի սեմիթականների հետ։
Այսպիսի եզրակացության գալով՝ ես անհապաղ ձեռնամուխ եղա
երգացերեն և ասորական լեզուների ուսումնասիրությանը։ Այն
ժամանակից ի վեր ինձ մոտ օրեցօր ավելի ու ավելի նյութ է
կուտակվում և աճում ապացույցների թիվը ավելի մեծ համոզչու-

բյուր տարբերել և որոշումներ իմ արտահայտած նշանակություններ։ Որոշ տեղ հետ և կրճատ եմ ի գին կին ներ ուղեղ և իմ համառոտակի շարադրել այս մասը, որ հետաքրքիր է տիպարանության։

Այն միտքը, նեղ նոր հարցրած այն մեկը եւ շարադրելի այն իսկ ժամանակ, այսինքն 1888 թվին, բայց տպագրված հետևյալ տարեկան մասին մեր հրատարակության հետևյալ տարի միայն մեկ, 1908 թվին „Основные таблицы к грамматике древнегрузинского языка“ *աշխատության մասին*։ Այդ աշխատությունը տեղեկանում էր. «Նախնական հարցերում տեղամասերի հետ վերջինների տարբերությունը մասին մասին»[1]։ Բանասիրական աշխատությունների մասին շահագրգռված մասնագետների շրջանում մասնագետ հարցի, հայերենի վերջինների լեզվաբանական մասին, այդ ժամանակ արդեն մշակված հարցաքննահատման համեմատական քերականության շնորհիվ պետք կարելի էր իմ հարցական լեզուների, ասոլին հնդկի վերջինների և նրա միջանձնային հարցերում կշռված աշխատությունների, ապա նաև կարևոր այլ հարցական լեզուների տեղ խորացրած ներքին ուսումնասիրության սկիզբը։ Հենց այդ ժամանակ նույն այդ Առաջնորդում, ասոլին անդամ արտահայտությունից լեզվաբանական պետության մեջ «հարցական» նոր պայմանական տերմինը մտցնելը. նրա իմաստն ու նշանակությունը արդեն են այդպես անվանված լեզուների նկատմամբ կատարված աշխատանքի հանգամանքներով և ոչ մի բան այդ պետության անուն, որ նույնքան քիչ բան է որոշում նոր անության մեջ, որքան արտասանությունը, երբեմն, հրատարակությունը ամենը պետության էականը անուններն այնքան բազմազանությունն ճշգրիտ պետության մեջ, ինչպես տարբերությունն է։[2]

Հարցական լեզուների կազմակերպությունը շատ դժվար է բերում տեղեկությունը հանձնաժողովից, իսկ բան իսկ հանձնում հարցական լեզուների ոչ հարցականների հետ ոչ մեկին հարցական լեզուների հետ ունեցած փոխհարաբերությունների ուղիները, որ բացատրում էր այդ տեղեկությունը, մեր ձեռքն

---

[1] *Ընտիր աշխատ. հատ. 1-ին, էջ 23—38։*

[2] Н. Марр. Абхазский алфавит, էջ 10—11, В. И. Абаев. Яфетич. Сборник, *հատ.* IV, *էջ 205—207։*

են տալիս նոր հնարքներ և տեխնիկա, որպեսզի այդ կապակցվածությունը օրինաչափորեն տարածենք մինչ այդ քիչ ճշտությամբ, քիչ տարկտ կռվանի տարերային լեզուներից անցյալում մեկուսի գտնված (գերմանացիների մեծամասնության համար մինչև այժմ էլ մեկուսի) լեզուների խմբերի վրա։

„О поездке к западно-европейским яфетидам“[1] դեկտեմբեր, ինչպես նաև „Культурный фронт грузинской нации с лингвистической точки зрения“[2] վրացերեն գիտական ամսագրի երրորդ կարևի է տեսնել, թե ինչպես այդ նույն կապակցվածությունը ստացական տարբեր խմբեր ժողովուրդների մոտ լեզվի հետ մեկտեղ ներառում է և էթնոլոգիական տեսությունը լուսաբանել է «Վեպ և Բանաձև» միջնադարյան արևելյան վեպի ազգակցությունը «Տրիստան և Իզոլդա» միջնադարյան ֆրանսիական վեպի հետ, նրանց շարքը դասելով արդեն ազգակից առնչվածություն այդ նույն այժմեան հին ժողովրդական վերնախան, տասնածները Սարթենիկի կամ Բաբթենիկ-Բադրդայի հայկական էպոսից։ Այդ նույն ուղղությամբ հարեվանական տեսությունը «Տրիստան» սերմերի՝ ֆրանսական վեպի հերոսի անվան լեզվագիտական վերլուծությամբ արեգակցից ֆրանսերոյի հետազոտող Գաստոն Պարիսի (Gaston Paris) այն միտքը, որ Տրիստանը նշանակում է ‘արև’, ինչպես որ պարզվեց, որ Բադրդայի անունը նշանակում է ‘ջուր’. հարեվանական տեսությունը հավատաց, որ այդ այժմեան ունի նախապատմական ծագում. բնագրությամբ դա մի գրույց է կոմիկական կրևույթներով, տարերք-առասպածություններով մասին, և ավելի հետաքրքրեց ֆոլկլորիստի ժողովուրդներին՝ ֆրանսիացիներին ու անգլիացիներին Արևմուտքում, ինչպես հայերին ու պարսիկներին Արևելքում, այդ այժմեան անցել է միջանցից անկախ կերպով, յուրաքանչյուրին իր ժողովրդի ընդերքից, այն է՝ իրենց կուլտուրական շրջապատի ժողովրդական ընդերքից որպես վերապրուկ հնագոյական քիչ Եվրոպայի, քիչ Ասիայի սկզբնական բնակչության, այսինքն՝ հարեվանականների էպոսի „Чуваши-яфетиды на Волге“[3] աշխատության մեջ, որ տպագրվել է 1926 թվին, հղված է, թե ինչպես մարդկության լեզ-

---

[1] Яф. Сборник, III, էջեր 1—64։

[2] Qarȣvel eris kulturul, ulubli cnaȣmeȣ'— merebis migedvȣ. Mnaȣobi, 1925, №№ 12—14.

[3] Տես. Հավաշական պատրաստ։

վական կապակցվածությունը, որ հիմնավորված է նախապատմական ապրումների ընդհանրությամբ, ընդգրկում է և առանձնացնում է առանձնի հատկությունը, անկախ մի շարք յուրաքանչյուրից, մղումային հարաբերական բոլորով:

Մարդկության այդ նույն վերացական կապակցությունն իսկ հավիտյան հարաբերական վերաբերների և նրանց հետ ազգակից պատկերամած չափազանցների՝ նվերատայի և Աստծո ֆիզիկական վերաբերների ու պալեոտեխնիկաների միջոցով, տարածվել է և չհետաքրքրվում: Մենք էլ չենք խոսում այն մասին, որ հնչարկման համար պատրաստ պրոցես, ասես քաղվելուն սպասող հասած պտուղ, աֆրիկատիվային վերաբերները ամերիկյան և աֆրիկյան վերաբերների հետ՝ ամբողջ լրիվությամբ և ոչ թե միայն հյուսիս-աֆրիկյան վերաբերների հետ կապակցելու պրոցեսները: Ամբողջական համեմատական կամ համադրական վերլուծ մասին մենք հենց դասընթացի մեջ էլ մեզամ կատարված կանգ առնելը վերաբերյալ դրույթներին:

Հարաբերական վերաբերների կատարելագործման կենդանի ներկայացուցիչ հետաքրքիր երևան ենթած կողերը ֆիզիկական վերաբերների և ապա չհետաքրքրվելու հետ, նկատի առնելով ամենակարևորները ամբողջական Կավկասի հարաբերական վերաբերները իրենց փոխհարաբերություններում, ընդգծին՝ որ այնպես բնական է, չհետաքրքրվելու և ֆիզիկական միևնույնը համադրությունները օգնեցին բացահայտելու և ճիշտ վերլուծելու երկարը վրացերեն բառերը, այդ հետազոտության խոչընդոտները: Երբ կանգնած ենք երկարը խոչընդոտված բառ՝ վրաց. ga-me *կավիճում* ‖ բառերին ga-w („gau“)-ին միջավայրին Բոլոնիայում և Ֆրանսիայում, արձագանքում այդ նույն հնչանակությունն ունեցող դեպք երկ qa (←ga→ *ga ամպին ասրբը. պարզվում է, որ երկարդ ասրբը ve-ն, նույնպես ‘գիշեր’ նշանակությամբ, ինքնատրվի կերպով գոյություն ունի միջավայրի ֆին ժողովուրդներից մեկի, այն է՝ մորվինների մոտ:[1]

Երբ երկարը խոչընդոտված վրաց. mu—qa ‘կաղնի’ բառը (→*‘ծառ’) իր երկարդ մաս—qa-ով ներկայացված պատը երկ ծառի նշանակությամբ ինչպես սպերանտատար՝ qa ‖ qe (վրաց.) այնպես էլ սպերանտատար ta ‘անտառ’ և այլն, ապա առանձին

[1] H. Марр, Абхазско-русский словарь. *Տրատ. Արևելագիտական միջի և պատմության Ակադեմիայի (Աստիճան). Լենինգրադ, 1926: Ներածական, էջ* XII—XIII:

տարբ mu-ն, ֆիննների մոտ m-ն բարձրացած p—puu→pu,—ի, պահպանված դաբո նկատ չինացիների մոտ և ամենուրեք 'ծառ' նշանակությամբ: Պարզվեց, որ այդ նույն բառը, որ բնավ էլ միակը չէ, Ասիայի ժողովուրդների հետ միասին է և արևմտյան եվրոպացիներին, Միջերկրածովի ժողովուրդներին:

Այդ կապվածությունը սկսեց խորանալ կապակցվելով նյութական կուլտուրայի պատմության հետ, ինչպես նաև—գրավոր ունենալով բառերի, որպես անուններին, փաստկրկնող անցյալը սպառման հետևողական տարրերից հետզհետե, որ իր հետքերը հասնում է մինչև անցած օրերի անոսման հետևը, որ շատ և շատ ավելի հին է գրավոր լեզուներից, այդ թվում և հարեվանականներից, էպոխաներից[1] Եվ այն խորության մեջ բացահայտվելին այնպիսի կապեր լեզուների միջև, որ մենք չէինք էլ երազում: Երևան եկան առաջնակարգ բոլորովին հաշվի չառնված այդպիսի կապեր մինչև իսկ ամենից ավելի թվում էր թե առանձնացրված լեզուների՝ հայերենի և յաֆեթականների միջև, էլ չեն խոսում այդ տեսակետից բոլորովին չքաշափված-կասական վիճակում գտնվող առանձնի և ֆիննականն թվելու հենց սկսած լեզվի միջև: Այն բանից հետո, երբ պարզվեց որ 'հայոցատյաց' ինչպես և հենց 'թված հայի', նաև 'այբուբի' անունը առաջացել է առաջ հային փոխարինող 'կաղնի-կաղին' անունից, պարզ դարձավ, որ յաֆեթերեն pan+—i—s 'հայ' բառը իր pan—հիմքով *paln հնագույն պահպանելով այսպես սկզբնական իրանչյունությունը (քանի որ այդ անվանը՝ նաչավորված նրկատորը BC—ն՝ բնությունական է)—pal—an հանդիսանում է հնաոխը և հետևաբեն bal an (βάλαν—ος) 'կաղին' 'կաղնու': Սրանից հետո դարձանալի է մեզ նույն այդ անասուն վառոների ընկալման և դնահատման տոտալության կատարյալ բացակայությունը նախատրամաբան էպոխաներից ավանդված փոխհարաբերություններում, օրինակ այն վառոի, որ ներկայումս 'ծառ' համար գոյություն ունեցող ֆիննական ըս բառը, որ առաջ միայնակ վերցրած նշանակել է

---

[1] Н. Марр, Средства передвижения, орудия самозащиты и производства в до-истории. (*Ընտիր աշխատ.* հ. III էջ, 123—151), նույնի՝ Лингвистических-намечаемые эпохи развития человечества и их увязка с-историею материальной культуры (*Ընտիր աշխատ.*, հ. III, էջ 35—60):

‘կապել+կապին’, ինչպես հետագայում կտեսնենք. tu+pu մորթ-երկար tu+mo և այլն, որ արևմտյան ֆիննների մոտ հնչում է երկար U՛ ով՝ puu, վոգուլների մոտ նշանակում է ‘հայ’ և մոնում է ‘կապում’ անվան կազմի մեջ, քանի որ նրա pūr՛ հետագրը, որ մինչև այժմ հարևանական, կալմիկացոն ժողովրդի վրայինների մեջ հենց այդ սկզբնական pūr՛ ձևով իրոք նշանակում է ‘հայ’. իսկ խառնվելով այդ նույն, թվում է թե բացառապես ֆիննական pu, resp, mo↔mu-ի հետ բաղկացության մեջ վրայերեն իսկ սերմինը նշանակում է ‘կապին’, հնչելով mu-qa, նախապատմ *mu-ka, որ վերապրել է ռուսների մեջ «мука» բառի ձևով՝ ձեղ բոլորիդ լավ ծանոթ ‘ալյուր’ իմաստով: Զարմանալի է արդյոք, որ այս անասնական ոչ մի չափով հարմար չեն առնվել վուսաների այն վերնախավերության ներից, որ ունեն իրանական լեզուները վալկամների (վոլգայի և Կամայի) ֆիննական լեզուների հետ: Նույնպես նշանակված է այդ նույն pur բառը (O-ական խմբի, հարեվանական լեզուներում շչական խմբի) U-ական խմբի resp. սուլական խմբի իրանական ամրանիության ունեցող pal տարատեսակում, որ պահպանել են Միջերկրածովի արևմտյան («հնդեվրոպական») ժողովուրդները արդեն մոռացված ձևերով. հույները՝ ‘կապին’, հռոմայեցիները՝ ‘հայ’ նշանակության իմաստով: Զուգահեռներում, որն իր համեմատարար ամրողջականության պահպանված հարեվանական վերապրուկներում հատատակվել է արդեն շչական խմբի լեզու, այդ նույն սերմինը, չուվաշական հնչյունափոխության համար ամբարական նայ r՛-ի l վերածվելուն՝ pul-ը պահպանվել է՝ իսկապես կանական, ինչպես հունական և լատինական համարժեքներում, տարբի (C) հետ, որը սակայն ունի O-ական on ձև, կրկրած լինելով սկզբնական ընդգծինը և շրթնային ձայնավոր o-ն վերածված լինելով «ə» հնչյունի, այսպիսով, սրանից ընդունած լինելով pul—ə ձևը, որ ամբարտար tur—ə-ի հետ միանալով նշանակում է ‘հայ’: Եվ կատարելապես նույնպիսի կազմվածք ևս ըստ ձայնավորման, ևս ըստ իսկապես կանական տարբի հետ, սակայն սկզբնական ճյուղի կանական տարբով don, վերջում ձևով d, մենք գտնում ենք պարսկերեն bul-|-u—d, մեջ, գեռևս միայն ‘կապնի’ նշանակությամբ, իսկ ժանրային մեջ այդ նույն don մերձ լրիվ ձևով, մերձ նույնպես on՛-ի հետևանքով, ու մեկ էլ B-ն առանց նույնական երբ՝ mo ձևով,

ական է համանման mo+don→mo+d խոչափոխված բառի մեջ-
րն արդեն առացել է 'ձառի' ընդհանուր նշանակության:

§ 8. Բնականաբար, ուսումնասիրական այս երկար ճա-
նապարհն անցնելիս մենք սահմված եղանք հրաժեշտ առ ոա-
ագային լեզուների, անուշադրության կոնսերվով նախալեզվի
պրոբլեմն, այս կամ այն ժողովուրդների խոքը տալն, խոքը
ծոմի հետևում գտնվող նախահայրենիքի, այն էլ դրախտային
կամ Ֆանտաստիկական նախալեզվի՝ լեզվարանական ուսումնա-
սիրության մեջտեղից դուրս գտնվող նախահայրենիքի վերա-
բերյալ, մեջբերական չինական պարիսպների, լեզվական եր-
կաթյուղերը պրոլոր հաղորդակցության միտքն վրա ժամանակա-
կարգման և ուսումնասիրական աշխատությունը՝ ի միասա և ի
հանդամանս լեզվի պրոբլեմի համար հնարավոր նշանակու-
թյան ունենալ պրոլետարի և կենդանի լեզուների՝ դրական, առանձ-
նապես մեռած լեզուների վրա կենսագործելը, ձևաբանու-
թյան փոփոխի նշանակության, քերականության հետ համե-
մատած բառական նյութի անկարևոր, համեմատ դեպ երկրոր-
դական լինելու, լեզուների ազգային կամ սկզբնաժին ցեղական
մաքրության և այլն և այլնի վերաբերյալ մի ամբողջ շարք
պրակտիցումների, նախկին, ինչպես թվում էր, անձեռնմխելի
դիտական դրույթների: Հարկ եղավ ամենամարտ հրաժեշտ
առ այս բոլոր բայարձակապես անհարկիները, միանակար բա-
զմին: Հարկ եղավ ամենամարտ հրաժարվելու այս ամբողջ
բայարձակապես անպետք, միանակար բեռից:

Հարկ եղավ ապացույցների ծանրության փոխադրել և հե-
տաքրքրության ուշը ծայրն ուղղել դեպի այլ երևույթներ, ինչ-
պես, օրինակ՝ նախնական խոչափոխմամբ հնչական լեզվի մեջ՝
պարզության և մաքրության փոխարեն, գիտեմբ՝ առաջ փո-
խարեն, իմնզանի լեզուներբ՝ մեռածների փոխարեն առաջին
հերթին, խոհերզական վերլուծության՝ ձևական փոխարեն,
դեռ ավելին՝ ձևական կողմի հետազոտման պրակտիկան բարելա-
վումբ նրա խոհերզական հիմնավորումով, նյութական կուլտու-
րայի, բնության և ամենապրիմիտիվի, նշանակության առաջա-
դիմբ դեպի վերացականի կողմի փոխարեն այն ասպնձան, որ
Նյութական կուլտուրայի պատմության Ակադեմիայում անցած
տարի իմ կարդացած դեկուցումներից մեկում՝ „Скифский
язык"[1] դեկուցման մեջ, որ առաջին անգամ կարդացել եմ ան-

[1] Н. Я. Марр, Избр. работы, հ. V. էջ 191—223:

տեմբերին Կարչի հնագիտական կոնֆերենցիայում, իմ երեսացի լինելու վերաբերմամբ կատարելապես համոզված լինելով, ես հարկադրված էի՝ վանդալի անուն վաստակելու դեմ ամեն բան գործադրել. «Կարչի Միքայան Վենեցոն, կեցցե արուն ու արուի կուլտուրան»: Քանի որ մարդկության կուլտուրական նվաճումների ուսումնասիրության մասնիկական դրվածքը միայն կարող է պետականների բացատրել, լինի դա այնպիսի բացատրի նշանակության ունեցող գերտրվեստական հուշարձան, ինչպես համանատես մարդկության առեղծած հնչական լեզուն, աշխատավոր մարդկության կոլեկտիվ առեղծագործական աշխատանքի արդյունքը, նասլածքը գեռևս հիմա էլ լուսաստար ընթացքի մեջ գտնվող մեռնական համաշխարհային լեզվաստեղծական պրոցեսի, որ համընթաց է գնում մոնոտոնոլոգիական շինարարության արտադասակարգային միջազգայնացման ուղիներով:

Ահա ինչպես է վերաբերվում գիտական աշխարհը նոր թեորիային: Եթե բացատրենք իմ աշակերտների և մեր ժողովրդի մեծամասնության հետևորդների նեղ, չափազանց նեղ շրջանը, գիտական աշխարհը լսելություն գեպքում ոչ մի վերաբերմունք դեպի ցույց չի տալիս, շարունակելով հանդուրժանալ 19-րդ դարի առաջին կեսին ձևաք բերված նախապաշարների մեջ: Յանկանում եք ապացույց ասել գիտական դրականության: Բավական է մեկ պնդում Լենինգրադի համալսարանում ընդհանուր լեզվաբանության դասընթացի վերաբերյալ հիմա էլ հանձնարարվող մի դասագրքից, որ լույս է տեսնում արդեն վեցերորդ ու հավարդ հրատարակությամբ և պատկանում է իր մասնագիտության մեջ մեծագործ անվիճելի վաստակ ունեցած, աչքի ընկնող, հեղինակավոր հնդեվրոպական լեզվաբանի. «Կովկասում գտնվող ցեղերը մեծ մասամբ հետ մնացած են այնպիսի լեզուներով, որոնք քան երեսուն մասամբ ազգակից են իրար, ինչպես՝ հարավային կովկասյան լեզուները՝ վրացերենը, մեգրելերենը, սվաներենը, մասամբ էլ ազգակից չեն ոչ մեծ մասով ոչ էլ այլ լեզուների, ինչպես հյուսիսային կովկասյան լեզուները՝ չերքեզերենը, չեչենները, լեզգիները և ուրիշները: Այս բոլոր լեզուները գիտության մեջ կոչվում են «կովկասյան»[1]:

---

[1]. Н. Н. Ушаков, Краткое введение в науку о языке (*6-րդ հրատ., Պետհրատ, 1923 թ., էջ 110*):

Ո՛ր պետության մեջ: Ըստ նրանցին այդ ննջող պետության մեջ:

Իսկ Արևմուտքում: Այնտեղ մեր օրերում էլ, երբ ընդհանրական հաղորդակցության միասնության լեզուների առանձնահատկությունների մանրակրկիտ հաշվառման, մեկ էլ նրա կովկասյան նեղիացողությունների մեկ մասի դնալով ավելի խորացող ուսումնասիրության հիման վրա կազմվել է լեզվի նոր ուսմունք, որը գաղափարական աշխարհայացքը սահմանում է իր դարն անցյալ ուսմունքի ամենից ավելի ուժեղ պաշտպանին դրանորելու դեպի այն, ինչ հաղորդակցության անխախտ կերպով առնվազն դրույթների շնորհիվ կատարվում է և արդեն կատարվել է կովկասում, այնպես ապշեցուցիչ վերաբերմունք, որն արժանի է, ի թերում հնամոլների, դրի առնվելու որպես իրեն անբննադրում ու անմատչելի լեզվագիտական բնագավառների մասին դատելու և վճիռ կայացնելու երևույթի հավակնության կլուսիկ նմուշ, որ հանդես է բերել հնդեվրոպական լեզվագիտությունը: Ահա այդ վամերագիրը[1]. «Ա. Դիերը, որի մատուցած ծառայությունները կովկասի ուսումնասիրության գործում հայտնի են, ձեռնամուխ է եղել կովկասյան երկրի ժողովուրդներին հավերժած պարբերական մի հրատարակության: Դա երջանիկ մտահղացում է: Ամեն ու ամեն (de mieux en mieux) է պարզվում, թե Եվրոպայի հետաքրքրամտության լուսաբանման համար արքան, կարևոր է ուսումնասիրել այդ ժողովուրդներին, որոնք որոշ լեզուների և որոշ սովորույթների միասորդների միակ կամ համարյա միակ պահպանողներն են: Բայց պրոպուսների ժամանակ ոչ մի տեղ չի պահանջվում այնքան մեծ ճշտություն, որքան այստեղ: Սխալված ենք կանդնելու պարզ բեկորների առաջ: Գաղափարները չեն ընձեռում համարյա ոչինչ: Հետևապես գործում կիրառելու համար համեմատական մեթոդը հատկապես դժվարին է դարձրել այն պատճառով, որ այդ լեզուները, բացառությամբ վրացերենի, վկայաբանվել են նորագույն ժամանակներում, այնպես էլ նրանց խոր լեզուների կառուցվածքի առանձնահատկությունների հետևանքով և, որ էլ ավելի ծանր է, այն

---

[1] Առնված է Bulleten de la Société de Linguistique (հատոր XXVII. էջ 192—193) գետեղված գրքի. Meillet-ի գերմանական սերտ վերաբերյալ գնահատականից „Caucasica ed. A. Dirr. Leipzig (Asia Major). պ. I (1924) պ. II (1925):

փաստի հետևանքով, որ չի երևում ՔԽ սկզբում եղել է սրեխ ընդհանուր մեծ կուլտուրական բնույթ։ Ուստի և ինչպես ամենուրեք, որտեղ աշխատանքը կապված է հատուկ զժվարությունների հետ և որտեղ սրեխ բանի մեքենական զժվարությունը զազրում է զրուշամխոնների [կամ ոգեխոսների (les esprits pradents], բազմանում են, ինչպես այդ երևում է, հատճեալ փոքձերը և վարպետաց եղբակացությունները այդ բնագավառի նկատմամբ, որտեղ հաճախ ֆանտազիան չափազանց մեծ դեր է խաղում»։

ԵՔԽ բացատրենք մեկ կողմից այն, որ Ա. Ֆիքրը անշուշտ ունի իր մատուցած անվիճելի ծառայությունները Կալկուտի միքաթեյալ լեզվագիտական աշխատանքի արդ մասում, մյուս կողմից՝ վերջին ժամանակներս էլ Կալկուտի լեզուների և առհասարակ հնդկական լեզուների վերաբերյալ հոյակապ և վարպետ դասախոսությունները խնամքով հետևող բազմահազար ունկնդիրների մասին իրականությունը չհամապատասխանող պատկերացումը,— կատարելագործված խնդրված մի պատկերացում, որ կախված է իր զարն անցած լեզվի հին հնդկերգական ուսմունքի մեծարանքից։

Մնում է մի բան ասելու և շարունակելու ուսումնասիրել բնագրածիկով ուսումնասիրվող լեզուների շրջանը՝ այդ լեզուների մատակարարման նյութով հանդերձ և խոսցնելով ամբարտավան հնդուգաստների շրջանը՝ վարպետաց բազմերանգ շահերով աշխատանքը կենտրոնացնել մարդկային լեզվի մեխանիական առեղծվածների պրոյեկտ վրա և հնարավոր դարձնել հին մեծ դեմքերը շատով վերաբերելու նրա, կենդանի, կենսունակ և առեղծվածի պետք է մեզ համար դա տալու ունենալու հեմք, այդ յուրյ կամ մեր զարգացման ընթացքը և ձեր մասնակցությունը նրա մեջ։

§ 9. Կարծես թե հիմա մենք պետք է անցնենք մեր դասընթացի առաջին աշխատանքային մասին՝ արտադրանքների կամ հոդվածների վրայով առնելով, ծանոթանանք ձեզ լեզվի այն առանձնի հիմնական գծերին, որ չգիտես ինչու ես անվանում եմ նոր առանձնք, թեև ոչ պակաս, որ իր բուռն զարգացման էտապան է թևակոխել Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայից հետո, ինչպես ձեզ պետք հաստրիել եմ, ունի ամբողջ չորս առանձնամյակի և մեկ տարվա հասակ, իսկ նույն առանձնի տարեթվից շատերի հասակը դպրոցին ավելի պատիվ է, դպրոցին ավելի հին է թե՛ պիոներին, և՛ նույն իսկ անձնական ֆիզիկական «հնությունից»:

Հրաժեշտ տալով հնին լեզվի հարևթական առանձնի ընդհանուր գրվածքով, մենք ասինք, չպետք է մոռանանք երկու բան:

Նախ՝ չպետք է մոռանալ այն, ինչ ես ձեզ կարդացել եմ „Классифицированном перечне печатных работ по яфетидологии“[1] աշխատության մեջ. «Հարևթական լեզվաբանությունը բնավ էլ դուրս չի գալիս Արևելա-Պալլատի սեռ Զևսի դիմից. 1) նա ծնվել է այդ նույն բուրժուականների դասակարգած ու ձեվաց պիտանի ֆիջիալիզմով. դեռ ավելին. ապրեցավորվել է՝ ինքնին հասկանալի է, իրրև անտիթեզ հնդեվրոպական լեզվաբանության նորմաներում, ասենք որ նա՛չէր էլ լինի, 2) [նա] վերջին տարիներս գիտություններով զբաղվում է բուրժուական մտածողության և համապատասխանների կառուցված մեթոդոլոգիական պիտանի աշխատանքի խանձարուրից»:

Երկրորդ՝ հարկավոր է լրացնել նրանով, ինչ որ ձեզ կարդացել եմ ես դեռևս կիրչում, հնդեվրոպական կոնֆերանսի ժամանակ, որպեն հիշատակված հրատարակության վերաբերմամբ մեջ: Այդ վերաբերությամբ անցյալ տարվա սեպտեմբերի սկզբին վերադարձել է և ներկայացել տպագրված Համալսարանական կենտրոնական բյուրոյի „Краеведение“ հանդեսում որպեն վերաշարադրված ձևով, իսկ ապրիլին տեղում կարդացվել է Старая и новая культура, старая и новая археология и задача культурного строительства, стоящие перед Советской властью“. վերնագրով: Այստեղ խոսվում էր հնդեվրոպության՝ նոր հնդեվրո-

[1] Կենինգրադ, 1926, 2-րդ հրատարակ. էջ 3 [Ընտ. աշխ. հտ. I, էջ 222]:

քյան մասին՝ ի հակադրություն հնի՝ նոր հնոպիտությունը... արդին ածող, եթե ոչ ածած,—առկում էր այնտեղ,—նույնպես, սահյան, անզոր է խոր արմատներ գցելու, եթե... չպահպանվի հին հնոպիտության փայլուն նվաճումները... ինչպես հետազոտության կուլտուրաները պատրաստում էին, եթե չէին կարողանում իրենց մեջն ընդունել նախորդ դարերի կուլտուրական նվաճումները, որոնք արդեն ընտիր և ուժեղ, այնքան ավելի լավ են Եվ առողջ ու փարթամ ծաղկում ցանկանալով նոր ավետարանին կուլտուրային, չենք կարող չգիտակցել, որ նոր հնոպիտությունը, այդ գինամիկ հնոպիտությունը, առավել գործունակ կերպով օգնի սովետական իշխանության անցյալ էտապների կուլտուրական արժեքները պահպանելու... դրանք նոր մոտեցում-կուլտուրական շինարարության մեջ խնամքով փոխադրելու նրա խնդիրներում»:

Հնոպիտությունը նյութական կուլտուրայի պատմություն է, և անցյալի նրա նվաճումները դիցուկ թե այս կամ այն դեպքում կարող են օգտագործվել, բայց Սովետական իշխանության ինչ գործ ունի լեզուների, և լեզվաբանական ուսումնասիրությունների հետ, երբ նա առանց այդ էլ ունի բարդ անուսումնասիրություն և համապատասխան նպատակային դիրքավորմամբ է առաջ մղում կուլտուրական շինարարությունը: Մի՞թե նրան թույլատրելի է լեզվաբանական շահերն այդպիսի լայն ծավալով մտցնելու իր կուլտուրական շինարարության մեջ: Սակայն այդ շահերը Սովետական իշխանության կուլտուրական շինարարության մեջ մտցնելու ոչ մի հարկ չկա, քանի որ դրանք մտցրել է Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիան: Այստեղ ևս ինձ թույլ կտամ ինքնամիջերեում կերպով արդեն տասած էր[2]. «Իր զարգացման անցած բոլոր էտապներում մարդկության կատարած կուլտուրական նվաճումների լավագույն և լրիվ պահպանման ու մինչև ժամանակ նոր անգործում ստեղծագործ աշխատանքի մեծագույն նրաշխիք է հանդիսանում Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայի պարզևը, դա ոչ միայն պատմական անցյալ ունեցող ազգերին ինքնորոշում տալն է,

---

1. Значение и роль изучения нацменьшинства в краеведении. „Краеведение" № 1, 1927 թ. տանձնատիպ, էջ 20 [Ընտիր աշխատ., հ. I, էջ 244—48]:

2 Նշված աշխատություններ, էջ 19 [Ընտ. աշխ. հ. 1, էջ 24]:

այլև պետության և լուսավորության գծով ակտիվորեն ինքնըստ-ինքյան կոչ անելը բոլոր ժողովուրդներին և ցեղերին... չբացատրելով այն ժողովուրդներին ու ցեղերին, որոնք ունեն ասակ առաջադրական կուլտուրական բազաժ, այն ժողովուրդներին ու ցեղերին, որոնք չունեն պատմական անցյալ, որոնք, կարծես թե, կոչ «բնաիկական» ժողովուրդներ են (Naturvölker) և հակադրությունն «կուլտուրական ժողովուրդներին» (Kulturvölker)։ Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիան հատարակացնորեն վերացրեց այդ բաժանումը, ինչպես որ այն մերժում է հարեթական տեսությունը էնդիաբանական ավյալների մղումով։ Այս առթիվ չեմ կարող ձեզ հատրեպակից չպարձնել արդին ոչ թե իմ սեփական, այլ արևմտյան ըուրժուական՝ գերմանական մի ջավայրին պատկանող մի կոզմական գիտության գառուզբյուններին „Naturvölker und Kulturvölker" հոդվածում, որ գետեղված էր „Die Friedenswarte-ում»[1] այս հարցի մասին արտահայտվում է (Wolfgang Steinitz) Վոլֆգանգ Շտեյնիցը, մի երիտասարդ գիտնական, որ մասնագիտանում է արդեն լեզվական ֆիննական լեզուների գծով և 1926 թվին նկել էր Լենինգրադ։ Այսպես, այդ հոդվածում նա գրում է.

«Մարդկության հին զարգացման հարյուրավոր հազարամյակների հետ համեմատած՝ հակակշիռ չեն կարող կազմել այն վոչքանչիզ հազարամյակները, որոնցով մենք «առաջ ենք անցել» զարգացման մեջ... այնուհետև, այսպես կոչված «բարբարոսները», «բնաիկական ժողովուրդները» հաճախ զառնում էին իսկապես կուլտուրական ժողովուրդներ։ Այսպես հենց իրեն «բարբարոսների» էին նայում հունների՝ ու հռոմայեցիները Եվրոպայի արևմուտքի և հյուսիսի բոլոր ժողովուրդներին՝ եվրոպական հետագույն կուլտուրայի իսկական կրողներին և այդպես էին ընտրշում նրանց։ Նույն այդ կերպ էին վարվում միջին դարերում գերմանացիները սլավոնների հետ, ճիշտ այդպես էին վարվում էլ ավելի ուշ ֆիննների հետ. իսկ այսօր սլավոնները և ֆիննները եվրոպական կուլտուրական ընկերակցության անդամներն են, որ մյուսներին հավասար հարգանք են վայելում։ Իսկ «բնաիկական ժողովուրդների» վիճակից դեպի «կուլտուրական ժողովուրդների» վիճակը զարգանալու նորագույն օրինակը կատարվում է մեր աչքի առաջ Ռուսաստանում։ Ազգային ազատությունը նոր Ռուսաստանում տարածվում է ոչ միայն ճանաչ-

[1] Հ. XXVI, պ. 8։

ված կուլտուրական ժողովուրդներն են, ինչպես, օրինակ՝ ամերիկացիները, գերմանացիները, հայերն և այլոց վրա, այլ սրանցից Ռուսաստանն և Սիբիրի բոլոր մեծ և փոքր ժողովուրդների վրա, որոնց մեզ մոտ մատուցում չեն՝ ճանաչում նրանց անասնական (օրինակ՝ մորթիներին, չերեմխաներին, սրնատներին, գետնահեռ թմբարներին, կիրղիզներին և այլն): Պատմության մեջ առաջին անգամ, երբ մենք ծանոթ ենք նրան, մահմեդական առաքելում գտնվող ժողովուրդներին, որոնց բնութագրել են որպես անկատարելի (minderwertig) ժողովուրդներ,—իրենց լեզվով սեմական ազատ հոգևոր զարգացման իրավունք է տրվել և մենք համապատասխանորեն տեսնում ենք, թե ինչպես սրբ տարվա ընթացքում այդ լեզուներով զարգացել է ոչ միայն ընդհանրական ձեռնարկների և գաղափարների տարածման գրականություն, այլ նաև լիակատար չափով գրական, բանաստեղծական գործեր, պատմվածքներ, երգեր և այլն: Այդ մարդկանց համար, ովքեր փոքր ինչ ծանոթ են այդ ժողովուրդների նախկին հոգևոր կյանքին, նոր ձևերի և բովանդակության համար մղվող այս պայքարը իսկապես հուշտակիչ տեսարան է»:

Բայց մինչև այդ «իսկապես հուշտակիչ տեսարանը» ոչ պակաս իսկապես ցնցող է, երբ մենք գործին նայում ենք ոչ թե քրեչական բարձունքից, այլ սովետական հանրապետության և հենց կյանքի կողմից մղված լինելով դեպի նրա գործնական լուծումը՝ առանց անհնազանդ պահանջվող անակնկալների, անհրաժեշտ դիտելիքներ և նպատակահարմար միջոցներ: Այն ինչ մեր առջև դրված խնդրի պրակտիկ լուծումից մենք կարող ենք հետանալ միայն սովետական հասարակայնության հիմունքներից հրաժարվելու դեպքում: Բայց այս խնդիրը լուծելու, դեր չունենալ, ապրելու համար անհրաժեշտ չունենալ հետամնաց ժողովուրդներին կուլտուրական ինքնորոշման սկսել գործնական գործունեություն անհրաժեշտ է շատ նրբին սովորներ և սովորից առաջ գոյություն ունեցող հասկանալը, յուրացնելը գրական աքսեսուարների և գրական ճնշելական դիտավորյան դրության, որ սկսարկել բոլոր ժողովուրդները, բոլոր լեզուները, այդ թվում և սովետական ազգությունները, որոնց, թվաբար է թե, հենց բնավորյան առանձին է գրական կուլտուրա չհանդուրժող վայրենությունները, անհատական մեծ մասերն են մեկ սերտորեն՝ առեղծվածային պրոլետար գոնվող մեկ համամարդկային լեզվի Սակայն, հետքան առաջ

շարժվելը, հարկավոր է ծանոթանալ նոր լեզվախոսության ձևական վերլուծության տեխնիկային ու տերմիններին:

§ 10. Հարևնական լեզվաբանության տեխնիկայի և տերմիններին մեջ մտնելու են վերլուծական տատանաբանությունը, վերնելքի և անկման, հնչյունի թուլացման և այլն նշանները, դասակարգումն ըստ ճյուղերի և խմբերի, ցեղանունները, խաչավորումը, իմաստաբանական շարքերը, բները և այլն: Նշաններն են →, ← — որ կողմն ուղղված է սլաքի ծայրը, այնտեղ արդյունքն է, զարկվածը, առհասարակ հետագայն երևույթը. այսպես են s→z, t→d→ð; Անկում ↘, ↙, բարձրացում՝ ↗, ↖. ð↘s, s↗ð, ð↘ш, ш↗ð, l↘y և այլն: Մի երևույթի անցքերը տարատեսակները, իմ հարևնական տիպերի լեզուներում անսպասելի տատանման ամպլիտուդան արտահայտվում են ↔ նշանով. օրինակ՝ o↔u, v↔m: Զույգ ուղղահայացները (‖) նշանակում են բաղաձայնների կամ ձայնավորների հերթագայությունը միևնույն ճյուղի մեջ: Երկիզյուրը — ցույց է տալիս ձայնարձակը բերանի մի խոռոչի (օրին. առջևի) հնչյունի փոխարինումը մյուսով (օրին. հետևի խոռոչի) s—h, t—k, ṫ—k̇ և այլն:

Ձայնավորները բաժանվում են երեք հիմնական տեսակների՝ ուժեղներ՝ a, e↔i, o↔u. թուլներ՝ ə↔ы. ուժեղների արտ՝ ə↙o, ы↙u. բաղաղրյալներ (կամ միջանաձներ, նուրբը, քմայնացյալներ)՝ ä↔ö. կիսաձայներ (թուլներ)՝ ā, ē↔y (փոխ. ī կամ i̯), ō↔w (փոխ. u̯ կամ u̯). երկար ձայնավորներ՝ ā, ē↔ī, ō↔ū. ռնգային ձայնավորներ՝ ã (←an), ẽ(←en)↔ĩ (←in), õ (on)↔ũ (←un): Միանման հիմնական արտյալի տարաձայն i-ի դիմեն կամ չի դրվում, y, w մտնում են և բաղաձայնների մեջ (բուն հնչյուններին ձևական ստուգության՝ սպիրանտներ), նրանք հաճախ փոխարինում են նայների և այլն, ուստի, ունեն ինքնուրույն դժվարը ոչ ձայնավորների դեմ:

Բաղաձայնների նկատմամբ ևս մեկ անգամ ընդգծում պետք է նշել, որ հարևնական լեզուները զանում են բաղաձայնների խոսողության և քառասխճանության վիճակում. յուրաքանչյուր ուժեղ բաղաձայնը կարող է հանդես գալ ձայնեզացման երեք աստիճաններում (առնվազն), եթե լեզուն չի անցել պրոմեթիևության («հնդեվրոպականության»). այսպես՝

		Միբիլանտ ձայնավոր	Սպերանտ ձայնավոր
պարզներ		t̩ d̩ ʒ̩	k g q
լիաշփականներ	սուլ.	t̰ d̰ ʒ̰	k̰ g̰ q̰
	շշ.	t̪ d̪ ʒ̪	k̪ g̪ q̪

Մեր տերմիններն ըզայլ մասը, մինչև իսկ հնչյունաբանության մարզում, առնված է ոչ թե ֆիզիոլոգիական, այլ հատուկական լմտատուվ: Ինչպես որ լեզուն առհասարակ ամրողջությամբ առած հասարակայնության առնչծածն է, այդպես էլ ոչ միայն ձայնավորները, այլև բաղաձայնները տարբերվում են իրրև թույլ և ուժեղ ոչ թե այն պատճառով, որ ամանց արտահանության համար արտահանական օրգանները նվազ ճիգ են գործ դնում, մյուսների համար շատ, այլ այն պատճառով, որ այդ պարզված է և փաստ է, թույլ բաղաձայները հնշտ են դուրսհանվում իրենց, նրանք միջի վոխադրվում են այս կամ այն հընչյունին, մինչ ոչ, հնշտ են անհետ կորչում, իսկ ուժեղները ավելի կայուն են մնում: Թույլի բնական վերածվելը ուժեղի մենք անվանում ենք վերելք ↗,↖, իսկ ուժեղի վերածվելը թույլի՝ անկում ↘↙, ոչ այն պատճառով, որ ուժեղ հնչյուններն արտահանվում են բերանի խոռոչի ինչ որ վերին մասերում, իսկ թույլերը՝ ցածրերում, այլ այն պատճառով, որ վերելքն և անկման հետ, ինչպես սոցիալական կազմակերպության մեջ, մենք կապում ենք՝ առաջինի հետ—կենսահանության, ավելի շատ եռանդի ու աշխատունակության դրսևորում, կայունության և ակտիվության, իսկ անկման հետ՝ մարում և մահացում, որը միշտ չէ, որ նշանակում է անհետացում, այլ անցում ակտիվ դերից պասիվի, ինքնուրույն նշանակությունից միայն օժանդակի, օրինակ՝ ձայնավոր i-ի վերածվելը մենք նույնպես անվանում ենք անվանում, ինչպես բաղաձայն r-ի անկումը «y-ի»: Այս երկու անկումների ֆորմուլաներն են՝ i ↘ y, r ↘ y, և ահա, ինչ ծագում էլ որ ունենա y հնչյունը՝ կիսաձայն է այն արդյոք, թե թույլ բաղաձայն, որ պահվում է սպերանտների կարգը, հնշտ է անհետանում արդեն թույլ բաղաձայն, սակայն ոչ միշտ անհետ, հաճախ նա աննկատելիորեն ներկայանում է (присутствует), այսինքն, երբ նրան ձայնավոր է նախորդում,

օրինակ՝ „a-ն ay“ խմբում, նա մեկի պահպանված է որպես «y». մեկի անհնա կորչում կամ վերածվում է «e»-ի (անցնելով վերոհշակման պրոցեսը, համաձայն այս ձևափոխի ay→ey→e), երբեմն էլ (այդ՝ երկար ձայնավորներ ունեցող լեզուներում) ay և aw—վերածվում են ā-ի uy և uw ū-ի (կիսաձայն «u», այսինքն՝ W որպես ինքնուրույն հնչյուն բացակայում է, բայց հնչակայակից է երկարության մեջ), օրինակ՝ սուամի լեզվում mā («maa») ‘երկիր’ փոխ. mal'-ի, resp. mar'-ի, կամ pū («puu») ‘ծառ’ փոխ. pur-ի և այլն:

Ձայնավորների պես, գոյություն ունեն նաև թույլ և ուժեղ բաղաձայններ: Թույլ բաղաձայններ.: 1) երկու կառուցվածքների սուլա-շչականներ՝ սուլական s→z և շչական ш→ж, էլ չենք խոսում բարդ բաղաձայններ s_1, z_1, $ш_1$, $ж_1$ և այլնի մասին. 2) նույնպես երկու կառուցվածքների հապաղայինները, այն է՝ ուվուլար h→γ և վայրիվերնական կամ ընդհատ $ʻ$→y, էլ չենք խոսում h և հապաղային h'-ի այլ երանգների մասին: Ուժեղ բաղաձայններ, պարզ (միշտ երեք աստիճանի). աստղնալեզվային՝ t, d, ϑ, նոնալեզվայիններ—k, g, q և բաղաբերյալներ (խնամքած աստղ դիֆտոնգներ, այն է՝ կիսաշփականներ), որոնց մասին կխոսենք շարունակության մեջ, սակայն մեկ բան կասենք հիմա. որոնք բաղաբերյալ ընկալվողները մասամբ սիբիլանտ են, ինչպես կազմի մեջ մտնում է սիբիլանտ, օրինակ d (dz) և ǰ (dj), մյուսները՝ ապիրանտ, ինչ նրանց կազմի մեջ մտնում են ապիրանտները, օրինակ. ċ (ch) և ċ (c°): Դեռ ավելին, ինչպես և թույլ սիբիլանտները, ուժեղ սիբիլանտ բաղաձայններից ամենք լինում են սուլական, օրինակ ǯ-ն ուժեղ սիբիլանտ սուլական բաղաձայն է, իսկ ուժեղ սիբիլանտ բաղաձայններից մյուսները՝ շչական են, օրինակ ǰ-ն ուժեղ սիբիլանտ շչական բաղաձայն է, նույնպես, ինչպես և թույլ սպիրանտները, ուժեղ սպիրանտ բաղաձայններից ամենք լինում են ուվուլար, օրին. ġ-ն, մյուսները՝ վայրիվերնական կամ պալատական, օրին. ǧ-ն:

§ 11. Տառադարձության վերաբերյալ կարծում եմ բավական է հաղորդել նրա հիմունքները, նախ որպեսզի դուք կարողանաք հետևել այն ամենին, ինչ շարադրվում է՝ օրինակներով լուսաբանվելով, երկրորդ՝ որպեսզի այդ հիմունքները յուրացնելով, դուք ավելի հեշտ կարողանաք հաղթահարել արգելքները

բերված „Абхазский аналитический алфавит (К вопросу о реформах письма)“ գրքույկը: Թող սրանն էլ ունենա իմ ապրանք առաքիների այն: Արաբական գրերը նրանով է հարմար սկզբնական շրջանում հարեվարանական տատրաձանձությանը մատների կիրառով շարադրելու համար, որ իր մեջ ինդեսով սերտվար, այնինքն մեկ լեզվի գրերն, նա պարունակում է նշաններ, որոնք պրոտեստում են հնչյունների այնպես բազմազանության, որ հավերժով կարող է բավարարել լեզուները, մինչև իսկ՝ հարեվանները, մեծ մասի հնչյունների պատկերման պահանջը, իսկ քանակապես միշտ գերազանց է այդ հնչյուններից. այսպես օրինակ՝ հասնդան տառերն, ինչպիսին է դյուցազ՝ t0* կարելը չկա համարյա ոչ մի ուրիշ հարեվանական լեզուում:

Հարեվարանական գրերի պրոյեկներից մեկն էլ այն է, որ ոչ մի պարզ հնչյուն չի կարող պատկերվել բազում կամ բազադրյալ գծագրով և ոչ մի բարդ կամ բազադրյալ հնչյուն չի կարող պատկերվել պարզ գծագրով առանց սխեմեն խախտելու, իսկ սխեմեն խախտել չի կարելի, քանի որ այլապես մենք կստանայինք լեզվարանական նոմանսեմներից հետ կրնանք:

Իսկ ո՞րն է սխեմեն: Այն, որ տառերն ընկալվում են որպես Թվանշաններ: Տառերը պետք է պատկեր հասկացական, ընդհանուր, ինչպես որ Թվանշաններն են, ոչ թե յուրաքանչյուր հնչյուն հատուկ տատրաձանձներ ունենա, այլ միայն հիմնական պարզ հնչյուններըը ունենան յուրաքանչյուրն իր հատուկ առանցքային պատկերը, ինչպես 1, 2, 3 և այլ Թվանշանների մեջ մինչև 9, իսկ բարդ պատերը լինեն նրանք երկանիշ՝ յուրաքանչյուր տառնչություններ Թվերով արտահայտված—10, 20, 30 և այլն, եռանիշ՝ յուրաքանչյուր հարյուրավորներ Թվերով—100, 200 և այլն, պահպանելն նույն այդ առանցքային նշանները, ինչ որ ունեն միավոր հնչյունները, այնինքն՝ պարզ հնչյուններըը, բայց ավելացնելով մուտ հնչյունների պատկանելիան գծագրեր, ինչպես պետքինը կամ պետքներինը Թվանշաններըի մեջ, այն է սերբերանները և ատիրանները այս կերպ՝ ÷ —

˙ ¯

---

* Տես 6-րդ էջի էջատակի ծանոթագրությունը:

Այսպես օրինակ՝ միավանկներ, առանձավանկներ, հարյուրավանկներ

t.	t+w=t°	t+s+w=ṫ°
	ṫ t+s=t	
k	k+w=k°	k+h+w=k̇°
	k̇ k+h=k	

Այսպիսի սխեմաի գեպքում հարկ չկա վերցնելու ամեն մի առանձ արտիս մի հատուկ ֆեոդալական ամրոց։ Հաբեթարանական սխեմաը ոչ միայն պահանջում է պահանջող հիմնական պատերի, նրանց առանցքային մասերի, յուր տեսակի միավանկների քիվը, ոչպիսիները հատկացնում միայն պարզ հնչյունների քիվին, որչափ խոսքը վերաբերում է ուժեղ բաղաձայններին, և ոչ միայն պահանջում է բարդ հնչյունների կազմի մեջ մտնող թույլ ատաշչականների (s, z, ш, j և այլն) և հազարդային (h, γ, ɔ, y և այլն) արտիկուլյացիայի համար պահանջվող նշանների քիվը՝ որոնք հատկացնում երկու նշանի՝ և ~ (հետևաբար հավասարում մեկ հատի, ինչպես քիվանշանների մեջ 0-ն), բայց նրանց տեղադրելու չորս, բայց նշանակության աստիճան, չորսը՝ սիրելանոնների մեջ, երբ նրանք միանում են առաջնավանկային հետ, և չորսը ապիրանոնների մեջ, երբ նրանք միանում են նոնավանկայիններին s (—), ш (˙), z (¯), j (‗), h (·), ɔ (¯˙), γ (¯‗), y (‗˙)։

Այսպիսով, կրկնում եմ, հարիֆարանական տառադրության ամենարարդ հնչյունային սիստեմների արտահայտությունը ոչ միայն հատկացնում է պարզ քիվանշանների, այլև մեկնում ժամանակ ընդգծում է մի կարդ հնչյունների փոխադարձ կապը մյուսների մեկ խմբինը՝ մյուս խմբի հետ և ոչ միայն ամբարտավում կամ բարդավին ծածկում այն։ Այս հարցում ամեն իրարին կարելի է գտնում մեջ բերված դրքույկով։ Այսպես առելու եմ հարիֆական տրուբների ոգյուռակը ամեն պարզ կազմով, այն է՝ վրացական տրուբների (մեջբերված դրքույկով համեմատելիք բարդագույն արհատականի հետ)։ Ի դեպ ոգյուռակում ամեն շատ նշան կա, քան վրացական տրուբներում, որը կորցրել է խուլ սպիրանտ ɔ-ն, ձայնեղ սպիրանտ γ՝ և չունի g̱-ն և այլն։

s = ـ̇	ṫ ـ k̇	ḃ ـ q̇	h = ـ̇
z = ـ̲	ḍ ـ ġ		[γ] = ـ̲
ṁ = ـ̇	ṭ ـ k̇	ḃ ـ q̇	[ʿ] = ـ̇
j = ـ̲	ḍ ـ ġ		y = ـ̲

Մնացած բազմաձայնների մասին կիմանաք սեմինար պրոբասիոնքների ընթացքում, կամ գրաձյալ նայն մեջ բերված գրքույկով։ Այսպես օրինակ, այդ ճնացած հնչյունների թվում կան l, m, n, բայց գրանք բացատրելու հարկ չկա, միայն բայ չթողնենք.

1) Այդ հնչյունների երկու տեսակ. փափուկ՝ l_1, m_1, n_1 (յոտայնացված), կոշտ՝ l, m, n.

2) և n-ի անհետացումը նախորդ ձայնավորների ռեպայռացման դեպքում ā և այլն, տես § 10 (վերը, էջ 53)։

§ 12. Առոչին խոհ քայլերից մենք հնարաւ ենք ունենալ լեզվի ծագման, կազմավորման և զարգացման ընդհանուր պատկերացումը։ Ձեր մեջ արմատավորվել՝ մեր ողջույնն առոչին խոհ բառերից մենք հնարաւ ունենք այդ խնդիրը։ Այդ նպատակով մենք ընդհանուր գաղափարն նախապրել ենք, բայց այդ, մեկ հղված լեզվի մասին։ Բուն գաղափարը երեկ սկսեցինք գաղափարությամբ,—գաղափարի առոչին գաղափարությամբ, որը որոշ չափով և մի էր գաղափար ամբողջ գաղափարի բովանդակությունը նրա ուրվագծերին նշված նոր սեռական դիտական նպատակայնությամբ, որն առաջ է քաշվել որպես լեզվի ընդհանուր առաջադրանքի հարցվածային մոտեցում, վերացրեն մինչև խոհ դիտական շրջաններին ասիմիլացնելի հարկավոր սեռական սեռականությունը։ Բնականաբար, ընդհանուր սեզերով այդ նպատակային մասերը, որոնք համեմատաբար ավելի մասնավոր են, կարող էին առեզծել որոշ արդարացություն, նպատակ ընդհանուր

անկողնիների մեծ մասի մեջ աուդիտորիայի արամադրության ժամանակավոր բարձրացումը, բայց մենք բոլոր էլ պիտուն հակոպի պետք է լինենք, որպեսզի արամադրության այդ բարձրացումը միանգամից չկինն։ Դժվար է այդ բարձր արամադրությունը պահպանել պրոֆեսիոնալ տառապանքների վերաբերյալ նույն ասրբական կարգի անկեղծությունների շարադրման ստղամասի մոմենտներում, անկեղծություններ, առանց որոնց, առկայն, չի կարելի ոչ ճիշտ հասկանալ շարադրվածը, ոչ էլ մանավանդ, յուրաքանչյուրը կկարողանա յուրացվող դրույթները օգտագործել յուր մասնագիտական ուսման, հատկապես իր ընտրած լեզվի գրաղմունքների ընթացքում։

Կարծում եմ, դրա համար անհրաժեշտ է պարզ պատկերացում տանալ այն մասին, թե պրոբլեմների ինչ քանակ է առաջադրում հոգեվերլուծական տեսությունը, որն արդեն ամբողջությամբ առած ընդհանրապես ուղի է բացել դեպի մանկական սկզբունքը լեզուների ուսուցման մեջ։

§ 13. Անցյալ դասախոսության ժամանակ Ձեր ուշադրությանն արդեն հանձնվել էր լեզվի ծագման վերաբերյալ հոգվածը, որ առաջ լուսը է տեսել Քարզմանության ներքո վերնագրով, բայց հիմա ստիպ է առաջ քննադրվի. այստեղ մասնավորապես կա ծագումաբանական ոլորտակ, ավելի ճիշտ, ծննդաբանական ծառ լեզուների դասակարգության՝ նրանց փոխադարձ կապակցվածության մեջ։ Այդիսկ ժամանակ մենք հիշատակել ենք, որ այդ ոլորտակում պակասում են ամերիկյան և աֆրիկական, այլև օվկիանիայի լեզուները, որոնց ծագումն արդեն ավելի քան նշված է։ Ծննդաբանական ծառն ունի ուրիշ՝ ավելի էական պակասություններ, թեկուզ հենց այն, որ ծառն իր բնական ճյուղավորումներով քիչ է հարմար ձևավոր կերպով պատկերելու լեզուների դասակարգումը, որոնք պարզաբանվում են ոչ թե ըստ նրանց ցեղաբանական ժառանգման, այլ ըստ սիստեմների մատագիտո-էվոլուցիոն զարգացման մեկը մյուսի հետևից և զուգընթացաբար պետք նկատել որոշ ռեցեսային հատվածքներ, այն ամենը, ինչ լուսի չափով չի ներգրավել այդպիսի էվոլուցիայի համաշխարհային պրոցեսը, որը շրջապատված է ներսից նշված է պայմանի կամ ուղղության կարգի երևույթներով։ Առաջադրանքի կատարման մեջ կան և հատուկ տեխնիկական պակասություններ։ Մենք մեր ուժը նեղած չա-

վով կիսատներնք այդ բոլոր պակասությունների ուղղումը, և եթե չասենք նոր նկարի փորձ, մեր այժմյան հասկացողությանը ժամանակակից դասակարգման փորձ, ապա հիմա ձեզ հաղորդակից կդարձնենք այն կազմելու բոլոր նախադրյալներին։ Առաջին հերթին ձեր ուշադրությանը կառաջարկեմ «լեզուների ծննդաբանական ծառը» ինչպես որ այն լույս է տեսել միջնադարյան հայվածի ուսումներին բնորոշում։ Կրկնում ենք սխեմատիկ պարզաբանումը, առնված այդ նույն հայվածից.

1) Դաղաթը, որ սեռականորեն պիտի պատկի հնչյունական լեզվի պարզացման բոլոր նախորդ աստիճանները, մխոռնական, համամարդկային լեզուն է։

2) Երանից ցած սեպ ավարտվածություն է՝ լեզուների «հնդեվրոպական ընտանիքը» բուա մեր տերմինաբանության «լեզուների պրոմիթևեպական սիստեմը» ձևականորեն, այն է՝ ձևավորանոին՝ պարզացման բնքական աստիճանը։

3) Ավելի ցած, ծառի բնից ոչ և ձախ, նրա ճյուղից հետ միացած մի ուռ, որ վերապրուկներն ունի, պրոմանական էպոխաներից ծանոթ, հարևթական լեզուներն են, նրանք կանգնած են սեռաբանական պարզացման յոթերր աստիճանների վրա, ակնառու կերպով պահպանելով նախորդ էպոխաների վերապրուկային ձևերը այն աստիճանում, որ ժառ է պրոմիթևեպյան լեզուների սիստեմին (այսպես կոչված հնդեվրոպական ընտանիքին), մի աստիճանով է՛լ ավելի մոտ սեմիթական սիստեմին։

4) Երանից ցած, ոչից, բնի ճյուղից մի կողմ դնացած մի ճյուղ, որ մերձավորապես կերպով ապրակից է հարևթական լեզուների թևքական խմբերին, լեզուների սեմիթական ընտանիքն է, քան մեր տերմինաբանության նեղիացումս լեզուների սեմիթական սիստեմը։

5) Երանից ցած, ձախից, բնի հաստակից հետ միացած մի ճյուղ, լեզվական ընտանիքների ուրալ-ալթայան խմբավորումն է (քան մեր տերմինաբանության՝ ալպանյան—թյուրքական ժողովրդների աստաղեական հերթ Ալպանի՛անությամբ—լեզուների սիստեմը), որ սեռաբանորեն ավելի մոտ է կյանքան կառուցվածք ունեցող հարևթական լեզուներին, որոնց թվում ավանդաբանին, մեղրելերենին, ճանիերենին և վրացական երկու լեզուների ժողովրդականին (ոչ պրքայինն հին պրականին), որով հենց այստեղ էլ անդ է նշվում թյուրքական խմբից, այսպես կոչված, թյուրքական ընտանիքից անմիջապես հետո, մեկ կողմից ուղղա-ֆիննա-

կան խմբի, մյուս կողմից նաև մոնոզոկան խմբի համար,— այդ բոլորը շնորհիվ չուվաշերենին (ուրալա-ֆիննական ոչ թե մյուս քանի լեզուների խմբից հետս է, ինչպես դուրս էր եկել դեռևս նեղեն հրատարակության մեջ, այլ նրանից առաջ, երբ նրանց բոլորից առաջ, կարծես թե ալթայական տեսակետը նախապատանը իամ ծագման տրշալուչյին չուվաշերին լեզուն, որ ճանապարհ բացից դեպի ալթայան տեսակետը բոլոր նրանք տեսակի լեզուները, հատկապես ուրալա-ֆիննական և թյուրքական խմբերի լեզուները, որոնցից վերջինի հետ նա, չուվաշերին լեզուն, բացի դրանից ունի հատուկ անկախ կապեր):

6. Ավելի ցած, աջից, բնի հատակից հետ միացած մի ճյուղ, որպես կոչված քամական «ընտանիքն» է, այսինքն՝ քամական լեզուների տեսակը, որը երբև սեմական ընտանիքի լեզուների հետևողական ավանդ ձևարանության պրակտիկա է կցական և առանձին վել ևս սինթետիկ բնույթ, այսինքն՝ հարևթական լեզուների այնպիսինների տիպարանության պատկանում բնույթը, որոնք հատուկ են արիական տիպին, իսկ հարևթական լեզուների՝ շրջանից դուրս քամ. խմբի հիմնական շերտը, հարում է ալթայան տեսակին:

7. Է՛լ ավելի ցած լեզուների սինթետիկ, անջատական վիճակն է, որ բուն հարևթականների մեջ վերապրուկների նկատվում են արիական տիպի լեզուները. դա լեզուների ուրանյան տեսակն է:

Այս ծննդաբանական ծառի վրա հատուկ տեղեր պետք է հատկացնել չորս լեզվի. 1) երկու հերթով կամ, ավելի ճիշտ, երեսից հետքում ավելի շուտ հարևթականությունից դեպի արտաթյան (այսպես կոչված հնդեվրոպականության) տեսակին անցնող տիպերի, մեկը Կովկասում՝ Հայաստանի երկու լեզուներից մեկն ու մեկը Բալկաններում՝ ալբաներեն, և 2) հարևթերիզմից դեպի ալգոնկիզմը (այսինքն ուրալա-ալթայիզմը) անցնող երկու տիպերի Կովկասում՝ Հայաստանի դուդ լեզուներից ժողովրդականին, և Վոլգայի շեմերեքում առանձնակի կանգնած չուվաշերենին, որն իր հետքում նույնպես հերթով չէ, այլ անցողիկ մի տիպ, բայց պրակտում է ֆիննական լեզուների հետ ընդհատված խաչավորման նշաններ և արդիականության նրան պահել է մի շրջանում, երբ տեղի էր ունենում ներգործության արդին պատմական կարգի երկու ազգակից պայքար մերձին դարերից

թյուրքական ժողովուրդների, համեմատելով նորանոր թարգմանությունների և տպագրությունների:

Սակայն ամբողջ ծննդաբանական աշխատանքը պահանջում է վերանայում և ճշգրտում թե՛ լրիվության և թե՛ ամբողջականության կողմից:

Առաջին հերթին այն դասակարգման շրջանակներում, որ պահպանված է ծննդաբանական ծառի ձևով, անհրաժեշտ է նրա մեջ մեկ կողմից ամբողջության, օրգանականության և աճելիության ընդունելը, ինչպես նաև բուն հին աշխարհի պրակտիկան և աշխարհագրական, այնինչ այն բուն Հնդկաստանի այսպես կոչված հնդեվրոպական լեզուների «ընտանիքի» սխեմային պահպանում է լեզուների բացակայությունը, մյուս կողմից հնասիրական լեզուների անլրիվությունը, քանի որ «հնասիրական լեզուների» ընդհանուր հիշատակման ժամանակ հնասիրական լեզուներից նկատի է ունեցվել միայն չինարենը:

ա) Սակայն չինարենը ևս այն ամենին, որ առկին անցում էր կազմում նոր ծննդաբանական ծառը, նկատի էր առնվում միմիայն ըստ ձևական սիստեմատիկական հատկանիշի, ըստ այն հանգամանքի, որ այն առկին հերթին պատում էին սինթեզի կամ անջատական լեզուների կարգը: Մնացածում այն ժամանակ այդ լուր պրոբլեմ էր, որ ինչ չինարեն լեզուն առկին հերթին ներկայացնում էինք հնասիրական լեզուների շրջանակի մեջ, վերջիններս ընդունելով իրրև այնպիսի լեզուներ, որոնք մինչև այժմ պահպանում են անջատական կամ սինթետիկ կառուցվածքը, որը ծագել է մարդկության հնչական լեզվի զարգացման կամ տակավին կազմավորման առկին աստիճանի վրա:

Սակայն այդ ժամանակից հետո չինարենը կանգնած կերպով իմաստաբանական և ֆունկցիոնալ իր լիքը հնչական նյութի պատճառով ներդրավվեց հարթատրանսկան պրոպոզիցների շրջանակը, և Գիտությունների Ակադեմիայի դիկտյոնների էջերում (1926 թ. էջ 39), „Яфетическая теория и семантика китайского языка“ հոդվածների մեջ արված առկին հայտարարությունից հետո ծայր առան հոդվածներ, որոնք այդ նույն դիկտյոնների մեջ տպագրվում էին „Китайский язык и палеонтология речи“ ընդհանուր խորագրով: Առաջին տպագրվեցին այդ-

պիսի հինդ նոթեր[1]։ Ինձս հիշյալ առաջին հայտարարության մեջ հարեվանական լեզուների և չինարենի հարաբերության մասին մենք ասել ենք. «Երկար սրբատաշների միջոցով հաջողված հոլովական վիճակաբության հնէաբանական բացատրությունը, ինչպես պարզվեց, իր հաստատումն է գտնում այդ ձևական երևույթի այն փաստացի դրության մեջ, որ նա ունի չինարեն դասական գրության լեզվում, որտեղ այդպիսին, այն է, հայցյակ. հոլովը, մենք գտնում ենք սինթեմի կառուցվածքից դեպի կցական ընթացող այն անցողիկ վիճակում, որին մենք հատցրել ենք մեր սրբատաշները այդ հարցում մեծ չափ երկարատև աշխատանքի և խոր թափանցումով ձեռնարկած հնէաբանական պեղումների հետևանքով ընդհանուր և ֆունկցիոնալ բառերի անմահականության մեջ,—բառեր, որոնք հաճախ վերածված են ժամանակ մանիկների՝ մերի վիճակաբանների, մերի հավատամանքների»։ Եվ ապա գրված է. «Հարեվանական տեսության հնէաբանական նվաճումների գործադրությունը իրերի անվիճելիորեն փաստացի դրությանը չի հարևնում այնքան ապշեցուցիչ է, որ այդ նշելով մոռանում է տեղեկություն ստրկային լեզվի էվոլուցիայի վերաբերյալ մեր սրբատաշների հետազոտների, չեմ կարող գտնված փաստի անապատելիության մեջ չտեսնել մի ավելորդ ապացույց այն ուսմունքի կորստաբերության, որը գիտական մեթոդի տեսքով քողարկվելով՝ մեր լեզվաբանական հետազոտական աշխատանքներին ընթացք է տալիս՝ շահագրգռված մառնոզեանների միմյանցից կատարելապես կտրված, ընդմին անտեղյակ պահելով հնէաբանների բացառիկ կարևոր մի լեզվից՝ չինարենից, առանց որի անմիտ է, համարձակվում եմ պնդել՝ ընդհանուր լեզվաբանության ճիշտ գրված էջը թե սրանց հետազոտության առարկայի, թե սրանց դասակարգման առարկայի»։ Չինարենի և լեզվի հնէաբանության վերաբերյալ հետագա հատուկ հոդվածներում մենք կանդ ենք առնում առանձին փաստերի վրա, որոնք, անկախ նրանց դասընթացից, այն է՝ ընդհանուր լեզվաբանության առարկայի շահերից, լույս են սփռել և շարունակում են

---

[1] Այդ հոդվածները հետևյալներն են.

1. Яфетическая теория и семантика китайского языка (ДАН—В, էջ 34), 2. Китайский язык и палеонтология речи I. 'Глаза' и 'слезы'. 'Глаза' космические—'солнце' и 'луна'. II. Числительное; 'два' и глагол 'считать'. III. 'Дуб'→'хлеб', и 'дерево'; IV. 'Рыба'←'вода' V. Берская 'лошадь', от моря и до моря [ДАН 1929, *էջ 93—96, 109—212, 129—132*].

պետք Կոլխոսի բուն հասկացման լեզուների բառապաշարի կազմի վրա: Մինչև այդ լուծան առանալը մենք չէինք հասկանում և չէինք էլ կարող հասկանալ մի ամբողջ շարք բառեր, ասենասաոջեն անհրաժեշտության անբաժանելի, ինչպես օրինակ անցյալ դասախոսության ժամանակ գործած 'հացի' անունը կամ պաշտամունքային, ասենք նախնապարբյան անունը անհայտ անասնության համար և այնքան կարևոր մի ծառի անուն, ինչպես 'կաղնին': Այդ իսկ պատճառով չենթարկենք, զանազան այն հետաքրքրությանը, որ առաջացրել էին նյութական կուլտուրայի պատմության մեջ սկզբնա-չինական գործիքների հարաբերությունները, սկսել ներդրավվել Կոլխոսի անուններին, սկզբնական լեզվի, տղնով մեռածների՝ ասել և արձանի անբաժանելի անբաժանության մասին, ինչպես նաև այն մասին, որ ոչ բուն չենթարկենք չէին կարող նրանք ոչ մի լեզվով նրանց ազգակից ժողովուրդների նշանակության հարցը,—այն նշանակության, որ ունեն նրանք ոչ մի լեզվի նախապատմության և հնէաբանության Միջերկրածովքի, այլ ամբողջ պատմական էպոխաների առաջնահերթության տեսակետից,—էպոխաներ, որոնք անցել են այդ նույն տեղում, բայց միևնույնը պատմության ժամանակներում, ասած և ունեն վկաներ, վկայական ցուցմունքներ իրենց օրերի մասին մեծ մասով միայն լեզուների մեջ: Եվ այնուհանդերձ չենթարկենք այս տակավին առաջին ծննդաբանական ապացուցումը, մինչև իսկ բավարար պատճառաբանության համար նրա երևան գալը կապվելիք ծննդաբանական նոր ապացուցում մենք առայժմ պնդատում ենք որպես պրոբլեմ, տակայն մի պրոբլեմ, որը պահանջում է չենթարկենք միայն մանրամասն փաստացի առաջնահերթության հարցական տեսության լուծի տակ մատնել չենթարկենք կարգից:

բ) Այդպիսի արդեն նյութական կարգի հատկանշած պրոբլեմ կարելի է համարել նոր ծննդաբանական ապացուցում կատարյալ լուծման տեսակետից, այն է՝ ամերիկյան լեզուները: Ես նկատի ունեմ մեկ կողմից՝ ամերիկյան լեզուները մի ամբողջ ուրվագծված տնչումը պալեասիական լեզուների հետ, մյուս կողմից՝ Կոլխոսի և Պերենյան Թերակղզու հարեվան լեզուների տնչումը ֆինոականներին և այնուհետև պալեասիական հետ, որ ամեն հնդ խոսում է „Происхож-

дение американского человека и яфетическое языкознание“[1] *աշխատության մեջ, որ նվիրված են հայտնի ֆրանսիական ամերիկագետ Ռիվեի* (Riwet) *նվաճումներին։ Դարձյալ մեզ հարեվտանի լեզուների այդ առնչումը ֆիննականների հետ՝ չուվաշների միջոցով և ապա Սիբիրի պալեոասիականների հետ հասցրել է հետաքրքրության դեպի չինարենը, որը հարյուրապատիկ է վարձատրում մեր ամեն քան համեստ ճանկրտած ապտակներըն նրանից։ Չինարենի հարցը դրած այդ սիրիցյան հետազոտական ճամփան ասացին ծիծեռնակը, որ պատիանում է դեռ հարեվտրանական աշխատությունների մասին, „К вопросу о названиях рек Сибири в освещении яфетической теории“ հոդվածն է։*[2]

դ) Մյուս կողմից, ամերիկյան լեզուների հարցում հին մորցամաքային լեզուների հետ նրանց ունեցած կապն առանձնակի և նկատի ունեմ Հնդկաստանի նախապրոմեթիական (այսպես կոչված «նախահնդեվրոպական») լեզուների միջնորդությունը, չպետանում, կարելի է ասել, պրոմեթիականների համար մինչպատմական վերապրուկները Հնդկաստանի և դրավիդյան լեզուների։ Մեկ անգամ չէ դրվել խնդիրն այն կապի, որ ունեն դրավիդյան լեզուները ուրիշ բնավ ոչ հետնապես դասակարգային-մեկուսական լեզուների հետ, ինչպես է պրոմեթիական լեզուն, որն ամենից լավ ներկայացնում է սահակերը Հնդկաստանում,—խնդիրն այն կապի, որ ունեն առանձինները մեր էտրուսկերենի, մեր բասկերենի հետ, այսինքն՝ նախապատմական Եվրոպայի լեզուները, հետևապես հարեվտական լեզուների հետ Առանձնակի, հատկապես կուլտուրպատմականորեն է մոտեցել քան էության այդ նույն հարցին հայտնի ֆրանսիական հնդկագետ Սիլվեն Լևին (Sylvain Levy), *որն իր հետաքրքրությունը կենտրոնացրել է Հնդկաստանի տեղական լեզուների վրա, որոնք իր հայտնիով այդ տեսակետից էլ ամենից յուրահատուկն են. քան դրավիդականները, այն է՝ Թամիլյան լեզուների վրա, որոնք կապ ունեն օվկիանիական լեզուների հետ,—մի հանգամանք, որը բնականորեն մեր ուշադրությունն ուղղում է դարձյալ դեպի միերիկյան հնամատերիալների շրջան նոր ուղին։ Սիլվեն Լևին ի պաշտպանություն խոսքե-*

---

[1] Восточный сборник Гос. Публичной библиотеки в Ленинграде, I *հատ., էջ 167—192։*

[2] ИАН, *1926 թ., էջ 349—354։*

օվկիանյան աշխարհի Հնդկաստանի հետ ունեցած նախապատմական կապերի մասին է քաշել ինչպես հայտնի է,[1] հետևյալ դատողությունները, որոնք բնավ զուրկ չեն և լեզվաբանական բովանդակություններ ու նշանակություններ, բայց կոպակցված են նաև ենթական կուլտուրայի պատմության ավյալների հետ. «Սկզբնական կապերն արդի պրիմիտիվ առաջադիմության հետքերն են մեզ համար, հարավային Հնդկաստանի հետ (այսինքն «հնդկավրացականին», մեր տերմինաբանությամբ՝ պրոտոհնդկականին) և դրավիդականին, որոնք առնչվել են պատմական Հնդկաստանի քաղաքակրթությանը: Այդ եղանակը կազմում է բնորոշ առանձնահատկությունը լեզուների մի խմբի, որը դեռ մինչև այժմ էլ բոնում է հսկայական տարածություն՝ Հիմալայներից մինչև Ցեյլոնի կղզին, որը պահպանվել է ներքին Հնդկաստանի բարձունքների զանգվածներում: Այդ արխայիկ ռասայի հետ միասին (attardés) ցեղակայացուցիչները անգիտակից ժառանգորդներ են մի քաղաքակրթության, որն ունեցել է իր փոխության օրերը: Հնդկաստանում նա առնչվել է դրան տարածություն գրավող խոհական քաղաքական միավորներ, որոնք այնքան ուժեղ են կապված հղել երկրի իրական կյանքի հետ, որ այդ քաղաքական կազմավորումները, հարյուրամյակներ տոքթելով, հասել են մինչև մեր էպոխան... Ջեմս Հորնելը (James Hornell) հնդկական նավերի վրա եղած նկարների ծագման և տիպաբրական նշանակության վերաբերյալ իր հետևյալ փոքրիկ մեջ (Memoirs of the Asiatic society of Bengal, հ. VII, № 3, 1920), տեխնոլոգիական կարգի իր պրպտումների հետևանքով հանդել է այնպիսի եզրակացությունների, որոնք նա ասխալված է եղել ընդունելու,—ասում է ինքը,—առանց դրան նախապատրաստված լինելու, և այդ եզրակացությունները հետաքրքիր են մեր եզրակացություններին նման լինելուց: Նա ենթադրում է պրելիտերական պղեցություն Հնդկաստանի հարավային ափերի նախապրավիդական բնակչության վրա. «Մալայական նեղուցի մեկ ալիքը, ենթադրվում է, որ տեղ է հասել ափերի ուշ, դրավիդների՝ տարածվում երևույթ հետո, և այն նա է, որ իսկական ընտրյալ կուլտուրան է բերել Մալայան արշիպելագից»: Նկատվել են և բաներ, որոնք արձանագրում են նյութական կուլտուրայի առարկաներում եղած այդ կապերին:

[1] *H. Марр*, Происхождение американского человека и яфетическое языкознание, *էջեր 171—172:*

ղ) Սակայն, ինդոսթանյան էական ընտրող դիծը, նախնադարյան բառակազմությունը, այդ թամիլյան լեզուն, նրանց ընկերակից լեզուների «ընտանիքի» հետ մեկտեղ, ոչ միայն դուրս է մնում, ինչպես մատնանշել ենք առաջ, այդ լեզուներով խոսողների բնակած «Հիմալայներից մինչև Ցեյլոնի կղզին հասնող» հնդաչխան տարածությունների սահմանից, «Ներքին Հնդկաստանի բարձունքների մասիվների» սահմաններից և դեպի արևմուտք՝ Վոլկայան պարանոցի հարթականներն կողմը, որոնք ունեն այդ նույն նախնադարյան կազմավորումները, որոնք նրանց մոտ իրենց հերթին կապակցված են սեմական սիստեմի լեզուների ձևարանության հետ Այդ նույն էական ընտրող դիծը՝ նախնադարյան կազմավորումը, այդ նույն ընդարձակ շրջանի մեջ է մտնում և՛ տրիթական լեզուն Սակայն նախնադարյան կազմությունը մի չքմեղանի դիծ չէ, որի երկու կողմերում պետք է հասնին միմյանցից կատարելապես անկախ սիստեմների լեզուներ և սկզբնական տարբեր պետարանական ուղղություններով։ Բուն հարթակային լեզուներում նախնադարյան կազմությունը տարբեր աստիճանների բաշխված մի երևույթ է, որ դրանցից մի քանիսում բարդության բացակայում է։

և) Հանդուգն նախնադարյան կազմության բացակայությունը ֆինոական լեզուներում, նրանց հետ խիստ կապեր ունեն և այն հարթակային լեզուները, որոնք նախնադարյան կազմություն ունեն։ Այդ զուգադիպությունները բացահայտվելին և ավելի հետաքրքրական, այն է՝ Հնդկաստանում, մերձվոլգյան ֆինոական աշխարհի հետ հանձին տեղանունների, երբ մենք ընթացանք Սիլվեն Լևիի հետքերով և այդ երևույթի նյութերն ունենք „Из до-истории Индии и Вол-Камья по названиям городов („Опыт формального анализа“)“[1] աշխատության մեջ։ Բայց պետք էր նկատել են նաև նրանց ընդհանուր գծերը։ Այսպես Հնդկաստանի տեղանունների բնակչության նկատմամբ մեզ համար ծագում է երկ կողմանի պրոբլեմ՝ տեղվելով մի կողմից՝ սեմական հարթակային աշխարհի և նրանց միջև եղած հետաքրքրական հարցերի հետ, մյուս կողմից՝ ավստրոասիական լեզուների հետ, որոնցից մեկը՝ մունդա լեզվի հետքով, որ արձանագրել է և Հնդկաստանում, մինչ

---

[1] Восточные записки Института живых восточных языков, Լենինգրադ, 1927, էջ 223–234։

շինում ենք նաև ճապոնների հետ, որը մի հատուկ խնդրի առարկա է, քանի որ այն, ինչ մենք առաջին անգամ ենք ճապոնների, լինի այդ իմաստասիրության թե գեղարվեստի մեջ, հարկադրում է մեզ ավելի ընդհանուր առնել այն պրոբլեմի նկատմամբ հետաքրքրությանը, թե ինչ հարաբերություն կա ճապոնների հետ, որ հայտնի է կարելի է ասատել կերպով կատարել առանց հաշվի առնելու հոգեկան լեզվի տիպարանականն և նկատմական ավյալները, առանց որ հենց մասնագետների կարծիքով, կրոնական բնույթ այնքան մոտ է ճապոնների, որ նրա լեզվական ձևերն ենք պարզ նենք, այն կարելի է ընդունել իրրև ճապոնների տիպարական երևույթներ:

Երբ խոսքը վերաբերում է Հեռավոր Արևելքին և Հնդկաստանին, ապա կապակցումը ոչ միայն ընդունելի է, այլ բոլորի կողմից ճանաչված բան է, նաև այն առաջնակարգ գիտնականների ավելի լայն շրջանում, որոնք հատկապես են լեզվաբանական շահագրգռություններին լեզվի վերաբերյալ հին ստեղծի տեսակետից, այն ընդգրկում է և՛ Մերձին Ասիան՝ սերտ նեղով ու մոնղոլներով հանդերձ, բայց այդ կապակցությունը դեռ կրոնա-կուլտուրական է, բուդդայական:

Բուդդայական պաշտամունքի և բուդդայական տրվետոի ու առհասարակ ստեղծքի, առջին հերթին և ամենից ավելի բուդդայական գրականության տարածման պատմության պարզաբանման արտակարգ մանրակրկիտ գիտական աշխատանքը ընթացքում բնականաբար ծագում էին և ծագում են լեզվաբանական հարցեր, որոնք վերաբերում են ամենից առաջ գրավոր լեզուներին: Բնական ստած, քան էության և ձևերի, այս հարցերը դեռ բանասիրական են և մեծ աշխատանք է կատարում խիստ կարևոր ուսումնասիրություններ կատարելու ավելի կուլտուրական լեզուների ազգության մասին ամեն կողմանի հանգների վրա, այսինքն՝ բուդդայականների համար կարևոր լեզուների կողմից բուդդայականների համար կարևոր լեզուների վրա: Այդպիսի հետազոտություններում ամեն բուդդայականների հիմնական լեզվից՝ առանձին բառեր փոխառնելու հարցը, այն հարցը, թե ինչ ազգեցություն է գրել բուդդայական սկզբնաղբյուրների լեզուն ճապոնների կամ տիբետական-ղրախանների բուդդայականների ձևավորվող լեզուների

սխեմների, մոդելների և մյուռների վրա։ Աշխատանքն այսուհետ սպրված է միանգամայն նույն կերպ, ինչպես հարավային և սևծովյան կուրորտային աշխարհներում։

Այսօրվա դիտողը, երկար ժամանակ աշխատել է, երբեմն մինչև այսօր էլ աշխատում է անջատորեր մուտքամանուկան և քրիստոնեական պաշտամունքների, մուտքամանական և քրիստոնեական սրճեանների և մուտքամանական ու քրիստոնեական պրակտիկությունների վրա, սակայն գոյություն ունի ընդհանրության համար ևս նշանակությունից ոչ պակի բանասիրական կապակցում, այն է՝ քրիստոնեական աշխարհի ժողովուրդների և նրանց պրոմոր լեզուների կապակցում քրիստոնեության համար սկզբնապրյուրային լեզուների հետ, ընդ որում այսօրվա այդ կատարում են քրիստոնեական սինեզրական եկեղեցին վարդնջական կարգով կուլտուրային, առաջադիմելով երբ կուլտուրային աշխարհի՝ երբ սկզբնապրյուրային լեզուների. ասկական սրևելքի համար ամենից առաջ արամեական լեզուն, մի լեզու, որ, ենթադրվում է, քրիստոնեական եկեղեցության իսկ հիմնադրի լեզուն էր, մանավորապես և ասորերենը. եվրոպական սրևելքի համար՝ հունարեն լեզուն, որը բնագրային լեզուն էր քրիստոնյաների սուրբ գրքի հիմնական գրքերի՝ Ավետարանի, Պողոսի և Յոթնք առաքելոցի, իսկ Եվրոպայի միացած մասի, հատկապես հռոմեական և ռոմանական Եվրոպայի համար՝ լատիներեն լեզուն, «Քրիստոսի փոխանորդի» լեզուն։ Ձիշտ այսպես էլ մուտքամանական աշխարհի համար ամբողջությամբ առած, չնայած այսօրվա ևս տեղի ունեցած հետադարձ կուլտուրական երևույթների՝ շիանների և սանսկրիտների, մուտքամանական կուլտուրայի սկզբնապրյուրային լեզու հանդիսանում է արաբերենը։

Գոյություն ունի մուտքամանական ժողովուրդների սինեզրական անվիճելի լեզվաբանական կապ ըստ գրքային լեզվի, կապ նաև առճիական ու պարսկական լեզուների, եթե չխոսենք ուրիշ, հատկապես արաբը, հետևաբար գաղափարգային լեզուների մասին,—արաբերենի հետ, որի վրա ոչ պակաս դիտական մանրակրկիտությամբ բանասերները աշխատել են և աշխատում են առանցակ և հոգյուրային գիտական մասնագիտներ, միշտ երևույթ լեզվի հին ուսումնքի մինչ այժմ ընդհանուրի կարգից հանդիսված գրույթներից։ Բայց մենք խոսում ենք ոչ այդ հետևողական կուլտուր-պատմական կապի մասին, ոչ էլ բնական-

բար, հին լեզվաբիւրական, իսկապես ասած՝ բանասիրական մոտեցման մասին դեպի ամբողջ հին աշխարհի մանրադրաշխման բուն պրոցեսի, այն է՝ այդ աշխարհի բաշխման մասին երեք համաշխարհային կրոնների միջև, որոնց սահմանները և մինչև իսկ հետագա բաժանումը (օրինակ՝ քրիստոնեականինը՝ երեք հիմնական աշխարհի, իսկ մուսուլմանականինը՝ երկուսի—շիա և սյունիի) հարեթական տեսության տեսակետից ունեն բոլորովին այլ դրծոններ, քան այսպես կոչված ակդրնադրյուրյունները նրանք կամ բուն կրոններն էին: Բայց հիմա, կենտրոնացնելով ուշադրությունը լեզվական հանդամանքի վրա, մենք խոսում ենք Հնդկաստանի և Հեռավոր Արևելքի իսկական լեզվաբանական կազակցման մասին «նախապատմական» էպոխաներում, Միջին Ասիայից սրա մեջ ներառելով ոչ միայն մանդարինները, այլև տիբեթ-բիրմանական խմբի լեզուները, և այս տեսակետից հետաքրքրական են Միջին Ասիայի անհայտ ծագումով մի ներկայացրած լեզվի ապշեցուցիչ մասին կաբները, որին ցանկացողը ավելի մանրամասնորեն կարող է իրազեկ դառնալ իմ մեկ հոդվածից, որ գետեղված է „ДАН“[1]-ում. այդտեղ թվական անուններից բերված են ոչ թե համահնչյունության դեպքեր, այլ ուղղակի մեկնուն բառերը, որոնք ընդհանուր են մի շարք թվական անունների նկատմամբ մերթ վրացերենի, մերթ մեծ չափով շչական խմբի լեզուների՝ մեղրելերենի և ճաներենի (լազերենի) հետ:

դ) Ծրագրերում և մեր լեզվաբանական հավաքածուներում նյութի տեսակետից փոքր քանակով ներկայացված լինելու պատճառով այժմ հարկ չկա դեռ նեռելու տակավին մնացած մի խնդիրը, կարևորագույն խնդիրներից մեկը, առանց որի անհնարին է հարեթական տեսության հետագա զարգացումը ոչ միայն խոնդիկ կարվածքով՝ հնէաբանորեն, ոչ տերիտորիալ կարվածքով՝ հիմնական միջերկրածովյան մասի գծով, այն է՝ աֆրիկյան լեզուների խնդիրը. գտնելով աֆրիկյան լեզուները բանակերենի հետ և այդ կապակցելու վերաբերյալ կատարված աշխատանքների, այդ խնդիրն առաջ էլ ոչ մի չափով պետք չէր գտնել հարեթական տեսության մանրամասն կառուցվածքի: Դեկ ներկայացնում նյութականորեն մեզ այդ աշխարհը մոտիկից մեր-

---

[1] *Н. Марр*, Новый средне-азиатский язык и его числительные в освещении яфетической теории (ДАН 1926. 133—134).

անձնական դրամանքները, մանավանդ մեջքին և հարավ-ափրիկյան լեզուներով՝ սուդանական լեզուներով, և մանավանդ բարբար Հարավային Ափրիկեյի այնպես, թվում էր թե բոլոր ինքնատիպ և բոլորովին սրիմիտիվ լեզվով, ինչպես նամաքերենն է, որ երկար ժամանակ բնորոշվում էր որպես Հոտտենի լեզու, բոլոր Հերոդոտի՝ չղջիկների լեզու, որը հենց այդ պատճառով էլ հոլանդացիները ծաղրարար անվանեցին հոտենտոտներին: Այդ լեզվի վրա առաջին կատարված աշխատանքների ստացված արդյունքների մանրամասնությունները շարադրված են „Готтентоты-средиземноморцы“ վերնագրով «Ֆիզիտեխնիկի Ազգագրության տեղեկագրի» մեջ տեղադրված հոդվածում:[1] Պարզվել է, որ նրանց լեզուն, նամաքերենը մեկն է այն լեզուներից, որոնք պրակտում են անվճռելի կապեր հարեվանական լեզուների, հատկապես բանտերենի հետ և, մինչև այժմ, խոսում մոտ է, բացառությամբ չորս ներծծական կիսաշիսանների, լսողներին, որը ունի նրա հետ ընդհանուր կոմբինատիվ տերմիններ, օրին.՝ 'արև' sore, resp, լատ. sol և նրան ազգակից տերմիններ, այնպես անուղղակի տերմիններ, մինչև իսկ երկարը խաչաձևորումներ, ինչպես են dom-us (—նամ. O+m—s), և հաճախ, ինչպես լատիներենում, այնպես էլ հատկապես հոտնտոներենում, նամաքերենի նռոլոժքներ պահպանվել են երկարը (AC) խաչաձևորված բառերում, ինչպես, օրինակ, հունարենում ur—an—os ↔ ôr—an—os, մինչդեռ նամաքերենը մինչև այսօր էլ այդ նույն բառերը պահպանել է միաարը ձևով կամ A տարբեր՝ huri—b, որն ընդհանուր է բանտուերենի հետ ('երկինք—ջուր', 'երկինք—տարի'), այստեղից բանտ. hur→ur→u 'ջուր', ինչպես որ նամաքերենում է, բանտ. ur—te 'տարի' կամ C տարբեր, որ ընդհանուր է շումերականի հետ (an 'երկինք'+'տարի'), նամաքերենում պահպանել է մի ամբողջ շարք դերիվատներ, օրին. ani 'քոչուն', ինչպես մյուս կողմից՝ 'երկինք—շրջանի' և 'երկինք—տարի'-ի կապակցությամբ, այդ բառից լատիներենում կա annulus 'մատանի' և annu-us 'տարի':

է) Մնացած տակավին պրոբլեմային լեզուները պահանջում են ուսումնասիրության բուն պրոցեսի լոկ նյութական մշակում կամ մշակման լրացում: Մեկ էն մյուս դեպքում շահադրգռված երևույթությունը—տոպերանաններ են դրանք, էն

---

[1] ИАН, 1927, էջ 405—416:

ուսանողներ, միևնույն է, առավել ևս ուսանել սկսողները կարող էին խիստ բազմազան կերպով մասնակցել դրանց՝ այդ և՛ տեսակետներն, և՛ պրակտիկորեն հնարավոր կարևորություն ունեցող պրոբլեմների վրա կատարվող աշխատանքին, դուրս չգալով իրենց ուսումնա-հետազոտական գործառնությունների սահմաններից, ընդհակառակը, ջանալով խորացնել իրենց համար ծրագրային հանդիսացող համապատասխան աշխատանքներում, ասենք և՛ իրենց մասնագիտական լեզուների վերաբերյալ դասախոսությունների ընթացքում ձեռք բերվող՝ նյութական դիտակները, դրանք լուսաբանելով հարեթական տեսության, նրա ընդհանուր և սկզբունքային հետազոտության առարկան դրա համար անունով է տալիս — մասնակի դրույթների տեսակետից:

Առանց լեզվի հարեթական ուսմունքի այդ ընդհանուր դրույթներին այս կամ այն չափով ծանոթանալու, հարկավ, դրծ տեսնել չի լինի:

§ 14. Նախորդ պատասխանության մեջ, աշխարհիս լեզուների ծննդաբանական ծառին ծանոթացնելուց հետո, ասվեց, որ «այդ ամբողջ ծննդաբանական սոխատակը պահանջում է վերանայում և ճշգրտում թե ըստ լրիվության և թե ըստ մանրամասնների»:

Բայց նախքան՝ կխոսենք ծննդաբանության հնարավոր կամ անհրաժեշտ այլ փորձերի մասին, որոնք հարկավոր և նպատակահարմար են՝ ակնառու դիտելով պատկերացնելու համար տարբեր սխտեմների լեզուների և միևնույն ժամանակ թե միևնույն սխտեմի, թե նույնպես տարբեր սխտեմների տարբեր կոնկրետ լեզուների ռեալ կապակցվածությունը միմյանց հետ, հարկավոր է հարց տալ՝ արդյո՞ք լիովին ըմբռնվել է մեր կողմից խոսանվող սղյուսակի իմաստը: Չէ՞ որ բաժանման ամբողջ չափանիշը հանդիսանում է լավ սխտեմատիկությունը, որը տարբերվում է երիք տեսակներով կամ մականուններով՝ սինթետիկ կամ անջատական, (սա հնագույն սխտեմատիկություն է), կցական (հաջորդը) և թեքական (երրորդը): Առանձնակի ուշքի են ընկնում հարեթական լեզուները, որոնք դեռևս բնի ամբողջ երկայնքով, բայց հատուկ ճշտությամբ կատարված է կցականների և թեքականների մեջ: Մենք այսօր կմատնանշենք, ասենք անցյալ դասախոսության մեջ էլ պարզում էինք, սղյուսակում նշված տարբեր սխտերի այնտեղ թվարկված մասնայական ներկայացուցիչների անդրիվություններ: Մենք խոսում կտեսնենք, թե ինչպես, մինչև խոր կիրառելով սխտեմատիկության այստեղ ընդունված մեխակ չափանիշը,

մինք հարկ ենք դղում ավելացնելու ոխերի համ տարբեր սխոտեմների խմբեր, լեզուների դասակարգումով դեթ այս՝ արտատեսպատանական տեսակետից, ավելի ճշտորոշելու դրանք։ Բայց արդյո՞ք մենք բոլոր մխենաչն պարզաբանյամբ ենք ստանվերացնում, թե կոնկրետ կերպով ինչ են նշանակում այս երկու տերմիններըՙ «սինթետիկը» համ «անջատականը», «ագլյուտինանը» և «թեքականը»։

Դրանց մեջ կա մի ընդհանուր գիծ, որանց հետ կապված է մի լեզվոլոգիական սրժանիք, որի մասին վորձված շատ չեն տեսնականները էլ չգիտեն, ուստի և, օրինակ, մինչև իսկ այնպիսի վորձառու հետազոտող, ինչպիսին հայտնի լեզվաբան Ուլենբեկն (Uhlenbeck) է, պնդում է, որ լեզուները ագլյուտինների և թեքականների բաժանելը իրր թե ազգակցության հարցի համար նշանակություն չունի։ Դրան կարելի էր համաձայնել միայն այն չափով, որ, ինչպես մենք դիտենք (և ինչպես Ուլենբեկը բնավ չի կարծում), բոլոր լեզուները այս կամ այն չափով ազգակից են միմյանց, սակայն այնուհանդերձ լեզուների բաժանումը երեք կատեգորիայի՝ սինթետիկ կամ անջատական, ագլյուտին և թեքական, ինքնին վերցրած բնավ էլ այդքան անհրաժեշտ, բնավ էլ լուրջ ձեռնարկ չէ։ Մարդկության մեծամասնի մեջ հաստատված սույժ երեք տերմինները արտացոլում են յուրաքանչյուրը մի հատուկ հատատակարգ, յուրաքանչյուր տերմինական վիճակը ծննդատանորեն կապված է հատատկական ձևերի զարգացման համապատասխան աստիճանի հետ և նրա ծնունդն է։

Բայց անկախ ընդհանուր լեզվոլոգիական խիստ էական այս դիտից, անհրաժեշտ է դիտենալ, թե ձևականորեն ինչ են նշանակում կամ քանիցս հիշատակված երեք մակաբուծները՝ «սինթետիկը» և այլն։

Սինթետիկը կամ անջատականը երբեմն կոչվում է միավանկ, քանի որ սինթետիկ կամ անջատական տեսակի լեզուները գրեթե ամբողջապես բաղկացած են միավանկ բառերից։ Այդ իսկ «սինթետիկ» և «անջատական» տերմիններից երբեմն տարբեր տեսակներից խոսում են ոչ միայն միևնույն տեսակի մասին, թեպետ այդ տերմիններից յուրաքանչյուրը, բնականաբար, տարբեր առանձնահատկություններն մի դեպքում է ներկայացնում, այլ խոսում են միևնույն երևույթի մասին, քանի որ սինթետիկ կամ համապրվող, նկատի ունենալով նշանակում է մի լեզու, որի մեջ առանձին բառերի, որպես նախադասության մասերի՝

ֆունկցիաները դարձվածքի մեջ արդում են նրանով, որ բառերն ինչպես՝ են դասավորված, այնինքն՝ նրանց դասավորման կարգով և ոչ թե նրանցից ամեն մեկի ձևով, որովհետև չունեն այդ տեսակի լծորդները, և այդ պատճառներով էլ այն կոչվում է նաև անջատական (ամորֆ), այնինքն՝ անձև։

Լեզվի անջատական կամ անդիմելի տեսակին պատկանում հակադիր տեսակ է խնդրական լեզուների տիպը, որոնց մեջ բառերի փոխհարաբերությունը արդում է նրանց ձևափոխվածության միջոցով և նրանց ձևափոխվածության միայն, այնպես որ ամեն մի բառ նպատակ կարող էր մեջ կրում է երկու կարգի նշանակություն,—մեկ իմաստը առարկայի պատահությունն է առանց որոշելու ժամանակն ու տարածությունը, առանց մատնանշելու նրա կապերն ուրիշ առարկաների հետ, մյուս իմաստը՝ հենց այդ վիճակներ, այնինքն՝ այդ բառով պատկերված առարկայի վերաբերությունը դեպի այլ առարկաներ, ոչ միայն տարածության, այլև միաժամանակ և՛ տարածության և՛ ժամանակի նկատմամբ նրան վերաբերությունների պատահությունն է։ Առարկայի վերաբերությունը տարածության նկատմամբ արդի ժամանակներից, հնչական լեզվի համար վաղ ժամանակներից սկսած նրա վերաբերությունն է դեպի անձնավորությունները կամ անձնավորվող առարկաները. կյանքում այս հատկության անդամների առատիկ փոխհարաբերության պատահությունն է, լեզվի մեջ համապատասխանին՝ հոգնդատության անդամների փոխհարաբերությունները։ Հոգնդատությունը մի որոշ միտք է՝ պատահված հասկացությունները ու պատկերացումները որոշող բառերով, մի միտք, որ ավյալ դարձվածքի բառերի փոխհարաբերությունների պատահություն է առարկաների փոխհարաբերությունները, և երբ այդ փոխհարաբերությունները իրենց ձևական պատահություն են դառնում հասկանալու այդ նպատակով կատարվող բառերի փոփոխությունների մեջ, այդ այն է, որ քերականության մեջ կոչվում է հոլովում։ Եվ դրան հանդում են ոչ միայն առարկաների փոխհարաբերությունները պատահությամբ, այլ այդ առարկաները նշանակող բառերի համաձայնեցվածությամբ, ինչպես որ կյանքում համաձայնեցված են ամեն մի պատարկան կազմակերպության անդամները։ Դարձվածքի մեջ տեղի է ունենում մեկ կատեգորիայի բառերի ձևական համաձայնեցումը մեկ ուրիշ կատեգորիայի բառերի հետ։ Ինչպես տեսանում եք, մինչև խոք հոլովման մեջ բառ,

թիւում էր թե, հիմնական գործը՝ այս կամ այն առարկան արտահայտելու սխմվոլ լինելը, առարկան ապրանքելը, բարդանում է առարկաների փոխհարաբերութիւնն ու մատնանշելու խնդրով. հիմնական իմաստաբանական գործը քաշվում է հետին պլանը կամ խոքը՝ համեմատած արդեն լրացուցիչ այն ձեռվորման հետ, որը կոչված է արտահայտելու այդ լրացուցիչ հանգամանքները։ Ձևական կողմը առավել ևս բարդանում է, երբ ավելի բարդ բովանդակութիւնը ներկայացնող առարկայի հարաբերանքները մի ժամանակ արտահայտում են գլխամիկ (գործողութիւն) կամ առանիկ (վիճակ) կարգածքով, թե առրածութիւն ու թե ժամանիկ հատկանիշ, երբ առրածութիւնն ինքը կատարելապես ցույց է տրվում երեք գեմքերից մեկին կամ մյուսին, այսինքն՝ բայերի խոնարհման ժամանակ։

Սակայն ավելի հին փորմայիայի լեզուներում բայերը, որոնց առանձին կատեգորիա, բոլորովին չկային, գործողութիւնն արտահայտվում էր տարրերի, այն է՝ սխմվոլների կամ հնչական տարանշումների՝ 1) տեսիկի, որով գործողութեան տեսքն է. 2) օրինակի, որով գործողութեան հատատակի կամ քերթիկ և 3) այն գործողութեան կերպի, որ նկատի էր առնվում կատարել, այսինքն՝ այս կամ այն անվան, կամքնացիայի։ Ժամանակի ընթացքում անունը պահպանվում է՝ առարկայի սխմվոլի դերով, իսկ տեսիկի և օրինակի, գործողութեան ակտիվ և պասիվ մասնակցի դերով երևան են գալիս անունների տեղակալները, այսինքն՝ դերանունները։

Մինչդեռ դերանունը նույնպես համեմատաբար հետագայն հնարված է։ Հետևաբար եղել է ժամանակ, երբ ոչ միայն չկար բայերի ինքնատիպ կատեգորիա, այլև չէր կարող լինել նաև խոնարհման ձևական արտահայտութիւն, որն առանց դերանունների անհնարին է։

Դեռ ավելին. հոլովումը և ձևականորեն կարող էր արտահայտվել միայն թուլ առանձով, երբ դեռևս չկար դերանուն, առանց հոլովման գոյականներից մեկը, այն է՝ համաձայնութեան մասնիկները և չէր կարող լինել, քանի որ նախորդ սեռականում, այն էլ հատկապես դարձացման սկզբնական առարկաներում չկար ոչ միայն սեռերի՝ իգական, արական, ինչպես նաև չեզոք սեռերի բաժանում, այլև չկար առհասարակ ածականների հատուկ կատեգորիա, չկար այդ խոսքի մասը։ Դեռ ավելին. մեկ կողմից առարկանները, մյուս կողմից՝ նրանց

վոխհարաբերությունները ու համաձայնեցվածությունը արտահայտող անունների հանրայնության ձևական նշանակիչն այդ բարդ պահանջմունքները կարող էին ծագել և ծագեցին միայն հետևյալ գործոնների՝ հատուկական ձևերի համապատասխան գործածման գործընթացներում։ Այդ խոկ պատճառով մինչև սոցիալական կարգերի համապատասխան ամբողջական գործընթացը չկար ոչ միայն ձևաբանության, այլև չկային բուն իսկ բառերի հնչյունային վոխհարաբերության հարաստատ ձևական միջոցներ՝ արտահայտելու վոխհարաբերությունները, առանց դրանց նշանակության վրա պատճառելու, բայորովհետև չկային այսպես կոչված չվոխհարաբեր մասնիկներ, որոնք ծառայում են առանձին մտքերը, առանձին հարաբերությունները իմ առանձին բառերը կապակցելու գործին։ Մինչև անգամ՝ և՛ շարահյուսը—քանի էր քի՝ դրանից էլ հատուկ բան—չկար, չկար մինչ այն ժամանակը, երբ ծագեց ընտանիքը, երբ առաջացին սեռակցության սերմիններն, մասնավորապես՝ «եղբայր» սերմինը՝ մի գույզ և ավելի անձանց միավորության և սեռակցության այն պատկերացմամբ հանդերձ, որ մարդիկ այնպես կոնկրետ կերպով միացնում է «եղբայր» սերմինի հետ միայն արուն էարհանների։ Չէ՞ որ՝ և՛ շարահյուսը հնէարանորեն նշանակում է «եղբայր». «շուն և աքաղաղ» բնավ էլ ոչ նախնադարյան, այն է՝ արդեն արյունակցական սեռակցության շրջանի հատուկ կատեգորի հատած մարդկության լեզվում նշանակում էր «շունը եղբայր աքաղաղ», ընդ որում պահանջվում է մի վերապահություն, որ այն ժամանակ «եղբայր» և «քույր» հասկացողությունները երբեք արտահայտման համար հատուկ բառեր չունեին, մի բառով էին արտահայտվում և՛ «եղբայր» և՛ «քույր»։

Եթե հարթական տեսությունը արեւ չափով կատարյալ վերապահություն—փիլիսոփայորեն, մեզանից կարող էին պահանջել մեկ ուրիշ ավելի էական՝ վերապահություն այն կապակցության, որ մինչև ցեղային կազմավորումները, մասնավորապես մինչև «տոհմերն» ու «ընտանիքները», մարդկային միավորումը ներկայացնում էր խմբավորումներ զուտ մնեմոտեխնիկական հատկանիշների, և այդ կարգի կոլեկտիվների հետագա զարգացման պայմաններում կապակցության գործընթացը էր վերցնել միևնույն հին «եղբայր» (resp. «քույր») բառը, բայց տակավին ոչ արյունակցական պատկերացման համար։ Սակայն այդպիսի պնդում անելու համար մեր

արտասանության տակ կանկրետ բառական նշանակ չիան։ Եվ հասկանալի է, երբ այդպիսի վիճակի չափերով տարբերվում է ամենից առաջ թևքական լեզուների սեռական արտաքին տիպարտիան սինթետիկի կամ անջատականի սեռականից, երբ, սակայն, անվիճելի է, որ նրանք պատկանում են միատեսակ լեզվաստեղծական պրոցեսի առնչակարգությանը, միատեղ էր միայն ենթադրել, որ նրանց մեջ եղել է լեզուների միջնորդավորող անցողիկ սեռական նման միջնորդավորող անցողիկ սեռական մեջ, որը պահանջվում է որևէ շղթայի մեջ պահպող մի օղակ, եթե չլինեին ինքնուրույն բառերի հետ անմիջականորեն կապակցվող հարաբար դարձացած ձևեր, այլ թևքական ձևերի փոխարեն նրա մեջ լինեին միայն հատուկ ֆունկցիոնալ բառեր և երկրորդական մասնիկներ (մեկուր հենց այդպիսի ֆունկցիոնալ բառերի և երկրորդական մասնիկների պատկերացում), այդ ևս մեծ նվաճում կլիներ։ Սակայն այդպիսի անցողիկ սեռական դեպքերը ենթադրելու տարի չկա,—այդ սեռականը իրոք կա։

Դա կյանքի լեզուների սեռականն է։

Լեզվի կյանքն ունի յուրահատկությունը կյանքներն են. չիան օրգանական պրոցեսով մասեր՝ վերջավորություններ, օրինակ՝ անուններին մեջ, լինեն նրանք ձևական, թե ածական, այդ միևնույնն է. բայց նրանց՝ անուններին նշանակությունը բառակապակցության մեջ անհատական կամ այլ վերջավորության վրա ազդում է այսպես կոչված ֆունկցիոնալ բառեր կամ երկրորդական մասնիկներ, յուրաքանչյուր կյանքներ միացնելով նրանց թե՛ մեկ, թե՛ մյուս դեպքում, այսինքն՝ ակընհայտորեն բառեր լինեն նրանք կամ թե երկրորդական մասնիկներ, որոնք՝ դեռևս ենթակա են բացատրման որպես բառեր։

Որպեսզի ДОМ, տանկիր. ev ‘տուն’ բառից «որտեղ» հարցին պատասխանող հոլովը՝ ներգոյական հոլովը առանձին համար առանձինը կազմում է համապատասխան հոլով՝ дома, իսկ տանկիրնում ev ‘տուն’ բառին միացվում է da ‖ de բառը, որը հիմա մասնիկ է դարձել, ինչպես՝ ev-de ‘տանը’։ «Որտեղից» հարցին պատասխանելու համար, որ բացառական հոլով է, առաջինում ավելացվում է из նախդիրը՝ из дома, է՛լ ավելի ճիշտ՝ из дому („дому“ ձևն ևս մեր գյուղ մեջ հոլով է եղել, ինչպես են в саду, в лесу և այլն), իսկ տանկիրնում միացվում է որևէ մասնիկ՝-den ‖ -dan—ev-den ‘տնից’։ Միևնույն լեզվի հնէաբանությունը պարզել է, որ «որտեղ» հարցի ներգոյական հոլովը և

«տրտնջից» հարցի բայաուսկան հոլովը մինուճար հոլովի հետևողական տարբերակումներն են, և-da ‖ -de ու-dan ‖ den մասնիկները տարաուեսականներն են մինուճար բառի, որն ավելի հին պետական ունեցել է ինքնաբուխ բառի իմաստ։ Այդ իմաստը պրշվում է։ Հարեվանական պետության վրացերենում «տրտնջ» հարցին պատասխանող -da մասնիկը նույնպես իր տիպական կապակցություններում, ինչպես է sa-da, որտեղ sa դերանվանական հիմքից, որ նշանակել է 'ով-ինչ'։ Այդ ֆունկցիոնալ բառերը երբեմն վերածվում են այլևս ոչինչ չնշանակող սիմվոլների, այս կամ այն կապերտիայի հատկանիշի—Kaɸ 'մարդ', 'մարդիկ' վրաց. Kaɸ-eb, իսկապես առած 'մարդկանց բազմություն', բայց ոչ ուղղական հոլով՝ 'մարդիկ'։ Այս իմաստով ավելացվում է մի ձայնավոր՝ i, որը մինուճար ժամանակ ուղղական հոլովի հատկանշանն է և երակի թվում։

ka ɸ	-eb	-i
պատկերում մարդու մարմին	հոգնակերտություն	հատկերտություն պատկայության նախադասության այլ անդամների նկատմամբ

Ցցակազմությունն պատահայտվում է նրանով, որ բառերը դուրս են գալիս կարծես մի միավանկ բառերի մի շարան. օրին. agmiɯeynebia 'նա ժամանակով կատարել եմ', մեկ բառը ներկայացնում է յոթ միավանկ, մասամբ էլ վանկ չկազմող բառերի շարան՝

a+g—	mi	+	ɯeyn	—	eb	i·	— a
վեր—ես ունեմ	+	կատարում	—	կատարել	կրավոր.	—	կա

Բայց անջատական մեկ բերանների պետության և կցական բերանների պետության մեջ կա զարգացման ևս մի փուլ, բառերը ձևավորում ոչ թե անմիջնորդաբար, այլ անուններին մատ գրված դերանուններին միջոցով։ Այսպես, օրինակ. վրաց. kaɸ 'մարդ', իսկ ներքնակցական հոլովը, որ օգտագործվում է պատմարանական սերնդի իմաստով, հին գրականում վերջավորվում էր... ինչո՞վ։ Կարծես թե man-ով, քանի որ այս բառի ավյալ հոլովը ունի kaɸman ձևը, բայց իրոք նրա վերջավորությունն է -an, այն ընդունում է ոչ թե kaɸ գոյակ. անունն անմիջականորեն, այլ երբոր դեմքի դերանունը՝ m-ն, և արդեն այս կերպ ձևա-

վոլման, m-an դերանունը ցույց է տալիս բառի հոլովը. այս վերջավորություն ունեցող դերանունը, նախքան ալյալ բառի հետ ձուլվելը, առանձին էր գրված՝ kaǯ-m+an և ունենում էր նրան վերջից, կարող էր ունենալ և սկզբից m+an-kaǯ. սա այն և ամենամեծ նախապրող գործոցքանններում կարող էր չտալ և ամենայն հավանականությամբ չի տալիս տարբերություն. Այս դերանվանական հոլովումը թվում էր թե հաջորդելու է պարզ կցական կարգավորմանը, առանց դերանվան օրնուրյան, բայց իրար այն ավելի հին է, այն նախորդում է պարզ կցական հոլովմանը և համեմատ պետս, հենց այն է նախորդում թերական ընդունների սխեմային

Դերանվանական կցական հոլովման ևս մի դեպք հարերական ընդունների սերերյանս ճյուղի շչական խմբից, սեռ. հոլովի վերջավորություն—ше(←—шеn)←→ши գրաբ. kaǯ ‖ սիպր. ճան. koϑ ‘մարդ.’ սեռ. գր. kaǯ-is, բայց սիպր. և ճան. koϑ-i+ше←→ koϑ-i+ши:

Գրաբերենում մոռացվել է, որ սեռ. հոլովի i-s վերջավորության i ձայնավոր հնչյունը ինքնուրույն բառ է՝ ‘նա’, ‘այն’ դերանունը, և i-s-ն ընդունվում է որպես սեռական հոլովական վերջավորություն, և առաջին քերականության մեջ մենք հենց այդպես էլ բացատրում ենք, որովհետև բանը հենց այդպես երբարանք է ընդունել, բայց դեռևս քերականության, որ գրաղվում է ձևերի էվոլուցիայով, այն էլ սեռական կարգի էվոլուցիայով, պահպանում է այդ ամբողջ առանձնին. is վերջավորությունը, որ նաև գրաբարյան է, ծագել է դերանունից, և սեռ. հոլովի, ավելի ճիշտ, երկրորդական առնիկի վերջավորությունն է՝-si (-ши←→ше), իսկ երբ ուղղական հոլովում գրաբերենի մոտ դառնում ենք kaǯ-i, որտեղ այդտեղ i-ն այ թե ուղղական հոլովի վերջավորություն է, այլ դերանուն, որ ձուլվել է հիմքի հետ, հին գրաբարում գրաբերենում kaǯ բառը առանց որևէ էլ (չձևավորված հոլով) նշանակում է ‘մարդ’, ուղ. հոլովում այ մի վերջավորություն չի եղել. շատերի խմբի ընդունություն այդ նույն -i (←→-e) դերանունը, որ նույնպես ձուլվել է հիմքի հետ, միանում է բոլոր հոլովներում. ուղղ. koϑ-i, սեռ. koϑ-i+ше և այլն, և հենց այդ է, որ հոլովվում է, և առաջ հենց գրաբարում էին խառնում, թե որ հոլովում է գրված ձևավորված բառանունը, որևէ է այդ ձևավորված դերանունը վերաբերում, այսինքն՝ koϑ-i+ше առաջ նշանակում էր ‘մարդ-նրա’ (սիրում

էր հասկացվել ‘մորթե’)։ Եվ այս սրբատյի պերանվանական կյանքան հոլովումը բնավ չի կարելի ընդունել իբրև նոր երևույթ այն պատճառով, որ հիմա այն գոնում ենք շատախոս խմբի կնոջանի պրոտոսլավի լեզուներում՝ համեմատաբար (լայնընդհանուր) և մեծ-բերեզնում, իսկ վրացիների մոտ նույնիսկ հին պրոլոբ լեզվում առնս պրա հնաքին էլ է կարել, այն սահմանված ևս պետք և սահմանել հնէապահպանին։ -i+ше վիրջավորությունն անկասկած ևս. հոլովի կազմվելու հնությունը վիճարկում է սևս. հոլովի էվոլուցիոն իստորած ձևերի շղթայի անխզելիությունը։ Բայց, բայի պրանից -i+ше ձևի վիճարկությունն ունի մինչ-քրիստոնեական էության 9-րդ դարի վանի արձանագրությունների խայդերինը (սևս. Argimtime)։

Գյուղան հոլովում, տասկացնելու պերանուշով, ևս հոլովական լեզվում նաև Գոլիսոի սահմաններից դուրս՝ բանկերնում (-a+re)։

Այդ պես քիչ է։ Թևքական լեզուները իրենք էլ բավ մի սիստեմի լեզուներ չեն, Թևքական հնոց Թևքականության գոյության ունեցող երկու սիստեմները բավ էլ տարբեր ծագում չունեն, նրանք պարզապես տարբեր վուլգեր են,—իսկը լեզուների սեռական և սրտոցս կոչված հնդեվրոպական կամ, ինչպես մենք ենք անվանում այն՝ պրոմեթևերյան սիստեմի մասին է։ Լեզուների սեռական և պրոմեթևերյան սիստեմները (և ոչ թե ընտանիքները) հանդիսանում են արդեն բուն իսկ Թևքական լեզվի պարզապես տարբեր վուլգերը։ Սակայն, մենք բավ հակված չենք հիմա ասելու, թե արդյո՞ք սեռական սիստեմն այս կամ այն լեզվում իր առանձնահատկությամբ նախորդում է պրոմեթևերյանին։ Սեռական լեզուներում տեղ-տեղ գոյ է պրծնում կյանքան կառուցվածքի մի գիծ. այսպես, օրինակ, երբ. ma-ma-yim ‘երկինք’, առաջի ’երկինքներ’, այս լոկ հոգն. թիվ է, որ արտահայտվում է -yim վիրջավորությամբ, բայց ձևանմանքն նրա մեջ հոլով չկա, իսկ հոլովական վիրջավորությունը հայկականի համար, «ուր» հարցին արտահայտվում է -ā տարրի համեմատ, ʿha-ʰua-ma-yim-ā—h ‘երկինքն, քան տիպի ձևը այսպես, ինչպես կյանքան լեզուներում հիմքն առանձին, հոգն. թիվ համապիշն առանձին, հոլովի համապիշն առանձին։ Բայց սեռական լեզուներում ավելի արխայիկ են այլ գծեր. այդ, նախ և առաջ, այն է, որ ձև կոչվելու համար իստորական փոփոխության անցը կայունացված չէ, ձևի համապիշը կարող է պահել բավ վիրջում, այսինքն՝ լինել վիրջածանց, իսկ բավ տիպում, այսինքն՝ լինել

նախածանց: Ասպա նրանց մեջ ձևակազմության կարելի է համոզել նաև նեղքին փոփոխությամբ, այն է՝ ձայնավորի փոփոխմամբ, օրինակ՝ արաբ. katala 'նա սպանեց', kutila 'նա սպանվեց', արաբ. kaϑaba 'նա գրեց', kiϑāb 'գիրք' սկզբի հատուկ վերջավորության չեն ընդունում այն նպատակով, որպեսզի 'ներքագրվում է' բայից անուն կազմեն. ճիշտ է, 'գիրքը' ուղ. հոլովում հնչում է kiϑāb-un (անորոշ), al-kiϑāb-u (որոշ), բայց նրա չեզոք հոդի մասնիկը, -un→u-վերջավորությունը բացառապես ուղղական հոլովի սեռականության է, իսկ բառը ինքը, 'գիրք' նշանակության ձևը kiϑāb է և բայից գոյանում է իր ձայնավորներով, նրա ձևը որոշվում է բացառապես ձայնավորներով, նրանց փոխության: Ուշագրավ բանն էլ է: Հենց այն, որ սեմական լեզուների քերականությունը ծագման ժամանակի տեսակետից ավելի մոտ է լեզվի զարգացման այն արխայիկ ժամանակին, երբ ձայնավորների փոփոխությունները որոշում էին այս կամ այն իմաքին, այս կամ այն ցեղային լեզվին պատկանելը առանց վերջ պատճառելու իմաստին. և բառի հիմնական նշանակությանը վերջ չպատճառելով ձայնավորները փոփոխելու այդ հնարավորությունը օգտագործվեց քերման համար. սեմական լեզուների քերականությունը բուն ժամանակի ավելի մոտ է կանգնած լեզվի զարգացման այն արխայիկ աստիճանին, երբ երկու և ավելի ցեղերի հատարակական մերձեցման և ֆիզիկական խաչավորման պնպքում խաչավորվում էին միևնույն հասկացության նշանակող, բայց տարբեր կերպով հնչող նրանց բառերը, որպեսզի միմյանց հասկանալի լինեին, ընդորում բոլորովին տարբերություն չէր անում, թե խաչավորված տերմինի մեջ որ ցեղային բառն էր գրավում առաջին տեղը և որը՝ երկրորդը կամ վերջինը: Ամեն ինչ կախված էր պարծածուից: Սեմիտները օգտագործել են իրենց լեզվական մատծության մեջ գեռևս տակավին խաչավորման տարրերի դասավորման այդ աղատությունը, տարրեր, որոնցից էլ, պետք է ենթադրել, առաջվել են ձևակազմության հատկանիշները, ուստի և նրանց՝ սեմիտների մոտ բառակազմիչ տարրերը լինում են ոչ միայն վերջածանցները, այլև՝ վերջավորությունները, այլև նախածանցները:

§ 15. Թեպետ այսպիսով սեմական լեզուները ներկայացնում են զարգացման ավելի հին էտապ, քան պրոմեթեիդականները, բայց այդ բնավ չի նշանակում, թե պրոմեթեիդյան լեզուները լեզվական նյութերի ու լեզվական նորմաների տեսակետից բո-

250—6

լոր մասերում պիջում են սեմականներին, առավել ևս այդ չի նշանակում, թե պրոմեթեիդյան լեզուները ծագել են անմիջնորդաբար սեմական լեզուներից, թե լեզուների պրոմեթեիդյան սիստեմը անմիջականորեն սեմական լեզուների հետագա զարգացումն է։ Այսպիսի միտքը իսր թյուրիմացություն կլիներ։ Հարեթական բուրդը[1] հնդեվրոպականից տարբերվում է ոչ միայն նրանով, որ հնդեվրոպականները, ելնելով նախալեզվի միասնությունից, բուրդը պլուրալյալը էին դնում, որպեսզի միավորից գնան դեպի բազմաթիվությունը, դեպի մարդկային լեզվի բազմազան տեսակների լայն ցրվածությունը, իսկ հարեթականը, ելնելով բոլոր լեզուների զարգացման աստիճանի նույնությունից,— լեզուներ, որոնք բազմաթիվ են և իրենց ֆորմացիայի մեջ չամրացած,— գնում է դեպի ընդհանուր միասնական լեզվի ածումը որոշ ուղղությամբ։ Եթե բանն այդպես լիներ, այդ ինշանակեր, որ մեկ պարզության ու միատարությունը փոխարինվում է մեկ ուրիշ պարզությամբ։ Ստեղծագործության պրոցեսում եղած բազմաթիվ բազմազան մոմենտներից յուրաքանչյուրը պահանջում է իր հատուկ հաշվառումը։ Հարեթական տեսությունը բնավ չի խորշում լեզվաստեղծության կամ լեզվական ստեղծագործության ձևական կողմերից, բայց կան ուրիշ կողմեր էլ, որոնք ննթակա են հաշվառման, և բոլոր կողմերում էլ դիտողությունները կատարվում են ոչ միայն փաստական դրության նկատմամբ, ինչպես որ այն կա, այլ այն բանի նկատմամբ, թե ինչպես է առաջվել այդ առաջին փաստական դրությունը, որոնք են նրա մեջ ակզբնականը, ժառանգական տարրերը և որոնք են այն տարրերը, որ տվյալ լեզուն յուրացրել կամ զարգացրել է իր կյանքի ուղին անցնելու ընթացքում։ Վերջապես, պահանջվում է ոչ միայն այն բանի հաշվառում, ինչ զարգանում է, այլ և այն բանի, ինչ իր դերն ապրում է և մահանում։

§ 16. Մեր ծննդաբանական ծառը, որ ավել ենք „О происхождении языка“ աշխատության մեջ, կառուցված էր համաձայն ձևական տիպարանության զարգացման սխեմայի, համաձայն լեզուների բաշխման այն հատկանիշի, ըստ որի մի կարգ լեզուներում չկա ոչ մի ձևարանություն,— այդ այսպես կոչված անջատական կամ սինթետիկ լեզուներն են, որոնք կոչվում են նաև միավանկ (մոնոսիլաբիկ), մյուս լեզուներում կան արդեն

[1] Н. Марр, Об яфетической теории. НВ, գիրք V, 1924, էջ 339 [Ընտ. աշխ. հ. III, էջ 31]։

պանատան տիպերի մակաճած կազմավորություններ,—այդ՝ ձևաբանություն ունեցող լեզուներն են, որոնցում ջոկվում են իմաստի և քերականական ձևերի կազմավորումները։ Բայց, չխոսելով այն մասին, որ անջատական կամ սինթետիկ լեզուներում ևս մենք չենք նկատում մեկ տիպ,—ձևաբանություն ունեցող լեզուները նույնպես բնավ էլ չեն սահմանափակվում միայական և քերքական տիպերի բաժանումով. մենք արդեն տեսանք, թե ինչպես լեզուների միացությունը լինում է պարզ կամ անմիջական և բարդ կամ դերանվանական։ Սակայն, վոտանդավոր բան է պարզությունն ընդունել իբրև ակզբնայնություն, ինչպես և բարդությունն իբրև հետևապուչն բարդացում։ Լեզուների հատուկ սխեման, կամ, ինչպես առաջ էին անվանում՝ ոասսայական ընտանիք կազմում են ոչ թե այս կամ այն հատկանիշն առանձին վերցրած, այլ մի շարք երևույթների միացումները, որի մասին հատուկ կերպով կխոսենք առանձին §-ում, սակայն այժմ ևս կանդ կառնեմ մի երևույթի վրա, որ, թվում է թե, անբաժանելի է միականությունից։

Այսպես օրինակ, միական սխեմային հատուկ է ներդաշնակումը, ձայնավորների համաձայնեցումը, այն է՝ յուրաքանչյուր ոլոյալ բառի բոլոր ձայնավորները մեկ շարքի բերելը՝ փափուկ կամ կոշտ, և փափուկ ձայնավորների հարակցումը փափուկ բաղաձայններին և կոշտ ձայնավորներինը՝ կոշտ բաղաձայններին։ Սակայն, այս երևույթը բնավ էլ ընդհանուր չէ մինչև իսկ միական լեզուների շրջանում։ Այս երևույթի բացակայությունը բնավ չի սոխում համապատասխան լեզուն ջնջելու միական լեզուների շրջանից։ Եվ չի կարելի ասել, թե հնչյունների ներդաշնակման հետք էլ չի եղել այլ սխեմաների լեզուներում։

Սեմական լեզուների սխեմին հատուկ է ձևակազմությունը նախածանցների օգնությամբ, բայց սրանից չի կարելի եզրակացություն անել, թե ամեն մի լեզու, որն ունի նախածանցային կազմավորում, պատկանում է սեմական սխեմին, որովհետև հարցն այս կերպ մեկնաբանելու դեպքում դուրս կգար, որ լեզուների սեմական սխեմի շրջանից են ամենաբազմազան սխեմաների լեզուներ, ինչպես օրինակ՝ վրացերենը, տիբեթերենը և մալայերենը։

Նախածանցային կազմավորության մատնանշված ընդհանուր ձևաբանական գծի տեսակետից առնչվող այս երեք լեզուներից մալայերենը և տիբեթերենը դրսևորում են ոեալ ագլյակ-

յութեան հատկանիշները — մալայերեն՝ ճապոներենի և տիբեթերենը՝ չինարենի հետ, այնինչ ոչ ճապոներենում, ոչ չինարենում նախածանցային կազմավորության հետքեր անգամ չկան։

§ 17. Չինարենն ընդհանրապես չունի որևէ էական չափով զարգացած ձևաբանություն, բայց նա ունի ապշեցուցիչ յուրօրինակ իմաստաբանություն, այսինքն՝ բառերի նշանակելության, և ահա առկա է ոչ միայն ձևաբանության, այսինքն ձևական տիպաբանության աղքատությունը, որը կարող էր լինել հետևողական երևույթ, ձևաբանության կրճատման վիճակություն, ինչպես նկատվում է անգլերենում, և ոչ թե լեզվի պրիմիտիվ պարզության վիճակություն։ Շատերը մինչև օրս էլ հենց այդպիսի կարծիք ունեն նաև չինարենի նկատմամբ։ Սակայն չինարենում կառուցվածքի պրիմիտիվությունը կատարվում է բառերի նշանակության պրիմիտիվության, բառերի իմաստաբանության, այսինքն բառերի նշանակությունների ուսումնքի օրենքների տեսակետով փոխադարձաբար կապակցելու տեսակի պրիմիտիվության. մի ուսմունք, որ ներկայումս բացահայտվել է լեզվի հնէաբանության, ինչպես նա հաստատված է հարևթական ուսության։ Այսպես, երբ չինարենում մենք պտում ենք մի շարք համահնչուն բառեր, որոնք իմաստի տեսակետից թվում էր թե միմյանց հետ ընդհանուր ոչինչ չունեն, օրին. ‘ձուկ’ yü, ‘անձրև’ yü, մենք հիմա գիտենք, որ այդ բառերը բնավ էլ պատահարար չէ, որ համահնչուն են, քանի որ լեզվի հնէաբանությունից մենք գիտենք, որ ‘ձուկ-ը’ իր անունն ստացել է ‘ջրից’, իսկ ‘անձրևը’ նմանապես անվանվել է քան ‘ջրի’, այսինքն չինարենում պահպանվել է լեզվի այն պրիմիտիվ վիճակը բառերի նշանակության տեսակետից, երբ միևնույն ‘ջուր’ բառը տակավին օգտագործվում էր թե ‘անձրևի’, թե ‘ձկան’[1] իմաստով։

§ 18. Ահավասիկ լեզվի այս իմաստաբանական կողմը մեր ծննդաբանական ծառի մեջ չի օգտագործված, մինչդեռ այդ էական չափանիշներից մեկն է լեզվի ժամանակը և հետևաբար, տեղը որոշելու հարցում մյուս լեզուների մեջ։

Բայց հարցը դեռևս այդ չէ։ Չինարենում ձևաբանությունը իսկապես սաստիկ չկա էլ. լեզուն հասկանալու սխրագործությունն ընկնում է իսկական կառուցվածքի և բառերի նշանակության

---

1 Թե ինչ կապ ունի ‘ձուկ’ տերմինը ‘ջրի’ հետ, տես „Разложимость мнимых примитивов простых слов, и термины для понятия ‘рыба’ աշխատությունը, ИАН, 1926, էջ 385—397 [Ընտ. աշխ. հ. II, էջ 173—178]։

քյան վրա, այսինքն՝ շարահյուսության և իմաստաբանության վրա։ Հետևաբար առաջին պլանի վրա է կանգնում բառերի նշանակությունների ուսումնքը։ Ով երբե մենք այդ մասին առանձին չենք հիշատակել լեզուների դասակարգման մեջ, ծննդաբանական ծառի մեջ էլ խոսքը չենանաին լեզվի ձևաբանական տիպաբանության մասին է միայն, որ այդ անջատական է կամ սինթետիկ, սակա այդ պետևս դժբախտություն չէ, քանի որ լեզվի անջատական կամ սինթետիկ վիճակը անխզելիորեն կապված է իմաստների արտահմի այն վիճակի հետ, որպիսին նկատվում է չինարենում, բառերի բազմիմաստությունը (պոլիսեմանտիզմ) կապ ունի լեզվի անջատական կամ սինթետիկ տիպի հետ։ Երբ լեզուներն անջատական են կամ սինթետիկ, սակա բառերի բազմիմաստությունն այսպիսի լեզուներում ինքնին հասկանալի է, բայց քանն այլ է սորբեր ձևաբանական՝ սխատեմների լեզուներում։

Լեզվաբանական հին դպրոցն ուսուցանում էր, որ ձևը կայուն է, անփոփոխ, իսկ բառարանը փոփոխվող է։ Այդ մեջտեղից վերցրած՝ լեզվի մեջ անփոփոխ ոչինչ չկա, ձևերն ու իմաստները հավասարապես փոխվում են այն չափով, որ երբ մարդ չիմանա լեզվի ինչպես ձևական, այնպես էլ իդեոլոգիական հնչառանությունը, բոլորովին չի կարող իմանալ, քե որևէ կապ գոյություն ունի միևնույն բառի տարատեսակների միջև տնտեսական և հասարակական կյանքի արմատականների միմյանցից պահպանվող տարբեր էպոխաներին համապատասխանող տարբեր լեզվատեսիզմական էպոխաներում։ Օրինակ՝ ‘ձին’ չինարեն ma է և, քվում է քե, երբե բացառենք հետավոր արևելյան աշխարհը, սակա չինարեն ma-ի հետ ոչինչ ընդհանուր ունեցող բան մենք ոչ մի տեղ չենք դտնում ամբողջ Եվրոպայում, մինչդեռ արդեն մեկ անգամ գրառած այն հաղորդման մեջ, որ ես արել եմ Գիտությունների Ակադեմիայում և որը տպագրված է նրա «Զեկուցումներ»-ի մեջ „Китайский язык и палеонтология речи. Берская ‘лошадь’ от моря и до моря“ քհամալով, խոսքը հենց ‘ձի’ բերականն (տարբ B) անվան տարածման մասին է, որպիսին է և չինական mǎ-ն, Խաղաղական օվկիանոսից ամբողջ Ասիայով ու Եվրոպայով ընդհուպ մինչև Պիրենեյները արևմուտքում, ընդհուպ մինչև Ատլանտյան օվկիանոսը։ Այդ տարածության վրա ավյալ բառը պատահում է, ի միջի այլոց, և՛ հիշյալ չինական ձևով, առանց որևէ փոփոխության, այդ ներկայումս Արևելյան Եվրոպայում, Վոլգայի ավերին մորվալական լեզվի մոկշանյան բարբառում է, բայց առանց ձևական հնչարանության, այն է՝ առանց ձևական

վերլուծության, չի կարելի հասկանալ, որ հանձին մակեդոնյան luu-ma 'ձի' բառի մենք ունենք չինարեն ma 'ձի' բառը, քանի որ ձևական հնէաբանության հիման արդեն հայտնի է, որ luu-ma-ն խաչավորված բառ է երկու տարբից, luu կամ lou տարբից, որ նշանակում էր 'ձի', և ma տարբից, այն նույն ma-ից, որ կա չինարենում և նշանակում է 'ձի':

Առանց իմաստաբանական հնէաբանության չէր հասկացվի, որ արդեն քանից պարզաբանված լատիներեն pans 'հայր' արդակցություն ունի հունարեն balanos 'կաղինի' հետ, քանի որ միայն իմաստաբանության հնէաբանության համը հայտնի դարձավ, որ բառերը նշանակություն ստանում են ըստ փունկցիայի և հոդագործության երևան գալով 'կաղինին' փոխարինած 'հացը', սկսեց կրել 'կաղինի' անունը, որով առաջ անվում էին:

§ 19. Հին լեզվաբանական դպրոցն ուսուցանում էր, որ փոխ են առնվում բառերը, բայց ոչ ձևերը: Այս նույնպես վերանում է, քանի որ ձևերը նույնպես փոխ են առնվում, ընդ որում մասնայական և երկարատև շփման դեպքում լեզվի կառուցվածքը և դրա հետ մտածողությունը, հետևաբար նաև ձևաբանությունը, նույնպես կարող է մի ցեղային կազմավորումից անցնել մյուսին, ինչպես և բառարանը: Չէ որ լեզուների ազգակցությունը ինքը բացատրվում է հենց նրանով, որ շփման հետևանքով պարզագույն ցեղերի հնչական խոսքի մեջ երևան են եկել ընդհանուր դծեր ինչպես բառարանային՝ իդեոլոգիական մասում, այնպես էլ հնչունային և ձևաբանական՝ ձևական: Եվ ահա հենց այստեղ է, որ ծագում է ավյալ լեզվի կամ ավյալ լեզվախմբի ձևական ախտարանության կամ ձևաբանության տարբերությունը բառարանային կազմին՝ նայած մեկ ժողովրդի հետ մյուսի ունեցած շփման տիպին, որի հետևանքով մի կարգ ժողովուրդների մասնայական շփման շնորհիվ փոխվում էր արտաքինը, ձևաբանությունը, բայց ոչ բառարանը, մյուսների մոտ փոփոխությունն արտահայտություն էր գտնում միայն բառարանի մեջ, այնինքն այնպես է ստացվում, որ միևնույն լեզուն արտաքին ախտարանության տեսակետից կարող է ազգակից լինել լեզուների մեկ խմբին, իսկ բառարանի տեսակետից՝ լեզուների մի այլ խմբի: Պարզ է, որ լեզուների դասակարգումը հաշվի պետք է առնի փոխհարաբերությունների և՛ այս կողմը:

Սակայն, նյութական կուլտուրայի հետ, նաև հասարակական ձևերի պատմության հետ կապ ունենալու մասնանշումը, մինչև

իսկ այդպիսի կապերի առնմանումը կոնկրետ կերպով այս կամ այն դեպքում պետք կենսական չի դարձնում լեզվի ուսումնքը, եթե հաշվի չի առնվում որոշ դասակարգերի, ինչպես նաև պրոֆեսիաների որոշ խմբերի դերը լեզվական առեղծագործության մեջ։ Չէ՞ որ սկզբնական հնչունային լեզուն — պաշտամունքային է, իսկապես ասած՝ մոգական,—նրանից օգտվում են առհասարակ քիվով անձինք։

§ 20. Հնչունային լեզվից օգտվողների շրջանի ընդարձակվելը, հնչունային բառերի բազմանալը պրոֆեսիոնալ գծով առաջանդական քաշվորական կյանք է վարում արդյոք մարդկային կոլեկտիվը, խոսակից է նա արդյոք, թե արդեն որսորդ,—ընթանում է տակավին պահպանելով լեզվի «պաշտամունքային» բնույթը, բառերը շարունակում են լինել մոգական, խազում են ոչ միայն հաղորդակցման գործիքի դեր, սկզբնական էպոխաներում ոչ այնքան հաղորդակցման գործիքի դեր (այն ժամանակ դեռևս հաղորդակցում են կինեմիկ լեզվի կամ ձեռնալեզվի միջոցով), որքան օժանդակ միջոցի դեր՝ իր արտադրության մեջ, ճաշակելի, ինչպես նաև բուժական խոսերի հավաքման կամ սրա բանելու գործում հաջողության ունենալու համար։ Խոսակցության կամ ծառակերության, ծառապաշտության, ծառերի հյութ կամ կենդանիներ ուսելու ժամանակաշրջանի տնտեսության հետ կապված իսկական նախնադարյան կենցաղի այս մոգական բնույթով էլ հենց բացատրվում է լեզվի օրինակ մոգական, խորհրդավոր բնույթի վերապրուկային պահպանումը լեզվի մեջ՝ որսադնացության ժամանակ. Կովկասի կենցաղում ավանդների, արխաիզմների մոտ մինչև այսօր էլ գոյություն ունի որսորդական հատուկ լեզու։

Եվ այս բոլորը դիալեկտի ձևով հարկ կլինի մացնել լեզուների ծննդաբանության մեջ։ Չէ որ պետք է հիշել,—ինչպես որ չկան միանգամայն ազգային ժողովուրդ-մասսիվներ, բոլորը տարշերտված են տարբեր ծագում ունեցող արտադրական կոնֆիգուրացիաների՝ դասերն են դրանք արդյոք, թե դասակարգեր, այդպես էլ չկան մասսիվ միանգամայն լեզուներ, բոլորը խաչավորված են, բոլորը բաղկացած են շերտերից։ Յուրաքանչյուր շերտ ունի իր պատմությունը։

§ 21. Լեզուների յուրաքանչյուր սիստեմի միևնույն ժամանակ հատուկ է հնչյունային տարրերի հատուկ վիճակ։

Սակայն, երբ խոսքը վերաբերում է հնչյուններին, ապա ամենից առաջ պետք է հաշվի առնել այն, թե արդյոք հնարա-

վորությեան կա ինքնուրույնաբար մեկնաբանելու հնչյունները բառերից դուրս,— մեկնաբանություն, որը նկատվում է յուրաքանչյուր առանձին հնչյունի ինքնուրույն պատմություններ, առանց հնչյունները ոչ մի դեպքում անեն ինքնուրույնաբար բառերից դուրս (այդ հիմա էլ ոչ ոք չի պնդի), այլ հնչյունների փոփոխությունները տեղի են ունենում անկախ բառի բովանդակությունից կամ իմաստից հնչյունական լեզվի առաջին իսկ էտապներից։ Դա խոր ճշմարտություն է։ Մենք հիմա հետևյալ պնդումը, որ լեզվի առաձիկայի մեջ հնչյունների փոփոխության նորմերը կարող են վերաբերվել միայն ձևին, բնավ չշոշափելով հիմնական նշանակությունը։ Հնչյունների և հենց բառերի ձևերի հայտնի փոփոխությունները կոնտրաստվել են վերին չեն վերաբերում. նրանք անտարբեր են կամ զեկտաոսի, հաճախ այն կատեգորիայում խոսում են ոչ միայն իմաստի, այլև ձևի համար անտարբեր այս կամ այն արտաստանության բարեհնչյունության մասին։ Հնչյունների այդպիսի ֆունկցիոնալ ինքնուրույն գոյությունը, նրանց տակ ինչ-որ անկախ գոյությունը իմքնատիպ նորմաններով, մի հանգամանքն նվաճում է, որչափ որ հնչյունները՝ նրանց ֆունկցիայի պարզացմամբ պատվերին որպես երևույթների հատուկ վերնաշենքային կատեգորիա, ինչպես վարքագծությունը, որ պահվում արտադրության օժանդակ ֆունկցիայից, նյութական կուլտուրայի պահանջներից, կյանքից կտրված մտածողության և ինքնատիպ զեկուցության մեջ վերնաշենքային պահանջներ ծագելու առնչությամբ վերածվից արվեստների և զեղարվեստների պահանջների վերնաշենքային աշխատեն։ Հետևապես, հնչյուններն ևս առանձնատիպ ինքնուրույն նշանակության առարկան, հնարավորություն ծագեց նրանց ինքնուրույնաբար մեկնաբանելու, առանձնացնելու իրենց հիմնավորումից անկախ, առանձնացնելու դրանք որպես գուտ ձևական և երբեմն զեղարվեստական, բանիհնչական երևույթներ և այլն։ Եվ նրանց մեջ, այն է ինքնուրույնաբար մեկնաբանվող հնչյունների կազմի ու նրանց որակի մեջ, մենք նկատում ենք զարգացման կոպիտ նաև մասնագետ։ Մենք նկատում ենք, թե ինչպես առանձնատիպ մասնաբանում են հետևյալները հիմնաշերտերը, այն է՝ k, ǩ, g, ǧ, q, ḳ, g̈, ɋ և այլն, իսկ նրանց հետ նաև ասպիրանտները h, h¹ և մյուսները. նրանց հետևից առաջնային-վային հիմնաշերտերը, այն է՝ ť ‖ t, ď ‖ d և այլն։ Գարգ

բան է, որ բաղաձայնների ավելի բարդ կազմը բնորոշում է լեզվի ավելի հին սիստեմ, ուստի և մեզ չի զարմացնում, որ պրոմեթեևյան («հնդեվրոպական») լեզուներում, օրինակ առանիններում, չկան ոչ հետնալեզվային կիսաշփականներ k ‖ ķ, ǧ ‖ g, q̇ ‖ q, ոչ սպիրանտներ h₀, ոչ էլ, մանավանդ, h′, ոչ առաջնալեզվային կիսաշփականներ ť ‖ ţ, ď ‖ ḍ և այլն:

Հին, ոչ միայն դիֆուզ, այլև դիֆուզոիդ, ըստ հնչառոդարաշխության կատարյալ, հնչյունների մոտացման այս պրոցեսը, հնչունային սիստեմի պարզեցման պրոցեսը այդ նույն կարգով— նկատվում է և ամերիկյան լեզուներում: Ամերիկյան լեզուների ֆոնեմաների կամ խոսքի հնչյունների կազմի ազյուսակները միմյանց հետ համեմատած այդ սիստեմից ներկայացնում են զարմանալի սինտաու ստանդել սեստրան: Մի շարք լեզուներում նրանք նվազում են — մյուսների համեմատությամբ, — միանգամայն նույն կարգով, ինչ կարգով այդ նույն պրոցեսը նկատվում է հարեվանյան լեզուներում՝ իրենց շրջանի ներսում կամ հարեվանյան և նրանց հաջորդող պրոմեթեիդական («հընդեվրոպական») լեզուներում: Այս սիստեմից սեմական լեզուները ավելի հավատարիմ են մնում լեզուների պարզացման հարեվանյան ստադիայի հնչյունական սիստեմի վիճակին:

Նախ՝ բանն այն չէ, որ սեմական լեզուներում պահպանվում են պատմական էպոխաների հնդեվրոպական տանջի համար էկզոտիկ այս կամ այն կոկորդային հնչյուններ՝ ոչ միայն միջին ձայնեղության ġ և ձայնեղ ǧ, այլև խուլ k̇ կամ համհնական դեպս կոկորդային շնչեղ (կիսաշփական), որ արաբների մոտ ներկա է արտասանության մեջ ընդհանուր է, օրին., ամհարական հետ բանն այն է, որ ձայնեղության հատկանիշը՝ լրացվելիք դիֆեկտով հանդերձ՝ պահվում է լեզվի հնչյունական սեմական սիստեմի հիմքում, ինչպես որ հարեվանյանում է, օրին. հետնալեզվային հնչյուններում արաբերեն լեզուն պրակտիկում է այդ հատկությունը [k→] g (→ ḍ)→q հաստատուն, ինչպես ամեն ամհարական մեծ հարեվանյան լեզու (մի քանի հարեվանյան լեզուներում այդ շարքերը չորս են), ինչպես, օրին. վրացերենում k→g→q, համանապես և կիսաշփականներում k (համընկել է c-ին) → ǧ →ġ, ինչպես վրացերենում k̇→ ǧ →ġ, կամ առաջնալեզվայիններից ամհարերենի ստուգիչները t (ţ)→d→ð, ինչպես վրացերենում t [ţ]→d→ð:

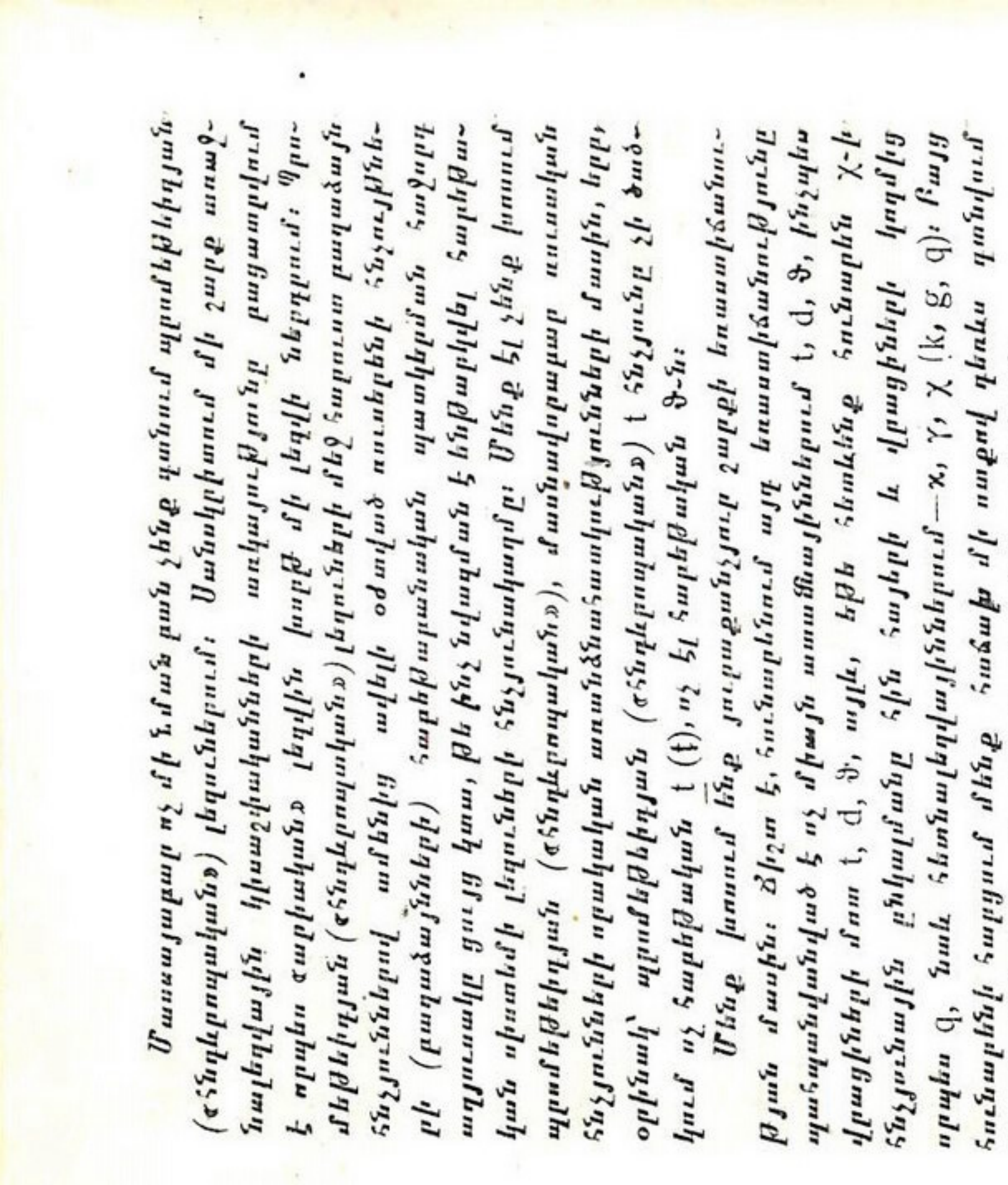

d

| | | |

Հնչյունակազմի նվազումը հատուկ է լեզուների և՛ ավելի հին սիստեմների, քան պրոմեթեիդյան է («հնդեվրոպականը») և մինչև իսկ սեմականը. այսպես, օրին., Տուգրա-ֆիննականին Դեռ ավելին. բասկերեն լեզուն, որ հնագույններից մեկն է ըստ իր սիստեմության՝ ըստ լեզուների հնագույն, այն է՝ հաբեթական սիստեմի տիպաբանության, կանգնած է արխայիկ հնչյունաբանության զարգացման կամ հարթհարման այն նույն աստիճանին, ինչ և ռուսերենը:

Բ Ա Ս Կ Ա Կ Ե Ն

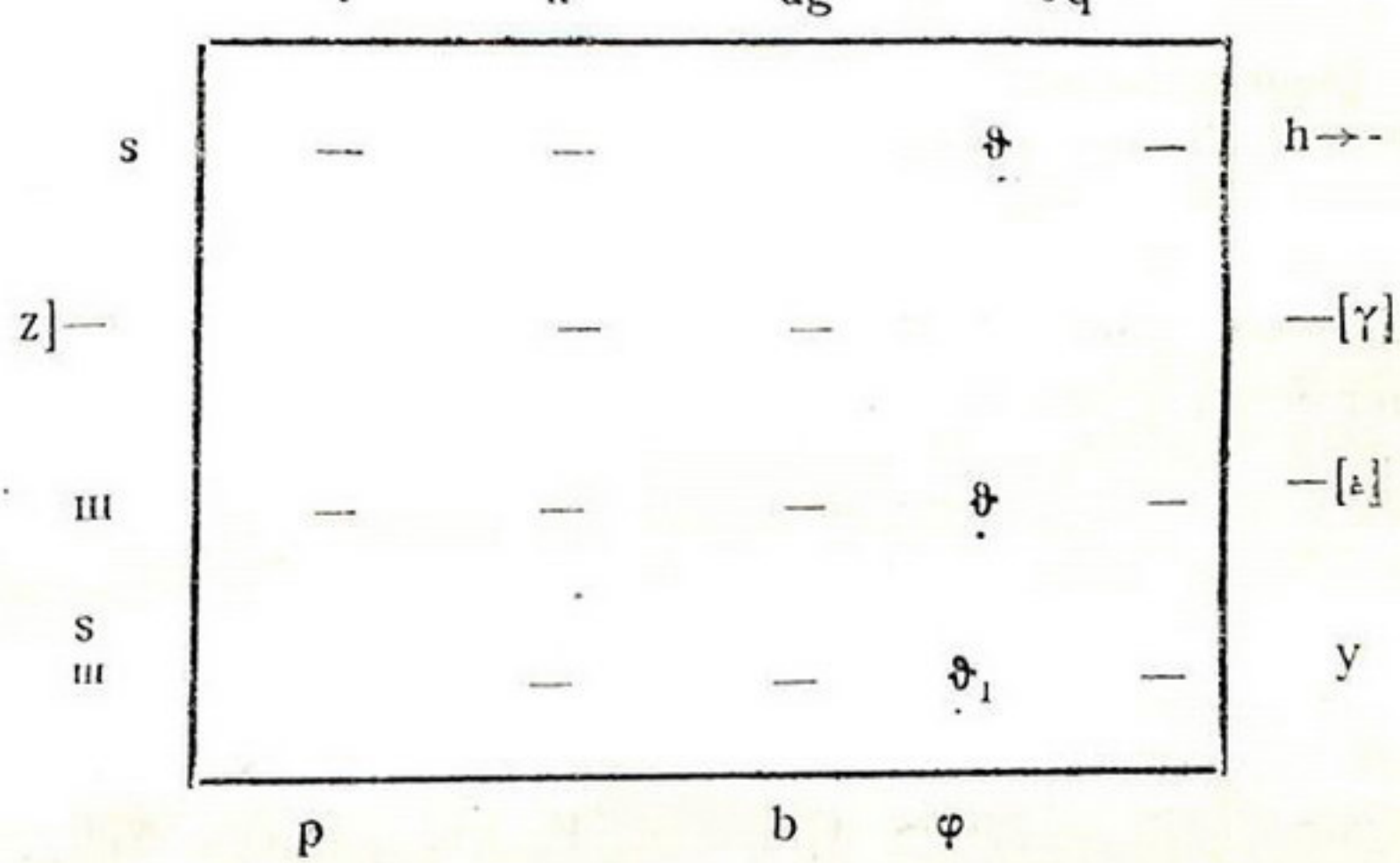

Ձայնարկների զծով հիշատակվածը նախականներից սկզբնային r-ի բացակայությունը, նուլնային և նրա բազմազանությունը (r, l):

Բայց բասկերենը մեկուսացման մեջ է գտնվում, նա շրջապատված է պրոմեթեիդյան («հնդեվրոպական») լեզուներով, ինչպես և վերջիններնը, որ Պամիրի մոտ է, իրանականներով, և շրջապատող լեզուների հետ շփվելով՝ բասկերենը զիջել է իր մեկից ավելի հարեթական դիրքերը: Բասկերենի և ռամանական լեզուների, առաջին հերթին իտալականների և ֆրանսերենի, փոխհարաբերությունները մեզ համար կարող են բացահայտել նրանց փոխադարձ ներգրումները: Առայժմ բասկերեն լեզուն ամբողջությամբ առած հանդիսանում է նուլնային մի մութ բիծ հնդեվրոպական՝ թվում էր թե ամեն ինչում վայրուն կերպով հարթհարական՝ դիտական լուսավորության ֆոնի վրա, ինչպես էտրուս-

կական հանելուկի չլուծված մնալն է։ Այսօր արդեն մեռած լեզվի՝ էտրուսկերենի նկատմամբ երևում է ամենը հնդեվրոպական ձևերին դանվող և նրանց տեսական կառուցվածքի կոխարդանքին ենթակա ողջ արդի լեզվաբանության նուրբ անդրադարձները կարգալու այդ լեզվով եղած արձանագրությունները, որոնք առաջին անգամ երևան են գալիս Բասլեոյում սկսած 9-րդ դարից մեր թվականության առաջ, հետևաբար մինչև Հոմերն և հոմերական կուլտուրայի ծագումը ու շարունակում են երևան գալ և ավելի ուշ, արդեն հոմերական դասական հասարակության նամանքը, որ մինչև օրս էլ եվրոպական դիտության բացառիկ ուշադրության առարկան է։

Ենթվագիտական հին դարերի պատկերացման մեջ երբևէ ծագումով անհայտ լեզուների մինչև օրս էլ մնացած խմբին պատկանելով՝ բասկերենը, թեպետ նա հնդեվրոպական լեզու է (ներկայացված է բազմաթիվ բարբառներով ու խոսվածքներով), լինելով երիտասարդ գրավոր լեզու (բասկական ազգային գրության սկիզբը 15-րդ դ. հին չէ), շատ քչերի մոտ դիտական հետաքրքրություն է հարուցել այն տեսակետից, թե նա ինչ նշանակություն ունի այլ սիստեմների լեզուների, թեկուզ հենց գրավոր թեկուզեն սիստեմի նրան հարևան լեզուների, ծագումնաբանական տարցերում։

Հաղվագյուտ աշխատությունները, ինչպես Համբուրգի պրոֆ. Հերման Ուրտելի (Hermann Urtel) „Zum iberischen in Südfrankreich“ հոդվածը (Sitzb. d. K. Pr. Ak. der Wissenschatten, *Բեռլին, 1917, էջ 530—554*), բնավ չեն թուլացնում մեր պնդումը։

Սակայն, հնչյունական ազգակցությամբ բնորոշվում է և չինարենը՝ սիստեմի այդ լեզուն ևս անա ծագում է մի առջևասանցնող հոգ. ինչպես հասկանալ չինարեն լեզվի՝ հենդանի է նա, թե դրական, խոսքն, ամենախոսքն հնության, երբ նրա բացառիկ արհայիկության երևույթը հատատվում է,—եթե չվատահենք նրա նախնադարյան սիստեմության,—առավել հին դրական արտիֆիանների գոյության և չինական լեզուն առավել հին դրություններից մեկում պահպանելու վկայությամբ։ Ինչպե՞ս հաշտեցնել չինական լեզվի այս անվիճելի հնության նրա հարթահարված հնչյունական սիստեմի վատ հետ,— մի սիստեմ, որքանն պատշաճ կլիներ, որ ունենար լեզուների առավել հնադարյան մի սիստեմի, հատ-

կապես պրոմեթևեղյան («հնդեվրոպական») նախաձի որևէ շերտային նեղիացայուցիչ:

Հենց այստեղ է, որ պետք է հաշվի առնել լեզվի ստատիկի մեջ այն մոմենտը, որի մասին արդեն խոսվել է և որ թանկագին նյութ կլինի խոսել. լեզվի առնչակցությունը կատարվում է շարժման մեջ, ժողովրդի պատմական կյանքի զարգացման պրոցեսի մեջ. սկզբում ոչինչ չկա և, հետևապես, չկայած չինարենի մեծ ավելակցությանը, չկայած նրա պատկանելությանը հնագույն մի նախաձի, լեզվի մեջ նկատվում են բնականաբար՝ կուլտուրականության ոլորտից կյանքի զծեր, այդ թվում և հնչյունների նոր նախաձ, բայց այդ չի խանգարում նախապատմության հնչյունները, որ մասին դրա հատուկ կերպով խոսենք:[1]

§ 22. Առանք՝ գոտիական դրության էլ այնպես է, որ նախաձևերից ամեն մեկը իր հետագա էվոլյուցիայի պատմականորեն առանձնացած պայմանի ու զարգացման ընթացքում այնպես է կարված ամեն մի ուրիշ նախաձից, որ միանգամայն բնական էր ենթադրել, թե յուրաքանչյուր նախաձ տարբեր ծագում ունի և տարբեր նախաձներն ընդունել իրեն տարբեր առաջներ: Այս տեսակետից բոլորովին առանձին են կանգնած հարեթական լեզուները: Հարեթական լեզուները բնավ էլ մեկ միասնական տիպ չեն: Նրանց մեջ նույնպես նկատվում են տարբեր նախաձներ՝ սինթետիկ—անջատական տիպից մինչև այս կամ այն չափով անցնող բևեռական տիպը, բայց հատարակայնության զարգացման տարբեր էտապներին ծնունդ հանդիսացող տարբեր նախաձների մեջև կա ակնհայտ, պիտականորեն հիմնավորող և հաշվի առնվող կապ, որովհետև ամեն մի նոր նախաձ պահպանում է հաղթահարված նախաձի ցայտուն հետքերը կամ վերապրուկները: Յուրաքանչյուր նախաձ հաջորդի նկատմամբ դեռևս մի տեսակ չմաշված է կամ պատենցիալ:

Այդպես է օրինակ, դերանվանական-կցական հոլովումը, որի իստատրացիան արդեն ենթակայական հոլ. վրացական kაშ-m+an-ի օրինակով, որտեղ գոյական անունն ինքն անփոփոխելի է, բայց արտաշվում է արդեն ենթակայական հոլ. բուն նրա կցորդվող դերանվան ձևի: Հոլովական ձևերի այսպիսի կազմավորումը հարկավ թե հետնապատկն երևույթ լինի, ինչպես թվում էր առաջ, համեմատած այն բանի հետ, որ կյանքն արդ նախաձ

[1] Ի դեպ, ս. վերևում, էջ 84:

այն բառի կողքին, որի դերքը պարձվածքի մեջ պահանջում էր որոշել, դրվում էր ֆունկցիոնալ բառ առանց դերանվան, որ մատնանշում էր նրա դերը նախադասության մեջ որպես նախորդող, արդեն նշանակություն ունեցող, բառի դեր։ Եվ ահա հետագայում, երբ արդեն ծագեց թեքումը և կազմավորվեց տրակ. հոլովը, վրացական սրսկ.—ჴհայցականում (մեկ օբեկտիվ հոլ.) առանց դերանվան մէջնորդության, sa մասնիկի օգնությամբ, որ վերապրուկն է օժանդակ 'առն' կամ 'ձեռք' saql-sa 'ոտն մեջ' բառի, վերապրուկորեն նրան առընթեր սկսեց երկար դալ ու հաստատվեց բացարձակորեն ավելորդ ֆունկցիոնալ uina բառը, saqlsauina 'ոտնը+ներսում' uina բառը՝ 'ներսում' (←'առն') հասկանալի կլիներ և կազմանջվեր, եթե saql' առնը' չունենար տր. հոլով՝ առն ցույց տվող saql-sa բառի նշանակությամբ, չունենար ոչ մի ձև՝ հնչելով saql, բնականորեն ընդունելով uinasaql uina 'առն ներսում', 'ոտն մեջ'

Ծակատն այս անդամ մնալով հնչյուններն վերարերյալ դիտությանն շահերի սահմաններում, պետք է պատրաստվել նաև նրանց ձևափոխություններին երկու տեսակետից՝ առաջին կամ հոմոխրոնիկ, երբ դուք համեմատում եք տղայական լեզուների հնչյունների առկայությունը՝ նրանց կայունացած ձևերով, նորմանների կայունացմամբ հանդերձ, և դինամիկ կամ դիախրոնիկ տեսակետից, երբ համեմատում եք հնչյունների միմյանց հաջորդած վիճակները այն լեզուներում, որոնք պարզապես են երբերից, ավելի ճիշտ՝ մի շարք ուրիշների խաչավորումից, ընդորում լեզուների միմյանց փոխազդած վիճակները, իսկապես առած տիպականորեն միմյանց փոխարինած լեզուները պատկանում են արդեն դանազան սիստեմների, և հնչյունների վիճակների այս հաջորդման ժամանակ դիտվում են ինչպես մի ինչոր հոսուն, հարափոփոխ բան՝ նոր կազմավորված տիպի պատկան մասերում՝ նոյած խաչավորմանը։

Միևնույն մակարդակի հնչյունային անցումները հոմոխրոնիկ կարգով (ստատիկորեն)

Սլ. վրաց.	Շչ. մեգ. ճան.
saql 'առն' (← *saqal[1])	*uo-qor — (ǝ)0-qor

[1] Հնչյունային համապատասխանության տեսակետից (sa- ‖ *uo- — *ǝo-) դրությունը չի փոխվի, եթե s-ն և q-ն առաջվա պես դիտվեն որպես „a" ձայնավորամոլ միմյանցից անջատված վերի բարձրացող ներկայացուցչեներ՝ s q
ի դիֆթոնգային ի յ այսինքն՝ saql ընդունվի որպես միասնական hal' առանձնակ։

Ա լ. վրաց.	Շ ջ. մեղ. ճան.
qmar ‘ամուսին’ (↙*qa-mar)	1. qo-mol մ. ‘տղամարդ’, թեև ածական. qomolur-ը հատուկ է ոչ միայն ‘տղամարդուն’, այլև ‘ամուսնուն’ ճ. ‘ամուսին’, ‘հերոս’, ‘քաջ’ ևն
	2. մ. qo-mond ‘տղամ’. ճ. qo-mod ‘ամուսին’
	ճ. du-ma-ի (← *dun-mal վոխ. *du-mur,)-ի
ḋma ‘հղիություն’ (← *ḋa-mal)	[v]u-mkur → umqur
va-ml—‘խնձոր’ (← *va-mal)	մ. ճ., gu-ma
ga-me ‘գիշեր’	

§ 23. Ըստ հնչյունային համապատասխանությունների դասակարգման սխեմա կամ տոհմական խմբավորումներն ըստ հնչյունային համապատասխանությունների

Համոխոռանիկ փոխհարաբերություններ, որոնք կապում են միայն Գորմալ համհամատական քերականության հիմքը

Ա. Ա ն բ ա ժ ա ն ո ւ մ ն ե ր

Ա լ. 22. խմբեր

Բ. Ա պ ի ր ա ն ա լ ե զ ո ւ ն ե ր (ավանական տարատեսակին պատկանող)

Զ ա յ ն ա վ ո ր ո ւ մ

a ‖ o (←→ u)
e ‖ a

e
ı

Բ ա ղ ա ձ ա յ ն ն ե ր

s ‖ ɯ
ɯ ‖ sq ← sk → sg ← ɯ:ʒ *հայկ.*
z ‖ J
ṫ ‖ ṭ
ṭ ‖ ṭk
ḋ ‖ ḍ
ḍ ‖ ḍg
ȡ ‖ ȡ
ȡ ‖ ȡq
I ‖ r
r ‖ { I / ɾn! ḍ

h ‖ •
sg:→ zg
γ ‖ y
k̇ ‖ ḳ
ġ ‖ g
q̇ ‖ q̣
w
ḍ ↘J(← m)

§ 24. *Ինարկե, այս համապատասխանությունները խաչաձևման դեպքում մասնակի շեղում են ունենում մեկի մյուս կողմը. այսպես* — sal ‖ mor ←→ mur, *քայց հաճախ* sal-*ի վրա.* sar *և այլն:*

ալ. 22.

a ‖ o ←→ u *(շրթնային բազաձ. դեպքում)*

վր. ban-a ‘լվանալ’
վր. qaϑam ‘հավ’ (← qa + ϑa + m’-ϑa+m ←→ ϑa+ v —↘ *հայ.* ha-v ‘հավ’, ‘թռչուն’, *ա.* *ϑa+ẉə-k‘հավ’, *ա.* ϑa+[w]u-k)
վր. m-ġar-e ‘երկիր’ (↙*ma-ġar)

ճ. o-ban-u, *մ.* bon-u-a
մ. qoϑom-i, ←→ *ճ.* qo-ϑum-i

mu-ġur-i’ -ġur (←→ ġor), *մ., ճ.* ġer ↘ *ա.* yēr (yār) ‘հող’, *չեչ.* s$_1$er

e ‖ a

վր. ϑen-eb-a ‘լուսամուտ’
վր. teġa ‘կամրջակ’
վր. (բաբբ.) ϑel ‘բոլոր’, ‘ամբողջ’,
վր. m-ϑel ← mr-ϑel ‘աստղ’
վր. erϑ ‘ճիճի’

ճ. o-ϑan-u, *մ.* ϑan-aφ-a
ճ. o-taġ-u, *մ.* taġ-u-a
մ. ϑar-i ‘աստղ’

մ., ճ. arϑ-i

ϑ̇ ‖ ϑ

վր. kaϑ̇ ‘ճամբա’ (↘*kas)
վր. ϑ̇ġra ‘ինձ’ (← *ϑa-ġar)

մ., ճ. koϑ̇-i ‘ճամբա’
մ., ճ. ϑ̇ġoro ← *ϑoġor → *ϑoġor ←→ *ϑuġur, resp. *ϑoġur (↘*չչ.* ϑəġer —*ա.* tokus → *tokuz)

ϑ̇ ‖ ϑq

վր. marϑv ‘փոքրուկ’
վր. ϑ̇em-i ‘իմ’

մ. munϑ̇qv-I → muϑ̇qv-I
մ. *ճ.* ϑ̇qim-I

s ‖ ш

Ир. as *'Бирдыр'*	*ф.*, *б.* ош-ı
Ир. sa-m *'Ирыг'*	*б.* шu-m-ı
Ир. sul *'Бирд'*	*ф.*, *б.* шur-ı (*Бирдыр* ~ mund)

ш ‖ sk *и шдг*

Ир. шашv (→ *шawш-ı) ← шош-ı, шошa *'Цыппар'*	*sosq → (*zews →) zesqv-ı
Ир. vашl (← *va-шal) *'Бындур'*	*ф.* [v] u-шpur-ı
Ир. шen-i *'Дон'*	*ф.*, *б.* skan-ı

z ‖ J

Ир. mze *'Арв'*	*ф.* bja

‖ ţ

Ир. ţabl (← *ţa-bal) *'Зарядный'*	*ф.*, *б.* ţu-bur-ı → *ц ф.* pu-ru *'Цардын'* ţand *(Бир.)* → *ф.*, *б.* ţand, m-ţadı *ф.* ţar-u-a ~ *Бир* karel *'Цавын'* ~ ↘ *ш.* yaz ~ ‖ *Чеч.* s,ыr (↙ *s,ur) *'Арвы'*
Ир. ţad *'Бындзинад Бир'*	*б.* ţkud-ı ~ *ф.* ţkid-ı
Ир. ţama *'Ныхас'*	*б.* o-ţkom-u, *ф.* ţkom-u-a
Ир. ţra *'Цавын'* (*Бирдыр* ţar)	*б.* o-ţkor-u ~ *ф.* ţkir-u, o-ţkır-ua

d ‖ d

Ир. da gl *'Зын'*	*ф.* do gor-ı
Ир. dvel *'Бын'*	d-veш-ı *Цоп.* *d-vaш-ı

r ‖ ln! d → ‖n! d

ქრ. ber ‘ძმა’ — *bad-ı → ქ. bad-ı, ნქ. ჯიქ. vat-ə ‘ძმა’ ნქ. «ВЕТ-Х-НЙ», ეგრძ. vet-us (ახლ. ნატ. vet+ er-is)

ქრ. pır ‘ტბეთში’ — ქ. pid-ı

ქრ. ġar ‘ხე’ ნჩნ ყრძოკ. qar — ქ. ġodı

ქრ. q-mar ‘ძმისწული’ (*ġar-mar), *qar ↘ *har → ჯიქ. ar ‖ ო. är→ er ‘ოჯახშვილი’, ნქ. ქრ. er ‖ ოჩხ. ar ‘ფიქრი’, ‘ძაფისქანქარი’ (ძაფისჭილი), ‘ძირი’ — ჯიქ. z,ar ‘ფიქრი’ — ქ., ნ. qo-mod-ı, ქ. qo-mond-ı

ნ. e-zmod-a - ქ. ı-zmod-a

ქრ. si-zmar ‘ხიშტი’

d ‖ dg

ქრ. mar-dven-e a ‘ოქრო ძმობა’ — ნ. mar-dgwan-ı, ქ. mar-dgwan-ı

ქრ. kbıl ‘ოთხი’ — ქ., ნ. kıbır-ı

ქრ. tel ‘ოთხი’ — *ţar-ı → tar-e/ı (ზოგ)

ქრ. ϑa-φl ‘ძმები’ (← *ϑa-φal) (ნქ. ო. bal ‖ *pur, resp. *pul ↘ ჯიქ. ры!). — ქ. ϑo-φur-ı

§ 25. *Անցողակիրների ձևը հատկված խոնը հնչյունափոխությունները և հնչյունների փոխատարբերությունները հատկորեն բնորոշ են ներկայացնում լեզվի, այնինչ հատկորակման մեջ, ոչ մի երբ ֆիզիոլոգիական երևույթ, այլ որևէ հատարակական փոխատարբերություն ցույց չեն տալիս. այսպես, օրինակ՝ ձայնեղացման երեք աստիճանները՝ t → d → ϑ և այդ գործողության երեք աստիճաններն են ժամանակի մեջ մնում անտեսական կոնկրետում, հետագայում մնում գոյակցության մեջ, այնուհետև մնում ցեղական կարգավորումներում: Ճիշտ այդպես էլ անկումները և բարձրացումները մեկ անտես-կոնկրետ, մյուս հետագայում արյունակցական-ցեղային կազմավորման ծնունդ են, այդ պատճառով էլ v ‖ m ↗ p → b → φ ֆորմուլը մեզ ոչ մի չի տալիս մնա-*

նույն ցեղի նորմալ լեզվական առանձնահատկությունների շրջանակից։ Սուլականների և շչականների փոխհաջորդությամբ (s ‖ ш և այլն) համաձայնեցվածությունն է միմյանց մոտիկ երկու լեզվական շրջանակների՝ երկու խմբի, ասես թե պայմանավորվածությունը երկու անուսական կոլեկտիվի, ասպա երկու դասակարգի, երկու ցեղախմբի, իսկ բաղաձայնների փոխարկումները՝ t — k, ṫ — k և այլն, այսինքն առաջնալեզվային t, d, ϑ, ṫ, ḋ, ϑ̇-ի և այլն փոխադրումը հետնալեզվայիններով՝ k, g, q, k̇, g̈, q̇ և այլն, ինչպես նաև խուլ՝ s ‖ ш — h ‖ e և այլ հնչյունների փոխարկումը երկու միմյանցից ավելի հետու կանգնած լեզուների, երկու ճյուղերի նվաճած համաձայնեցվածություն է, ասես թե պայմանավորվածությունը երկու կողմերի, անցյալում երկու անուսա-կոլեկտիվային՝ կազմակերպությունների, որոնցից յուրաքանչյուրը իր հերթին ներկայացնում է ցեղային միավորների ավելի մեծ միություն, որոնք նույնպես ասես թե պայմանավորվել են նաև լեզվի վերաբերյալ սոցիալական խմբավորման վերջնական ձևում։

§ 26. Սակայն այս բոլորը նկատվում է լոկ վերապրուկների, քանի որ ներկայումս չկա ոչ մի չհաչավորված լեզու։ Ինչ ավելին, զոյացած հնչյունային լեզուն սկզբում էլ չի պատկերացվում չհաչավորված. մինչև հաչավորումը հնչյունային լեզու չի եղել և չէր. կարող լինել, այսինքն մինչև հաչավորումը չեն եղել անուսական կոլեկտիվներ, որոնցից և ոչ թե հասարակներից, ինչպես մենք ևս ենթադրում էինք առաջ, ավելի ուշ կազմավորվեցին ցեղեր, լեզու ունեցող մարդկային ցեղեր, հնչական ունեցող առանձնապես ամրակուռ ցեղեր, որոնք առաջ էին եկել ոչ թե արյունակցական հայր և մայր զույգերից, այլ ընդհանուր անուսության հիման վրա առաջացած միավորության մեջ, մեկն կոլեկտիվ աշխատանքի պայմաններում բավարարվող պահանջմունքներից,— միավորություն, առեղծված աշխատանքի, resp. արդյունահանման և պաշտպանության համար։ Հետևաբար չեն եղել պարզ ցեղեր, պարզ, հաչավորված լեզուներով, ընդհանրապես չեն եղել չհաչավորված լեզուներ, բայց նրանք, ովքեր չէին խոսում հնչական լեզվով (սակայն արդեն վաղուց խոսում էին ձծային, ավելի ճիշտ՝ կինեմիկ լեզվով), ունեին կոլեկտիվորեն տարբերվող, հետագայում՝ էթնիկական, արդեն ցեղային, երբեք ոչ-կենդանական, այլ մարդկային հոգեբաշխ հնչյունային կոմպլեքս, ոչ թե առանձին հնչյուն, այլ

հնչյունական կոմպլեքս, ասել թե մի բառ, պայմանավորված հնչական նշան՝ մեկ կոլեկտիվ կազմակերպության, ավելի ուշ՝ մեկ ցեղային խմբավորության պատկանման բերած հնարավորություններով հանդերձ. և այդ խնայող նախնադարյան բառի առանձնահատկությունները՝ նրա տարատեսակների հետ մեկտեղ՝ ներկայումս և հնչական լեզվի կազմավորման սկզբնյց ի վեր պահվում են այդ լեզվի զանազան շերտերում, ամեն մի՝ միշտ խաչավորված՝ լեզվի զանազան շերտերում իրեն ենթակա ձևերը. և այդ պատճառով, ինչպես նաև անհրաժեշտության հաշվառքի ու պարզության համար, անհրաժեշտ է լեզուների պատակարգում ըստ ասել թե լեզվի խոսքում ցեղերի համաձայնեցվածության հատկանիշների, ըստ հնչյունական համապատասխանությունների, որպեսզի հարիավոր է պիտենալ ինչպես պամմանները՝ դաշնամուր նվագելու համար, որպեսհետև պրանք հիմքն են թե համեմատական առարկի քերականության (իր հիմքում խարսխի, եթե չկա հնէաբանական առուգում), թե տեխնիկայի, որն անհրաժեշտ է հնէաբանության համար:

§ 27. Դիալոգնի հարաբերություններ

A (SAL) C (YON)

վր. saql *արխ.* a-^{w}ɲ-əɣ/* yun-o

-uni հին հայկական տոհմերի անուններում (Amat-uni, Bagrat-uni և այլն, վերապրուկ մինչ—հայկական խալդական էպոխաներից—վանի արձանագրությունների մեջ, ցեղանուն Etuni և այլն):

վր. uina' *ներսում*', *'տուն'* (*անգլ.* home-ի համառոտ): '~*eino→*ժ.*ino նախդիրը բայերի մեջ,~ժ. dino, *'փորոտիք'* համազգանուն մարդկանց կամ առհասարակ մոտիկ հարևանների ու ծանոթների տարբերության ոայոնը, *ժ.* dinoqə-le *'ներսում'*-բայական նախածանց:

վր. ďma *'երբայր'* (←*ďa-mal), *տեկայն նաև* -ďa↘za bıďa *'բոի' բառի մեջ:*

‖ ша ~ уа

արխ. а-ша *'արյուն'*

արխ. уа-ща *'երբայր'*

---

[1] Яфетическое происхождение абхазских терминов родства '(ИАН' 1912, էջ 423—432). Абхазское происхождение грузинского термина родства bi . da *'բոի'*, NAH, 1914, էջ 143—146.

[2] О полигении семантики 'ИАН' 1926, 781—786 [*տես.* Ընտիր աշխատ. հ. 2, էջ 168—172]:

A (SAL)

վր. del ‘*ծառ*’ ‖ *մ.* da [la] *փոխ.* dar-*ի*→*պարս.* dār-u

հայ. tar-/har (*տես խառչավորվածները*)

B (BER)

վր. mor ‘*կռճ*’, ‘*ոչխար*’, *չին.* mo, *նմանատիպ ֆինն. խառչավորված բառերում* ‘*տանիք*’ *և վրաց. նշանակում է* ‘*կաղնի*’.

↗por←→pur→bor (*տես ռուս.* „бор“(→*փor*←→*փur* (*առարկ. խառչավորված բառերի մեջ*) *ֆինն.* „puu“–›pu, *բայց նաև* mo←→mu):

Խառչավորված BA (BER-SAL)

վր. փur-ϑel ‘*առյուծ*’, ‘*տերևենի*’, *պարս.* dire-ġt, *հուն.* den÷dr-on

վր. փo-ϑol id. → *բարբառով*→փo-ϑol. *փինլ.* dra-ġt, *հայ.* dra-ġt ‘*այգի*’: AB (SAL-BER)

կմ. tu-pu ‘*կաղնի*’ (↖*tu-mu←–tu-mo) *առումի, էտռ.* ta- m [ı] ‘*կաղնի*’ ‖ *չերեմ. լուգ.* ‘*պաշտ*’ tu-mo→*չերեմ. լիտն.* tu—m(↗*ռուս.* „дуб„), *հայ.* tere-vlo! ‘*տերևենի*’:

AC (SAL-YON)

բասկ. ar-te ‘*կաղնի*’ *ռուս.* „дерево“→„дре-во“

բասկ. ar-to ‘*եգիպտացորեն*’ ‘*եգիպտացորենի*’ *հայ←լատ.* ar-bor: ‘*կաղնի*’

Հարևթական տիառեմի լեզուների զանազան տիպերի այդ դիախրոնիկ կապակցվածության մեջ է հենց հարևթական լեզուների հիմնական նշանակությունը:

Դրանց մեջ մենք նմանապես ունենք զանազան տիպերի զարգացման հետևողականությունը, սկզբում սինթետիկ կամ անջատական՝ տրխատիերենը և նրան ազգակից լեզուները, ապա կցական՝ այն է՝ սկզբում դերանվանական-կցականները, ինչպես են բասկերենը, հին պրական վրացերենը, շչական խմբի լեզուները և մի շարք լեռնական լեզուներ, ապա պարզեցրած կցականները, ինչպես են մի շարք հյուսիսային կովկասյան լեզուներ և մասամբ ժողովրդական վրացերենը, և վերջապես թևքական, հարևթական լեզուների հատկապես սիբիլյանա ճյուղը, մանավանդ հին պրական վրացերենը (ճաներենը և մեգրելերենը՝ առանձին), ինչպես է այսպես կոչված նոր վրացերենը, ընդ որում, սակայն թևքականությունը, որին բոլորովին մոտակել է վրացերեն լեզուն, ոչ թե պրոմեթևիդյան («հնդեվրոպական») կարգի է, այլ սեմական, ինչպես, ընդհակառակը, հայերենի թևքականությունը

հատկապես դրսևորվելը, պրոմիթևիդյան («հնդեվրոպական») կարգի է։

Բնականաբար առաջ, ոչ միայն հայերեն, այլև վրացերեն լեզուները անցումային են կցական սիստեմից դեպի թևքական. հայերենը հենվում է պրոմիթևիդական («հնդեվրոպական») սիստեմին, վրացերենը՝ սեմականին։

§ 28. Աղյուսակը պահանջում է այլ կոորդինատ, այն է՝ ազնպիսին, որտեղ մեկ առնչակը կարմիրն հարթական լեզուները (ռելիկտայիններ), մյուսը՝ բոլոր մնացածները։ Բայց ուրիշ ոչ-հարթական լեզուների տարբերությունն այլ է. դիֆերենցիկ հեռանկար չկա դանազան էպոխաների լեզուների մեջ՝ բուն տիպի կամ պատմական ժամանակագրության. լեզուները թվագրվում են պատմական տարբերում նրանց երևան գալու ժամանակներով. այսպես օրինակ, սոմանական լեզուները, առկայն մխայն իրեն սրոշ պատմական, հասկանալիորեն դասակարգային կուլտուրայի կրողներ,— որոշում են ժամանակը հենց այդ սիստի, որը առկայն ավելի հին է։

Այդ նույն պատճառով դերմանական և սոմանական վաղ սիստի լեզուները — դերմանոսոմանական — կցական կամ դերմանոսոմանական — թևքական, քան հետագան և յուրացնելը, — թևքական լեզուներ, որոնք վերաբերվում են հետթևքական էպոխաներին։ Մեր աղյուսակում, որը պետք է հաշվի առնի զանազան շերտերի տեսակ ժամանակագրությունը, նրանց կհատկացվի իրենց վայրը սրիստյան տեղ։

Առկայն, այդպիսի նոր ծննդաբանական աղյուսակով, որը մեզ ծառայելու է զանազան սիստեմների փոխհարաբերությունները ժամանակի տեսակետից ավելի ճիշտ ընկալելուն, բնավ էլ չի լուծվում այն սիստեմական էվոլուցիաների սկիզբը պատկերացման հարցը, որ ունեցել է մարդկության հնչական լեզուն իր երկար ճանապարհին։ Ամենից առաջ աղյուսակում մենք կատանանք երկինդիում, ռելիկտային հարթական լեզուները, մինչ-պատմական և մինչ-դրավիդո-պատմական լեզուների վերապրուկները կտեղադրվեն առանձին, իսկ դրավիդո—պատմական էպոխաների սիստեմների լեզուները՝ առանձին,— մի բան, որ իրականության մեջ, իհարկե, դոյություն չունի։ Թե մեկ, թե մյուս սիստեմները — օրգանապես միավորված մասերն են այն միասնական մեխանիզմի, որի մեջ ընթանում է լեզվաստեղծության՝ (գլոտոգենեզի) միասնական պրոցեսը, անկախ այն բանից,

Թե ավյալ մոմենտում դա, այդ պրոցեսը ընդգրկել է արդյոք ամբողջ մարդկության լեզվի միասամբը, անկախվորեն է զարծում նրա մեջ լեզուների այս կամ այն խումբը, թե պատկվորեն է փոխակերպվում ուրեմն ոչ նար տեսակի, ապա նրա տարատեսակի, թե անշարժ ընկած է անշուշտ դիակի պես՝ ապրելով իրեն ավանդ Բոզած տոտոմիկայով:

*§ 29. Սակայն, ապացուցակի հիմնական պահանջությունը կլինի ոչ թե այդ անջատվածությունը, այլ այն, որ նրա մեջ ակնարկ իսկ չի լինի էվոլյուցիոն էտապների փոխհաջորդման մեխանիզնների մասին մնում: Բայ ապացուցակի, կարելի կլինի կարծել, թե յուրաքանչյուր լեզու կամ միասին լեզուների յուրաքանչյուր խումբ ներկայացնում է նար տեսակով ձևավորված ծնունդը մեկ ուրիշ տեսակի, կարծես թե զարգացման պրոցեսն ունի տանզծարար հանգրվանակայաններ, դանազան տանզծագործական էտապներ, որոնց մեջտեղ իսկ ընդհատվածություն է: Իսկ իրատես այդ կայաններն կամ էտապները—իսկ շրջադարձային են կամ ուսուցչիոն: Նրանք պայմանավորում են հաստատուն զարձած միջավայրը և բայ անում նար ուղիները, որոնցով և տասնամյակներ հարդացվում է նար տիպի զոյացումը և զարգացումը և այդ նույն ուղիներում էլ ծնունդ է առնում տարբերվածությունը, ուզի է առնում անսովորի ծագումը թեզիսի կողքին, որը պայքարի հետևանքով տալիս է նար լուծում ուսուցչիոն անցաշարժի մեջ՝ հաջորդ հանգրվանակայանում: Տանզծագործությունը հենց շարժման մեջ է, ոչ հանգրվաններում, ինչպես որ ոչ թե նյութի ակտան, այլ նրա անընդհատ կատարվման և դինամիկայի արտցիսի մեջ: Մկզբում ոչինչ չի եղել: Հնչական լեզվի տասին համարձակորեն կարող ենք պնդել, որ սկզբում չի եղել հնչական լեզվի ոչ ոչին, ոչ տառերիս: Երբ նշվում է հնչյունական նյութը, ուզա այն, որ ձևավորվի կամ կինեմատիկ լեզվի ավանդած ունակությունների ուղիներում իսկ խարխափումով է օգտագործվում՝ սկզբում գործածություն առհասարակ աշխատում, տասնամյակներ անց է և առնչում այսպես կոչված ուղին, այսինքն ապրած—անցկացրածի փոխարեն մի հատուկ անհանգիստ նար կյանքի իդեալիզացիայի ձգտումներ կատարելու, այսպես կոչված հոգևարանության շնորհիվ, մի հատուկ կատուցվածք, հատուկ սխեմա, բնականաբար իրրև արդ պարզամաններում պարզացման արդ տասնամյակի վրա արդ հատարակայնության բարդացման—առնչում է մտածողության տարրեր սխեմաներ,

հնչյուններով այն արտահայտելու տարբեր ձևերից մեկին, այնինչ լեզվի տարբեր ոճերում, որ կիրառում է լեզուների տարբեր ընտանիքների ժառանգությունն և իր ակունքում ևիճ ոչ սովոր պարզ, ապա բնության պարզ, այն է՝ անմիջականորեն կինդանական հնչյուններին, այսպես կոչված՝ հնչեղանական լեզվի մի պարզություն: Ընդուն իր ամբողջ կազմով մարդկային կրկնակի ձևավորածն է, արտացոլումը ոչ միայն նրա մտածողության, այլև նրա հասարակական և տնտեսության արտացոլումը լեզվի ձևերի ու կառուցվածքի, ինչպես նաև նրա իմաստարանության մեջ, բայց ոչ այն պարզեցրած ձևով, ինչպես այդ պատկերացնում էր լոմոնոսովի մեզ ամենից մոտիկ կանդնած նախորդների և հետևորդների հետ:

Մենք կարծես թե ավարտեցինք այն բոլորը, ինչ ցանկանում էինք ասել լեզուների ծննդաբանության դիպրամի մասին, ավարտեցինք դասընթացի նեղածավան մասը և սկսում ենք լեզվի ուսումնքի բուն դասընթացը, որից մենք կանխելով ավելցինք ծրագրի առաջին պարագրաֆների շարադրանքը, համապատասխան այն, ինչ ծանոթացնում է հաբեթական լեզվաբանության անցանկելին և սերմիններին, այսինքն հնչյունների օրինքները, իսկապես առաջ՝ համապատասխանությունները՝ այն է՝ ազգակցական իմբոնգարուհիներն ըստ հանդերձների կամ առաջին համապատասխանությունների և դիմորոնել փոխհարաբերությունները՝ ըստ տարբեր սեռական հնչյունների համապատասխանությունների:

§ 30. Բայց այնուամենայնիվ վերադառնում եմ լեզուների ծննդաբանության դիպրամին: Իսկապես մենք ինչը նկատի ունենինք, և դրանով կանխում էինք լեզվի ուսումնքի ընդհանուր դասընթացը: Հասկացեք այն, որ ինչպես առանց դեպի լեզվի ծագումը ցուցարկելու հետաքրքրության չի կարող լինել ոչ մի լեզվաբանություն, ամեն մի լեզվի ուսումնքն էլ ենթադրվում է այս կամ այն դրական վերաբերմունքը դեպի այդ հարցը, լեզվի ծագման այս կամ այն կոնցեպցիան, և միայն այդ դեպքում հասուն խորացրած դրույթներն առանձին լեզուներով կարող են արդյունավետ լինել, և որքան ավելի ճիշտ է դրված, և հասկանալի է, որքան ավելի շատ ու լավ է լուսաբանված լեզվի ծագման հարցը, այնքան ավելի արդյունավոր ու ընդհանրացնող ավելի հանդամանալից է դառնում լեզվի ուսումնքը, նմանապես և լեզուների փոխհարաբերությունների ընդհանուր պատկե-

բացառեմ: Նրանց սոցիալական կապակցվածության մեր ամբողջ հասկացողությունը նեղացնելու չափ ճիշտ ընկալումը conditio sine qua non է, այսինքն այն պայմանը, առանց որի անհնարին է ճիշտ վերարտադրումը գնալի ամբողջի կամ տեսակի մեկ մասը, անհնարին է կանխել մոռացումը գնալի լեզվի կառուցվածքն ու սխեման, գնալի նրա բոլոր առանձնահատկությունները որպես ինքնական երևույթներ, այլ ոչ թե արտաքին կամ սխեմա:

Հենց այդ պատճառով էլ մենք խոսացինք մեր խոր համոզման լեզուների ծննդաբանական ծառը, որը արդեն հրատարակվել է „О происхождении языка“ հոդվածում: Մի շարք դատողություններով մենք ջանացինք ծանոթացնել ձեզ լեզուների այն բոլոր բարդ վերլուծություններին, որոնք պիտանականները ամբողջապես այնքան պարզ ու միանման ձևով մեկնաբանում են մինչ այն աստիճան, որ ընդունում են հասարակ նախադրյալների ծագելը և անջատում են մինչ այն աստիճան, որ ընդունում են հասուկ առարկան ընդհանրություններ՝ նրանց այսպես կոչված սոցիալական և ոչ-սոցիալական գծերով, խոսքս առած նրանց դուրդիալությունների ու տարբերացությունների անտեսա-պատմական կարգի սպրյուռում: Նրանց բարդ կենսական, կանխել վերլուծությունները կրկնց արտահայտությունը չեն դադել նաև որոշ ուղղությունների ձեր ուշադրությանն առաջարկած մեր ծննդաբանական ծառի մեջ, որ տալ էինք վերանկած հոդվածից: Մենք փորձեցինք ձևոյն կատարել լեզուների կապակցվածության դիագրամային նոր ֆիգուրա, և վարդոք դատապարտեցինք ևս մի ուրվագծվող փորձ, որ բավարարում է հարաբերական լեզուների պատկերացմանը առանձին և աշխարհի բոլոր միացած լեզուներին առանձին: Ընդհանուր առմամբ մենք կարծում ենք ձեզ ներկայացնել ինչպես լեզուների դիագրամ կատարելու համար անհրաժեշտ նյութը, բայց ոչ դիագրամը չափելու, նրա իրագործումը, որպես գործ մեխանիկական աշխատանք, ապագային թողնելով: Բայց իրագործումը հնարավոր է միայն առաջադրանքի տեխնիկական չիրագործվածության պատճառով: Այն ավելի էական դժվարություններ: Մենք չենք խոսում լեզուների գոյություն ունեցող տեսակների մեջ բոլոր հիմնական նախկացուցիչների տակավին անբավարար հարաբերական մշակության մասին, այն մասին, որ առնասական բոլորովին չուսումնասիրված է գիտության մեջ մինչև իսկ անծանոթ են շատ և շատ լեզուներ, որոնց քե-

վում և հարթմանան լեզուներ: Եթե մենք կանգնած լինենք այն տեսակետին, որը պահանջում է լուսիյան պահպանել մինչև որ ամեն ինչ ուսումնասիրված կլինի, ապա երբեք ոչինչ էլ չենք ուսումնասիրի, ու չէ որ հարկ է մի փոքր էլ օրինակ վերցնել հընդեւրոպական լեզուներից, որոնք չէին քաշվում իրենց դրույթները, որ մշակվել էին նրանց ենթական լեզուների առանձնահատկ խմբի հիման վրա, վերածել ընդհանուր լեզվաբանության դրույթների, ասենք հենց մինչև օրս էլ երևակայում են, թե իրենք օրենսդիր են առհասարակ լեզվի գիտության մեջ: Հետևաբար հարցն այն չէ, հնարավոր է արդյոք լեզուների վերհատարկության սրևէ իրոք կենսունակ սահմանումը ձեռնպահանական ծառի կամ այլ պիտղրամի մեջ: Մեր անցյալ դասախոսության համապատասխան մասը մենք ամփոփենք հետևյալ դրույթով. «լեզուն իր ամբողջ կազմով մարդկային կոլեկտիվի սեփականն է, արտացոլում է ոչ միայն նրա մտածողության, այլև նրա հոգեբանության առանձնահատկությունը լեզվի տեխնիկայի և կառուցվածքի, ինչպես նաև նրա իմաստաբանության մեջ»:

Հետևաբար լեզուն ինքնին գոյություն չունի, նրա ամբողջ կազմը արտացոլումն է կամ, ավելի կոնկրետ ասենք, նույնն է,— այսպես են զանազան տեղերի և զանազան էտնոսների բոլոր լեզուները, և, ինարկե, նրանց վերհատարկությունները չեն կարող ներկայացնել որևէ այլ բան, բայց եթե վերացականության, և դրանք պատկերացնել էլ չի կարելի այլ, բայց եթե սահմանի դիտողում: Լեզվական երևույթները կենսունակ են՝ միայն իրենց օրգանական կապակցվածության նյութական կուլտուրայի պատմության և հոգեբանության հետ: Այդ իսկ պատճառով, որպեսզի առանձնացնենք կոնկրետ պատկերացում լեզուների մասին և նրանց վերհատարկությունների մասին որպես կենսական երևույթների և ոչ թե աբստրակցիաների, որպեսզի յուրաքանչյուր լեզվի առանձնահատկությունների իսկական ծագումնաբանական վերլուծության ժամանակ պետք անպայման, իսկական ճյանքի շունչը, առեղծվածության համ մարդկային կոլեկտիվ աշխատանքային արտադրության շունչը, անհրաժեշտ է, որ ընդհանուր ճիշտ պատկերացում ունենանք այն մասին, թե լեզուն ինչի օրգանական նամանքն է՝ վերցրած անմիջականորեն, թե միջնորդաբար՝ հոգեբանական միջոցով, ունենանք հատկապես ճիշտ պատկերացում նյութական կուլտուրայի պատմության մասին: Այլ կերպ ասած

բոլոր ամբաստանյալների հանդեպ՝ լինելով նրա ծագման և էվոլյուցիայի կիրառով տիպերի վոխհարաբերության ուսմունքի հարեւթանական կառուցվածքն ու պրակտիկ չափով վերացականության հետեւանքով, նա կիսով սարսափելի վերացական ձևով տեղի ունեցող պրոցեսի մասին, սոսկ հաշվի առնելու և ըմբռնելու և այն փաստի ծննդաբանական նշանակությունը, թե յուրաքանչյուրը ինչպես են ենթարկված կամ բաշխված ամբողջ աշխարհում: Մինչդեռ հիմնական հարց է նաև լեզվագիտի համար թե արտիզ է ծնունդ առել և ինչպես է սարսափելի մարդկության կյանքում, սկսենից սոսկ նյութական կուլտուրայի պատմությունը:

Իսկ ինչ է սուտ մեր ինքը նյութական կուլտուրայի պատմությունը մեր օրերում կամ հնագիտությունը:

§ 31. Սեռ մի հնագիտական տեսակետ 1925 թվի ձևակերպմամբ:

«Հնագիտությունը ներկայումս կարող է հավատալ ի սկզբան դոյություն ունեցող ազգակցությունը ամբողջ Միջերկրածովքում՝ Բալեարներից սկսած Բալկանից, Հունաստանից վրայով ընդհուպ մինչև Փոքր Ասիայի ափերը և Բուսատանի ու Կովկասի հարավը: Եվ հենց բանն այնպես էր այդ ազգակցությունը ծագել է Արևմուտքից դեպի Արևելք ընթացող գաղթականությունից: Բալեարներում և Իբերիայում սոսկ գտնում արձանագրել էր ապշեցուցիչ զորեղություն արվեստի բնագավառում, երբ Հունաստանում և նրա կղզիներում սկսեց դեռ մեռած էր: Այդ ժայռաս վայրերում կուսական անուրանալի ժամանակ հետացրած էր պահում մարդկային քնարկելությունը:

«Միջին և հարավային Հունաստանում (Արքենքում, Տիրինթում և Սպարտայում), ինչպես և կղզիներում չկա դեռ նաև մոտիվ... Բայց գտնում մարդը առաջին անգամ երևում է թեներկայում և ընդհուպ մինչև Օրքոմենոսը և հատկապես ներկած կերամիկայի մի շատավիղով, որպիսի կերամիկան այն ժամանակ տիրապետում էր ամբողջ առևտրի-դանուբյան ռայոնում՝ Բուլղարիայում, Ռումինիայում և Բուսատանի հարավում:

«Պալեոլիթիկ և նեոլիթիկ շերտերի այդպիսի բացակայությունը տեղ-տեղ կարելի է նշել համանապես Միջերկրածովքի արևմուտքում՝ Բալեարյան կղզիներում, Սարդինիայում և Կորսիկայում:

«Սակայն և այնպես Արևմտյան Եվրոպայի պալեոլիթիկ

կուլտուրան իր համար ճանապարհ բացից (hat sich fortgepflanzt) *դեպի Արևելք, որ ուժգին է Իտալիայում և Սիցիլիայում։ Այնուհետև նա ընդգծել է աֆրիկյան ափերի նիկատուիթյամբ, որոնք Ալժիրն ու Թունիսը ճոխապես հավաստում են* (belegen) *այդ։ Եղիպտոսից Գ. Շվայնֆուրտը* (G. Schweinfurth) *հանձնել է մեզ մեծ քանակությամբ սքանչելի կայծաքարե գործիքներ* (Feuersteinwerkzeuge)*։ Սիրիայում վերջին արտերկրի ժամանակ Յոս. Բայերը* (Jos. Bayer) *հավաքել է զգալի քանակությամբ այդ նույն կուլտուրայի ընձյուղներ* (Ausläufer) *և դիտել է, որ արևմտա-եվրոպական ձևերը այնտեղ ակնհայտորեն պատկանում են ավելի ուշ ժամանակներին։ Բայց և բացել է էպոխայի հետագա ժամանակաշրջաններում՝ նույն ձևով միանգամայն պարզ է զարգացումն Արևմուտքից դեպի Արևելք»։*

Այս բոլորն ասում է գերմանական հայտնի հնագետ Կարլ Շուխարդտը (C. Schuchardt)*։ Վկայակոչելով Հերոդոտի ցուցմունքը այն մասին, որ սկյութներն ապրակից են էտրուսկներին (1-ին, 94) և լեզուները նույնական են եղիպտացիներին (2-րդ, 104) և բացատրելով ու հիմնավորելով նրա պնդումները, առաջինն ի-րաբերյալ այն, որ էտրուսկները Իտալիա գաղթած սկյութներն են, իսկ երկրորդի վերաբերյալ այն, որ Բլասուման սովորույթը և չուլհակային գործի տեխնիկան նույնականությունն են՝ Կարլ Շուխարդտը „Die Etrusker als altitalisches Volk“ հոդվածում գրում է. «Նման զուգադիպություններում հին ազգակցության մասնակցությամբ մեզ համար, բնականաբար, շատ ուժեղ է, բայց ինչպես բացատրել այդ, այդ առթիվ նեղ կացության մեր պատմաբանության ասկ կան այնպիսի հեռանկարներ* (Einblicke) *հին և նախնադարյան* (uralte) *կապերի նկատմամբ, որոնք Հերոդոտը դուշակել իսկ չէր կարող», առանց՝ իրազում էլ չէր կարող տեսնել* (sich nicht träumen lassen konnte)»[1]։

Մենք շատ լավ գիտենք, որ մարդկային կուլտուրայի սկզբնավորման վայրի վերաբերյալ դատաստան անելն և այլ կարծիքներ։ Շուխարդտի կարծիքը մենք բերեցինք որպես լոկ հետազոտման և մարդկության լեզուներում մեր կատարած հնէաբանական պրպտումներին համընկնող կարծիք։ Կարլ Շուխարդտը սկզբնական կուլտուրան վերագրում է հատկապես Եվրոպայի

---

[1] Prähistorische Zeitschrift, 1925, հմ. XVI, էջ 109։

նախահնդեվրոպական, այսինքն նախապրոմեթեիդյան բնակչության և էտրուսկներին ոչ միայն նույնացնում է պելասգների հետ, այլև նրանց ընդունում է արևմտյան Եվրոպայի բնիկները, բայց բնավ երբեք նեոլոգիզմներ։ Այդ բոլորը մենք պարտ ենք նշել, հայտնի է և մամուլում՝ հարեթական լեզվագիտության ոլյայների հիման վրա։[1]

Բայց այժմ Արևմտյան Եվրոպայում լուսաբայի ծագելու և նրա գնալի արևելք շարժվելու վերաբերյալ կան այլ, նոր հնաբանություններ, որոնք արդյունք են վերջին ամիսների դիտումների։ Դապը ակնհայտ է, նա հետազոտ-արևելյան ժողովուրդների և արևմտյան Եվրոպայի բնակչության նյութական լուսաբայի տերմինների վերաբերյալ եղած ամեն մի վեճից դուրս է։ Առաջադրված է անհերքելի մի հարց. արևելքում, ինչ արևմուտքում է ծագում մարդկության լուսաբան։ Գանի դեռ լեզվաբանությունը չէր ազատվել լեզուների ալյուտասյական աչքակալից, հարցը կարող էր մնկնաբանվել բազմազան կերպով և ոտանավոր տարբեր լուծում, չլսելով և այն, որ լուսաբաններն ունեցել են ծագման տարբեր կենտրոններ։ Բայց հարեթաբանության տեսակետից այդ հնարավորությունները մերժվելին որպես ֆանտազիաներ այն մոմենտից, երբ ուրվագծվեց և օրեցօր ավելի ու ավելի պարզ է դառնում և ճշդրտվում այն դրույթը, որ պրոմեթեիդյան («հնդեվրոպական») լեզուները հանդիսանում են հետագա զարգացումը պրոմեթեիդներին նախորդած էպոխաների Եվրոպայի լեզուների, հարեթական լեզուների, որ ընդհանրապես այսպես կոչված լեզուների ընտանիքները, որոնք, թվում էր, թե իրենց ծագումով ոսոսյարար տարբեր են, ներկայացնում են տարբեր սխեմաներ, որոնք համապատասխանում են տնտեսության և հասարակայնության տարբեր սխեմաների, և մեկ լուսաբան մյուսին փոխարինելու պրոցեսում լեզուների մեկ սխեման փոխարկվել է մյուս սխեմայի։ Պարզ բան է, որ այդպիսի էվոլուտիվ պրոցեսը չէր կարող տեղի ունենալ մեկ ֆիզիքական կարգի պայմաններում. պահանջվում էին հասարակայնության պայմաններ, դեռ ավելին,— նյութի կուտակումը և մեկը մյուսի հետ ծագումաբանորեն կապված կուլտուրաների փոխհաջորդում, այսինքն այնտեղ, որտեղ սկզբ-

---

[1] К вопросу о происхождении племенных названий „этруски" и „пеласги", ЗВО, հտ. XXV, էջ 301—336, տ. նաև Классифицированный перечень печатных работ по яфетидологии, 2-րդ հրատ. էջ 27։

վել էր այդ մասսայական էվոլուտիվ ասեղծագործությունը, մինչ անհատական պետք է լիներ ոչ միայն նյութական կուլտուրայի հուշարձանների հնության, այլ և նրանց վոխհաջորդման, միմյանց հետ օրգանական կապ ունեցող վոխհաջորդությունների մի շղթայի՝ մեկ պետության մյուսին վոխանցելության: Որքան էլ հին է Չինաստանը, սակայն նրա լուրջ պետությունը վկայում է, հարյուրավոր պետությունների ավյալ շղթայի, տարբեր ժամանակաշրջանների հնության, բայց ոչ վոխհաջորդության: Համեմատում տեղական լեզուները, չնայած լրջից տրանսկիության, տանս փաստացել են լրջից զարգացման մեջ՝ կուտակման բազայի և տպերի վոխհաջորդման բացակայության, մասսայից այդ ավյալները կարված լինելու հետևանքով,— մասսա, որի մեջ այդ լեզուները հասել են զարգացման այն ստանձանին, որ մենք նկատում ենք. տանք այդ ընդունում են և՛ ամերիկանները, որոնք ընդունում են, որ պրանք՝ ամերիկյան լեզուները ներքնել են Ասիայից գաղթականները: Նույնն է և՛ մեջին ու հարավային Աֆրիկայի այսպես կոչված նախնադարյան լեզուների պրոբլեմը: Որքան էլ որ առնակրիտ հին է և զարգացած (այն պրոմեթևիդյան է, այսինքն «հնդեվրոպական»), այն պահի է սկզբնական ձագումարանական կապակցությունների յուր իսկ երկրի լեզուների հետ, այսինքն՝ հնդիաստանում այն սինհայա կերպով նկատի է: Ի դեպ առնակրի, որ վերլուծության աշխատանքն առաջ Քուլ է գրանվում և հնդիաստանի այսպես կոչված նախապատմական լեզուների հետ նրա հնդնադարյան խոշոր կրված լինելու մասին:

Նյութական կուլտուրայի պատմությունից անկախ, բայց զուգահեռաբար նրա ճյուղավորումներին՝ նրանց պատմական ուժեղացմանն ու ճշգրտմանը զուգընթաց, հարեվանական լեզվափոխությունը, հավատարիմ մնալով իր այն հիմնական գրությանը, որ նոր տեսակները ձագում են հների մասսայական խոշորացումից և մի կարգ փոփոխների էվոլուցիոն կապից մյուսների հետ՝ որպես արդյունք մի աշխատանքի, տեղ ունեցած ակնհայտորեն մեկ վայրում, նյութի տասնվեցերորդ կուտակման և երկարատև զարգացման պայմաններում, որի գոյությունը վկայում են փաստերը, չի կարող ենթադրել մարդկության հնչական լեզվի և, հետևաբար, նաև կուլտուրայի հայրենիքը մի այլ տեղում, քան Եվրոպան է, հատկապես արևմտյան Եվրոպան, ավելի ճշգրիտ՝ Միջերկրածովը և նրա շրջապատը:

§§ 32—33. Ի՞նչ է կուլտուրան: Եվ կարող է արդյոք նախնապարյան կուլտուրան, թեկուզ և իր սաղմնավորման մոմենտներում լինել պատճառկին: Արդյոք պատճառկին նախնապատրաստությունը և կուլտուրան չեն բացառում միմյանց, ինչպես պատճառկին և մոդիկային կյանքը: Սրանք հարցեր են, որոնց պարզ պատասխան չտալով՝ մենք ոչ մի քայլ չենք կարող անել լեզվի, մարդաբանության առաջին լեզվի՝ կինեմատիկ լեզվի՝ աղբյուրները պարզելու գործում: Ընդհանրապես լեզվի վերաբերյալ մեզ արդեն հայտնի է, որ այն ծագել է աշխատանքային պրոցեսի ուժեղացման և նրա ձևերի կատարելագործման հետևանքով. հնդհանրապես լեզուն ծագել է այն բանից հետո, երբ մարդը հնարել է արտադրության արհեստական գործիք և լայն չափով օգտագործել է այդ գյուտի ընձեռած բոլոր օգուտները:

Համաեվրոպական 'կուլտուրա' տերմինը ծագում է լատիներեն col-o բայից, որն ունի երկու՝ թվում է թե միմյանցից անկախ, իմաստ՝ 'հող մշակել' և 'պաշտել', իսկապես ասած՝ 'պաշտել աստծուն' (Յկոբսոն), և այդ պատճառով մեկ կողմից Յկոբսոնը cultus տերմինը դրած է ածում 'աստվածապաշտության', 'ժամատարության' իմաստով՝ երբ տակա է նրա կարծիս թե հիմնական կամ սկզբնական նշանակությունը՝ 'հերկումը', 'մշակումը', 'հողի մշակումը', 'հոգատարությունը', մյուս կողմից—col-o բայի բերած իմաստների շարքում կա (օրինակ Օվիդիոս բանաստեղծի մոտ) և 'ապրել', 'հաղթահարել' իմաստը:

Այս տերմինի հարցում,—մի տերմին, որ Եվրոպայի պատմության նորագույն էպոխաներում ստացել է այժմ նրա հետ կապված սովորական իմաստը, նրա հնէաբանության հետևելով՝ մենք կանգնում ենք հետևյալ այդ նույն, մինչև օրս էլ թվում էր թե գժվար լուծելի, խնդրի առաջ—ինչն է մարդու գիտակցության մեջ ավելի հին՝ 'ձեռքը', թե 'երկինքը', resp. 'աստված':

Ոչ թե իրականության մեջ, այլ մարդու աշխարհայացքի մեջ ինչ ժամանակագրական տեղ է գրավում 'ձեռք'ը՝ համեմատած 'երկնքի', resp. աստծու հետ: Հարցը դրվում է այսպես: Այդպես էինք դնում հարցը և մենք՝ ի խախտում մատսալեն-էնգելսյան տեսության հիմնական դրույթի ըստ հարեթական տեսության, հատկապես այն էվոլուցիայի, որ տեղի է ունենում գիտելիքի պրոցեսում, որի ժամանակ պարզ երևույթներին, ինչպես նաև պարզերից բազադրվածներին նախորդում են դիֆուզ երևույթներ:

Վհճի նմանակա չէ, որ մեծ մասնագետ մեր մեջ հարաբերությունը հյուսվում է առավածպաշտության հետ առածուն պաշտոն մատույցում հետ, որա պետու հիմք չկա հակադրելու մի երևույթը՝ հարաբերությունը, մյուսին՝ առավածպաշտությանը, քանի որ ինքը հոգի միավորությունը, հարաբերական գործի ընդհ մասերը պաշտամունքային առարկաներ են մարդկության առածության մեջ՝ նրա պարզացման սկզբնական առաջխաղում:

Բայց այստեղ կա և մեկ ուրիշ հանգամանք, որ բացատրվում է լեզվի հնէաբանությամբ և այդ չափով նպաստում է ավելի ճիշտ ըմբռնելու ձևերի միճը ընդհանրի, այսինքն՝ ժամանակագրական առաջնության հարցը: Հարկավ միճը նմանակա չէ, որ ձևերն իր աշխատանքով նախորդել է առածու, նրա անհատակերպական կերպարի պատկերացման ծագումը մարդու առածության մեջ, բայց երևույթի փաստական կամ նյութական առաջնությունը չի վճռում նրա հոգևարական պետակցման առաջնությունը, որը սակայն, վճռական հանգամանք է լեզվական կարգի երևույթների ժամանակագրական հետևողականության հարցում: Տվյալության մեջ գոնվող մարդկությունը, մարդկությունը, որ գոնվում էր առկավին նրան անհատ բնության ուժերի իշխանության ներքո և կառավարվում էր նրանց կողմից, այլ ոչ թե կառավարում էր նրանց, ընդունակ չէր այնպես պնահատելու բանով ձևերի նշանակությունը, ինչպես այդ անում ենք մենք հիմա, ընդունակ չէր պետակցելու, որ 'ձևերը'—մեր ամբողջ կուլտուրայի առեղծողն էր և 'ձևերի' միջոցով է մարդը, մարդկությունը նրա պարիչը, և ուրիշ ոչ ոք, ուրիշ ոչինչ:

Եվ պետակցումը առեղծվում էր ոչ թե բնապատմականորեն փիլիսական միջավայրում առարկայի գոնվելու կամ փաստով, այլ իր մասածողությունը և նրա տեխնիկական միջոցները,—որոնք առնվում էին ոչ թե բնությունից, այլ արտադրությունից,—միավելու պրոցեսում: Այդ կամ պատճառով, օրինակ, 'ծնել' բայի հիմքի մեջ հնէաբանությունը բացահայտում է ոչ թե իրերի բնության հարցումը, այլ երևույթի ֆունկցիան և այդ չափով արտադրության առարկաների, 'ձևաք' բառի և նրանից ծագեցած 'անել', 'արտադրել', 'ձևաք բերել' և այլն բայերի նառավածքը: Ինքը nātūra բառը, որ լատիներեն բառ է, իր արմատով և հնագիտական նշանակությամբ բնավ չի նշում բնականորեն, ինքնաբերաբար տեղի ունեցած ծագում, այլ շինվածություն կամ առեղծ-

վածուքյան, —ճիշտ այնպես, ինչպես cul-tūra բառը Natura-ն կարծես թե ծագում է nascor'-ից՝ 'ծնում' ից, ģnātus «ծնված», բայց ինչպես վրայնբննում ասա 'ծնող'ը ծագմամբ հանդում է ձևոք անվան, ասս (բառ վինջային իմաստի 'ձևոք+կին+ջուբ'), լրիվ ձևով A (առյան) Ասսr տարբը, այսպես էլ nascor «ծնվել»-ը, նույն ինքն է և արտադրել, իր ծագումով առնչվում է խաչաձևված երկտարը näs-c-[or] ‖ nā-tūra, այն է՝ DA, այսինքն՝ ոչ-առյան բառին, ընդհանուր D (ոչյան) տարբը na, նույնպես ինչպես և A (առյան) տարբը tūr, resp. ţur ‖ sk-or, համատարած նշանակում են 'ձևոք' (բառ վինջային իմաստի դարձյալ ձևոք+կին+ջուբ)։ Այս կարգին է պատկանում և լատ. nanc+ı+sc—or, ‚առնել', 'ձևոք բերել', նույնպես 'ձևոքից' (nanc—~—*nas) կամ, եթե nāscor, nātus-ի սկզբի n հնչյունը համարենք gn-ի վերապրուկ, այսինքն՝ nātus-ը նույնականացնենք՝ ինչպես հնդեվրոպարանները են անում այդ, gnātuś-ին (a—g+nā—t—us, co—g+nā—t—us), մեր ասչև ունենք երեք տարբի խաչավորում՝ C (g←gn)+D(na→*nah—~—nas)+A(tur)։

Հետևաբար, բառ էության cul—tūra-ն և nā—tūra-ն հնամենապարում նույնիմաստ բառեր են։ Հարկավ ընության անուսումնասիրությունը նոր չէ, որ առեղծվող նյութական աշխարհն սկսեց անվանվել ձևոք, այլ առաջ անվանված «ձևոք»-ի արտադրանքի անունով սկսեց անվանվել ընությունը։ Եվ եթե հիմա նաև լատինական լեզվի պատմականորեն վկայարանված հուշարձանների ժամանակագրական շերտերից վկայարանված հուշարձանների ժամանակագրական շերտերից մի քանիսի մեջ nātūra տերմինի տակ հասկացվում է մի բնչ-որ բնական բան, որպես հակադրություն արհեստական կերտվածք cultura տերմինի բովանդակությանը, ապա նախ՝ տերմինների այդպիսի դանազանությունը նշանակում է նաև տարբերության հասարակայնությամբ առած անտեսության զարգացման հետևանքն էապես, հետևապես հասարակական աշխարհայացքի, հետևապես մտածողության և առաջ հիշատակված երկու նույնիմաստ տերմիններից մեկի համապատասխանորեն օգտագործման՝ մարդկության առեղծագործությունից անկախ նյութական աշխարհն անվանելու համար։ Երկրորդ, մարդկության զարգացման ամենավին ավելի վաղ էապներում էլ ձևոքով առեղծած նյութական կուլտուրան և բնական նյութական աշխարհը դանազանվում էին, բայց վերջինս դանազանվում էր առաջինից ոչ թե իրրև ինքնածին անկախ արարած, ինչպես մենք այդ կյանկանայինք պատկերացնել, այլ համաձայն այն

250—8

էպոխաների հասարակայնության կոմպիկան պատկերացումներին՝ իբրև անխմանալի ուժի կերտած, այսինքն՝ գործյալ իբրև ձևերի արտադրություն, բայց այն ժամանակ նրանց համար, իհարկե, խորհրդավոր այն էակի ձևերի, որ ծագում էր նրանց երևակայության մեջ և ինչպես որ նրանք էին պատկերացնում, անձնավորված այն անխմանալի ուժը, հետագայում երկինքը, աստվածությունը և այլն, սակայն միշտ սեմվալին՝ ձևերին պատկից: Եվ այդ դեպքում ծագում է ոչ թե մեկ, այլ մի ամբողջ դույզ լեզվաբանական հարց. 1) Պատահական բան է արդյոք, որ երկու, սկզբնապես նույնիմաստ բառերից cultūra և nāturā հատկապես վերջինս էր ընտրվել անվանելու համար բնությունը, որն ըստ այն էպոխայի պատկերացումների, երկնային ձևերի ստեղծածն էր. 2) Եթե իսկապես բնությունը և նյութական կուլտուրան, որոնք հավասարապես ընկալվում էին որպես ստեղծված, ձևերով ստեղծված բաներ, համապատասխանորեն կրում էին ձևերից ծագած անուններ, հապա ինչու այդքան արհամարհ այդ լատինական տերմիններից և ոչ մեկը ընդհանուր ոչինչ չունի թե հոմաեցիներեն, թե բոլոր ռոմանական ժողովուրդների մոտ ձևեր նշանակող սովորական լատինական բառի, այն է՝ man-us-ի հետ: Պատասխանն տալն այնքան էլ դժվար չէ, ինչպես կարող է թվալ առաջին անգամից, այնքան էլ դժվար չէ գոնե նկատելը, եթե ունա է հնէաբանական հոլովոնը, որը հարեթական տեսությունը կապում է նյութական կուլտուրայի պատմության հետ: Նախ և առաջ manus բառին, իսկապես ասած՝ նրա հիմքին, մենք չենք կարող վերաբերվել որպես լեզվաստեղծական այն ընդհանուր պրոցեսից անջատվող մի հիմքի, որի մեջ ձևերը, նրա հետ կապված գործողության (անել, արտադրել, ստեղծել) միջոցով փոխադրվում էր բնության անվան մեջ, որովհետև նախ՝ սուլական խմբի man-ը նրա շչական խմբի տարատեսակում, հետևաբար շրթնայինի ձայնավորումով, այն էլ m/b բարձրացմամբ տալիս է bon↔bun բառը, որը լավ ծանոթ է և բնության իմաստով հայերեն bun «բնական», հայերեն bən-u-ðiwn «բնություն, բնավորություն», վրաց. bun-e-ba 'բնություն', մի բառ, որը սովորաբար ընդունվում է իբրև իրանական այն պատճառով, որ նա այդ և այլ ազգակից նշանակություններով մտել է իրանական լեզուների՝ պարսկերենի և ուրիշների մեջ որպես հարեթական սեմական լեզուներից մասցած փոխառություն: Հարեթական լեզուներում *bund (—*bur) հնա-

ախպարի ավելի լրիվ վերապրուկը երևան է գալիս և՛ *φund fund տարատեսակում, որը պահպանել է լատիններենը՝ fund-us ‘դետին, հիմք’ ձևով, վրացերենը՝ φud̆-e ‘հիմք, արմատ, դետին’ ձևով, երկու լեզուներում էլ բնություն—առավածության, հող—առավածության որպես ամեն ինչի հենարանի, հիմքի կամ արմատի, հող-դետնի հետնադուն կոսմիկական պատկերացման կարդով, և այդ նշանակությամբ bun բառն առկա է նաև հայերի մոտ, ինչպես և օսերի, էլ չենք խոսում պարսկերենի՝ վեհլևիի և մյուսների մասին, բայց այդ նույն բառը լայն շրջանային ձայնավորմամբ bon օսերի մոտ նշանակում է նամանավանդ ուժ, հնարավորություն, այսինքն՝ ըստ լեզվի հնէաբանության նույնը, ինչ որ լատ. man-us-ը, այսինքն ձեռքը: Երկրորդ՝ չէական համարն երկրորդ առարատեսակը, որ պահպանել է և վրացերենը φud̆-e (լատիններենում fund-us) ձևով, ‘հիմք’ և այլ իմաստով, ստորին աստիճանի վրա այդ նույն շրջնայինով *fuz-e ձևով, ներկայացնում է հիմքը հունարեն անբմին φwz+ | —s, անո. φwz+ +e-os-ի, այսինքն φwz-e↘φud̆-e դարձյալ բնություն իմաստով: Հետևաբար չի կարելի ասել, թե իրը B տարրը, որն իր հիմքով man-us ‘ձեռք’ բառն է, չի օգտագործվել բնություն և արդեն բնությունից առաջացած ածանցված բառերի իմաստով. այդպես նշանակությամբ այն պահպանվել է Կոլկատում, Հայաստանում և Իրանում (bun), այդ նույն նշանակությամբ այն պահպանվել է Միջերկրածովքում հույների մոտ (φwz+i-s), և միայն Իտալիայում այն այդպիսի իսր արմատները չունի, դրծածվելով առօրյա բառի դերով՝ բացառապես «ձեռք» իմաստով: Իսկ ինչ վերաբերում է այն ուշադրությանը, որ ցույց է տրվել nātūra տերմինին ‘բնություն’ իմաստով այն դերազատելով cultura բառից, որոնք միմյանցից տարբերվում են միայն հիմքով կամ առաջին տարրով—D (առշական) տարրով natura-ի մեջ և A (սալյան) տարրով cultūra-ի մեջ, ապա ակնհայտ D տարրն Ապենինյան Թերակղզում, այսինքն Իտալիայում ներկայացնում է նամավածք մի ավելի հին հասարակայնության, որն էթնիկապես կապված է էտրուսկների հետ մի այնքան հին տերմինով, ինչպիսին է հին աշխարհամասի անուն Ew-rō-pa-ն, որ նաև հունական կին աստվածության անուն է, քանի որ rō հիմքը, որ պահվում է Ew-rō -pa-ի կազմի մեջ, լուկ տարատեսակն է այն հիմքի, որ կա et--rus-k-ի մեջ, և թեև A տարրը այդ նույն տերքիտորիայում դի-

ցուք թե և հետևապես երևույթ է, բայց այն իր հիմքով հույների և հռոմայեցիների համար, որոնք պրոմեթևիոներ են («Ընդելուզումներ»), օրգանապես կապված է այնպիսի նախապատմական սեզանովանական սերմիններին հետ, ինչպիսիք Հունաստանում Թե-ատ-իան (*Թէ-տատ-իան) և Հունաստանից դեպի արևմուտք՝ Ի-տատ-իան ու Իտալիայի իսկ սերխոտրեցում հնագույն պաշտամունքային սերմիններից մեկը, այն է՝ Աֆրոդիտեի էտրուսական անունը—Tur-an, իսկ միջերկրածովյան աշխարհի սահմաններից դուրս՝ արևելքում հետքը Թողած՝ հույների առասպելական արշավանքների մեջ ընդգեմ կովկասյան մի խոզուվրի՝ կոլ-խ-երի կամ kol+o—ջ-ների, իսկ վերջիններիս կապակցությամբ, ինչպես պարզվում է հարեթական լեզուների համեմատական քերականությամբ, «սկալ-ի-օա-ների», որոնք հույներին հայտնի դարձան ավելի ուշ մի այլ անունով՝ «սկյութներ» (skw-θa):

Իսկ եթե այդ անզանվանական և առասպելական ըմբռնումը հետաքրքրությունը քաշվենք բուն միջերկրածովյան աշխարհի ժամանակների խորքը և կանդնենք կարծես թե ավելի ամուր հողի վրա, այն է սերխոտրիալ սահմաններ ունեցող բնակեցված երկրների հողի վրա և պաշտամունքային ու հատուկ անունների նշանակությունից երես դարձնենք հատարակ նշանակության կողմը և D—nā→na տարրի ու A—kul տարրի, այն է՝ ձեռքի նշանակության (ձեռքի վինջային նշանակության և այլն) կողմը, ապա այստեղ ևս մեր առջև կբացվեն ոչ պակաս ըմբռնելության հետաքրքրական, որոնք վատնդավոր են մարդկության կողմից մոռացված իր անցյալ կյանքի հարցերում թույլ նկատելը ունեցողների համար, այն անցյալ կյանքի, որը դիտնականներն էլ պատմական էպոխաների նատակյացության գծից դուրս են նետում գեպի նախապատմություն: Բանն այն է, որ na, ընդհանրապես D տարրը ձեռք իմաստով պահպանել են սևծովյան ժողովուրդների հարեթական արխաները՝ a-na-pə ու մեկ էլ ֆիններն ու սլավոններըը, վերջիններս „рука“ (ձեռք) բառի մեջ, իսկ kol↔kul ձեռք իմաստով ճշտությամբ, այդ նույն շրջանային ձայնավորումով, պահպանել են արևելյան թյուրքերը չապաթայան և տարանշինյան բարբառներում kol տարատեսակում և չուվաշները ġol↔ ġul տարատեսակում, կովկասյան հարեթական ուսխացիների մոտ qul, իսկ „a“ և „e“ ձայնավորումով, բացի

Ղոլկաակ հարեթականներից ու թյուրքերից, նաև հայերը, հույները (ǧeyr↔ǧer') և բառկերը։

Այնպես է դուրս գալիս, որ այն 'ձեռքը', որը երեք չի փոխել մինչերկրածովյան կուլտուրական աշխարհի կուսական խոպանը, սպա պրել է հողագործական արդեն մեսոպոտամիական էպոխաների հիմքը մարդկության կյանքում, նեոլիտյից հետո պտնվող աբևելքում նեոլիտյուսինչն է նրա բնիկ բնակչության, որտեղից արդեն; ինչպես վկայում է պատմությունը, այդ բնակչության՝ թյուրքական բնակչության (խոսքը թյուրքերի մասին է) մասերը մեյն հետապայում են երևում Եվրոպայում պաղեթականական շարժումների, ներգաղթերի ուղեկցությամբ քրիստոնեական թվականության 4-րդ դարից ոչ շուտ։[1]

Պատմական կուլտուրան երբև նախադրյալներ ունի աշխատանքային կյանքը և աշխատանքային կյանքի պատուղների կուտակումը։

Հասկանալի է, որ հնչական լեզվի ծագման մոմենտում և նրան նախորդող էպոխաներում ոչ մի նախնադարեականության մասին խոսք անգամ չի կարող լինել։

Իսկ կլինեոլիկ այսպես կոչված գծային կամ ձեռք լեզուն։ Եղե՞լ է արդյոք կլինեոլիկ լեզուն բնության պարզև։ Թե՞ նա ևս մարդկության աշխատանքային կյանքի ձեռք բերածն է։ Հնչունային լեզվի հետ համեմատած՝ կլինեոլիկ լեզուն անտարակույս ավելի բնական է, կլինեոլիկ լեզվի արտադրության հիմնական գործիք ձեռքը ավելի անմիջական կամ ակնառու կապ ունի մտածողության կենտրոնի հետ, ավելի անմիջական ֆիզիքական կապ։ Կլինեոլիկ լեզվի մի զգալի մասը նրա պարզության սկզբնական աստիճանում կարող էր ծագել ինքնաբերաբար, աֆեկտի ազդեցության ժամանակ ձեռքերի, դեմքի և պատճառը և նրանց կապը ընկալելու ընդունակության, առանց մտածելու կարիքի, ինքնին, որպես մարմնի ֆիզիքական գործունեության մի ակտ, մարմնի, որ դարձել է շարժման և տեղից տեղ փոխադրվելու ընդունակություն ունեցող մարդկային կերպարի կրողը։ Բայց այն ժամանակ այդ մարմինը, այդ ֆիզիկապես մարդանման մարմինը բնավ էլ մարդկային չէր, այն ժամանակ դեռ չկար մարդկություն, ոչ էլ իսկական մարդկայնության նշան. ընդհա-

---

1 Այս մասին ավելի մանրամասն՝ „Расселение народов и языков и вопрос о прародине турецкого языка" աշխատության մեջ (տպված է „Под знаменом Марксизма" ժուռնալում). [տպված է 1927 թ. № 6-ում]։

կառակը, ձեռքի մինչնույն գործողության կամ փոքրաթիվ նման գործողությունների մշտական թեկուզ և ինքնաբերաբար կատարվող կրկնությունն էր, որ նպաստում էր տեխնիկական գործողությանը և մտածողության ամրապնդմանը որոշ ունակությունների կուտակման միջոցով, որոնք աստիճանաբար նախնադարյան տնտեսության արտադրության կապակցությամբ դառնում էին պատճառ ու հետևանքի պատկերացումն ստեղծող, նրբմտավորվող սկզբունք, պատճառականության պատկերացման արտահայտիչ: Այդ կրկնվող ռեֆլեքսանները, մարդկային մարմնի և նրա տնտեսա-հասարակական աշխատանքի կուտակած ունակությունները ի մի գումարվելով, միմյանց հետ կապակցվելով, ֆիզիկան հասարակական ստեղծագործ մոմենտի հետ կապակցելով ստեղծում էին նախնադարյան մարդկության հատուկ հոգեբանությունը, մի հոգեբանություն, որ տարբեր էր կինդանական նախանիցս: Կինեստիկ լեզվի երկարատև տիրապետությունը, որ տևել է շատ տասնյակ, եթե ոչ հարյուր հազարավոր տարիներ, հենց ինքն է, որ հանդիսացել է մտքերի ստեղծման և նրանց աշխատանքի ամրապնդման արդյունք, ընդ որում եթե տեխնիկապես այսօր գործել է ձեռքը, իդեալոգիապես ամեն ինչ կախված է եղել հասարակայնությունից, հետևաբար, վերջին հաշվով տնտեսակարգից, արդեն մոտծված կամ պլանային տնտեսակարգից, որը կենսագործվում էր թևպետ և առանց արտադրության արհեստական գործիքի, բայց շրջապատող ֆիզիկական միջավայրի արտադրական բնական առարկաների արհեստական օգտագործմամբ: Հետևաբար, մինչև իսկ կինեստիկ լեզուն ենթադրվում է մի ինչ-որ աշխատանքային պրոցես, իրրև իր զարգացման նախադրյալ: Եվ կինեստիկ լեզվի հետ իր հերթին զարգանում էր հանրային աշխարհայացքը, չբացառելով և պաշտամունքայինը կամ կախարդանքը, չբացառելով խորհրդավոր ուժի պատկերացումը և այդ ուժի հետ շփվելու, նրան սիրաշահելու և նրան մեծարելու պահանջմունքը: Սակայն, հնչական լեզվի բացակայության դեպքում անխմանալի ուժի նկատմամբ նախնադարյան մարդկության վերաբերմունքի բոլոր դրսևորումները՝ կատարված ոչ թե հաճույքի կամ ինքնաբերաբար առաջացած էքստազի համար, այլ հօգուտ ծրագրված արտադրության, նախնադարյան հասարակայնության մեջ կարող էին հանդես լոկ իրեն այդ արտադրությանը նմանեցնելուն, նրան իր մեջ մարմնավորելուն՝ մարմնի շարժումով ու հնչյուններ արձակելով և, մոլեգնա-

բար կամ հավասարակշռված ձևով նորմավորող տակտի չափականություն մտցնելով, այսինքն վերջին հաշվով բանը կարող էր հանդես անրաժանելի սարքին՝ երդով և նվագով հանդերձ։ Պարզ բան է, որ և այս՝ իր տեսակի կախարդություններով մեջ, անկախ տեխնիկական անհրաժեշտ շարժումներից մարմնի այլ ընդհանուր շարժուձևերին՝ մասնավորապես և ոտքերի շարժուձևերին հավասար՝ ձեռքերը կատարում էին կազմակերպող կամ գեկավարող հիմունքի դեր։ Ձեռքերն ընդհանրապես վճռող մոմենտ էին հանդիսանում մարդկության կյանքին նոր կենդանինների նորմաններից սարքեր ուղղության տալու գործում։

§ 34. ‘Ձեռքը’ առհղծագործական մեծ հիմունք է. ուսանելի է լսել, թե հնապետների շրջանում ինչպես է գնահատվում ձեռքի նշանակությունը մարդկության, իբրև հասարակայնության կուլտուրայի առեղծողի զարգացման մեջ։

Մենք որոշել ենք ‘ձեռք’ բառն տարատեսակների վրա ավելի մանրամասն կանգ առնել քան նշանակող տերմինները քննարկելու։ Քարը գործիքն, պալեոլիտով վկայվող առաջին գործիքի իր ֆունկցիայով չէ՞ որ փոխարինել է ձեռքին։

Բայց այստեղ կանխենք ձեռքի, իբրև արտադրության գործիքի, նշանակությունը հնապետական լուսաբանության համար։ Այսպես, ժնևի համալսարանի պրոֆեսոր, ժնևի արվեստների ու պատմության թանգարանի դիրեկտոր և նույն ժնևի հնապետական թանգարանի կոնսերվատոր (պահապան) վ. Դևոննան (W. Deonna) «Հնապետությունը, նրա ասպարեզը, նրա նպատակը»[1] գրքում գրում է.

«Պրոգրեսի առաջին նշանը, մարմնի բոլոր մասերից առավել ձեռքի օգտագործումն է գործիքի դերում, հետագայում բացառապես նրա օգտագործումը։ Այսպիսի օգտագործումը կախված է ուղղաձիգ դիրքից, որն ընդունում է մարդը կենդանական վիճակից դուրս գալուց հետո։ «Ուղղաձիգ դիրքի շնորհիվ ձեռքերը բոլորովին ազատվել են ամեն մի այլ ծառայություններից, բացի առարկաները վերցնելուց և գննելուց, պաշտպանական գործիքները շինելուց և գործածելուց (Perrier)»։ Արդյոք միթե պատճառով, որ մարդը թողնում է մագլցող կենդանու իր ունակությունները և սկսում ապրուստն որոնել այլերի մեջ, թե՞ ուրիշ պատճառներով, ինչ-

[1] L’archéologie, son domaine, son but. *Փարիզ, 1922, էջ 72—74։*

այնպես էլ որ լինի, ձեռքը շարժման օրգանից (locomoteur) դառնում է աշխատանքի գործիք։ Դրանով մարդը սկզբում փոխարինում է առաջներին, նախքան իրեն քարերով, ճյուղերով օժտելը և գործիքներ ստեղծելը։[1] Այս նախնական առաջիան, երբ ձեռքն առավելապես գործիք է, դժոխքյան ունի դեռ մինչև այսօր, ինչպես դժոխքյան ունեն բոլոր պրիմիտիվ ձևերը առավելապես չափով զարգացած ձևերի հետ միասին։ Նախքան հետևինների համար անոթի ըմբռնումը, այդ նպատակով պատուհների, խեցիների օգտագործմամբ, նախքան կավից (en terre) աման շինելը (արդեն ավելի զարգացած առաջիա), մարդն օգտագործում է իր ձեռքերը՝ բուռ անելով դրանք։ Հնդկացին չուր արտահայտելու համար ձեռքերով թաս է կազմում, և դանազան լեզուների մեջ բառերը հիշեցնում են այդ պրիմիտիվ գործողությունը. օրինակ՝ կելտերեն ambosta, հին Ֆրանսերեն jointée ‘միացում’ կամ ‘զուգարան’։

«Ամենամի մի օրգան, որ մարդու համար բացում է զարգացման ուղին։ Նա անդրադառնում է նրա ֆիզիկական կողմի և որ. վրա։ Նա՝ այդ օրգանն է առնում արմատ, որը հնարավորություն է տալիս կենդանիների չունեցած տեխնիկական հայտնագործումների ծագմանը։ Մարդու ձեռքը, ինչպես անտրոպիզներինը, ունի բնամատ, որը հակադրվում է ձեռքին և նրան տալիս նրա ամբողջ օգտակարությունը։ Բայց այդ ձեռքը իր բնամատով ոչ մի բանի չէր ծառայի, եթե բանականությունը (l’intelligence) իր հերթին նրա, ձեռքին, իր օգնությունը ցույց չտար և մարդուն թույլ չտար ձեռքին տալու միանգամայն այլ գործածություն, քան այդ մենք նկատում ենք անտրոպիզների մոտ։ Բոլոր ժամանակներում փիլիսոփաները ընդունում էին մարդկային ձեռքի այդ հսկայական դերը, նրա մեջ առանձնով ստեղծարար օրգան, որը մարդուն բարձրացնում է կենդանիներից վեր։ «Մարդը ամենից խելացին է կենդանինե-

[1] Այս և հետագա մաքերը մատերիալիստորեն ավելի հետևողական կերպով զարգացրել է Նուարեն, որը ասկայն, ինքն է այս հարցի առթիվ մի գլուխ հատված ամբողջապես քաղում Հեյդերի „Zur Entwickelungsgeschichte der Menschheit“-ից (տես Լյուդվիգ Նուարե Орудие труда и его значение в истории развития человечества, перевод И. Давидзона. Госизд. Украины, 1925, р., стр. 52).

բի մեջ, որովհետև նա ձեռքեր ունի», ասում է հույն փիլիսոփա Անաքսագորը[1]։ Ըստ Արիստոտելի՝ ձեռքը «գործիքների գործիքն է», ὄργανον ὀργάνων։ Ըստ Յկյերոնի՝ նա omnium artium ministra բոլոր արվեստների ծառան է (ըստ Դենոնի՝ l'instrument)։ Քանի քանի նորագույն փիլիսոփաներ են կրկնել այս միտքը։ 18-րդ դարում Հելվեցուսն էր, ներկայումս Բեքքսոնն է, որ գովաբանում է (vante) այդ մարդկային ձեռքը, որը կարող է կատարել ամեն տեսակի աշխատանք, մինչդեռ կենդանին, օրինակ, միջատը ունի appendix-ներ [բացատր՝ ‘ավելուկներ’, կամ ‘կցորդներ’], որոնք հարմարեցված են մշտապես մենաւոր որոշակի դերին։ «Բոնող ձեռքը գործիքների գործիքն է, նա ինքն իսկ շարժուն է, բայց շարժում, որը գործողություններ է կատարում. ձեռքն է, որը քաջակրթության դուռն է բացել մեզ համար», ասում է Նեւտոնն։ Ձեռքի հատուկտակաւոր դերը հսկայական է (immense)։ Մարդը արվեստագործ է (artiste) այն պատճառով, որ նա կարողանում է կիրառել տեխնիկա (des techniques), ձեռքերով նյութը, բայց նա այդպիսին է միայն շնորհիվ գործող ձեռքի և շնորհիվ իր ուղեղի։

«Ժողովրդական միտքը, կրոնական և փիլիսոփայական միտքը, վաղ ժամանակներից ի վեր ըմբռնել է ձեռքի այս առանձնաւոր դերը։ Նրանք [ժողովրդական միտքը, կրոնական և փիլիսոփայական միտքը] ձեռքի մեջ հաճախ տեսնում են հոգին, կենսական ուժը, և կարելի է խոսել „ame manique“-ի ‘ձեռնահոգու’ մասին։ Նրանք դրանից են մակարերում մի շարք (quantite) հավատալիքներ, ծեսեր։ Նրանք ‘աստծուն’ մեկուսի ‘ձեռքի’ կերպարանք են տալիս, որը օրհնում է կամ տպատնում, վարձատրում է կամ պատժում։[2] Արդեն պարսկերի մարդիկ, անկասկած, մեծարում են դերբնական ձեռքը, ինչպես այժմյան [մեզ ժամանակակից] հետամնաց ժողովուրդները։ Դեռևս մեր օրերում էլ ձեռքով են կանչվում սպիրիտների ոգիները։ Դեղագետ արվեստագործը բնազդորեն հավերժացնում է այնքան ճիշտ այդ միտքը, առեղծագործությունը պատ-

---

1 Մն. 500 թ. մեր թվականությունից առաջ, մտավորական ժամանակակիցն է Դեմոկրիտ Էմպեդոկլես, Պարմենիդես, Զենոն փիլիսոփաներին և կազմում է մի դարձակետ հունական փիլիսոփայության պատմության մեջ։ Անաքսագորի մասին տես Т. Гомперц, Греческие мыслители, пер. с нем. т. I. СПб., 1911, ст. 182—198.

2 Բնագրում վրիպակ է, փոխ. punit տպ. unit։

կերելով իրրև հակայական մի ձեռք, որ դուրս է գալիս քարի զանգվածից ու պահում մարդկային երկու էակ (Rodin)»:

Սակայն չմոռանանք ուղղումներ ու լրացումներ: Երբ մարդը չըի մասին գաղափար է տալիս ձեռքերը ծալելով խմելու անոթի ձևով, ապա դա ոչ բոլորովին պրիմիտիվ կամ, ավելի ճիշտ, բոլորովին ոչ պրիմիտիվ պատկերացում է, ինչպես այդ կարծում է Դեոննան:

Այն տեղը, որ բանականությունն օգնում է ձեռքին, ենթակա է վերաշարադրման, հաշվի առնելով հենց բանականության առաջացումը ձեռքի ակտիվությունից:

Նույն առաքելի վերաբերյալ իր ընդհանուր դատողություններով հարեթարանական ըմբռնմանը ավելի մոտիկ է Լյուդվիգ Նուարեն, երբ ասում է.[1]

«1. Մարդկային բանականությունը, բնության մեջ ծանոթ ուժերի մեջ ամենահզոր այս ուժը, որ առավելապես հարիպրում է բնությանը ծառայելու իրեն,—մարդկային բանականությունը մատչում սուբեկտի առջև երևան է գալիս երկու հավասարապես նշանավոր ֆենոմեններով, որոնք առերևույթ միմյանցից միանդամայն անկախ են, բայց իրականում անխզելիորեն կապված են իրար հետ. դրանք են՝ մարդկային խոսքն ու մարդկային աշխատանքը:

«2. Լեզուն մտքի մարմինն է, այն յուրաքանչյուր անհրաժեշտ միջոցը, որով իրացվում է միտքը: Միայն անմատչելիության կամ խոսքերն ի չիք դարձնելու հետևանքով կարելի է անառարկելիորեն վերագրել բանականությունը և մտածողությունն»:

Բայց մենք նույն հիմքն ունենք խոսելու 'ձեռքի' մասին, երբ մարդկությունը ուներ միայն կմախքային լեզու կամ ձեռնա-
լեզու:

Իհարկե, լավ է, որ հունական և լատինական փիլիսոփաները, իսկապես եվրոպացիների կողմից հարցաքննության ենթած բացառապես հունի և լատին կլասիկ մատենագրերը՝ սկսած 5-րդ դարից մեր թվ. առաջ մինչև առաջին դարն ընկած ժամանակամիջոցում՝ հասել են մինչև ձեռքի՝ իրրև առեղծվածային ատրճի կարևորության մասին, բայց մարդկային լեզուն ինքն՝ աշխարհի հնագույն ականատեսն այս հարցի առթիվ, ավելի

---

[1] Ludwig Noiré, Das werkzeug und seine Bedeutung für die Entwicklungsgeschichte der Menschheit (Mainz, 1880) գրքից վերարտադրում եմ քաղ. Դավիդովի վերնում մեջ բերված թարգմանության, էջ 39:

ցույցուն վկայություններ է տալիս՝ թե ինչով է մարդկությունը պարտական ձեռքին բանականության և արվեստի սեռակետից։

‘Բանականությունը’ այսպես հայ. հանճար han-ţar *բառը ‘ճարտարամտություն’, ‘հնարքություն’, ‘ճարպկություն’, նշանակությունների միջոցով՝ հանդում է ‘ձեռք’ նշանակող բառին.* hanţar *խոչավորված երկտարրը* (CA) *բառ է—*han-*‘ձեռք’,* ţar- *‘ձեռք’ (այստեղից հայ. հանել* han-el *հետաքայում՝ ‘միջոց’),* resp. kar *‘ձեռք’, այստեղից վր.* tar *‘կոթ’, ‘բռնակ’, հայ. կար* kar *‘ուժ’, վր.* e-kar-eba *‘ձեռք է դիպցնում նրան’։*

Հետևաբար, երբ խոսքը վերաբերում է ‘խելքին’, ապա խնդրո առարկայ է դալիս ‘ձեռքը’, և եթե վրացերեն հին գրականն ընդում qel ‖ *նոր վրացերենում* ġel *նշանակվում է ‘ձեռք’, իսկ հայերենում* pl. t. ġel-q *‘խելք’ համապատասխան ‘ուղեղ’ (տեղը ըստ առարկայի), ապա մենք արդեն չենք կարող ասել, թե վրացերեն բառը պատահականորեն է համահնչյուն հայկական բառին, որի առաւդաբանությունը մինչև այժմ հայտնի չէ, որովհետև հնդեվրոպական լեզվարաններում հետաքրքրվում էին ոչ թե հայերեն լեզվով ըստ էության, այլ նրա հնչյունաբանությամբ ու ձևաբանությամբ, որոնք այդպես էլ չեն բացատրված նրանց դրվածքներում, մինչդեռ գրաբար* ġel-aw-q *‘խորամանկություն’, աշխարհաբար ‘խելոք’ և այլն, և եթե հայկական նույն բառը գրաբար արտասանությամբ* ġel *(այժմ* ġe ğ*) -խեղ—նշանակում է ‘անձեռք’, ‘այլանդակ’, հայերի մոտ* (mancus, mutilus) *և այլն, իսկ վրացերեն* ġel *նշանակում էր ‘անմիտ’, ‘կատաղի’, ապա երկու դեպքում էլ այդ ոչ այլ ինչ է, բայց եթե սովորական անվանական օգտագործում միևնույն բառի, որ հաջորդաբար նշանակել է և ‘ձեռք’ և ‘միտք’։*

Դիտողան չի պատկերացնում, ինչպես, ինարկե այդ չդիտեր նաև Ճըցերոնը, որ լատ. ar-s, art-is, *իտ.* art-e *‘արվեստ’—սրա նախատիպն է* ar-te ‖ ar-to *(այստեղից էլ լատ.* ar-tu-s *‘մարմնի անդամ’), որ սկզբնապես նշանակում էին ‘ձեռք’ (այստեղից բառակներն* arte *հատնելու հետադիրը «մինչև»), դա երկտարը խոչավորված տերմին է, ինչպես հայերեն* han-ţar (CA), *բայց տարբերի հակառակ դասավորությամբ* (AC) — ar-te, *ընդ որում* ar←har (↗kar) *հենց այն ‘ձեռք’ բառն է, որ գոնվում է բառակապերի սկզբում՝* ar-tu←har-tu *‘վերցնել’, ‘առանալ’, հայ.* ar-ən-el *‘վերցնել’, բարձրացնելով* (har↗kar) *որ հայերենում կա ‘ուժ’*

(‘ձեռք’) նշանակությամբ և այլն. իսկ ինչ վերաբերում է te-ին, դա ten լրիվ ձևի ճեացուկ է, լատ. ten+e-o ‘պահում եմ’, ֆր. ten-ir, je tiens-s ‘պահում եմ’ բայի հիմքը և այլն և այլն

Նույնպես ռուսերեն “искусство“ բառը իր հիմքով ստրատեսեմային է իսկ. ешь-ku ‘ձեռքի’, որն իր հերթին երկտարը DA խաչավորումն է, որովհետև lш↔eш ճեացուկն է ris ↔ res ասշյան բառի, իրրև ruh—(—hruш) բառի շնչեցյալած ստրատեսեմի, որը տակա է ռուսերեն ru-ka ‘ձեռք’ բառի կազմության մեջ, իսկ ku⁄kur—⁀kuш, resp. kus՝ դա նույն ru-ka բառն, այսինքն A (Մալյան) տարրի երկրորդ մասի O ակռան իմաստեսեմն է: Վրացերեն ‘արվեստ’ իրրև վարպետության անբաժան մեջ ուղղակի անմասն կերպով ներկայանում է նրա ծագումը ‘ձեռքից’. ċel-ob-a ‘վարպետության’ և այլն:

Իսկ ձեռնահոգին, âme manique? Չէ որ սա այն է, ինչ հարնթաբանության ասում է իմաստասիրության գնահատվում, նշանակության ֆունկցիոնալ զարգացման հիմնական գրության մեջ: Մարդու էության, նրա տարբերիչ հատկության արտահայտությունը, որ սկզբնապես ‘ձեռքն’ է, հետագայում վերաիմաստավորվում է ‘ոգով-հոգով’, և ‘ձեռք’ բառը անցնում է ‘հոգուն’: Հայ. անձ-ըն and̆-ən ‘հոգի’ հանձ-ըն hand̆-ən → պերմ. hand ‘ձեռք’, թեև հայերի մոտ իրրև ‘հոգի’ գործածվող այս բառը միաժամանակ գործ է ածվում նաև ‘մարմնի’, ‘անձնավորության’ իմաստով, դեռ ավելին. այդ բառի սկզբնապես ‘ձեռք’ նշանակիչը իր ցայտուն հետքն է թողել յ-անձ-ըն-էլ y+and̆-ən-el բայի մեջ: Երբ մենք գիտենք, որ շումերական шu ‘ձեռք’ шur-ի համաձայն ձևն է, որ վրացիների մոտ ապրել է իրրև յուրացում ‘ձեռքի’ ‘առնել’, ‘տրել’ և այլն դերբվառ բայական նշանակությունների հետ խաչավորվելու ուղիներում, ապա այդ չի խանգարում մեզ шur-ի մեջ ճանաչելու շչական խմբի (մ. և ճ.) բառ ‘հոգի’ նշանակությամբ, ինչպես որ երևակայում կայ:

Ավելի ուշ սիստեմների, օրինակ, սեմական և պրոմերենյան լեզուներում իմաստները այնպես են բաշխվել, կամ նրանց յուրացրած բառերի ստրատեսեմները այնպես են ձևափոխվել հնչյունաբանորեն, որ միևնույն լեզվի նյութի մեջ նույն բանին հետամուտ լինելը շատ ավելի դժվար է, եթե չասենք անկարելի:

‘Ձեռքը’ ռուսների մոտ խաչավորված երկտարը (DA) սեր-

մին է, առաջին ուշյան՝ ru(←*ruə, որը բնավ ոչ պատահական համաձայնություն համարժեքն է սեմական ժողովուրդների մոտ ruh ձևով—եբր. ruah (պիշ. ruh), աստր. ruh-a և արաբ. rūh 'ոգի', 'հոգի' նշանակությամբ, և մինչեւ ժամանակ մենք չենք կարող հաշվի չառնել, որ рука բառի այդ D (ուշյան) տարբերությունը հնդեվրոպական նախնական ձևում ruш (որից՝ рушить, разрушать և այլն), և որ նախնական առաստրակ պրոտոիեղյան լեզուներում սկզբի r ժառանգված լինելով պրոտոիեղյան լեզուների համար նախատիպական վիճակից, թե պրոտոիեղների մոտ և թե նրանց միջավայր նախորդների՝ ֆինների մոտ առկա է տարբեր կերպով. այսպես և d ձևով (< d̂—r) այս ուսումնասիրում duш-a—duχ (*duш-a ‖ *duχ-ի միջոցով), որ տարաստական է նույն ruш—*ruq 'рука', 'душа', որը ընկալվում է ուսումնասիրության առարկան դրաված տերիտորիայի այնպիսի լեզվական միջավայրի միջոցով, ինչպես, օրինակ, կոմին, որտեղ գոյություն ունի այդ հնչյունատրանսկան օրենքը, սկզբի r-ի փրկությամբ՝ առաձնացնելու սիբիլիատի փոխակերպելու միջոցով:

Ձևաբի՝ լրիվ լեզվի հիմնական միավորող կամ կազմակերպող գործիքի դերը հակայական է: Ձևաբը դանվում է մարդկության լեզվական կյանքի կենտրոնում այնպես, ինչպես և նրա աշխատանքային կյանքի արտադրության կենտրոնում: Նրան, ձևաբին էին հատուկ այն բոլոր ֆունկցիաները, որ հետագայում կատարում էին 'բառը', 'մեռադը':

Ել հասկանալի է, որ կինեմիկ լեզվի երիտասարդ գոյությունը տեղծեց որոշ արժեքներ, որոնք ավանդվեցին հետագա սերունդներին անխտրափելիորեն օգտագործելու համար նրանց մոտ առաջացած հնչական լեզվի մեջ:

Անընդմեջ հաջորդականությունը կինեմիկ լեզվից դեպի հնչականը՝ նեցուկ է դառնում նաև մեր դասընթացի ծրագրի 30-րդ կետի բովանդակությամբ, որչափով պարզվում է, որ հնչական կետն ունի «ծնողը», այսինքն կինեմիկ լեզվի էքզոլոգիական ժառանգությունը»:

Այստեղ ես կանգ կառնեմ մեկայն երկու մոմենտի վրա, որոնք արդեն նյութականորեն, այսինքն այն փաստերով, վկայում են անընդմեջ հաջորդականությունը կինեմիկ լեզվից դեպի հնչականը: 'կանչել' բայը, հին վրացերեն tod-a 'նա կանչեց նրան', բայերը ավելի ուշ ժամանակների երևույթ են, հետևաբար՝ 'կան-

չել'-ը ծագում է անունից, բայց ինչ տեսակի անունից: 'Կանչ' անունից: Ընդհակառակը, այդ անունը բայական ծագում ունի և հենց իր մեջ պահպանում է 'հատկացություն-դրծողություն', և բնավ ոչ 'անվան-կերպարի' տարբը, բայց ինչպիսի կերպար—անուն կարող է լինել 'ձայնի' իմաստի համար: Ո՛չ մի: Ուրեմն հրաշք է: Բնավ ոչ. պետք է էլնել այն բանից, թե ինչն է կինեմատիկ լեզվի մեջ համապատասխանում 'կանչին' նյութական նշանակությամբ: Իրոք՝ ինչը: Ձեռքի շարժումը դեպի կանչողը և ծալումը իր կողմը: Հետևաբար, այն անունը, որից առաջանում է հնչական 'կանչել' տերմինը, հնէաբանորեն 'կանչ' չէ, այլ պծային, կամ կինեմատիկ մի սխեմա՝ 'նշան', 'ձեռք': Այդ միանգամայն ճիշտ է, որովհետև ոչ միայն 'կանչել' և 'ցույց տալն' են հարեթական լեզուներում համահունչ և ավելին՝ երբեմն միանգամայն համընկնում է իրար, այլև 'կանչել'-ն և ձեռք մեկնել-ը, 'կարկառել'-ը, 'առաջարկել'-ը որովհետև 'կանչելը', ինչպես և 'մեկնելը' առաջանում է 'ձեռքից', 'ձեռքի' մատապահներից:

Վրաց: հին գրակ. u-toda *'կանչից', 'նրա անունը տվից',* u-toda *'մեկնեց նրան', ըստ ֆորմուլայի* tot(↔tut→tot↔tut ↘ tət). *թ.* tut *'բռնել', 'պահել, չվ.* tut *'պահել', 'որսալ' և այլն, վր.* tot *'ձեռք', 'թաթ':*

Հիպոլիտ Հակոպյանի Երկ Երզոցում tanul-eժ-sa mas qortilisasa *'հարսանեկան հրավիրահանդեսին' արտահայտության մեջ առկա է վերացական հատկացությունը—eժ-ով (սա նաև հավաքական անուննների ձև է, ինչպես, օրինակ, երկրների անուննները—*eժ-ով. Kaq-eժ *'կախք' կախեթիա,* qervus-eժ *'խևսուրք'—խևսուրբեթիա,* Inguш-eժ *'Ինգուշք'—Ինգուշեթիա,* Rus-eժ *'Ռուսք'—Ռուսեթիա, Inguш-ով վերացական հատկացությունը ունեցող ձևերի մասին տե՛ս Ա. Ամիրանաշվիլի, Ингушский язык, Тбилиси, 1963, էջ 124:*

Ինչպես տեսանք, հնէաբանորեն 'կանչ' չէ, այլ պծային, կամ կինեմատիկ մի սխեմա՝ 'նշան', 'ձեռք': Այդ միանգամայն ճիշտ է, որովհետև ոչ միայն 'կանչել' և 'ցույց տալն' են հարեթական լեզուներում համահունչ և ավելին՝ երբեմն միանգամայն համընկնում է իրար, այլև 'կանչել'-ն և ձեռք մեկնել-ը, 'կարկառել'-ը, 'առաջարկել'-ը որովհետև 'կանչելը', ինչպես և 'մեկնելը' առաջանում է 'ձեռքից', 'ձեռքի' մատապահներից:

Վրաց: հին գրակ. u-toda *'կանչից', 'նրա անունը տվից',* u-toda *'մեկնեց նրան', ըստ ֆորմուլայի* tot(↔tut→tot↔tut ↘ tət). *թ.* tut *'բռնել', 'պահել, չվ.* tut *'պահել', 'որսալ' և այլն, վր.* tot *'ձեռք', 'թաթ':*

Հիպոլիտ Հակոպյանի Երկ Երզոցում tanul-eժ-sa mas qortilisasa *'հարսանեկան հրավիրահանդեսին' արտահայտության մեջ առկա է վերացական հատկացությունը—eժ-ով (սա նաև հավաքական անուննների ձև է, ինչպես, օրինակ, երկրների անուննները—*eժ-ով. Kaq-eժ *'կախք' կախեթիա,* qervus-eժ *'խևսուրք'—խևսուրբեթիա,* Inguш-eժ *'Ինգուշք'—Ինգուշեթիա,* Rus-eժ *'Ռուսք'—Ռուսեթիա,* Inguш *ունի նաև* -eժ-sa *ձևը, որ ունի նաև 'կանչել' իմաստը (այժմ էպենթեզիսով* dayn *ձևով, որն ունի և 'կանչի' իմաստ (այժմ* ďen-tur *'կանչիր', բառացիորեն 'ձայն տուր'), եթե վրացական հնչեղացումով, այն է՝* *ďan-i *հայերի մոտ պահպանվել է կատի հնչեղացումով,*

ցկրինը վոխ չառնիր մ. ţan, այլ նրան հարազատ համապատասխանություն ունենար, նա կհնչեր *ṫen, և ոչ թե ṫan, և ահա, եթե դուրս բերենք աուլականների ամբողջ շարքը՝ ṫan→ḏan→ʤan ‖ţan և այլն, ապա ʤan-ը՝ աֆրիկատության կորուստով՝ պահպանվել է ‘շուրջը’, մասին նշանակությամբ, իսկ լեզվի հնէությունից հայտնի է, որ ‘շուրջը’, ‘մասին’ հասկացությունները ծագում են ‘ձեռքից’, ‘կողքից’, ‘կողմից’ և այլն։

Այսինքն գարձյալ ‘կանչը’ և ‘կանչելը’ ծագած են դուրս գալու ‘ձեռքից’, որի շարժումով կինեական լեզվի ժամանակ արվում էր նույնը, ինչի համար հնչական լեզուն օգտագործում է ‘այնը’→‘կանչը’, ‘կոչելը’, ‘հրավիրելը’։

Ըստ ֆունկցիոնալ իմաստաբանության նոր առարկան առնում էր այն հին առարկայի անունը, որի դերը նա կոչված էր կատարելու, այսինքն ‘ձեռքին’ վոխարինած ‘լեզուն’ ժառանգեց նրա անուններն և իոնական տարբ ţan ‘ձեռք’ նշանակությամբ, որ վրացերենում պետք է օրինաչափորեն հնչեր *ṫen, resp. ten↔tın, իսկ շրթնային արտաբերումով ton↔tun (←ṫun), որից ճ. ti-tin ‘շատախոսությունը’ խաչավորումն է CC երկու տարրի (համ. անգլ. ton-gue), վրացիների մոտ շնչեղ en (←hen) ↗*ken↔kın տարատեսակով առկա է en-a ‘լեզուն’ խաչավորման հիմքում, իսկ հայերի մոտ kın ձևով ‘ձեռքի’ մի այլ ածանցյալ նշանակությամբ, այսինքն ‘անգամ’։

Հավատարիմ՝ երբ ռուսերեն „речь“, „изрекать“ ‘խոսել’ բայի հիմքում ուշյան, այսինքն D տարրն է rē, ինչպես ավաներեն rē-ġw ‘նա ասաց’, ապա ‘խոսքը’,‘լեզուն’ այստեղ նույնպես ծագում է ‘ձեռքից’, ներկա դեպքում, թե ավաներենում և թե ռուներենում ուշյան (D) տարրից։

Կինեական լեզուն հնչականի հանդեպ ունի մի խոշոր առավելություն, որն առանձնապես արժեքավոր է նախնադարյան հասարակության համար, քանի որ վերջինիս մեջ գոյություն չունեն միևնույն հարաբերությունների այնպիսի ուժեղ կարիք, որոնք հարկադրեին նրան իր շրջանակի մեջ ներառնելու տարաբեղուն ցեղերին, մինչդեռ պծային, բուն կինեական լեզուն նույնքան հանրամատչելի է, ինչպես հիերոգլիֆները և է՛լ ավելի պատկերագրությունը։

Բայց կինեական (պծային) լեզուն ունի նաև դեֆեկտներ և պահանջում է տեսողական հարաբերության համար անհրաժեշտ

պատմաններ։ Մթութեան մէջ կինեսթիկ (զգայնի) լեզուն անզօր է։

Սակայն պետք է յայտնել, որ կինեսթիկ լեզուի հետ հնչական լեզուի ունեցած ամբողջ ժառանգական կապակցութեամբ հանդերձ՝ հնչական լեզուի հանդէս գալը մի ուղղութիւն էր։ Հնչական ուղղութեան նշանակութիւն ունի ‘ձեռքի’ և ‘աչքի’ փոխբերութեամբ աշխարհի ապարատով, որն ամբողջովին կինոպրակտիկ է մարդու գիտակցում, անմիջական կապ ունենալով ուղեղի և նրա շրջապատում գտնվող բնութեան և սոցիալական հետ նոր ապարատի գործունեութեանը նպաստում էր՝ թե ուղեղի հանրային աշխատանքի ուժեղացումը անուղղակի կերպով տեղեկական փոխհարաբերութեանների բարդացումից և թե կինեսթիկական, արդեն յառաջացած ցնդի մասհարիզոնի ընդարձակումը։ Նման ովկեանները հիմունքով՝ հնչական լեզուի տեխնիկական և իրենոլոգիական առաւելութիւնները օգտագործումը հանդիսանում էր արդեն իշխում՝ խոսքի հանդեպ և հասակութեան՝ նկարչական և վերնաշենքային դպրոցների կանխրնտրութեան մասնագիտութիւնների, կերպարների ու հասկացութիւնների հարաբերման և ընկալման մեջ։ Թէ այն դարաշրջաններում հասարակական զարգացման պայմաններում, երբ հնչական լեզուի առաջացումը և նրա տարածման եղանակը կախում ուներ արտադրական միջավայրից, հնչական լեզուն չէր կարող չդառնալ իշխանութեան գործիք, ինչպես հետագայում դիրը, պրակտիկան և մասնաւոր։

§ 35. Բազմիմաստութիւնը (պոլիսեմանտիա) ‘ձեռք’, ‘ուժ’, ‘մեծութիւն’, ‘իրաւունք’ և այլն. այսպես վր. dal (‘ձեռք’) → ‘ուժ’, ǯel ‘ձեռք’ → ‘իրաւունք’ — հայ. der ‘ձեռք’ վրացերեն der ‘պարտք’, ‘չուր’, ‘գետ’ — tkal, sa← *sal ‖ шur →шu, resp. su։ Այս բոլորը ‘ձեռք + կին + չուր’ իմաստաբանական վինչի ժառանգութիւն են։

Նահ միևնոյն վինչական իմաստի տարրերի երեք տարբերակումը յուրաքանչյուր իմաստի ամրագումով մեկ տարաառնական, օդատարծելով հատուկ սոցիալական ձայնաւորումը (ա, օ, և) կամ ամրացնելով որևէ տարաառնական, որն ունի բաղաձայնի հատուկ սոցիալական փոխարկում (d ←ǯ— ǯ) միջոցը, — ‘ձեռք’ վր. ǯel— dal ‘ուժ’ ← ‘ձեռք’, a - dle-v-s ‘հանձնում է նրան’, ‘տալիս է’. ‘գետ’ ‖ ‘չուր’ — վր. tkal (→dal— gal → ǧal↘hal), resp. sal ‖ шur և

այլն. qal 'կին', ďal id (s-ďal 'ոտն սիկին', 'տարա', 'տարանալու'). այնինչ ուրիշ ամեն ուշ սիատեմի լեզուներում նույնիմաստ բառերը, բաց երևույթից, ընդհանուր ոչինչ չունեն—ոչ հուն. ϱeyr, gwnē γwdōr, բառերը, ոչ լատ. manus, femina, aqua, ոչ էլ սեմական արտ. yad^{un}, nisa^{un}, ma^{e}^{un}-ի, ոչ էլ ռուսերեն рука, женщина, вода-ի հետ:

Սակայն եթե ամեն ուշադիր փորփրենք, այս սկզբնական վիճակի 'ձեռք, կին-ջուր' գնջային իմաստի առկայության անդրադարձումը նկատվում է նաև հարեթական լեզուների շրջանից դուրս, նույնիսկ պրոմեթեիդական լեզուների շրջանում, թեկուզ և մասնակիորեն: Այսպես, ռուսերենում «ձեռք», «կին» և «ջուր» (рука, женщина, вода) բառերն ընդհանուր ոչինչ չունեն իրար հետ: Սակայն պետք է նկատի ունենանք, որ, ինչպես երևան է հանել հարեթական հնէաբանությունը, ջրի և գետի համար առաջ եղել է մեկ ընդհանուր բառ[1], իսկ ռուսերեն русалка 'ջրահարս' վերլուծվում է իրեն ժառանգություն հարեթական rusal-ka բառի՝ ոչ թե 'ջրային կին' իմաստով, ինչպես վերջերս մեկնաբանվում էր առանց հաշվի առնելու նախատրամատրանական մտածողությունը՝ դիցաբանական մտածողությունը, այլ միաժամանակ իրեն և' 'ջուր' և' 'կին', իսկապես 'ջուր+ջուր' և 'կին+կին'. ավելին՝ մեկ հիմքը rusal—առանց բարդ ձևական անալիզի մեկնաբանվում է ինչպես և' 'ձեռք-ձեռք', և' 'կին-կին' և' 'ջուր-ջուր' resp. 'գետ-գետ': Ուստի և ռուսերենում էլ 'կնոջ' 'ձեռքի' և 'ջրի' երեք արմատապես տարբեր բառերի փոխարեն մենք կարող ենք հնէաբանորեն մտովնալով նշել 'ձեռք+կին+ջուր' երեքնի եռիմաստ բառ կամ իմաստաբանական վինջի առկայությունը, որի նատվածքն է հանդիսանում ռուսերեն երեք բառերի խումբը, որոնք, ինարկե, ձևապիսանում ռուսերեն երեք բառերի խումբը, որոնք, ինարկե, ձևականորեն արդեն տարբերակվել են, բայց հիմքում միևնույն բառերի տարատեսակներն են՝ ру-ка, ре-ка (‖ ручей) ру-сал-ка 'ձեռք, գետ, առվակ, ջրահարս', որոնք միատեսակ ձևավորված են „-ка"-ով և քերականորեն հավասարապես իգական սեռի են: Իմաստաբանորեն առաջնակարգ նշանակություն ունի անունների իմաստների որոշումը, սկզբնապես ոչինչ չնշանակող հնչական կոմպլեքսներին այնպիսի իմաստներ հատկացնելը,

---

[1] *Տես* Н. Я. Марр, К вопросу о названиях рек Сибири в освещении яфетической теории, ИАН, 1926, էջ 349–354: *Օրինակները Սիբիրյան հյուսիսային և արևելյան լեզուներից են:*

որոնց կարիքը առաջացնում էր մարդու ստեղծած նյութական կուլտուրայի ուժեղացումով կամ բազմացումով՝ բնավ ոչ փլոբայի և փառնայի դիտական ըմբռնման կամ նրանցից էմբեռիկական հաճույք ստանալու կարդով, այլ բուժական ու մահաբեր թույների, կենդանիների և այլոց անտեսական, և անխղելիորեն դրա հետ կապված, մոդական ստեմային օգտագործումով:

§ 36. Հնչական լեզվի սիստեմի մասին կարելի է խոսել միայն այն դարաշրջանից, երբ հնչական լեզուն միանդամայն կազմավորված էր և առացվել էին ինքնուրույն հնչական արդանշաններ, տարրեր, որոնք ոչնչով չեն կապակցված արտահայտման նիշական առարկայի հետ:

Հնչական լեզվի կապը կինեմիկի հետ, առաջին հաղթը երկրորդի արտիկուլացից ու ունակություններից իմաստաբանության (բառերի իմաստի) առաջարկում բավականաչափ պարզաբանվից այնպիսի օրինակներով, ինչպիսիք են 'անալան', 'կանչի' հանդումը 'ձեռքին'→'նշանին' և 'ձեռքը շարժելուն' (նշանով իր մտա հրավիրելու):

Հնչական լեզվի և կինեմիկ լեզվի սիստեմների զուգադրումը պետք է սկսվի նրանց արտադրության միջոցների փոխհարաբերությունները հաշվի առնելուց: Հիմնական տարբերությունն այն է, որ կինեմիկ լեզվի մեջ անխախտորեն պերիշեում է ‚ձեռքը', որ և արտադրության գործիք է և հենց լեզվի մարմնացումը:

Հնչական լեզվում արտադրության միջոցը, լեզուն և հընչատարբերության առարատը տարրեր բան են, իսկ հնչյուններն իրենք՝ տարրեր:

Ընականաբար մեկ և մյուս լեզուն տեխնիկապես տարբեր սիստեմ ունեն առարկաների ազդանշանման, այսինքն մի դեպքում շարժ ու ձևերի, մյուս դեպքում բառեր գործած հնչական տարրերի իմաստավորման առումից:

Եվ, այնուամենայնիվ, հնչական տարրերը իմաստավորվում են միայն կինեմիկ լեզվի սիստեմների զուգադրումը պետք է սկսվի նրանց արտադրության միջոցների փոխհարաբերությունները հաշվի առնելուց: Հիմնական տարբերությունն այն է, որ կինեմիկ լեզվի մեջ անխախտորեն պերիշեում է ‚ձեռքը', որ և արտադրության գործիք է և հենց լեզվի մարմնացումը:

Հնչական լեզվում արտադրության միջոցը, լեզուն և հընչատարբերության առարատը տարրեր բան են, իսկ հնչյուններն իրենք՝ տարրեր:

Ընականաբար մեկ և մյուս լեզուն տեխնիկապես տարբեր սիստեմ ունեն առարկաների ազդանշանման, այսինքն մի դեպքում շարժ ու ձևերի, մյուս դեպքում բառեր գործած հնչական տարրերի իմաստավորման առումից:

Եվ, այնուամենայնիվ, հնչական տարրերը իմաստավորվում են միայն կինեմիկ լեզվի սիստեմների զուգադրումը պետք է սկսվի նրանց արտադրության միջոցների փոխհարաբերությունները հաշվի առնելուց: Հիմնական տարբերությունն այն է, որ կինեմիկ լեզվի մեջ անխախտորեն պերիշեում է ‚ձեռքը', որ և արտադրության գործիք է և հենց լեզվի մարմնացումը:

Հնչական լեզվում արտադրության միջոցը, լեզուն և հընչատարբերության առարատը տարրեր բան են, իսկ հնչյուններն իրենք՝ տարրեր:

Ընականաբար մեկ և մյուս լեզուն տեխնիկապես տարբեր սիստեմ ունեն առարկաների ազդանշանման, այսինքն մի դեպքում շարժ ու ձևերի, մյուս դեպքում բառեր գործած հնչական տարրերի իմաստավորման առումից:

Եվ, այնուամենայնիվ, հնչական տարրերը իմաստավոր-

§ 37. Երբ մենք սկսում ենք պրագիտություն ասվորել մայրենի լեզվով, ապա սկսում ենք առարկից. նախ և առաջ յուրացվում է այբուբենը: Երբ գիմում ենք օտար լեզու սովորելուն,

ապա սկսում ենք ծանոթանալ առանձին հնչյուններին, մանավանդ այնպիսիններին, որոնք նման չեն մեր լեզվի հնչյուններին։ Քանի որ մեզ սովորեցնում են յուրաքանչյուր առարկայի ընդհանուր հատկությունը, ապա մենք վարժվում ենք այն բանին, որ յուրաքանչյուր հնչյուն ընկալվում է առանձին, ասես մարդկային լեզուն սկսվել է այդ առանձին հնչյունական մեծությունների, որոնք այժմ արտասանվում են այնքան պարզ հոգեբաշխությամբ ու դյուրությամբ, ասես թե նրանք ինքնակատարներ են կամ հատկանիշ ներքին նախնական տարրեր։ Մինչդեռ գոյություն չեն ունեցել ոչ առանձին հնչյուններ, ոչ էլ այդպիսի առանձին հնչյունների պատկերացումներ նաև այն ժամանակ, երբ մարդկությունը սկսել է օգտագործել հնչական լեզուն։

Առաջին անգամ կազմավորված լեզուն բաժանվում էր ոչ թե առանձին հոգեբաշխ հնչյունների, այլ առանձին հնչական կոմպլեքսների՝ ամբողջական բառերի, իրենց ամբողջության մեջ հոգերոշ կերպով արտասանվող ընդամենը չորս հիմքի, որոնցից առաջանում է ամբողջ աշխարհի լեզուների հիմնական բառարմքերը։ Իհարկե այդ չորս հիմնական տարրերից յուրաքանչյուրը ներկայացնում էր նաև կոմպլեքսային հնչյուն, որի կազմի մեջ չէին պատկում պատկերել հնչյունները։ Երկար և երկար ժամանակ առանձին հնչյուններ չէին տարրերակված այն աստիճանի, ինչպես հետագայում։ Նույնիսկ հոգեբաշխված դարաշրջանում, հնչյունները սկզբում պահպանում էին իրենց դիֆուզ վիճակը, որը մասամբ առկա է մեզ հասած լեզուների մեջ։

Իսկ սկզբում մարդը բնավ չուներ հետագայի սովորական հոգեբաշխությունը, նա դրա կարիքը չէր զգում, գործ էր ունենում առանց հնչական լեզվի, ունենալով իր առօրյա ինքնատիկ՝ նման առանց հնչական լեզվի, ունենալով իր առօրյա ինքնատիկ՝ ձեռնային կամ գծային լեզուն։ Հնչական լեզուն հետագայում է դարձել առօրյա լեզու, առաջ նա եղել է պաշտամունքային լեզու։

Երբ մենք հանդիպում ենք երկու գրականությունների՝ աշխարհիկ և հոգևոր կամ եկեղեցական, ավելի ճիշտ՝ եկեղեցաշխարհիկ և աշխարհիկ գրականությունների, նույնիսկ երկու գրի, կան և աշխարհիկ գրականությունների, նույնիսկ երկու գրի, երկու այբուբենի գոյության փաստերին, դա մեզ բոլորովին չի պարմայնում։ Չի պարմայնում և այն, որ շատ ժողովուրդների պատմական ժողովուրդների, նրանց մեծամասնության կրոնական

դավանանքային դրականությունը պատկանում է ուշ ժամանակներին։ Իսկ երբ հարց ենք բարձրացնում երկու լեզուների՝ աւօրյա և կրոնական լեզուների մասին, առաջանում է անհիմն տարակուսանք, թեև նրանց տարբերությունը ավելի մեծ էր, որովհետև աւօրյա լեզուն և ավելի ուշ առաջացած հնչական լեզուն միմյանցից արմատապես տարբերվում էին արտադրության միջոցով, և երբև խորհրդանիշ էին ծառայում մի դեպքում ձեռքերն ու ծնկերը, մյուս դեպքում՝ լեզուն արտասանման ապարատով և հնչյուններով։

Մարդը մինչև հնչական, պաշտամունքային լեզուն ուներ աւօրյա լեզու, խոսում էր ժեստային լեզվով՝ շարժ ու ձևերով ու միմիկայով, ընդորում ժեստային լեզվի մեջ գլխավոր դեր էր խաղում ձեռքը։ Շարժումների այս լեզուն, կինեմիկ լեզուն ըստ նրանում դերիշխող արտադրության միջոցի, կարելի է ասել, ձեռնալեզու էր։

Աշխատող ձեռքը կազմակերպիչ ասելը էր, կար ձեռնային խելք։ Ձեռքով խոսելու պրոցեսում հնչյունները ոչ մի դեր չէին խաղում, եթե չհաշվենք հուզական բացատկությունները, բայց այդ բացատկությունները այդ ժամանակ դեռևս բոլորովին հոդորդ հնչյուններ չէին։ Քանի որ հաղորդակցվելու համար դեռևս չէր առաջացել հոդորդ հնչյունների պահանջը, քանի որ դրա համար կար աւօրյա ժեստային և ձեռնային լեզուն, քանի որ հոդորդ հնչյունների ծագումը չէր կարող առաջանալ հնչական լեզվի պահանջմունքներից, քանի որ այն չկար և նրա կարիքն էլ չկար, ապա ծագումը պետք է որոնել աշխատանքային կյանքի այլ պայմաններում, այսինքն ճիշտ այնպես, ինչպես և երեք արվեստների ծագումը. մեկ ժեստային՝ պարի, երկու հնչական՝ երգի և դրամատիկական երաժշտության։ Այս ծագումը պետք է որոնել այն մոգական գործողությունների մեջ, որ անհրաժեշտ էին արտադրության հաջողության համար և դուրս էին այս կամ այն կոլեկտիվ աշխատանքային պրոցեսի հետ։ Ինչպես հայտնի է՝ պարը, երգը, երաժշտությունը սկզբում չէին ներկայացնում երեք առանձին արվեստ, այլ անրաժան կերպով մտնում էին մեկ արվեստի կազմի մեջ։ Հընթացս նշեմ, իսկ ով գիտե, նրան հիշեցնեմ, որ հին հայերի ergel բայը, հին վրացիների mgera բայը միատեսակ նշանակում էին ոչ միայն ‚երգել՛, ինչպես հետագայում, այլև ‘նվագել՛, մանավանդ գործիք ‘նվա-

պել՝, համաստաղաին՝ ‘պարել՝։ Եվ հիշատակված դեպքերից ոչ մեկում տերմիններըը չեն պարունակում իրենց մեջ գործիք նվաղելու կամ ոտքերը շարժելու տեխնիկայի արտահայտություն. նկատի էր առնվում նրանց կախարդական նշանակությունը։ Պարզ բան է, որ մոգական այդքան բարդ արարողությունը չէր կարող ընթանալ առանց ձեռքերով կատարվող նույնպես կախարդական շարժումների, ձեռքերով, որոնք կինետիկ լեզվով աղաղանշանելու կարևորագույն գործիքն էին, ինչպես այդ արարողությունը տեղի չէր ունենում նաև առանց երգի, սկզբում և երկար ժամանակ անխոս երգի։ Անխոս երգի մասին, որ իբրև ինացորդ պահպանվել է Կովկասում վրացական ցեղերի մոտ, այսպես, գուբիացիների մոտ մինչև օրս, մենք լավ գիտենք ներկա ժամանակներից։ Նույն բանն է նկատվում այսպես կոչված նախնադարյան ժողովուրդների մոտ, հին ժամանակներում նույն բանը իրեև փաստ վկայված է հայերի մոտ, վկայված է կշտամբանքով. վկայողն է հայերի ազգային պատմարան Մովսես Խորենացին՝ ոչ ուշ քան 8-րդ դարի գրող (ըստ ավանդության՝ 5-րդ դարի), որը այսպիսի երևույթյան մեջ բարբարոսություն էր նկատում։ Այս մոգական բարդ արարողության պրոցեսում, ինչպիսի ծանր արտազրական պրոցեսի էլ դուրս չէին կարող չաճել կախարդապարծ ձեռքերի և ամբողջ արարողության իմաստն ուժեղացնող հնչյունների զարգացման հետագա աստիճանները, հնչյուններ, որ արտասանվում էին ճշգրիտ և հոդորոշ արտասանության դեռևս լրիվ չհարմարեցված բերանով, սկզբում ավելի կոկորդով ու շրթունքներով, քան թե այդ ֆունկցիայի ներկայումս գոյություն ունեցող բաշխումով կոկորդի ու բերանախորշի բոլոր մասերի։ Բանը միայն այն է, որ երաժշտական գործիքի, մեր պատկերացումով երաժշտական գործիքի գոյության մասին մինչև հնչական լեզվի ծագումը մենք չենք կարող խոսել։ Նույնպես չենք կարող պնդել, որ գոյություն ունեին ձայն արտադրելու այնպիսի արհեստական միջոցներ, որպիսիք են թմբուկը և նրա հետագա բարդացված տեսակը՝ dayra ‘դափ՝ կամ կաստանետները, որ ծառայում էին ոչ այնքան մեղեդին զարդացնելու, որքան նրանց մեջ ‘ճիչերի նման՝ հուզականություն մտցնելու և տակտի համար։ Բայց մենք երբեք չենք կարող բացառել այդ մամենտների գոյությունը կախարդանքի մեջ մինչև երաժշտական գործիքների գյուտը, բացառել այդ կարգի երաժշտական ձայների առկայությանը նրանում բոլորովին չենք

կարող, քանի որ նրանց արտադրման համար օգտագործվում էր և մինչև այսօր շարունակվում է օգտագործվել ձեռքը. խոսքը վերաբերում է taш-ին 'ծալ-ին', առանց որի չի լինում ոչ մի պար, մանավանդ խմբական. taш (—tar ֆոխ. tal) 'ձեռք'→'թաթիկ' ▲ tor 'բուռ':

Մինչև կոլեկտիվ կամ խմբական խաղի կամ պարի առաջացումը չէին կարող գոյություն ունենալ ոչ միայն երաժշտական գործիքներ, այլև այն երաժշտական ձայնները, որ առեղծում է մարդը: Այսինքն կախարդանքի այն արարողությունը, որ դարձվում է կոլեկտիվ աշխատանքային պրոցեսի հետ, սկզբում կազմված էր ոչ թե այժմ առանձին գոյություն ունեցող երեք արվեստների միավորումից, և էլի ինչ որ բանից, ամենից առաջ 'էպոսից' կամ 'ասքից', որոնցից յուրաքանչյուրը, երբ նա ծագում էր, իր մեջ կրում էր առանձին կախարդանքի ուժ և իրենից ներկայացնում էր մի անկախ կախարդություն: Նա, կախարդանքի արարողությունը, որ զարգացման պրոցեսում զատել է երեք արվեստ, ըստ հույների դիցարանության՝ իրենց արարիչներով, որոնցից երկուսը մուսաներն են, Տերպսիքորը՝ պարի մուսա և Մելպոմենը՝ երգի մուսա, իսկ մեկը՝ աստվածներից իմաստնագույն Ապոլլոնը, որը մուսաների պարապմունքն էր կամ հերոսներից իմաստնագույն Օրփեոսը, սկզբում եղել է մեկ անբաժանելի ամբողջական գործ առանց երաժշտական գործիքի, պարի ու երգի միավորության: Հետաքրքրական է, որ նախ՝ լինելը մուսաների մեջ, որ հույների մոտ էլ հայտնի էին միայն պոետ Հեսիոդոսի ժամանակից, չկա մեկը, որ հատկապես վարեր երաժշտությունը. երաժշտության հովանավորությունը հանձնարարվում է հատկապես Ապոլլոնին. երկրորդ՝ Հոմերոսը չգիտի հատուկ երկու մուսա, մեկը՝ պարի, մյուսը՝ երգի համար. նա առհասարակ չգիտի լինելը մուսաների կանանց էլ. Հոմերոսի արշ, հավանաբար հնագույն շերտերում խոսքը վերաբերում է մեկ մուսային, մյուսներում՝ ավելի ուշ շերտերում՝ խոսվում է շատերի մասին, իսկ լինելը մուսաների մասին Հոմերոսի մոտ հիշատակված է միայն Ոդիսականի մեկ տեղում (24, 60), որ ավելի ուշ ծագում ունեցող հատված է:[1] Մանավանդ որ մուսաները առհասարակ

[1] Μοῦσαι δεῦτέ πᾶσαι, ἀμευβόμεναι ὅπι κάχη. θρηνεον.

հոլանավարող աստվածուհիներն են ամբողջությամբ վերցրած պոեզիայի, արվեստների և գիտության գանազան տեսակների։ Երկու մուսաներից՝ Մելպոմենից և Տերպսիքորից վերջինս, որ պարի մուսան է, կրում է ինձ համար ամենից ուսանելի և, ինչպես ինձ թվում է, ամենից հին անունը։ Բացի նրանից, որ այդ անվան մեջ ակնհայտորեն երևան է գալիս դրա արտահայտած արվեստի կապը կոլեկտիվ սկզբնավորության, երպչախմբի (χορός) հետ, դրա հիմնական մասը՝ terpsi ոչ մի սպեցիֆիկ առնչություն չունի այս կամ այն արվեստի տեխնիկայի, մասնավորապես պարի, մարմնի շարժման կամ ոտքերի շարժման՝ ոտքերով խաղալու տեխնիկայի հետ, terpsi (←*ter-pis), resp. terp բառը հունարեն ևս, ի թիվս ընդհանուր բնույթի իր իմաստների, պահպանել է ‘հաճույք, ուրախություն, հաճույք, բավականություն’ և այլն, և ‘դյութանք, կախարդական տեսիլ, մոգություն’ իմաստներ։ Իսկ երբ մենք դիմում ենք terpsi և terp հիմքերի մեկնաբանության հարնթական հողի վրա, ապա տեսնում ենք հետևյալը.

1. Այս երկու հիմքերը տարատեսակներն են մեկնուն երկարը (AB) խաչավորված բառի, ինքնատ՝ ter-p և լրիվ՝ ter-psi ընդունում B տարրի, այսինքն բերային տարրի ps խումբը ըստ արխատական օրենքի հանդիսանում է pr (‖ pl) խմբի ձևափոխություն և այդ տեսակներից հունարեն և լատիներեն լեզուներում մի մասն է այն լեզվական շերտերի նրան հատուկ հուն. ψυχή ‘հոգի’, ὕψιλός ‘բարձր’, լատ. ipse ‘ինքը’ և այլն բառերի, որը իրրև նոսրացած ինացել է նրանց մեջ հարնթական տիտեմի մինչհելլենական և մինչլատինական լեզվից նույն բնորոշ առանձնահատկությամբ։

2. terpsi-լրիվ տեսակը միայն խաչավորման երկրորդ մասի ձայնավորի տեղափոխումով շեղում է յուր հնատիպ *ter-pis-ից (resp. *ter-piш), որի տարատեսակն է հանդիսանում Θes-pis տերմինը՝ առասպելական անձի անուն, որ պարձված է Սոլոնի ժամանակակիցը աոտիկական դևմոս Իկարիոյ Օլիմպ. մոտ 61։ Նրան էր վերապրվում ողբերգությունների դյուրը և հաստատումը, նա էր համարվում այն անձը, ով դիոնիսյան տոնախմբություններին, ինչպես ենթադրում էին, միացնում էր դիոնիսյան միֆերի պատմումը և մնջկատակարծեսարային ներկայացումը։

Այս դերասանին երպչախմբի հետ ներառյալ ներկայացնում էր Θեսպիան ինքը և իր մեջ միավորում պոեսի, երաժիշտ-կոմպոզիտորի և դերասանի գործունեությունը։ Պարզ է, որ այս տեր-

մինի մեջ կան և խեղկատակի նախակերպարը, այսինքն 'ատամի', 'ատծու,' այստեղից ϑespid-o *'մարգարեանում' եմ։*

3. Նույն ծագումն ունի հունարենում ϑεράπων *'ծառա', 'ընկերակից' տերմինի նույնպես թեքառ հիմքը, հնդեվրոպարաններէ մեկնաբանությունների մի լավ մեթոդում, հենց այն, որ նրան համարում են ընդհանուր հիմքի ածականի հուն.* ϑρῆσκος-*ի 'կրոնական', 'բարեպաշտի' հետ բայանուն* ϑρησκεία *'կրոնական սովորույթ, ատծու դավանանք' և այլն. լավ է այն իմաստով, որ* ϑεράπων *նշանակում է 'ծառայություն' փոխադրած այն տերմինի առանձին հասկացությունների շրջանը, որ նշանակում է 'ծառայություն ատծուն, 'երկրպագություն, որոշակի ատծու դավանանք', այստեղից էլ 'հաճոյակատարություն, երկյուղածություն ավագների առջև' և այլն. այստեղից է նաև մինչև դարերում երևան գալիս* ϑεραπευτής, *որ մի կողմից նշանակում է 'կուսակրոն, ճգնավոր, անոյան', այսինքն 'ատծու ծառա', մյուս կողմից՝ 'բուժիչ, բժիշկ' և այլն, որովհետև հիմքում դա նշանակում է 'ատծու' ծառա' և այն էլ որոշակի ատծու, 'կախարդ, կախարդ բուժիչ'։*

Մենք այլևս չենք խորացնի կամ ընդարձակի մեր լեզվաբանական պրպտումները այլևս խաչավորված տերմինի վերաբերյալ, որոնց նպատակն է միայն լույս սփռել Տերտերյանի վրա, իբրև իսկական մոդական արտադրության առաջին արտահայտիչ՝ հունական ավանդության առկ միայն պարբ մուսայի վրա. terps→terp *կամ* ϑerap *տերմինի լեզվաբանական վերլուծությունը մենք կարող էինք այսուհանդերձ կատարել միայն հունարենի միջոցներով և հնդեվրոպական դծով. այսպես, խաչավորման առաջին* ter *մասը, A տարրը՝ հունարեն* τέρας *'հրաշք', 'հրեշ'-ի հիմքը նույնպես կապված է տատեմի, ատծու դաղափարի հետ, որի մասին մենք ավելի մանրամասն պրել ենք «Գիրք և գիր տերմիններէ ծագումը» աշխատության մեջ։*

4. ter-psi→ter-p, *ինչպես* ϑer+a-p *խաչավորված բառերը, հավանաբար, տարատեսակն են կրոնական տերմինի, տատեմի, հետագայում ատծու, որը ամբողջովին հատատավում է նաև թե ձևական և թե իդեոլոգիական,* resp. *ոչ տեսակետից և հարուստ է արդեն հարեթարանորեն մշակված նյութով։ Բանն այն է, որ մեր տերմին* terp*-ի գլխավոր հիմքի թեքառ տարատեսակը անթառիր ճշտությամբ օրինաչափ համապատկերն ունի շնչող ճյուղի*

մի բառի մեջ, որ վրացիները պահպանել են իրենց kerp 'կուռք, հեթանոսական աստված' տերմինի մեջ։ Իսկ kerp-ի պատմությունը մենք արդեն գիտենք. դա լրիվ *ker-pet-ի թերաա տեսակն է, որից հայերի մոտ կա քրիստոնեացված աստվածություն Karapet, վոլգայի ժողովուրդների մոտ նույնպես լիաձայն՝ Kere-met 'իսկ ոլանների մոտ ğer-beϑ' resp. ğer-meϑ 'աստված'։ Բայց մենք, նախ, արդեն գիտենք, որ ğer-meϑ աստված սիբիլյանոտ ճյուղի լեզուներից սուլական խմբի ներկայացուցիչը՝ վրացերենը պահպանում էր tar-maϑ ձևով, որ նշանակում էր 'աստված' (այժմ tar-marϑ 'հեթանոս')։ Մյուս կողմից, այս հարեթականի ğer-meϑ-ի հետ (~սիբ. tar-maϑ) դրանց kerp թերաա ձևով անխզելիորեն կապված է թյուրքական հինավուրց ϑeleb 'աստված' բառը, որի մասին ավելի մանրամասն կարելի է գտնել իմ «Չելեբի տերմինի մասին»[1] աշխատության մեջ, որն այժմ ի հարկե պահանջում է մի շարք ուղղումներ մեր հարեթիարանական պիտելիքների աստիճանի բարձրացման նկատի ունենալով։ Հրնիթացս կնշեմ միայն որ ϑeleb աստծու հետ անբաժան կապված են der-vim-ները, ինքը dervim տերմինը լրիվ տարատեսակն է նույն երկտարր AB խոչավորման, կամ տոլ-բերի, այսինքն՝ dervim կրոնական տերմին է, 'աստծուն երկրպագող', 'ինքնաստված', և ինչպես որ վրացիների մոտ tar-maϑ 'tar-maϑ աստված' սկսել նշանակել նրա 'երկրպագու', 'հեթանոս' tar-maϑ—այդպես էլ der-vim նեղկայուման 'աստծու ծառա', սկզբնապես 'աստված', այժմ հնէական արգարացում է ստանում։ Հետաքրքրական է, որ առաջ էլ, մինչև հարեթարանության ծագումը, որոշ պետականներ der-vim տերմինը մատնացույց էին նաև. ϑerapewes բառին։ Մեզ համար այժմ կարևորն է հրնիթացս նշել պերվիշների կատը խմբական արվեստի՝ մանավորապես պարի հետ։

Այնուհետև, ինչպես պարզվում է թվականների վերաբերյալ նեղկայուման տպագրվող աշխատություններից, tar-maϑ տերմինը անխզելիորեն կապված է հնդկաստանի տերմինի, սանսկրիտերեն sra-man-ի հետ, հյուսիսային Ասիայում ша-man ~ *sar-man, resp. *ₒal-man յուկ. al-ma, այսինքն այսօրվա դասախոսության մեջ մեզ հետաքրքրող հարցերի շրջանում, այնպես է դուրս գալիս,

---

[1] Еще о слове „челеби". К вопросу о культурном значении курдской народности в истории Передней Азии. ЗВО, XX հ. էջ 99—150։

որ Տերպսիքորի մեջ վրացական առասածուհյան tar-maծ-ի հետ միասին կա նաև հին թուրք ծeleb և դերվիշ-շամաններ: Տերպսիքորի մեջ կա շամաններին խուռթ կամ խոր, տերպսիններին կամ դերվիշներին խոր, այլ կերպ ասած՝ շաման, dervιm, terpsiqora մոգական ուժ ունեցող սոցիալական դրծչի մեկնուհին տիպի զարգացման երեք աստիճանն են, և մեկն երրորդ աստիճանում՝ terpsiqor-յանում ենք մենք դանում արվեստը. առաջ ամեն ինչ կախարդանք էր, առանձնապես ցայտուն արտահայտված շամանուհյան մեջ:

Իսկ եթե դիմենք մեր պատմահասուհյան բուն նյութին, ապա մոգական կախարդանքի մեջ, որ լուծվեց ոչ թե ծնելով երեք, այլ չորս արվեստ՝ պար, երաժշտուհյուն, երգեցողուհյուն և հնչական լեզվի տարրեր կամ տարրեր, որ սկզբնապես դիֆուզ, կամ խառն վիճակում ներկայացված էին մեկ արվեստի մեջ,—զարգացման մուլերի հաղորդակցուհյունը մեզ հետաքրքրող հարցի գծով հետևյալն է. երաժշտական հղաբաշխ ձայները հետզհետե օգտագործված առօրյա կինեմիկ լեզվի փոխարեն, սկզբում միայն կախարդական ձևով գործադրվում են կախարդական արարողուհյանը և երկար ժամանակ անբաժան են նրանից:

Այստեղից միանգամայն հասկանալի է, թե ինչու հայերի մոտ ծow-el բայը, որ կիրառվում է էակների երկերը շարահարելու կամ արտասանելու նկատմամբ, նշանակում էր 'կախարդել', 'համոել': Այս երևույթը, որ ընդհանուր է բոլոր ժողովուրդների լեզվում, այն տարբերուհյունն ունի հայերենում ավյալ տերմինների մեջ, որ նրան հատուկ 'կախարդուհյան, համոքի' նշանակուհյունը հայերենում պահպանված է առանց մթագնելու, մինչդեռ մյուս լեզուներում այդ սկզբնական նշանակուհյունը բացահայտվում է միայն ավելի բարդ հնէաբանական պրպտուհյունների միջոցով հնարավոր կերպով.

ա) Մխառարը κant-ը բառասիրջին շրթնայինն t-ի իրարում kan հնարխալը kar, resp, kal→gal պոյուհյուն ունի թե 'երգել', թե 'խոսել' իմաստով, բայց ամենից առաջ 'կախարդել' իմաստով. վր. gal-ծba 'երգել', արաբ. ķāla 'ասաց' չվ. ka-խոսել, ֆր. chant-er, լատ. cant-are և can-ere:

բ) maln¹t (~mar) ‖ va-t, resp. man→ban. հուն. mantis 'գուշակ'(‖ լատ. vā-t-es), մ. mas-kur-ı→mas-qur-ı'բախտացուցյ' (այս-տեղից էլ 'գուշակող թռչուն' փaskund և այլն՝ ընդհուպ մինչև

'mar',[1] *տերմինը, վր.* m-ǧer-a ← *mer-ǧer (‖ mer-kur *'Մերկուրի'*) ~* ǧer-mer ↘ ǧer-mey *'Երմեյս-ում (տմմտ. վր.* g-mer-ɵ *'ատամած'*), or-φe-ws *'Օրֆեյ'։*

Այն չորս տարբը, որ առաջացել են մյուս արվեստների հետ մեռնելո աշխատանքային այն պրոցեսների էվոլուցիայի ընթացքում, որ հանդիսանում էր մոդուլյացիան, սկզբում ոչ մի բառարանային նշանակություն չունեին և չէին կարող երկար ժամանակ ունենալ, որովհետև դեռևս հնչական բառեր չկային, ինչպես չկար նաև հնչական լեզու։ Աշխատանքային պրոցեսի, մոդուլյացիոն նշանակությունը հիշատակված տարրերի տեսակետից հանդում է հիշատակված տարրերի մշակման փուլում, և հարկէ, ոչ մեր ընտրած SAL, BER, YON, ROIII *տարատեսակների տակ արտահայտության մեջ, որ անդամահատվում է, ինչպես այդ չորս տարատեսակները, այլ դրանցից յուրաքանչյուրի համար հատուկ ինչ-որ ամբողջական կոմպլեքսային արտահայտության մեջ, որը խախտել հնարավոր է. նույն աշխատանքային պրոցեսի նշանակությունը հանդում է նաև այն բանին, որ այդ չորս տարրերից յուրաքանչյուրը մոդալիզացիոն ընթացքի հետ համապատասխան աղդանշում էր կախարդանքի, որոշակի սոցիալական խմբի խնամակալի ու տուեմի, հետագայում ցեղի տուեմի, աստծու դլխավոր խորհրդատու ուժը։ Իսկ բառ առանալու տեսակետից բավական էր դիտակցել հոդարաշխ հնչական կոմպլեքսով թեկուզ մեկ կերպար կամ երևույթ աղդանշելու այդ հնարավորությունը, որպեսզի այնուհետև անարդել ընթացող հնչական լեզվի զարդացումը։ Նույն չորս հնչական կոմպլեքսներն, չորս տարրերի կիրառման կարդով այս կամ այն պահանջվող իմաստով, հետևաբար, այն առարկաների շրջանն ընդարձակելու կարդով, որ աղդանշում է չորս տարրերից, չորս պարզ հոդարաշ արտահայտվող հնչական կոմպլեքսներից յուրաքանչյուրը, հետագայում, ցեղային խմբակցություններ գոյանալուց ու կայունանալուց հետո, չորս այսպես կոչված ցեղային բառերից, մինչ այդ յուրաքանչյուր խմբակցման մեջ պրոֆեսիոնալ*

---

[1] Ossetica-Japhetica, I φaqond-i *օսական հեքյաթների մեջ և հարեթական* φaskund *'մոգ', 'ավետաբեր', 'գուշակող', 'Քոչուն' տերմինը,* ИАН, *1918, էջ 2069 և հետ։ Ձևական անալիզն առանց տարրերի հաշվառման այժմ ենթակա է վերաքննության։*

կերպով, քան անաբեսական կյանքի պահանջմունքների առաջացած չորս անրաժան կամ հիմնախնդրին դրծող կախարդական բառերից յուրաքանչյուրը։

1. Հետևաբար, ցեղը բյուրեղանում է հնչական լեզվի գյուտից և զարգացումից հետո։ Վիննամիկ լեզվի ժամանակ մարդկային համբավարումները կարող էին հանդիսանալ միայն անաբեսական հանրային-հոգևոր իրենք, նրանք երբեք ցեղային արվեստական գոյացման նշաններ չունեին։

2. Քանի որ ամեն մի մարդկային համբավարման մեջ չորս տարրը համատեղ գոյ ունեն, նրանց նյութական ձուլման մոմենտից, անկախ ցեղային արվեստական գոյացություններից, որոնք դեռևս գոյություն չունեին, մինչև այդ տարրերի օգտագործումն իրրև հնչական բառ, ապա, նախ վերանում է խաչավորման պահանջմունքը դրանց գոյությունը բացատրելու համար։ Դրանք սկզբից ի վեր համատեղ են. որտեղ էլ որ դրանցից մեկը լինի՝ այնտեղ տակա է մյուսը, հետևաբար երբորդը և չորրորդը։ Բայց տակա է արտ՛ոգ և ինչպես՛ մեջավայրում։ Կախարդանքի աշխատողները պրոֆեսիոնալ կամ դասակարգային կազմակերպության մեջավայրում, որ հետևաբար սերտորեն է հատուկ ուժի կամ իշխանության պրյուրին, բնության դեմ պայքարելու գործիքների ընտրության և իր աղեցության տարածումով նպաստում է մոգական խոսքերի տարածմանը, հետագայում ավելի ու ավելի ընդարձակվող շրջանների պատկերների ու գաղափարների հնչական աղդանշմանը, հետևաբար արդեն իսկ հնչական լեզվի առաջացմանը։

Սակայն ահա հենց այստեղ է առանձին տարակուսանքը, բառերի բախտ տարբերությունը այն նույն հնչական կոմպլեքսների բախտից, որոնք մինչ այդ սակ մոգական նշանակություն ունեին կամ մոգական ուժ առանց կոնկրետ տպատկերի, կերպար կամ գաղափար նշանակելու։

Դեռ ավելին՝ չորս տարրը, չորս մոգական հնչական կոմպլեքսը ուժ ունեին միայն որոշակի աշխատանքային պրոցեսում, հետևաբար գործում էին բոլոր չորսը միասին և նրանցից յուրաքանչյուրը այն իմաստն ուներ, բուժինային իմաստը, ինչ և բոլոր չորսը միասին, կամ ճնացած երեքից յուրաքանչյուրը միասին։ Այն ժամանակ բոլորովին հնչական լեզու չկար։

Իսկ եթե խոսելու լիներ բառարանային նշանակության մասին, ապա, հետևաբար, այն կարող էր հանդես միայն մոգու-

թյան ապրյուր, հետագայում՝ դավանանքի առարկա, առաջ, ավելի ուշ՝ առաված նշանակելուն, և այդ դավանանքի առարկան նշվում էր բոլոր չորս տարրերը միասին և յուրաքանչյուրը առանձնապես արտասանելով սկզբնապես պարով, երգով ու երաժըշտությամբ, բայց այն ժամանակ դեռևս ոչ մի հնչական լեզու չկար, կար լեզու, բայց միայն կինեսիկ (այսպես կոչված ձևային), նույն ինքը ձևնասիզուս

Տարրերի օգտագործման մոմենտից իրրև այս կամ այն սրտին հատարակական պատկերացումների (ի հարկին, ոչ անհատական և ոչ էլ նյութական) հնչական ապդանշումներ, որոնք պահանջում են իրենց ճշդիտ հանրայնորեն հասկանալի արտահայտում, նույն տարրերի, սրտեն բառերի բանաը, թեև սկզբում անկատյուն իմաստով, բայց նրանց կայուն ու հետևողական օգտագործումով հանրայնորեն աճած պատկերացումներն ու դաղափարները արտահայտելու համար, ավելի ու ավելի ուժգնորեն էր կապվում հասարակայնության հետ, մոդական կազմակերպության շրջանակներից դուրս, և նրա նախադրյալ, անհետության հետ։ Կախում ունենալով տեքստրիալ պայմաններից, անհետության ոխակ և հասարակայնության զարդացման աստիճանից տարբերություններից, միևնույն տարրերի իմաստները տարբերվում էին, այս կամ այն տարրի ընտրությունը զանազան տեքստրիալ միավորություններում այս կամ այն իմաստով օգտագործելու համար տարբերվում էր։ Բայց արդեն հաղորդակցման գործիքի նոր սիստեմի զարդացման հետագա աստիճաններում նրա հանրային պահանջմունքի աճումով, այսինքն հնչական լեզվի զարդացումը զուգընթաց աճում էին նրանց զանազան տեսակները, և աստիճանաբար, նայած անհետության և հասարակայնության զարդացման նոր դարաշրջաններին, բողբոջում էին լեզուների նոր տիպերը միշտ նույն՝ ընդհանուր նյութից, և եթե սակայն լեզվի զարդացման այս վերջին դարաշրջաններում էլ մենք նկատում ենք զանազան աստիճանների կապերը, որոնք նկատի են առնվում իրրև ցեղակցության կապեր, ապա դրա համար մենք պարտական ենք լեզուների խաչավորման պրոցեսին, որ անդրադարձնում է հասարակական խմբավորումների՝ ցեղային, ազգային, պետական, խաչավորման պրոցեսը, նրանց գոյացման զուգընթաց, բայց ամենից առաջ պրոֆեսիոնալ, դասակարգային, դասային այդ պրոցեսը։ Այնպես որ, եթե չորս տարրերը անբաժանելի են,

նյութական միասին են նրանց առաջին ծագման մասնակից, սակայն նույն բանը չի կարելի ասել այդ նույն տարրերի մասին բառերի դեպում, մինչդեռ տարրով նշվող հասկացությունների շրջանակի մասին. այդ արդեն նախասկզբնական երևույթ չէ, այլ խաչավորման արդյունք, նոր կամ այլ սոցիալական խմբավորման կողմից իրենից առաջ սոցիալական խմբավորման առեղծած հնչական լեզվի նվաճումներին հարմարեցվելու արդյունք:

Սակայն սոցիալական և անբիտարեալ դանազան խմբավորումների լեզվական դոյացումների տարբերվելը մինչև խաչավորումն էլ ունեը կոնտրաստիվ բնույթ ինչ-որ չափազանց էական ընդհանուր բան, բացի այն չորս տարրերից, որոնք հաշվի են առնվում միայն նյութականորեն: Այդ էական ընդհանուր բանը տարրերի հնչական կոմպլեքսների օպտիմալիզացումն է այս կամ այն պատկերացումները կամ գաղափարները նրանց այն կոտակցության մեջ արտահայտելու համար, որ սահմանված էր պատկերավոր մտածողության ունակություններով, որոնք կախված էին երկար դարաշրջաններ մինչ այդ գերիշխած կլինեակից (գծային կամ ձևնային) լեզվից:

Երբ մենք խոսում ենք հնչյունով, չորս տարրերից յուրաքանչյուրով արդանշվող առարկաների շրջանակն ընդարձակելու մասին, ապա ամենից առաջ խոսքը վերաբերում է ոչ թե առանձին առարկաներին, այլ առարկաների դանազան կատեգորիաներին: Սակայն այստեղ առարկաների դանազան շրջանակների մեջև սահման անցկացնելը հեշտ բան չէ: Հնչական անուն ստացած առաջին շրջանակի առարկաները դասանունքային են, իսկ անուսեական առարկաները, օրինակ հոդադործական արտադրության գործիքները, ինքը հայը, վարելու արոտները և այլն չէ՝ որ նույնպես դասանունքային կարգի առարկաներ ու երևույթներ են:

Տարրերի, հնչական կոմպլեքսների, իրրև բառերի օգտագործման շրջանակի ընդարձակման աստիճանականությունը, այսինքն հնչական բառերով նշվող պատկերացումների ու հասկացությունների շրջանակի մեջ ներդրավող առարկաների հետդհետե ավելացումը դժվարություն էր ներկայացնում ոչ միայն ազգի, այլև այն դիրքերի համար պայքարելու տեսակետից, որ արդեն ամրապես դրավել է կլինեակի լեզուն իր տիրապետության երկար դարաշրջանների ընթացքում:

§ 38. Միևչխոսքային հնչյունաբանություն. Հնչական լեզվի պարզացումով, բնականաբար, աճեց ոչ միայն ամբողջական հնչական կոմպլեքսների, մեծաքանակ բառերի, սկզբում չորս տառերի, այև յուրաքանչյուր հնչյունի նշանակությունը։ Հնչական լեզվի պարզացումով յուրաքանչյուր հնչյուն ինքնուրույն կեցություն ստացավ հանրային գիտակցության մեջ, մարդկային գիտակցության մեջ։ Առաջ, մինչև հնչական լեզվի ծագումն ու պարզացումը, առանձին հոդաբաշխ հնչյունների ինքնուրույն ընկալման պատկերացում չկար և չէր կարող լինել։ Հնչական լեզուն ակսվում է ոչ թե առանձին հնչյունների միավորմից, այլ առանձին ամբողջական կոմպլեքսային հնչյունների օգտագործումից, որ հետագայում պարզացան պարձան հնչական կոմպլեքսներ երեք հնչույթից (ֆոնեմա), չորս տառերից, որոնք սկզբում իրենց հոդաբաշխությունը հասցրին միայն մինչև հոմհնչյունության՝ բաղաձայնի, ձայնավորի, բաղաձայնի=SAL, BER, YON, ROШ անբաժան արտասանությունը, որոնցից յուրաքանչյուրը այն ժամանակ չուներ երեք հնչյունի այն բաղադրությունը, որը մենք նկատում ենք այժմ։ Միևչխոսքային հնչյունաբանությունը, որ արդեն հոգեբաշ էր, սակայն դիֆուզ էր հոմհնչյունության սահմանում։ Բաղաձայններից կիսաշփականները՝ այդ դիֆուզանմանները հանդիսանում են այն դիֆուզ հնչյունների վերապրուկները։ Հարեվական սխեմի լեզուներում առանձին ցայտունությամբ պահպանվել են այդ դիֆուզ հնչյունները, հոմհնչյուն սահմանի դիֆուզության ճշտորդները. որքան հին սխալ է հարեվական լեզուն, այնքան դիֆուզ կազմության ավելի մեծ հնությամբ են հանդես գալիս դիֆուզանմանները, կիսաշփականները՝ t, k, t, k, ϑ, q, իսկ ավելի հին սխալ լեզուներում խուլական դիֆուզանմանները, ավարներենում՝ h և արխապերենում՝ t°, d°, ϑ և այլն։

Հնչույնների, իրրև ինքնուրույն միավորությունների գիտակցման վրա աշխատանքը նախորդում է աշխատանքը ձայնավորը բաղաձայնից տարբերելու, ձայնավորը և բաղաձայնը երկարացնելու և միջոցով ուժեղացնելու վրա (ձայնավորների երկարություն, այսպես կոչված բաղաձայնների կրկնապատկում), և ձայնը շեշտելու, resp. բարձրացնելու, ամբողջ հնչական կոմպլեքսը կրկնելու վրա, այսինքն երաժշտական կարգի երևույթների միջոցով, որոնք, ինչպես պարզվում է, իրենց արտահայտությունն են գտել

երդի ու երաժշտության զարգացման պրոցեսում անկախ հնչական լեզվից, մինչև նրա ծադումը։

Հնչական լեզվի կառուցման մեջ մարդկությունն օգտագործել է երաժշտական կարգի այդ բոլոր նվաճումները հնչյունների արտասանման մեջ նրա ձևավորման համար նախ բառերի նշանակումը զարգացնելու և ճշտելու, իսկ հետո նաև հնչական լեզվի ձևերն առնծելու և նրանց զարգացման, զանազան ձևաբանական սխեմներ առնծելու գործում։

§ 39. Հնչական լեզուն աճում էր առաջնահարթ այն իրողության ընթացքով, որը ժառանգություն էր առացված կինետիկ լեզվից։

Այսպես օրինակ, կախում ունենալով այն բանից, որ հնչական լեզվի մեջ 'կանչելը' փոխարինվեց 'ձեռքի շարժմանը' առնելով գեպի ինքը ի նշան հրավիրի, իսկ հնչական լեզվում 'ցույց տալը' փոխարինվեց 'մատով' resp. 'ձեռքով' ցույց տալուն, 'ձեռք' բառը գալձավ այն բայերի հիմքը, որոնք հավասարապես նշանակում են և 'կանչել', և 'ցույց տալ'։ Այսուհետև 'ձեռքը' օգտագործվում էր նաև 'նշանը' նշելու, resp. արտահայտելու համար։

Նույնիսկ ռուսերեն показывать, указывать բառերում kaz←kas հիմքը սերտաճական է kal, resp. kar-ի, որ հարնթական սխեմի լեզուներում ինացել է հայերեն kar ('ձեռք→) 'ուժ', resp. հայ. kal 'վերցրու' (→ * 'ձեռք') և ամենից առաջ նշանակում է 'ձեռք'։

Վր. zaqa 'կանչեց' ↗ ďaqa || մ. D. doqo 'անուն', անվանական բայ 'կանչել' վրացերենում հանդիսանում է թևրատ ձև՝ կորցրնելով նայ l վերջնահնչյունը, որ պահպանվել է saqel 'անուն' պրայականում, ընդ որում saqel սկզբում նշանակում էր 'ձեռք', ուստի և այդ saqel բառի թևրատ ձևը նշանակում է նաև 'վերք, տեսք', 'նշան'։ Saqel 'անուն', 'անվանում', հետևաբար սկզբնապես 'ցույց տալ' ← 'ձեռք', բառի անալիզը պարզվում է նաև նրանում A (SAL) պարզ տարրն ընդունելու դեպքում՝ սկզբի բաղաձայնի դիֆուզ արտասանության (ʰs), sq վերելքով, և ապա լրաձայն ձևավորումով saqel, resp. *ďaqel, այստեղից zaqa↗ďaqa 'անվանեց', 'կանչեց', մինչդեռ ďal 'ուժ'-ի մեջ (ձեռք, որից dl--ev-a' տալ 'բայը) նույն տարրը առկա է դիֆուզության կորուստով։ Բայց լուրջ հիմք է ծագում այս տուգաբանության վերանայելու համար, որ առացված է միայն համեմատական մեթո-

պով ‘կանչել’ նշանակության գնդքում, հօդուտ հնէաբանական մնալիքի, հատկապես հօդուտ այն բանի, որ վրացերեն saġelում կա A տարբի երկու տարառեակներից (AA. *sal-ġel) կամ երկու տարբերից CA (և ոչ թե AC) խաչավորված sa տերմին (← ոչ sal ↗ ďal, այլ *san ↗ ďan, հմմտ. պաշտամունքային բայ br-ďana ‘հաճելացավ տալ’, (‘հրամայել’ և այլն) ‘ձեռք’ և ġel ‘ձեռք’, որտեղից և zaġa ↗ ďaġa ‘կանչել’, ‘գոչել’ մ. ճ. ďoġo (← ďoġor-) ‘անուն,’ ‘կոչ’, ընդ որում այնուամենայնիվ պծվար է հայ. day-a (← *ďan-ı) ‘կանչ’, ‘ձայն’, ‘կոչ’-ի մեխաոարը (C) անալիքի հանդեպ առաջնության տալ երկաորին (AC.* da-hin), չնայած վրացերեն da-ġıl-ի կարծեցյալ օժանդակության, բայց արխազերեն ġ- ď ‘անուն’ բառը բացահայտորեն խաչավորված տերմին է (CA←*ġı!n¹-d!al¹), տարբերի դասակարգության վրացական կարգով:

Նմանապես խաչավորված տերմին է ռուս. „и-мя“ ← imen ↗ *rimen—— + *ru-men, resp. nu-men↔no-men || na-me ‘անուն’ ← ‘ձեռք’, resp. *ru+men (ру-!ка¹+man-us), հայ. ano-+wan’ ‘անուն’ || հուն. o-no-ma-!t¹ ‘անուն’. վերջին երկուսը՝ հայերեն և հունարեն բառերը արդեն եռատարր խաչավորում են ADB կամ CDB տառանումով, որչափով որ A-ի կամ C-ի օգտին լուծելու համար դեռևս հենարան չի գտնված, որչափով որ իր խոկ բառի մեջ առաջին տարրից ճեղքել են միայն ձայնավորները՝ «ա» կամ «օ»:

Հարթեական լեզուների շչական ճյուղի տերմինի վերլուծությունը նույնպես հիմք չի տալիս հայերեն և հունարեն բառերի առաջին տարրի երբև AC խաչավորման վճռական մեկնաբանման համար, բայց AC կազմությունը, նույն դասավորությամբ, ամենայն հավանականությամբ կա թուքական համարժեքում, որ նույնպես խաչավորված է ā-t→a-t և սա կարող է օժանդակել A տարրի ընդունմանը թե հայերեն և թե հունարեն հիշատակված բառերի սկզբնական a-||o ձայնավորման մեջ: Իսկ ինչ վերաբերում է թուրքերեն ā—t→a-t-ին, որ միայն յակուտերենում է բացահայտորեն պահպանել երկարությունը ‘անվան’ իմաստով, նախ և առաջ հենց այս բառը al-tan, resp. ar-tan,—har-kan, հնաոխությամբ, անհենց այս բառը

նաև ‘ձեռք’, որից էլ մենք ունենք ‘ձեռք’ նշանակությամբ անուն-նից մեայն ածանցված at-mak ‘պցել’, իրրև նրա հնատիպ *har-tan, հատկապես [h]ar-kan (→ ar-k) ‘ձեռք’ լրիվ շինվող հատվածքից հայերենում կա ‘պցել’, ar+kan(|| հետագայում ar+k-an-el)։

Հնչական լեզուն կինեմատիկ լեզվի համեմատությամբ բազմաթիվ նոր տեխնիկական միջոցներ ունի։ Առաջին հերթին երաժշտական կարգի հնչական նրբերանգների օգտագործումը (առեղծության ‘շեշտի’ տեղությունն և այլն), իսկ հետո նաև առանձին հնչյունների օգտագործումը բառերի տարատեսակներ առանձնացնելու համար, նպատակ ունենալով պղպանշանել իմաստների նրբերանգները qal ‘կին’ ȣol ’կին, տիրուհի’, ᵛdal ‘ուժ ←’ ձեռք’), ġel ‘ձեռք’։

Հնչական լեզուն իր սկզբնավորությամբ պաշտամունքային լեզու է, սկզբում տարրերն իրենք նյութական արտահայտում էին կախարդանք, ոչ այն պատճառով, որ աշխարհն սկսվել է կախարդանքից կամ մարդկային կեցությունն սկսվել է նրանից, այլ այն պատճառով, որ հնչական լեզուն սկսվել է այն բարձր, բնավ ոչ կենդանական աստիճանում, երբ արդեն գոյություն ուներ կախարդանքի աշխատողների կազմակերպություն, և բնականաբար առաջին բառերն օգտագործվում էին խորհրդավոր, աննշելի առարկաներն անվանելու համար՝ աննշելի անհավատ երկյուղից կամ ֆիզիկական անկարողությունից, և սկզբնական հնչական լեզվի կազմը պաշտամունքային է, և այդ իմաստով հնչական լեզուն առաջին իսկ ժամանակներում երևան է բերում տիեզերական, կոսմիկական աշխարհայացք։

§ 40. Լեզվի չորս տարրերի գենետիկ հարցին, ինչպես պարզաբանված է, հարկ կա մոտենալու երկու կերպ. նախ՝ իրրև հնչական մեծությունների հարցի, որոնք դեռևս բոլորովին լեզվի տարրերի ֆունկցիա չունեն, երբ նրանք, անխախտ դուրսրդված պարի ու երգի հետ, մոգական արարողության սոսկ գործիքն են, երկրորդ՝ իրրև հնչական մեծությունների հարցի՝ արդեն լեզվի տարրերի, սկզբում դարձյալ անխախտ դուրսրդված կինեմատիկ լեզվի տարրերի, շարժուձևերի ու միմիկայի հետ, երբ հնչական տարրերը ունեն այսպես կոչված ձեռնալեզվի սոսկ լրացման ֆունկցիա և միայն հետագայում, նրանց օգտագործման շրջանակն աստիճանաբար ընդարձակվելու հետևանքով— արդեն կատարյալ հնչական լեզվի ինքնուրույն տարրերի ֆունկցիա։

Իբրև աշխատանքային պրոցեսի, մոգական արարողության տարրերի մասին մենք արդեն խոսելիք առայժմ մատչելի նրանց մեկնաբանման առումով: Իդեալտիպես մենք դրանք պատկերացնում ենք մի ֆունկցիայով, որ անրաժանելի է պարի ու երգի ֆունկցիայի հետ, ներառնելով այդ միության դեպքում չանջատված երաժշտությունը, հետևաբար, միացած մոգական արարողության ֆունկցիայի հետ, որ անխզելիորեն համատեղում է իր մեջ թե՛ նյութական-արտադրական տնտեսական, թե հանրային ֆունկցիան, հարևանցիորեն նաև աֆեկտի, ուրախության ու տխրության, էքստազի ու անկման, դավեշտի ու դժարճության կոլեկտիվորեն կազմակերպված արտահայտման ֆունկցիան:

Սկզբում աշխատանքային պրոցեսի, մոգական արարողության այս տարրերը տեխնիկապես մենք պատկերացնում ենք բացատրանչություններով, որոնք իրենց կրկնությամբ պարբերաբար էին ձայնալարերը և առհասարակ արտասանման օրգանները: Կրկնողությունը նպաստեց բնական բացատրանչությունների արհեստական երաժշտականի և դրա հետ միասին նաև հոդորդ ձևավորմանը, բացատրանչություններ, որ աստիճանաբար դարձան հնչական կոմպլեքսներ:

Մեզ համ չպարզաբանված միայն տարրերի թիվը՝ չորսը, և դա այդպես էլ մնում է: Միայն մեկ ճշտում ունենք ցեղային անուններով վերաբերմամբ, որ հանդիսանում են նրանց հետագա օգտագործումը, հետևաբար, տարրերի թվի բացատրությունը ոչ թե օգտագործման իմաստով, ինչպես որ նրանք բաշխված են մնում պանդպան լեզուներում արդեն հատարակ նշանակությամբ, այլ իրենց իսկ հնչական կոմպլեքսների ծագման իմաստով, կարելի է որոնել միայն արդեն հիշատակված աշխատանքային պրոցեսի, մոգական արարողության կազմակերպման մեջ: Հնչական կարող էին մոգական նախադրյալի տարրերի քանակը տակայն, այնինքն քառատարրությունը, այսպիսով ամենից առաջ կարևոր է բացատրել մոգական արարողության տեխնիկայի մեջ, և մի է այս իմաստով ուշադրություն է պահանջվում դեպի թվի դերը մեկնության մոգական գործողության անրաժան մասնակից — տարրերի մեջ՝ պարի ու երգեցողության, երաժշտությամբ հանդերձ, ընդհանուր առմամբ՝ էպոսի նախատիպի մեջ: Այս կողմից ինձ պատճանական է թվում հնէաբանորեն հետամուտ լինել ռիթմի պատմությանը պոեզիայի մեջ և բանաստեղծության տան կամ չորս

ողների պատմության։ Առայժմ մենք կարող ենք միայն ասել, որ վրայինների՝ այդ հարևանական ժողովրդի մոտ քաղցակալող պեղիայի ժողովրդական չափը, որ ոչ որից չդիերապանդված կատարելության իր բարձրագույն դարգացումն է գտել Ռուսատովցի Շոթայի «Ընձենավոր» առեղծվածության մեջ, անմատրակույս հարում է իր ժողովրդական ընդերքին, և ոչ թե պարսկական պեղլիայի նորմաններին, որոնց, դեթ դրավոր հիշատակարաններում, այդ չափը ավելի ուշ է երևան գալիս։

Իր ֆոլկլորական ժողովրդական այդ չափի մեջ չորրորդ տողը, որ, ինչպես միշտ, սկսվում է չափից դուրս գոնվող da բառով՝ ‘և’ շաղկապով, ըստ երևույթին, կառուցվածքային տեսակետից ներկայացնում է երկչափանի ելույթների, ուստի և չորրորդ տողը հաճախ հանդում է իրատական մոքերի կամ իմաստախոսություններին, խրատների ու ընդհանուր դրույթների։ Եվ երկչափանի այդ ելույթը հանած, երգեցողության մասնակիցները պետք է ներկայացնեին երեք հոգի, որպեսզի նյութապես արդարացնեն ժողովրդական չափի ինացած տողերի քանակը։

Առայժմ մի բան պարզ է, և մենք պետք է հաշվի նստենք դրա հետ, իբրև փաստի։ Այդ այն է, որ չորս տարրը, առանձնապես լեզվի չորս տարրերը, իրենց ծագման ժամանակով անդունդով են բաժանված մարդկային արարածի կենդանական կամ դազանային կացությունից, կոլեկտիվ կյանքի կենդանական կամ դազանային կացությունից։ Հնչական չորս կոմպլեքսների ոչ միայն օգտագործման մոմենտին, իբրև լեզվի տարրերի, այլև ծագման, resp. աշխատանքային պրոցեսում, մոգական արարողության մեջ մշակելու մոմենտին մարդկային արարածները արդեն հասարակական միավորություններ չէին, այլ սոցիալական խմբավորություններ այս կամ այն որոշակի կառուցվածքով, իսկ իրենք աշխատանքային պրոցեսի, մոգական արարողության մասնակիցները, հավանաբար, ներկայացնում էին կազմակերպություն ըստ այն ժամանակ գոյություն ունեցող հասարակական խմբավորումների կառուցվածքի։

Այստեղից պարզ է, որ աշխարհի և ոչ մի լեզու չի կարող հանդիսանալ ոչ դազանային, ոչ թռչնային լեզու, ոչ էլ նրա անմիջական զարգացումը։

Այս իմաստով հետաքրքրական է, որ դեռևս կես դար առաջ առավելապես հասարակության իրավիճակ անձինք մտածում էին հասնելու այսպես կոչված թռչնային լեզվի մասին։ Դեռևս 1870

Թ. դ-ր Թեոֆիլ Հանը (Dr. Theophilus Hahn) իր „Die Sprache der Nama“[1] աշխատության մեջ գրում էր. «Աֆրիկայի հարավային ծայրը սկզբում բնակեցված էր դեղին ցեղի ժողովուրդներով, որ արտաքին կերպարանքով և լեզվով ոչ մի նմանություն չունի ոչ ամբողջ աֆրիկյան ցամաքում, ոչ էլ աշխարհի որևէ այլ մասում: Այս ցեղն ընդհանուր առմամբ անվանում են ‘հոտենտոտներ’: Այս անունը նրանց տվել են եվրոպացիները այն սխալ յուրահատուկ լեզվի (Sprachidioms) պատճառով, որը իր հնչյունների ցանկում երևան է բերում բնորոշ կոկորդային (faucale) և լեզվով չլթացնող (schnalzende) հնչյուններ: Ով ծանոթ չէր հիշատակված լեզվին, նրա համար այդ ձայները ինչ-որ պատանային բան ունեին իրենց մեջ, այնպես որ դրանք համեմատում էին հնդկահավի արձակած պլպլոցի կամ առհասարակ թռչունների լեզվի հետ»:

Հիշատակելով գանագան ճանապարհորդների ու միսիոներների ըչչին պատկանող համապատասխան նկարագրություններ թռչնի համարված հնչյունների վերաբերյալ Թ. Հանը դրանից անմիջապես հետո նկատում է.[2] «Ինչպես տույց են տալիս մեջ բերված տեղերը, այդ բոլոր հեղինակները երևան են բերում հոտենտոտների լեզվի ֆիզիոլոգիական բնության (Beschaffenheit) կատարյալ անգիտություն: Օրինակ, դանիական միսիոներներ Բյովինգը (Böving) և Բարթոլոմեյ Ցիգենբալգը (Bartholomäus Ziegenbalg) ամեն մեծ ըմբռնում են ցուցաբերել... դրանցից Բյովինգը, բացատրելով հոտենտոտների լեզուն «կալկաթյան հավերի» ձայների հետ համեմատելու հիմնավորությունը, պնդում է. «Դա ճիշտ համեմատություն չէ: Ավելի հիմնավոր կերպով հոտենտոտների արտասանությունը կարող է համեմատվել հրեաների արտասանության հետ»:

Հետագայում Բյովինգը պարծենալ առանձին հիշատակում է այլ ժողովուրդների ընդունակության մասին արտաբերել հնչյուններ, որը, ի հարկե կենդանին չի կարող անել»:[3]

---

[1] Nebst einem Anhange enthaltend Sprachproben aus dem Munde des Volkes, Leipzig, 1870. էջ 5:

[2] Հիշ. աշխ., էջ 17—18:

[3] Էջ 19:

Անդրադառնալով լեզվի տարրերի ընդունված չորս անուններին՝ SAL, BER, YON, ROIII, մենք կարիք չենք զգում նշել, թե որտեղից են ընտրված նրանց արտահանության տարատեսակները. մեկից ավելի անգամ խոսվել է այդ մասին:

Եթե մենք չմտադրվենք բացատրելու, թե ինչու հատկապես չորսը, մի տարբ, որ ինչպես մենք տեսանք, դեռևս բաց է, լեզվի տարրերի հենց տահմանափակությունը բնավ չպետք է շփոթեցնի մեզ և չի կարող շփոթեցնել, որովհետև մենք ակներև տեսնում ենք, թե ինչպես լեզվի զարգացումով նոր լեզվական նյութ չի առնվում, միայն օգտագործումն է լինում նոր, և բնականաբար որքան քիչ պահանջմունք է եղել, այնքան պակաս են եղել օգտագործումները և, հետևաբար, պակաս է կարիք զգացվել հնչական կոմպլեքսների՝ հատկացուցիչներն ապրանքելու համար, այսինքն այնքան պակաս բառ է եղել: Հետևաբար, արդեն կազմված իսկական նախնադարյան լեզվի մեջ դրանք մեկ-երկու տասնյակից ավելի չէին կարող լինել, դերում մի քանի տասնյակ էին, իսկ երբ հարց է դրվում հնչական լեզվի տարրերի մասին, որոնք սկզբում հատուկ ոչինչ չէին արտահայտում, այլ նրանք բազմիմաստ էին, և հասկանալի է, մի քանի տասնյակ միավոր գաղափար ու պատկերացում արտահայտելու համար լի ու լի բավական էր այդպիսի տարրերի մի քանի միավոր, թեկուզ և միայն չորսը:

Սակայն լեզվի չորս տարրերը ունեին, առանալով այսպիսի ժամանակի ընթացքում, բազմաթիվ օրինաչափական տարաեռակնները, որոնք առաջացել էին այդ չորս տարրերի մարդկանց տերիտորիալ կերպով տարբեր հասարակական խմբավորումների մեջ դրծածվելուց: Վերջիններիս վոխադարձ հարաբերակցումը, տնտեսական շահերի միավորման կամ վոխադարձ համաձայնեցման հետ միասին, նայած հարաբերակցման սիստեմին, հանգամ սկզբում հնչական լեզվին տերող կազմակերպության, իսկ հետո ամբողջ ժողովրդական զանգվածի մաշտարով, հնչական լեզվի միավորմանը կամ համաձայնեցմանը, հետևաբար, հանգամ այն հնչական համատարատասխանությունների կամ լծորդությունների, որոնք կոչվում են հնչյունաբանական օրենքներ:

Համաձայն տահմանված հնչական համատարատասխանությունների, լեզվի չորս տարրերից յուրաքանչյուրի սկզբնական կամ հիմնական օրինաչափական տարաեռակները հետևյալն են.

ՁՈՐՍ ՏԱՐՐԵՐԻ ՕՐԻՆԱՁԱՓԱԿԱՆ ՏԱՐԱՏԵՍԱԿՆԵՐԻ ԱՂՅՈՒՍԱԿ

(Պարզ ահաւկնները առանց առջևի պրելանտների հնէաբանական հայտանիշերով դիֆուզութիւնը հաշվի առնելու, առանց հատուածների, մեայն պրելանտ ճյուղի ձայնաւորմամբ, չնեբառով շինող ճյուղը)։

I. A տարբ

Սիբիլանտ ճյուղի

Սուլական խմբի	*Շչական խմբի*
Sal→zal	‖ ш or(→ j or)↔ ш ur(→ j ur)
↗ṫal →ẏdal → ʒal	‖ ↗ṫor→ẏdor→ʒor(↔tur→dur→ʒur)
Պարզացումով	*Պարզացումով*
(tal→dal→ʒal	‖ tor→dor→ʒor (↔tur→dur→ʒur)
Նուինը առաջին բաղաձայնի շնչեզացումով	*Նուինը առաջին բաղաձայնի շնչեզացումով*
hal→γal	‖ ◦or(→yor)↔◦ur(→yur)↗ḳor→ġor→
↗ḳal→ġal→qal	‖ qor(↔ḳur→gur→ġur)
Ապաշնչեզացումով	*Ապաշնչեզացումով*
kal→gal→qal	‖ kor→gor→qor(↔kur→gur→qur)

II. B տարբ

Սիբիլանտ ճյուղի

Սուլական խմբի	*Շչական խմբի*
val↔mal	‖ vor (→ mor) ↔ vur (→ mur)
↗pal→bal→φal	‖ ↗por→bor→φor(↔pur→bur→φur)

III. C *տարբ*

Սխեման ճյուղի

Սուլական խմբի	*Շչական խմբի*
san → zan	‖ ɯon (jon) ↔ ɯun (→ jun)
↗ṫan → ḋan → ȶan	‖ ↗ṭon → ḍon → ȡon (↔ ṭun → ḍun → ȡun)

Պարզացումով	*Պարզացումով*
tan → dan → ȶan	‖ ton → don → ȡon (↔ tun → dun → ȡun)

Նուազը առաջին բաղաձայնի	*Նուազը առաջին բաղաձայնի*
շնչեզացումով	*շնչեզացումով*
han → ɣan	‖ ʿon (yən) ↔ ʿun (yun)
↗ k̇an → ǧan → q̇an	‖ ↗ ķon → ǧon → q̣on (↔ ķun → ǧun → q̣un)

Ապաշնչեզացումով	*Ապաշնչեզացումով*
kan → gan → qan	‖ kon → gon → qon (↔ kun → gun → qun)

IV. D *տարբ*

Սուլական խմբի	*Շչական խմբի*
las (‖ nas) → laz (‖ naz)	‖ roɯ (‖ noɯ) ↔ ruɯ (nuɯ) → roȷ (‖ noȷ) ↔ ruȷ (‖ nuȷ)
↗ laṫ (‖ naṫ) → lad̆ (‖ nad̆ → laȡ̇ (‖ naȡ̇)	‖ roṭ (‖ noṭ) ↔ ruṭ (‖ nuṭ) → rod (‖ nod) ↔ rud (‖ nud) → roȡ̇ (‖ noȡ̇) ↔ ruȡ̇ (‖ (nuȡ̇)

Պարզացումով	*Պարզացումով*
lat (‖ nat) → lad (‖ nad) → laȡ̇ (‖ naȡ̇)	‖ rot (‖ not) ↔ rut (‖ nut) → rod (‖ nod) ↔ rud (‖ nud) → roȡ̇ (‖ noȡ̇) (↔ ruȡ̇ ‖ nuȡ̇)

ՁՈՐՍ ՏԱՐՐԵՐԻ ՏԱՐԱՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ՀԱՇՎԻ ԱՌՆԵԼՈՎ ՍԿԶԲԻ ՍԻԲԻԼԱՆՏՆԵՐԻ ԴԻՑՈՒԶՈՒԹՅՈՒՆԸ ($\overset{s}{h}$, $\overset{ш}{h}$) և այլն

A և C տարբերակում

I. A տարբ

Սուլական խմբի

ˢhat → ᶻγal

↗ẗkal → d̈gal → ϑq̈al

Առաջնալեզվային պայթյունով

ṫkal → d̊gal → ϑq̇al

Հետնալեզվային սպիրանտացումով

ṫkal → d̃gal → ϑqal

Առաջնալեզվային պայթյունով և հետնալեզվային սպիրանտացումով

tkal → dgal → ϑqal

Առաջին բաղաձայնի քմայնացումով

$s_1$al

Շշական խմբի

ш ᵚˢlıor (↔ ᵚˢhur) → ᵚˢ꞉or (↔ ᵚˢ꞉ur)

‖ ṭ̇kor → dgor → ϑ̇qor (↔ ṭ̇kur → dgur → ϑqur)

Առաջնալեզվային պայթյունով

‖ ṫkor → d̊gor → ϑq̇or (↔ ṫkur → d̃gur → ϑq̇ur)

Հետնալեզվային սպիրանտացումով

‖ ṭkor → dgor → ϑqor (↔ ṭkur → dgur → ϑqur)

Առաջնալեզվային պայթյունով և հետնալեզվային սպիրանտացումով

‖ tkor → dgor → ϑqor (↔ tkur → dgur → ϑqur)

Առաջին բաղաձայնի քմայնացումով

‖ щor (↔ щur)

II. C *տարբ*

Սուլթանի խմբի	*Շչաձայնի խմբի*
$\overset{s}{h}an \rightarrow \overset{z}{\gamma}an$	‖ ^{m_e}on ($\leftrightarrow$ ^{m_e}un)
$\nearrow$ tkan → dgan → ʤqan	‖ ṭkon → $\overset{\vee}{d}$gon → ʤqon ($\leftrightarrow$ ṭkun → $\overset{\vee}{d}$gun → ʤqun)
Առաջնալեզվայինի պարզացումով	*Առաջնալեզվայինի պարզացումով*
tkan → $\overset{\vee}{d}$gan → ʤqan	‖ tkon → $\overset{\vee}{d}$gon → ʤqon ($\leftrightarrow$ tkun → $\overset{\vee}{d}$gun → ʤqun)
Հետնալեզվայինի ապաշնչեցումով	*Հետնալեզվայինի ապաշնչեցումով*
tkan → dgan → ʤqan	‖ ṭkon → dgon → ʤqon ($\leftrightarrow$ ṭkun → dgun → ʤqun)
Առաջնալեզվայինի պարզացումով և հետնալեզվայինի ապաշնչեցումով	*Առաջնալեզվայինի պարզացումով և հետնալեզվայինի ապաշնչեցումով*
tkan → dgan → ʤqan	‖ tkon → dgon → ʤqon ($\leftrightarrow$ tkum → dgun → ʤqun)
Առաջին բաղաձայնի քմայնացումով	*Առաջին բաղաձայնի քմայնացումով*
$s_{\downarrow}an$	‖ ɯon ($\leftrightarrow$ ɯan)

Առաջարկված աղյուսակում, խաչավորված տարատեսակների բացակայությունից զատ, որպիսիք են sar *կամ նույնիսկ* ɯar, *հավատարատակս և* ʤol *և այլն, խիստ մեծ կտրվից* ɯol, pol *և այլն, այստեղ չեն նշված 1) դրսեվորություն ունեցող տարատեսակները* (ɯro $\leftrightarrow$ ɯru $\sim$ ɯor $\leftrightarrow$ ɯur *և այլն, և այլն*), *կամ շրթնային ձայնավորների օգտի ունեցող տարատեսակները* (ə $\leftrightarrow$ ы $\swarrow$ o $\leftrightarrow$ u. ɯer $\leftrightarrow$ ɯы $\swarrow$ ɯor $\leftrightarrow$ ɯur) *կամ նրանց ձայնդարձ ու-*

ունեցող համաձայնություններով (uer—ur, ner—nr և այլն) կամ դրանց լրիվ կորստով տարաառնականները (ur և այլն). 2) այն տարառնականները, որոնք կորցրել են շնչեղները [al ‖ or ↔ ur կամ an ‖ on↔un կամ la (‖ na) ‖ ro (‖ no)], ↔ ru(‖ nu)], ինչպես և նայիրը A տարրի մեջ [h¹a (→ ʿ¹a) ‖ ʿ¹o (→ ʿy¹ o) ↔ ʿ¹u (—→ ʿy¹ u և այլն), B տարրի մեջ va (↔ ma) ‖ vo (↔ mo) ↔ vu (↔ mu) և այլն:

Նկատենք B տարրին վերաբերվող և նայի ձայնդարձ ունեցող տարառնականներից (l ‖)r—nd →nd, resp. n կամ d, n-ի դեպքերը՝ լինի դա van ‖ man թե bon և այլն, առաջներում ընդունում էին երբև յոնական, ընդ որում մենք եկնում էինք o (ʿy¹on)-ի va (van)-ին տարալուծվելուց, որը որոշակի դեպքերում չի էլ բացառվում:

§ 41. Հնչական լեզվի ձևական ճոռոմը տեղի է ունեցել գանազան եղանակներով, ամենից առաջ չորս տարրերից, այդ տարրերի յուրաքանչյուրից բառարանի տարառնականներ կուտակելով: Այդ տարրերից յուրաքանչյուրի տարրերակումը ինքը, որի հետ կապված է տարառնականների ծագումը և նրանց առձեռնական կուտակումը, հետագա զարգացումներում իր ծագումով պարտական է հնչական տարառնականների՝ հատարակական շերտավորմանը՝ սկզբում արտադրական-կոլեկտիվային, այնուհետև ցեղային արտատնտեսությունների տարբերությանը, որոնք լուսաբանված են հնչական համապատասխանություններից կախում ունեցող բազմաթիվ օրինաչափական տարառնականներով: Սակայն հարցը հենց այն է, թե ինչպես և ինչու են առաջացել հենց հնչական համապատասխանությունները: Մենք առայժմ այդ հարցին կտանք ոչ թե պատասխան, այլ այն, ինչ նշում է պահանջվող պատասխանի մշակման հնարավորությունը: Մենք կարող ենք ասել, որ տալով թե օրինաչափական հնչական համապատասխանությունների տակա դանդվածային շատությունը կարելի լինի բացատրել որոշակի կազմակերպության մեկ սերտ կոլեկտիվի աշխատանքով, ցնցուք դեկավար դասակարգի կամ գեթ դանազան տեղերում ցրված այդ կարգի կոլեկտիվների մոգական գործողությամբ մեկ սկզբնական գարշաշրջանում, առանց բնակչության դանդվածի յայն մասնակցության նրա կոլեկտիվ արտադրության տարբերակող առանձնահատկություններին, ինչպես դժվար է, ավելի ճիշտ՝ անկարելի է պատկերացնել որևէ աշխատանքային կամ թեկուզ ոչ-աշխատանքային պրոցես, որը միատարի ամբողջ ցեղեր՝ նկատի առնվող հնչյունական օրենքների

մշակման հետևանքների։ Երևույթի բացատրությունը պետք է որոնել նշված բոլոր գործոնների համատեղ գործողության մեջ, ինչով այն նշանակից, որ, նախ՝ հաշվառման ենթակա փաստական նյութի անհատական շատությունը ըստ նիկայության պետք է, պատճառների համար անհիշելի ժամանակների բազմաթիվ հարյուրների հետևող լեզուների օրինաչափական հնչյունական համապատասխանությունների՝ արդյունք է նիկայության մեր կողմից պնեմոլոգների պարբերաբար երևույթը նախապես հաշվանելու, նրա արդին գործող և կայունացած բոլոր մասերը ամփոփելու. երկրորդ՝ այնուամենայնիվ, այդ հաշվառման ենթակա փաստական նյութի կուտակումը ըստ հնչյունական օրենքների, այսինքն՝ յուրաքանչյուր ոչ լիովի հարաստացումը նոր բառերի համապատասխան աճումով ըստ էության մինչև մեր օրերը տևել է ունեցել և տևել է ունենում լեզվի նախապատմական շրջանի ու գործողման կարգով։ Լեզվի այսպիսի գործողությամբ, հետևաբար, առաջացել են այս կամ այն լեզվական նորմաները և ապա կատարվել է նրանց փաստական էքսպանսիան նրանց կիրառման համապատասխան ընդգրկումով առաջ այս կամ այն կոդիֆիկացիայի յուրաքանչյուր ոչ լիովի լրիվությամբ, ինարկե ընդ ոչ միայն մոդալ գործողության միջոցով, որ նախնադարյան հասարակայնության մտածողության հետևանքով անհատականությունից չէր բաժանվում իսկական նախնադարյան գործընթացներում, այլ անհամեմատելի երկար շարք դար ինքնուրույն արտադրություններ։ Յուրաքանչյուր արտադրական կոլեկտիվ արտադրության առարկաների հետ միասին ստեղծում է նաև առարկաների անունները մշակման տեխնիկական եղանակների անվանումներով հանդերձ, որ այնուհետև, նրանց նկատմամբ եղած պահանջմունքին զուգընթաց, մտնում է մարդկային առանձին խմբավորումների, մերթ բոլոր, մերթ հենց ստեղծող արտադրական կոլեկտիվի հետ ընդհանուր խմբավորման ընդհանուր պանդվածային լեզվական գործածության մեջ։ Երբորդ՝ այդ արտադրական կոլեկտիվները որքան մոտիկ են մեզ, այնքան ավելի բազմացող են և այնքան ավելի բազմացնող փաստական նյութը, որքան հետու են մեզանից ժամանակների խորության մեջ, այնքան ավելի սակավաթիվ են և այնքան ավելի փաստերի բազմացումը արդեն եղած հնչական համապատասխանությունների ընտրության հետ շաղկապող և նրանց կայունացնող, ինչպես այսպես կոչված հնչյու-

նական օրենքները։ Զորըստ՝ այս հետացումը դեպի ժամանակին-
ըի խորքը դիֆուզ բնության արտադրական առաջին կոլեկտիվի
ուղղությամբ, որտեղ արտադրությունը անդամազատելի չէր պե-
հավաքությունից, տնտեսությունը մոզությունից, որտեղ նշվում
է չորս տարրերի նյութական ծագումը, սկզբում միայն երա-
ժըշտական, բնավ ոչ լեզվական, մեզ տանում է դեպի տակավա-
թիվ արտադրական կոլեկտիվները արդեն իսկական նախնադա-
րյան հնչական լեզվի տիրապետումը, որտեղ չորս տարրերը, ար-
դեն լեզվի տարրերը նրանց աշխատանքային պրոցեսի զար-
գացման մեջ տանում էին նոր տեսակների տարրերակում ու
ձևավորում միմյանց հետ ներդաշնակվող, թեկուզ և միայն
ձայնավոր, հնչյուններով, և բավական էր նման սկզբնական կո-
լեկտիվների տարածումը և դանազան շրջանների հատորդակցվող
խմբերի հակառակ ներդործությունը կամ հակազդումը, որպեսզի
հնչական համամասնությունների, կամ այսպես կոչված
հնչյունարանական օրենքների այդ նախատարմերը, որ առա-
ջանային կամ միաժամանակ ընդգրկեցին նաև բաղաձայննե-
րը, աշխատանքային պրոցեսի հնչական լեզվի տարրերից դա-
նային հետագայում ցեղային զույգություններ դարձած ավելի
լայն հասարակական խմբավորումների հնչական լեզվի տարրեր։
Այս սկզբնական արտադրական կոլեկտիվների և նրանց կազմա-
կերպող դեկավարության փոխազդեցության ու նրանց ար-
տադրությանը հատորդակցվող ավելի լայն շրջանակների, հետա-
գայում՝ դանդվածների մեջ է հենց, որ պետք է որոնել հնչյուն-
ների համամասնությունների առաջացման և այդ այսպես
կոչված հնչյունական օրենքների առաջին օգտագործման մեջա-
վայրը։

Այդ է պատճառը, որ լեզվի զարգացումը մեր օրերում ևս
ընթանում է նախկին ուղիներով, թեկուզ լեքսիկ նյութի փոս-
տորեն բազմանալու կարգով հնչական լեզվի մեկ անգամ արդեն
նշված նորմաններով, այդ է պատճառը, որ նորից մտնենում
էլ հակայական հետաքրքրություն ունի բառակերտման և բառա-
դործածության հաշվառումը արդի արտադրական կոլեկտիվնե-
րում։

Հնչական լեզվի ձևական աճումը առաջ էր գնում նաև
տարրերի դումարից։

Առաջին հերթին դա գանազան հասարակական խմբավո-
րումների, հետագայում՝ ցեղերի երկու համարոր բառերի մեզ

աբղեն լալ հայոնի խաչավորումը, միացումն է, որպեսզի դրանց դումարը, դումարելիներից թեկուզ մեկը յուրաքանչյուր կողմին հայոնի լինելիս, միևնույնպարբար հասկանալի լինի երկու կողմերի համար, որոնք ներդրավված են հաղորդակցման մեջ տնտեսության և նրանից բխող հասարակայնության միասնության: Վերջերս Մոսկվայում Ն. Տ. Տյուրյակուլովը պատմում էր ինձ, որ Թուրքեստանում նա առիթ է ունեցել դիտելու, թե ինչպես թուրքերենը երբև մայրենի լեզու ունեցող մի թուրքեստանցի պարսկական ոլորտի լեզուն՝ տաջիկերենը երբև մայրենի լեզու ունեցող թուրքեստանցու հետ դրսեցելիս մեկ պարզապար արտահայտելու համար գործ էր ածում երկուական բառ, մեկը՝ լրիվ թուրքական, այն, ինչ նա ուզում էր ասել, մյուսը՝ հարևանի, տաջիկական լեզվով, որպեսզի հասկանալի լինի զրուցակցին: Ինձ տեղեկացնողը չհաղորդեց մեզ, թե նկատվել են արդյոք այդպիսի զույգ բառերի՝ թուրքականի և պարսկականի, ավելի ճիշտ՝ տաջիկականի խաչավորման դեպքեր, այսինքն չի նշված այդպիսի երևույթի դեպք, ինչպիսին նկատված է կոմի լեզվում mu-zem 'հող' հայոնի օրինակում, որ բուն կոմիներեն mu 'հող' բառի և ռուսերեն նույնիմաստ „земь“, „земля“ բառի խաչավորումն է: Մենք կարող ենք մեջ բերել խաչավորման բազմաթիվ օրինակներ, և դրանք բազմից հիշատակված են, ունկնդիրներից յուրաքանչյուրը օրինակներ կարող էր տալ նաև իր մայրենի լեզվից կամ իր մասնագիտության լեզվից:

Հետևաբար, խաչավորման պրոցեսը բնավ չէր դադարում նախնադարյան դարաշրջաններում: Խաչավորումը իր զարգացման վեր ելներն ուներ ամեն մի միջավայրում, սկսած երկու ինքնուրույն բառերի զույգ գործածությունից, և միայն ամենավերջում դա ավարտվեց նրանց ոչ միայն լրիվ, տես ֆիզիկան, կյուռմով, այլև քիմիական ձուլումով, այսինքն երկուսըր բառի այնպիսի վերամշակումով, որ երկու տարրերի չորս բաղաձայններից, եթե չհետաքրքրվենք ձայնավորների բախտով, որ դրանցից յուրաքանչյուրն ունի մեկական, միում էր երեքը, հաճախ ընդամենը միայն երկուսը: Սեմական լեզուներում յուրաքանչյուր արմատ եռաբաղաձայն կազմը հիմնված է երկուսըր խաչավորումների չորս բաղաձայնները եռաբաղաձայն արմատ այդպիսի վերածման սխեմատիկ օպտիմիզմի վրա:

Խաչավորման ազդեցությունը նրա զարգացման պրոցեսում երբեմն արտահայտվում է այն գրողների ու բանաստեղծ-

նների ոճի մեջ, որոնք մոտիկ են համապատասխան ժողովրդական լեզվին: Այսպես, վրաց պոետ Ռուսթավելի Շոթայի (XII-XIII-դ.) «Ընձեռնավոսում» մենք նկատում ենք խաչավորման պրոցեսի ազդեցությամբ առաջացած այնպիսի դուզադրություններ, ինչպես 'ոչ հարբած' մաքի հադորդումը զույգ արտահայտությամբ՝ ar mȣvral... da ar maġmurad որտեղ maġmur օտար բառը (արբ. 'հարբած') նույնն է նշանակում, ինչ վրացիների համար մայրենի mȣvral 'հարբած': Մի քանի դար առաջ, VIII—IX դարերում նույն բանն է նկատվում հունարենից վրացերեն արձակ թարգմանություններում. դա հունարեն մի բառի կանոնավոր հադորդումն է մի զույգ վրացերեն բառերով, որոնցից յուրաքանչյուրը առանձին նշանակում է նույն բանը:[1] Նույն բանն ենք նկատում նաև հայերի մոտ պատմական բավանդակությամբ ավելի հին ինքնուրույն երկերի ոճի մեջ:

1. Սովորաբար, երբ լրիվ խաչավորման տիպիկ օրինակ, համարյա անթերի ամբողջությամբ պահպանելով յուրաքանչյուր տարրը, մենք մեջ ենք բերում երկտարր (AB) մի բառ տարբ հաջորդ ձայնավորմամբ՝ ar-bor—ar-bos (←*har-bor) 'ծառ': Այս նույն AB-ն A-ի շնչիկ տեսակով և A-ի ու B-ի օյավորումով ապումով (u↔0—ы↔ə). չվ. ывэs↙*yu-v s,↙* yor-vos, vus₁—vur↔bor (—bos). AB-ն սիբիլանտ տեսակով նրա էավորումով և B-ի օյավորումով, հայ. ter+e-vi o l 'ապտրի', ռուս. „дер+е-во", „дре-во", „дре-вес-а. BA, այսինքն տարրերի հակառակ կարգով կամ պահպանված, ինչպես չուվաշերենում, շրինայկին ձայնավորմամբ վր. պրսկան φur-ϑel 'ապտրի' և վր. φor-ϑol—φo-ϑol id., այդ նույնը, CA, առաջին տարրի շնչիկ տեսակով հաջորդական ձայնավորմամբ (կամ „a", կամ „e")—հայ. an-tar (՝ ← * han-t ar) 'անտառ', վր. e-ter, CA երկու տարրերի սիբիլանտ տեսակով, ձայնավորման տարահաջորդմամբ (e — o ‖ u). * den - dur (հուն. den - dr - on 'ծառ'), CA երկու տարրերի սիբիլանտ տեսակով հաջորդական այլևայլ ձայնավորմամբ, ինչպես հայերենում *han-gar ↘ թ. *a-gad→a-gaϑ 'ծառ':

Իր տեղում մենք հիշատակեցինք թվարկված բառերի երկու տարրերից յուրաքանչյուրի ինքնուրույն գործածության

---

[1] Այս դիտողությունը վրացական մատենագրության վաթքագրական հուշարձաններում պատկանում է ամերիկացի Բլեյքին (Blake).

*դեպքեր նույն նշանակությունների, ինչպես են. վբ. del ‘ծառ’ —›‘տախտակ’ մ. ճ. dal—›da, սուոմի puu(←*pur), սաա. „бор“ և այլն։*

2. Մեծամասն ենք նկատում նաև բաղադրյալ բառերում, որոնք նկարագրական իմաստով արտահայտում են մի դաղափար. այսպես մ. ճ. ȝi~+la+mur ‘արցունք’←‘աչքեր’ (ȝi) ‘ջուր’ (la-mur), վբ. kur-ȝġal ‘արցունք’←‘աչքեր’ (kur) ‘ջուր’ ȝġal←ïkal).

§ 42. Հնչական լեզվի աճումը, որ սակայն, միտյն ձևական աճում չէ, նշանավորվում է իսոքի մասերի աճումով։ Ըստ ժամանակի, առաջին կատեգորիան անուններն են։ Շաղկապներն ու մակբայները, որ սկզբում նաև ածականներ էին, նույն անուններն են առանց անուններին փոփոխության կամ ձևավորման, որ հատուկ է նրանց իրենց, բայց անուններին և, իհարկե, բայերի հետ ձևավորումը նորագոյացություն է, որ առաջանում է ոչ միայն վերջավորություն-սիմվոլ դարձող անուններից, այլև դերանվան օգնությամբ։ Դերանունների ծագումը մի դարձակետ է լեզվի զարգացման պատմության մեջ, սկիզբը նոր դարաշրջանի, ձևարանական նախապես կցական, այնուհետև թևքական դարաշրջանի, իրրև հաջորդում անջատական։ Որ բոլոր դերանուններն իրենք ծագում են անուններից, դրանից բանը չի փոխվում։ Ձևարանության, սկզբում շարահյուսության՝ ձևարանության այդ նախորդի մեջ, նրանք, այսինքն անունները, օգտագործվում էին իրրև դերանուններ։

Իրրև դերանուններ օգտագործվում են ‘դուս’, ‘հոդի’, ‘մարմին’ և այլն նշանակող անուններ։ Այդ անունները, որ հետագայում անատոմիական տերմիններ դարձան, հնէաբանորեն ծագում են ցեղային անունից, ուստի և առածուց, հետևաբար ‘երկնքից’, քանի որ ‘երկնքից’, ապա նաև ‘դրախից’, իսկ ըստ ինջային խմբի նշանակում է նաև երեք հասկացությունից՝ ‘երկինք-լեռ-դուխ’։ Հիմնական հարցը հետևյալն է. դերանուններն առաջանում են սեռականատիպական պատկերացումից, դրանք ավելի առաջ սեռականատիպական անուններ են, քան անձնավորություն արտահայտող անուններ։ Դեմքերի դասումը, առանձնապես առաջին դեմքի, նաև եզակի թվի, նաև երրորդի համեմատությամբ և առաջինին հակադրվող երկրորդ դեմքի դասումը, այս բոլորը համեմատաբար ուշ ժամանակների երևույթ են։ Ուստի

առաջին դերանուններըը անփոփոխական դերանուններ են, երեք խոսում էլ են դեմքի (անձի) մասին, ապա այն զարգացման համար խոսք կարող է լինել միայն կոլեկտիվ անձի, հասկանալ կոնկրետ-անհատական կոլեկտիվ անձի, հասարակական խմբավորման կամ ցեղի մասին, իսկ էքստրապոլյացիա կամ սպեցիֆիկ-աշխարհագրական՝ նաև կոլեկտիվի, հետագայում ցեղի տոտեմի, կոլեկտիվի սիմվոլի, աստծու մասին, որը և ավելի հասարակական խմբի անփոփոխության էքսվանքների պահպանիչն էր։

Դերանունից էլ ինչպես որ ըմբռնելու լինենք այն, մենք սկսում ենք խոսքի մասերի ծագման շուրջ քննության հասարակականության, նրա ձևերի և էքսվական պատկերացումների հետ։

Խոսքի մասերի միացած առայժմ ձեռք բերված շուրջառումները սոցիալական կարգի հետ ներսոնում են ոչ թե բառերի ամբողջ կատեգորիաներ, այլ նրանց առանձին ներկայացուցիչներ, ինչպես օրինակ ‘և’ շաղկապը ներկայացնում է ‘եղբայր’ resp. ‘քույր’ սոցիալական տերմինը (տես § 43, 3) և այլն։

§ 43. Որչափով բառերի իմաստավորումը, որ հետագայում նշանակություններն է ստանում, որոնք յուրաքանչյուր տվյալ բառի համար յուրացվում են նախ ամբողջ ինջներով, իսկ հետո նաև մխավորներով, կախված է այս կամ այն որոշակի կառուցվածքի մարդկային կոլեկտիվի աշխարհայեցողությունից, որչափով լեզվի կառույցը՝ շարահյուսությունը հյուսվում է նայած հասարակակարգին, նաև գաղափարների ու նախապատմությունների շաղկապումն էլ տեղի է ունենում նույն կարգով, համապատասխանորեն արտացոլելով հասարակակարգը և, բնականաբար, չի կարող չարտացոլել հասարակարգը, նաև իրոք դրան անդրադարձնում է ձևաբանությունը, որ առաջանում է նախապատմության անդամների փոխհարաբերությունները ճշտելու համար, այնպես էլ հասարակայնության որոշակի կարգերը իրենց կնիքն են դնում բառերի դասդասման խմբերի վրա, որոնք վեր են ածվում խոսքի մասերի և ստեղծում կազմում կյանքից կտրված քերականության որոշակի կատեգորիաներ։ Այդ խոսքի մասերը, առհասարակ քերականական կատեգորիաները ավելի ևս կտրված են կյանքից, քան հասարակական բոլոր վերնաշենքային արժեքները, այդ թվում նաև

արվեստի արժեքները՝ դեղարվեստական դրականությունը մոնումենտալ կամ մանրանկարչական արվեստը, արտահայտված գծերով, գույներով թե ներկերով, հնչյուններով և այլն: Խոսքի քերականական մասերը կտրված են ամեն տեսակ նյութական իրականությունից, իրրև արմատապես չնչեմատիկ վերացություններ, և բնականաբար ոչ մի կենդանի հոգու մեջ զանգվածներն ոչինչ չեն հարուցում բացի անտարբերությունից, հենց այն պատճառով, որ երևույթներն ուսումնասիրվում են միանդամայն ձևականորեն, լեզուն առնծող հանրայնա-առնծապետական գործոններից միանգամայն կտրված:

Հնչական լեզվի ծագումից հետո այդ կատեգորիաների բառերի՝ խոսքի մասերի ավելի ուշ հանդես գալը, որոնք զանազան տիպեր են ներկայացնում զանազան սխոռմների, այսպես կոչված ընտանիքների լեզուներում, և նրանց առաջնականան աճումը ակներև է նաև այն բանից, որ նրանք այլ սխոռմների միևնույն լեզուներում երբեմն մինչև այսօր էլ ձևականորեն լրիվ տարբերակված չեն միմյանցից և այն ժամանակ, երբ այդ խոսքի մասերը իդեոլոգիապես արդեն խիստ մշակված են:

1. Գոյականը գործ է ածվում առանց որևէ կցորդի իրրև բայ, և ընդհակառակը, բայական ձևը միաժամանակ գոյականի նշանակություն ունի. օրինակ, վրացերենում kreba 'ժողով', 'ժողովում', 'ժողովել', kvirili 'կանչ', 'կանչում', 'կանչել', կամ tera 'գրել' և 'գրում', ɯeneba 'կառուցել' և 'կառույցում', 'կառույվածք', որպեսի իմաստով սովորաբար գործ է ածվում ɯenoba, բայց այս կազմությունը նույնպես բայական ձև է:

2. Ածականը նույնպես չի տարբերվում գոյականից, այսպես վրացերեն վրա. keցil-ɪ 'բարի', 'բարիք' նաև 'բարյացակամ' resp. 'մտիկ', 'ցեղակից', ցven-ɪ keցil-ɪ 'մեր միաձայնը', av-ɪ 'վատ', 'չար' և 'չարիք' և այլն:

3. Գոյականը ծառայում է իրրև թվական անուն. օրինակ, 'ձեռք', →'մեկ', resp. 'երկու' և այլն, իսկ թվականը՝ շաղկապ, նաև անմիջորեն գոյական. օրինակ, հին պրակեան վրաց. ġol-o 'բայց', 'սակայն' ←գոյ. 'մեկ' m-ġolo 'միակ' ←'ձեռք', համեմատել չուվ. ġul↔ġol 'ձեռք', տես նաև վր. da 'և' (←գոյ 'եղբայր', 'քույր'):

4. Գոյականը ծառայում է իրրև դերանուն. այսպես, նույն վրացերենում, առանց դուրս գալու նրա սահմաններից, առանց որևէ հնչաբանական հետախուզության ու պեղում կատարելու,

մենք վկաներ ենք այն բանի, թե ինչպես մեր օրերում էլ վրացիների մոտ ϑav-ı միաժամանակ 'ինքը', 'իրեն' և նրա սեռ. հոլ. ϑav-ıs 'իր', օրինակ, ϑav-ımoıkla 'նա սպանեց իրեն' (բառացի 'գլուխը'), ϑavıs- ϑavaϑ 'ինքնին' (բառացի 'գլխով', 'ինչպես գլուխ գլխի'), ϑav-ıs 'իր' (բառացի 'գլխի') և այլն և այլն։ Նույնն ենք նկատում մենք կարծես սեմական լեզուների սիստեմում, որչափով օր. արաբ. nafs^{un} 'հոգի', ինչպես և աս. nafшā 'հոգի', գործ է ածվում դեմք, անձ իմաստով, բայց սեմական լեզուներում այնուամենայնիվ այդ անուններն հանդես են գալիս հիշատակված դերանվան նշանակություններով դերանվան վերջածանցների հետ զուգորդված-արաբ. rāyϑu-fulāna nafsa-γu 'ես տեսա այնինչին իրեն' (բառացի 'նրա հոգին'), արաբ. dāra benafsı-γı 'նա ինքը եկավ '(բառացի 'իր հոգով'), աս. men-nafшγun' իրենից' (բառացի 'նրանց հոգուց'), լատ. 'հոժարակամ' sua sponte և այլն։ Բայց, կրկնում եմ, այդպիսի արդեն վերապրուկներ չենք շրջում, առավել ևս, երբ բառի իրրև գոյականի նշանակությունը մթագնված է նրանով, որ իրրև անուն օգտագործվում է նույն գոյական անվան մի այլ հնչյունաբանական տարատեսակ կամ բոլորովին այլ բառ, ու նաև անվանական նշանակությունը (գոյականի) պարզվում է ավյալ լեզվի առհասարակներից դուրս, մի այլ լեզվի նյութով և ավյալներով, որը ներկայումս բոլորովին չի համապատասխանում այն լեզվի ցեղակիցը, որտեղ նույն բառը հանդես է գալիս մեկայն իրրև դերանուն. օրինակ, բասկերի մոտ bur-u 'գլուխ' հանդիսանում է անդրադարձ դերանվան դերում ('իրեն'), բայց ավելի հաճախ նրա տարատեսակն է ber նույն թերատուրայով սեռ. և այլ հոլովների ձևի մեջ be-re 'յուր'։ Արխազների մոտ ϑə՝ բայերում նշանակելով 'իրեն', գոյացնում է անդրադարձ բայեր, բայց ϑə գոյական ʒə·ի (պետք է լիներ ʒə) հնչափոխարկման սիստեմում տարատեսակն է-a-ʒə՛ 'գլուխ', որը սակայն ինքնին օգտագործվում է նաև իրրև դերանուն 'իրեն'։ Կամ չուվ. ʒə, կամ ʒa 'ինքը', 'իրեն' զուգորդված դերանվանական վերջածանցների հետ 'ʒ-u' 'դու ինքդ', ʒə-y 'նա ինքը', ʒa-m 'ես ինքս' և այլն, ընդ որում ɀ∠ʒə, resp. ʒa նշանակում է նաև 'գլուխ', ինչպես արխ. ʒə, բայց չուվաշերենում 'գլուխ' իմաստով գործ է ածվում puş տարատեսակը bur-u 'գլուխ' բառի, որը ինչպես մենք տեսանք, բասկերի մոտ գործ է ածվում անդրադարձ դերանվան դերում։ Թարգյալ, կրկնում եմ, այժմ մենք նման հնէաբանական հետա-

խուզուբկյուններ չենք կատարում, այլապես մենք նաև պրոմեթևյան լեզուներում լատ. ipse 'ինքը' կարող էինք պարզաբանել[1] նույն կարգով, ընդ որում այդ խաչավորված տերմինի երկրորդ մասում, pse հանդիսանում է համարժեքը բալտ. ubur- 'գլուխ' → 'ինքը', 'իրեն', չվ. pus, 'գլուխ', տարատեսակը, բալտ. be-ի ձայնավորման տեղափոխումով (←ber~*bes) 'ինքը', 'իրեն', որ ընդհանուր է բոլոր լեզուներին գերմ. be→b-ի հետ. selb→sel-bᶦeᶫ 'ինքը', իսկ հարևթական լեզուներում նույն գոյականը կլիներ առհասարակ անձնական և ոչ մեծ անդրադարձ դերանվան արտահայտիչը։

Զանազան տոհմի բառերի, ամենից առաջ հատկապես այս կատեգորիաների՝ խոսքի մասերի առաջացման հաջորդականությունը այնպես չի նշվում, ինչպես մենք սովորաբար արտահայտում ենք և մեզանում, պատկերացնում, այսինքն, նախ՝ գոյական անուն, ապա՝ այս կամ այն կարգով մյուս խոսքի մասերը։ Բանն այն է, որ քանի դեռ մյուս խոսքի մասերի ճշգրիտ դիտակցությունը չկար, քանի դեռ վտառերն չկային ածականներ, թվական անուններ, դերանուններ, շաղկապներ, բայեր, մինչ այդ չէր կարող լինել նաև գոյականը այն խիստ սահմանափակված գործառույթներով և դրանից կախված այն ձևական հատկանիշներով, որ անբաժանելիորեն հատուկ են նրան այժմ նրա մասին ունեցած մեր պատկերացումով։ Առհասարակ խոսքի մասեր չկային, չկար նաև անուն, այլ կար միայն հնչական կոմպլեքս, որ օգտագործվում էր կերպար, պատկերացում ու դաղափար արտահայտելու համար, բայց այդ կերպարի, պատկերացման և այդ դաղափարի օգտագործումը սոսկ կամ դինամիկ ձևով, այսինքն կամ մի կողմից՝ իբրև գոյական, իբրև ածական, կամ իբրև դերանուն, կամ իբրև թվական անուն, շաղկապ կամ, մյուս կողմից՝ իբրև բայ կախված էր խոսքի պահանջմունքներից։ Խոսքի մասերի ծագման հաջորդականության մասին ըստ էության կոնկրետ կերպով կարելի է խոսել այն ժամանակ, երբ նրանք ձևավորվում են, որը ամրապնդում է նրանց գործունեյան, իբրև այս կամ այն խոսքի մաս։ Այս կապակցությամբ նույնպես առաջանում են հաջորդականորեն տարբեր տիպի լեզուներ նայած ավելի սերտ հաղորդակցման միևնույն շրջանակի, կամ

---

[1] Դա հենց պարզաբանված է ИАН (1927) տպագրվող հոդվածներից մեկում՝ «Պրոմեթևյան սխեմով լեզուների զանազան տիպաբանական դասակարգումների մասին»։

պակաս փոխհարաբերություն ունեցող տարրեր. շրջանակների մեջ մանելուն, առաջին դեպքում լեզուների այնպիսի տիպեր, որոնք միանում են մեկ սխեմի մեջ, 2-րդում՝ տիպեր, որոնք հեռանում են և բաժանվում դանազան սխեմների, այսինքն այսպես կոչված «ընտանիքների» իսկապես, լեզուների սխեմների, ընդ որում սխեմների տարբերությունը մեծանում է նրանից, որ դանազան նոր տիպերի համախմբումը լեզուների համապատասխաններին նոր սխեմի մեջ բնավ չի վերացնում ավելի հին, այս թվում նաև հնագույն սխեմների գոյությունը և նրանց զարգացումը, բնավ չի բացառում այս կամ այն առանձին տիպերի մեկուսի պահպանումը, առանց ուշ ստղծված սխեմների, այս թվում նաև հարեթական սխեմի տիպերի կազմի մեջ մանելու՝ առանձին խմբերի կամ նույնիսկ առանձին լեզուների մեջ ավելի զգալի տատանման ամպլիտուդայով, որ հարեթական սխեմի լեզուները, նույնիսկ նրանց ամբողջ խմբերը կարող են թվալ ինքնուրույն զարգացում ստացած առանձին գոյացած սխեմների օրապակաս արդյունքներ: Այս տարբերությունը սխեմների, իսկ սխեմների ներսում՝ առանձին տիպերի, որոնք միավորում են ամբողջ խմբեր, իսկ սրանք երբեմն ստմանափակվում են մեկ լեզվի մեջ ներկայացված լինելով, առանձին խիստ շեղումով հարեթական սխեմի լեզուներում, արտահայտվում է յուրաքանչյուր սխեմի, նրա կազմի մեջ մտնող լեզվի սխեմի ինչպես իդիոլոգիական, այնպես էլ նրան անդրադարձնող ձևական կառուցման մեջ:

§ 44. Ուշադրությունն այս կամ այն կատեգորիաների ձևավորման վրա կենտրոնացնելիս, որոնք նախօրոք իդեոլոգիապես առաջ են եկել նայած տնտեսական հանրային կյանքին և համապատասխան աշխարհայացքներին, սխեմների ու տիպերի մեջ ուշադրության առարկայի ընտրության հարցը առաջին հերթին կարող է լուծվել հօգուտ տիպերի, որովհետև նախ՝ ոչ թե սխեմներն են ծնել տիպեր, այլ տիպերն են վերածվել սխեմների և կամ չեն վերածվել սխեմի, մնալով նրանից դուրս, և երկրորդ՝ տիպերի ընդհանրացում ներկայացնող սխեմները մեկուսացնում են իրենց կազմի մեջ մտնող տիպերը՝ ներկայացված լինեն դրանք խմբերով, թե առանձին լեզուներով. ընդհակառակը, խմբերը և ավելի ևս լեզուները այն տիպական գծերի հետ միասին, որ դրանց առանձնացնում են իրրև այս կամ այն սխեմի անդամներ, երևան են բերում հենց նրանց,

եթե ոչ ամբողջ լեզվի, յուրաքանչյուր լեզվի համար էական առանձնահատկությունները, որոնցով հատատավում է նրանց կապը մյուս լեզուների հետ՝ ընդհանրացնող սխեմաների և նույնների ընդհանրացնող լեզվի սահմաններից դուրս:

Պարզ ուսենալով առանձին կոնկրետ լեզուների հետ, մենք կարող ենք հենց կոնկրետ հարց դնել տիպերի առաջացման պատմական, տեքստային և այլ գրից ներգործող գործոնները հաշվի առնելու մասին: Եվ նման դեպքերում այն տեղային ներդրումները, որ ուժեղանում են համապատասխան կոլեկտիվը ավյալ տեքստային ընական պայմանների մեջ ներաճելուց, իրոք ստեղծագործական նշանակելիություն մոմենտ են ներկայացնում:

Սակայն բնական հարուստ պայմաններն ինքնին բառակերտման գործոններ չեն: Եթե, օրինակ, վրաստանում և Հայաստանում յուրաքանչյուր ժողովուրդ իր լեզվով ունի քար, ժայռ, կիրճ և այլոց երկար շարք անուններ, ապա դրանից, նախ, չպետք է եզրակացնել, որ դրա պատճառը հիշատակված երկրների լեռնային բնության մեջ թվարկված առարկաների առկայությունն է միայն, դրա պատճառը նաև բնակչության դյուրապրող դեղապետական վերաբերմունքը չէ հայրենիքի պեղժանների ու դեղեցկություններին կամ մեզ բնության դեպքերի դեղաբանական իմաստավորումը պատկերավոր արտահայտություններով, որ ներկայումս իրենցով ճշգրիտ արտացոլում են նրանց հնչյուններն և նույնիսկ, թերևս, դույները. դրա պատճառը առարկայի այս կամ այն անմեհասական օգտագործումն է, լինի դա քար, թե ժայռ, այլ, թե լեռան քարտանջ և այլն, և այլն, իսկ դրա հետ միասին կամ նրանից անխզելիորեն առել է ունենում նրա աշխարհայեցողության մասին կարգավին համապատասխան՝ յուրաքանչյուր առարկայի կամ-ելական ընկալում մարդկության զարգացման վաղ աստիճաններում, նրա մեջ մոգական ուժի, հովանավորող ոգու ընդունում և այլն:

Երկրորդ, եթե, օրինակ, հայերենը այնքան հարուստ է քար նշանակող բառերով և լեռնային Հայաստանը իրոք լի է քարերի տարատեսակներով, ապա դրանից չի հետևում, որ հայերենի համապատասխան բառերն առաջացել են Հայաստանում. հայ. qar←kar (kar-kar *'քարակույտ') 'քար'* և *հայ.* ar+ˇdan *'ժայռ'* ary

(ar-ı) ‘այր’ և այլն։ Նույն բառերը մենք գտնում ենք հայերին և՛ հարևան, և՛ հարևանութ յունից շատ հեռու այլ ժողովուրդների մոտ, օրինակ, kar—‘քար’ ~վր. kaj- ‘կայծքար’ ‖ սվ. kod‘ժայռ’ և այլն։ Հայերի հետ այդ տերմինների ընդհանրութ յունն ավելի ևս ցայտուն է բառերի մոտ. qar←kar↙ բուկ. har↗kar ‘քար’, հայ. ar-ďan (ժողովրդական արտասանութ յամբ arϑan) ‘ժայռ’, ‘քար’ (ասլ), իրրև խաչավորված տերմին կա նույն բառերի մոտ, որտեղ r ընկել է, դարձել „y„ և կորցրել վերջնավանկը -ayϑ ‘քար’ (↙*har-ϑan, իրոք պահպանելով նաև առջևի բաղաձայնը *kar-ϑan-վերլքում)~չինչեղ. նմանապես և r-ի անկումով ու „y“ դառնալով -*kay-an որից նաև թ. kay-a ‘ժայռ’։

Ինչպես երևում է, հայերը հենց նույն բառերով քար անվանելու մեջ իրրև մրցակից կուննացին նույնիսկ իրենից նույնքան հեռու գտնվող մի ժողովուրդ, ինչպիսին են բասկերը։ Նույնիսկ այնպիսի կրկնապատկված տերմին, ինչպիսին է հայ. kar-kar ‘քարակույտ’ իր kar-kad[1] (resp. *kar-kand) տարատեսակով կրկնակ ունի և դեմս Ֆրանսիայի նախատոհմական բնակչութ յունից Ֆրանսացիներին ավանդված այնպիսի դյուցազնական տիպ, որպիսին է Gargantua-ն ‘հսկան’, յուրատեսակ ‘Ամլանոթ’ նյութական իրացնութ յամբ ‘լեռը’։[2]

Այստեղ ոչ սովորական տիպ միջացիանները, ոչ փոխառութ յունները չեն օգնի բացատրելու այդ նախնադարյան կուլտուրայի տերմինների ընդհանրութ յունը, և հիմա խոսքը դրա մասին չէ, այլ նրա, որ պետք է մեկընդմիշտ հրաժարվել այն մտքից, որի համաձայն ավյալ ժողովրդի բառական նյութը պետք է բացատրել գենեոլիկորեն բնական այն պայմաններից ունեցած կախման կարգով, որոնց մեջ նա գտնվում է այժմ, կամ պատմականորեն վավերացված գարաշրջաններից։

Երբ խնդիրն բառակերտման պատմութ յան մեջ խոսքը վերաբերում է ուղային ներգրման նայած համապատասխան կոնկրետի՝ ավյալ տերիտորիայի հարազատ պայմանների մեջ ներմանելուն, ապա նման տերիտորիան գտնվում է պատմական

---

[1] Այս բառի տակ Մեծ բառարանը չի նշում ‘քարակույտ’, ‘լեռնային բարձունք’ նշանակութ յունը, իսկ նույն տեղում օրինակներում հիշատակվում է նրա ազված ընթերցումը՝ ka-kaϑ։

[2] Վ. Ֆ. Շիշմարյով Я. С. IV հ.։

աշխարհագրության հասարակության սահմաններից շատ հեռու։

§ 45. Շատերի համար դժվար է սահմանազատել էվոլյուցիան և ռևոլյուցիան։ Ռևոլյուցիան իր մասսայական կորովի առնչակցությամբ վերապրում են էվոլյուցիային։ Սակ եթե շատերի համար դժվար է սահմանազատել ռևոլյուցիան էվոլյուցիայից՝ պրոցեսի առանձին փուլերի զարգացման կորովի, մեկ տեսանելի փուլը մյուս, նույնպես տեսանելի, ահագնագոչ փուլից ծնվելու ակնառու հաջորդականությամբ, ապա է՛լ ավելի դժվար է ճիշտ գաղափար ունենալ զարգացման առաջիններին, այս կամ այն տեսակի եչկարատև կանգառին վիճակի մասին, որոնք զարգանում են այս կամ այն առաջիայում էվոլյուցիոն կարգով։ Մի կողմից՝ այդ առաջիններում կյանքը բացարձակապես չի ապառնում մեկ էվոլյուցիոն ձևը մյուսով փոխարինվելով, տեղի չի ունենում մեկ փուլից իրենից մյուս փուլի ծնունդը։ Դարից է լինում նկատի ունենալ արտաքին, նույնպես տեսանելի պրոցեսները, որոնց պահանջմունքը ուժեղանում է առնս անծնունդ կամ ինքնատպությամբ տարրերը, անհայտ ծագում ունեցող գործոնները դեռևս մշտապես բարդ կյանքի ամեն պրոցեսում։ Մարդկային կեցության ոչ մի առաջնագում կյանքի պարզ կառուցվածք չկա, դա միշտ բարդ է, սակայն այն տարրերության, որ որոշ դեպքերում բարդությունը երևան է բերված ու դեռատկված՝ մյուս ավելի վաղ կամ նախընթաց դեպքերում դեռևս երևան չի բերված և օրդանապես չի դեռատկված։ Նրանց երևան գալու առաջին մոմենտներին այդպիսի օտար կարգի փոփոխությունը հետապատղը հաշվի է առնում էվոլյուցիոնիզմին զարգացող առաջադիմության տեսության հակամարտության և եթե հետապատղը դեռևս մոռացում չտանի, հաշվի է առնում երկու օտար տարրեր։ Դրանք նշվում են երկու տեսակ գործոններ։ Զարգացման մեկ աստիճան մյուսով փոխարինվելու, էվոլյուցիոնորեն զարգացող մեկ աստիճանի մյուսով փոխարինվելու, պրոցեսում նման փոփոխությունը բազմապատկման հետևանքով, երբ բացակայում է դիալեկտիկական անցումը, բացատրվում է զարգացման մեկ աստիճանի շարունակությունը մյուսի հետ և բնականորեն տեղծագործական տարրերը որոնելու ծանրության կենտրոնը փոխադրվում է արտաքին աշխարհի, արտաքին ազդեցության, պատրաստի արտաքին ազդեցության կամ նոր տեղծագործական պրոցեսից դուրս գտնվող արտաքին ուժի վրա, զարգացման վաղ կամ սկզբնական աստիճաններում՝ բնության,

աստծու, իսկ պարզացման ավելի ուշ աստիճաններում՝ պարզացման ավելի բարձր աստիճանի վրա գտնվող կուլտուրաների պետությունների վրա, կարծես վերջիններս նույնպիսի գիտական պարզաբանման կարիք չունեն, կարծես նրանք բնականոր են:

Մյուս կողմից, մեր ուշադրությունը կենտրոնացնելով առեղծվածային պրոցեսի ներքին պատճառների վրա լեզվի զարգացման մեջ, մենք բնավ չենք կարող այդ պրոցեսը գիտենալ բուն լեզվի մեջ: Լեզուն նույնպիսի վերնաշենքային հատկանիշ արժեք է, ինչպես և գիտությունը և առհասարակ արվեստները: Մենք իրերի ուժով, լեզվական փաստերի վկայությամբ ստիպված ենք հետամուտ լինել լեզվի առեղծվածային պրոցեսին, առեղծվածային գործոններին նյութական կուլտուրայի և նրա վրա կատարվող հասարակական և այլ բաղադրի վրա կառուցվող հասարակության մեջ: Այստեղից պարզ է, որ, նախ՝ լեզվական ամբողջ նյութը լեզվի նոր ուսումնքի մեթոդով, հատկապես տեսության տեսակետից լեզվի ուսումնքի մեթոդով հաջորդաբար մշակված լինելու դեպքում մենք չպետք է տապալին հերթին ձևական չափանիշներով բնորոշենք լեզուների այն փոփոխությունը, որ մինչև այժմ ընդունել են իբրև միմյանցից անկախ ընթացքներ. երկրորդ՝ նույնպես այժմ լեզվական երևույթները դիտես մասնակիորեն նյութական կուլտուրայի, հասարակայնության և աշխարհայացքի հետ շաղկապելու, փոփոխների ձևական նշանները, այս թվում նաև ձևաբանական նշանները կայունանում են իրենց հաջորդական կապակցության մեջ, նաև բարդանում որոշ ձևական նշանների և մյուս նշանների միմյանցով (միաժամանակությամբ), և հանրային շինարարության ռնալ աշխարհի հետ նշված դրանց շարվածքի հետ միասին ձևական հատկանիշներն ստացվում են հանրային կյանքի իդեալական և նյութական կատեգորիաներ, որը հնարավորություն է տալիս դեն շպրտելու կյանքից կտրված ձևով կատարված գիտության ամեն տեսակ ստատանությունները լեզվի վերաբերյալ ունեցած դատողություններում, նման այն բանին, թե այս կամ այն ձևաբանական տիպը կարող է մեկնաբանվել իբրև ամեն ժամանակի արդյունք, կարծես թե օրինակ անվանականությունը, կյանականությունը, և թեքականությունը միմյանցից անկախ առաջացած կատեգորիաներ են, որոնք անանցանելի սահման են դնում այսպես կոչված լեզվաընտանիքների միջև և յուրաքանչյուրը բայատապես հատուկ է այս կամ

այն ընտանիքին, կամ կարծես դրանք որևէ չափով պատահական երևույթներ են, որոնց կարելի է ամեն առեսակ տեղ հատկացնել և ոչ թե միայն այն տեղը, որ հատկացվում է նրանց իրրև միմյանց հետ անխզելիորեն կապված օրգանների մարդկության կուլտուրական զարգացման շղթայում։

Մենք արդեն դիտենք լեզուների զանազան սիստեմներ, որոնք որոշվում են ըստ ձևական հատկանիշների և մինչև այժմ էլ այդպես էլ կոչվում են, այն է՝ անջատական կամ նախաձևավարանական, իսկ ձևարանականներից՝ երկու մեծ կլասիաններ, դերանուններով միջոցով և առանց դերանուններով կլասիաններ, թեքականներ, որոշ թեքականներ բազմաթիվ ձևարանական հատկանիշներով (նախածանցներով, վերջածանցներով) և անկայուն հիմքերով (ձևարանական ձայնափոխություն), արդեն հնչյունների բաժանումով ըստ ֆունկցիաների՝ իմաստայիններ (բաղաձայններ կամ արմատներ) և ձևարանականների (ձայնավորներ), մյուս թեքականները՝ ձևարանության կայուն նշաններով (հիմքեր, արմատներ և վերջավորություններ)։

Ինչպես այս ձևականիշերով, այնպես էլ մյուս բոլոր հատկանիշներով թե ձևական և թե իդեոլոգիական տարբեր սիստեմների մեջ, որչափով որ դրանցից յուրաքանչյուրն ընդհանուր առմամբ արդյունք է դիալեկտիկական պրոցեսի, որ ծնում է նոր տեսակի սիստեմ, թեպետ հետ միասին երևան բերելով անսահմանափակներ և նրանց պայքարով, որ արտացոլել է հասարակության համապատասխան ուժերի պայքարը, չկա մի սիստեմ, որ զերծ լինի նախկին սիստեմի կամ նույնիսկ մի քանի նախկին սիստեմների չվերացած առանձնահատկություններից։

Մենք դիտենք նաև, որ անջատականությունը բոլորովին լրիվ չափով չի բնորոշում հարմապատասխան սիստեմը և ձևականներին նրա մեջ անջատականության հետ օրգանապես կապված է սինթետիկականությունը, այնինքն մի կառուցվածք, որտեղ նախադասության յուրաքանչյուր մասը իր որոշակի տեղն ունի, ավելի ճիշտ՝ տեղի այնպիսի հատատուն բաշխումով, որ ըստ տեղի իմացվում է, թե նախադասության որ մասի հետ մենք գործ ունենք և թե նույնիսկ ինչ խոսքի մասի դեպում պետք է տվյալ բառը հասկացվի։

Այստեղից մի քայլ է մնում դեպի բազմիմաստությունը, այնինքն բառերի բազմանշանակությունը։ Եթե տեղը կարող է որո-

շել ոչ միայն նախադասության, այլև խոսքի մասը, այսինքն ընդհանուր բնույթի իմաստաբանական երևույթը, նա ինքը անջատական և համադրական նույն կառույցների մեջ ոչ թե ինքնին, այլ նախադասության մյուս մասերի , շրջապատում կարող է որոշել նաև բառի իմաստը, նրա կոնկրետ նշանակությունը տվյալ միջավայրում: Հետևաբար, խոսքի համադրական կառուցվածքի մեջ միջավայրն է որոշում բառի իմաստը, իսկ բառը շատ իմաստներ կարող է ունենալ, որից բխում է բառերի բազմիմաստությունը: Բայց դեռ ավելին՝ ընթանալով հնչյունական լեզվի բառապաշարի որևէ պարզաբանված սկզբունքներից, այսինքն չորս տարբերից, չորս հոդորդ հնչական կոմպլեքսներից, որոնք սկզբում բառեր էլ չէին, սկզբում ոչ մի իմաստ չունեին, և նկատի ունենալով, որ առաջին մոմենտներին, նաև հնչական լեզվի զարգացումից շատ առաջ այդ տարրերն այն ժամանակ էլ, երբ սկսեցին ընկալվել իբրև առարկայի հնչական ազդանշման ֆունկցիա ունեցող կառուցվածքներ, դրծ էին ածվում դրա օգտագործման սահմանափակ պահանջմունք ունեցող որոշակի միջավայրում, նրանցով արտահայտվող դաղափարների ոչ մեծ ընտրությամբ, մենք դեմ ենք առնում այն դրույթին, որ այն ժամանակ, նաև մինչև մարդկության հանրային նոր վերակառուցման երկարատև միջոցը, երբ արդեն համապատասխանորեն զարգացել էր հնչական լեզուն, նույն տարրերը, արդեն բառերը միջավայրից դուրս ոչ մի իմաստ չունեին. միջավայրը որոշում էր ոչ թե հետաքրքրում դրանցից յուրաքանչյուրին հատուկ շատ նշանակություններից մեկը կամ մյուսը, այլ առհասարակ այս կամ այն նշանակությունը, նշանակություն, որը նրան հավասարապես հատուկ չէր: Այսինքն համաղրական սիստեմի բազմիմաստությանը (բառերի բազմիմաստությանը) նախորդել է անիմաստությունը (առեմանտիզմ—որևէ կայուն իմաստի բացակայությունը):

Մյուս կողմից՝ բազմիմաստությունը կապված է այնպիսի ձևական երևույթի հետ, որպիսին միավանկությունն է (մոնոսիլաբիզմ):

Անջատական և համադրական կառույցքի մեջ բառերն աչքի են ընկնում ոչ միայն բազմիմաստությամբ, այլև միավանկությամբ, մեկը անխզելորեն կապված է մյուսի հետ: Միասին վերցրած՝ 1) անջատականությունը, այսինքն ձևաբանության բացակայությունը, 2) միավանկությունը, 3) համադրական կա-

ուսյցքը, 4) խոսքի մասերի բաղակայությունը (կամ վատ տարբերակվածությունը) և 5) բառմիասնությունը միանգամայն կազմում են, իրրև կողմնականներ, վճռական նշանների այն դասը, որ համապատասխան սխեմի լեզվին միանգամայն արտաքին ժամանակագրական, տեղ է հատկացնում բոլոր սխեմների բոլոր լեզուների դիախրոնիկ կտրվածքի շրջանում։ Սակայն սա չի նշանակում, թե այդպիսի սխեմի լեզու ունեցող ժողովուրդները դատապարտված են եղել կրծանման այն սխեմի վերացման շրջանում, որից նրանք օգտվում էին նոր սխեմների ծնման ընդհանուր պրոցեսում, դատապարտված էին ընկնելու ավելի ուշ սխեմի ժողովուրդների լեզվի շրջանի, կիսվածքների տակ և այլն։ Չինարենի օրինակով տակա է բազմաքանակ ժողովուրդ մի լեզվով, ավելի ճիշտ նույն սխեմի մի շարք լեզուներով, չինարենում տակա են նույն կողմնակացնող հատկանիշները, սակայն ավելի ուշադիր վերաբերվելով յուրաքանչյուր հատկանիշին, մենք տեսնում ենք ավելի ուշ շերտավորումներ, այսպես, օրինակ՝ միավանկությունը չի վճռում քանակական, բառի մեջ միայն մեկ վանկ լինելու փաստով։ Միավանկությունը պետք է որոշել որակապես, այսինքն միտումը է արդյոք բառը, և այն ժամանակ նրա միավանկությունը իսկական է, թե երկատարը է նա, և այն ժամանակ նրա միավանկությունը երևութական է, որովհետև, երկու խաչավորված տարբերից մեկը, ինչպես հետևում է, կորցրել է իր ձայնավորումը, իր վանկը։

Նույն դրության մեջ են իրենց ծագումով հաջորդ սխեմները նրանց նշանների ոչ թե միավանության, այլ բազմության իմաստով, այսինքն կողմնակաների հատկանիշների առկայությամբ, որոնք և մի զուտարած որոշում են արդեն նոր սխեմ և հնարավորություն տալիս խոսք համապատասխան տեղ հատկացնելու նրան ժառանգորդության շղթայի մեջ, հենց այն տարբերությամբ միայն, որ հին սխեմի որոշ հատկանիշներ փոխանցվում են նորին, իրրև նոր սխեմի նույնպես ակտուալ, և ոչ թե միայն վերապրուկային հատկանիշներ։ Օրինակ, բառերի դասավորության վերապրուկային խիստ նորմաներ են նկատվում ընդհուպ մինչև պրոմեթեիդական սխեմի լեզուները։ Այսպես, ռուսերենում ածականը մի տեղ ունի, նա նախադաս է, ֆրանսերենում այլ նորմա գոյություն ունի, որոշ ածականներ նախադաս են, մյուսները՝ անպայման հետադաս, երբորդները, նայած իրենց հետ զուգորդվող բառին և առաջվող իմաստին, որոշ

դեպքերում նախադաս են, մյուսներում դալիս են որոշակի անունից հետո:

Այսպես, կյանքի լեզուներում կարգը նույնպես տատանվում է, բայց նույն այդ պատճառով՝ նոր սխեմաի նորմանների հետ միասին հին սխեմաի նորմանների տարբեր պատճառով: Հասկանալի է, որ նույն տատանումը կարելի է դիտել կյանքի լեզուների մեջ զրպետնող տեսակի թերամշակութեյան դեպքում կամ, ընդհակառակը, զրանց քայքայման դեպքում, համաստաբաշխ և կախում ունենալով հիերիտեյին տիպի կյանքի ոչ-կյանքի հետ խաչավորվելու փաստից:

Կյանքի լեզվի սխեմաը իդեալականորեն ներկայացնող թուրքական լեզուներում մենք նկատում ենք հոլովման հետ միասին, որի էությունն այն է, որ բառն ինքնին առանց ուրիշ բառերի հետ՝ նույն նախադասության մասերի հետ առնչության ձևական նշաններին, վկայում է իր ֆունկցիայի մասին, օրինակ՝ որոշիչ է նա, թե որոշյալ,—մենք նկատում ենք որոշչի նշանների կատեգորիա, որոնք մի բառը ձևականորեն շաղկապում են մյուսի հետ. Anı därä-sı ‖ dere-sı—‘Անի ձորը’=‘նրա (քաղաք-[ի] Անի ձորը’,devleϑ demır-yol-ı ‘պետություն նրա երկաթուղին’=‘պետական երկաթուղի’ և այլն, չէ՛ որ սա խիստ ամորֆ կամ սինթետիկ սխեմաի է, որ ձգտում է ճշտել շաղկապի ծառայության, դերանվան մասնիկի նախածանցի տարրերի օգնությամբ: Սա այն նույն երևույթն է, որ անուններն տեսակետից ամորֆ, հոլովում չունեցող այնպիսի մի լեզվում, ինչպիսին արխաղերենն է, նկատվում է որոշչի և որոշյալի զուգորդություններում, այստեղ հարվի առնելով կամ դասը կամ սեռը, օրինակ à-eyш,a ı-napə՛ (‘ինչ որ մեկի հղայրը նրա ձեռքը’→‘ինչ որ մեկի հղբոր ձեռքը’), a-y̆eh$_{o}$щà lə-napə՛ (‘ինչ որ մեկի քույրը նրա ձեռքը’→‘քրոջ ձեռքը’),a-q$_{o}$ ə՛dma a-шapə՛՛ (‘պայլ նրա ոտքը’→‘պայլի ոտքը’): Դերանվանական մասնիկներով, նախածանցներով ı- (ա. ս.) le- (լ. ս) և a (‘պասիվ կամ չդիտակցվող դաս’) ճշտվում է ‘ձեռք’ ու ‘ոտք’ արտահայտության վոխհարաբերությունը ‘եղբոր’ և ‘քրոջ’ և ‘պայլի’ հետ, այն վոխհարաբերությեան, որ առանց այն էլ արտահայտված է հնացած սինթետիկ սխեմաի լեզվի մեջ արդեն նրանով, որ որոշիչները (‘եղբայր’, ‘պայլ’, ‘քույր’) գտնվում են որոշյալից (‘ձեռք’, ‘ոտք’) առաջ:

Լեզվական զանազան սխեմաների, զանազան գլոտոգոնիկ զարաշրջանների հանրային տնտեսական կյանքի այդ արդյունք-

ների միմյանց շաղկապումը առանձնապես ցայտուն կերպով է հանդես գալիս հարեթական սխտեմի պրեսոնոտիվ-ֆլեկտիվ լեզուներում: Այստեղ տառանման դիտպատկերը մեծ ընդգրկում ունի, որը մեծ քանակությամբ ներառնում է ոչ միայն հարևան, այլև շերտընդմեջ սխտեմների առանձնահատկությունները: Իմիջի այլոց այս էապես կարևոր հանգամանքի հետ է կապված հարեթական լեզուների մեկ սխտեմի մեջ դանդաղ, և՛ սինթետիկ, և՛ պրեսոնոտիվ, և՛ ֆլեկտիվ, սխտեմների առկայությունը, յուրաքանչյուր սխտեմի նկատմամբ մի վերապահությամբ, այն է՝ կցելով դրեթե բառը՝ «դրեթե սինթետիկ» «դրեթե պրեսոնոտիվ» և «դրեթե ֆլեկտիվ»: Այդ նույն պատճառով հարեթական լեզուներում լեզուների ուսումնասիրությունը դիտողին մտեցմամբ հնշոտցվեց սխտեմների միահյուսումով, անտարան տարրեր դարաշրջանների սխտեմների ցայտուն կերպով աչքի ընկնող շաղկապումներով, և ճանապարհ բացվեց լեզվի ինչպես ֆորմալ, այնպես էլ իդեոլոգիական պալեոնտոլոգիայի համար:

Մնալով նույն ֆորմալ կառուցվածքի սահմաններում, անունները նախ՝ սեռով, ապա՝ դերանվանական տարրով և վերջապես՝ սեռական հոլովով արտահայտվում են, մենք, նույնիսկ հարեթական սխտեմից պրոմեթեականի անցնող տիպի լեզվում, հատկապես հայտնաբերում, բացահայտ ֆլեկտիվության հանդերձ նկատում ենք նրան պրեսոնոտիվության շերտի վրայով նախորդած դերանվանական շաղկապման առկայությունը. kam-a+w-n astut+o-y ‘առածու կամքով’, hraman-a+w ութqan-ı-n ‘իշխանի հրամանով’:

Ավելի ուշ՝ ֆլեկտիվ սխտոլոգիայի հարեթական լեզուներում մենք նկատում ենք նախաֆլեկտիվ սխտեմների զարմանալի մնացուկներ, որոնք երբեմն հրեշավոր ձևեր են ընդունում. դա այսպես կոչված սեռականն է իր առնչությամբ վրացերեն լեզվում:

ժողովրդական	հին դրական (ֆեոդալական)
Qarցl-ıs ծգovreba (y.)	ծգovreba-y Qarցl-ıs+a-y ‘վրացականի կյանքը’
kaց-ıs-ցav-ı	ցav-ı kaց-ıs+a-y ‘մարդու գլուխ’
ˇgvց-ıs neb-ıց	nebıց+a ˇgmrց-ıs+a-ıց-a ‘առածու կամքով’
Saqarցvelo-s gmır-eb -ıs saqme-eb-ı.	ˇgwatl-n-i gmır-ցa Saqarցvelo-ys+a--ցa-nı ‘վրացականի հերոսների արարքները’

§§ 46—51. Ծրագրի չկարդացված մասից, այսինքն վեց պարագրաֆներից (49—51)[1] վերջինն է «Հարեմական թեորիայի հանդիպումն այն դրույթների հետ, որ արտահայտել են մարդու վերաբերյալ դիտության ուրիշ և ցեղակից մարդերի նախընթաց և ժամանակակից հետազոտողները։ Լեզվաբաններ։ Փիլիսոփաներ։ Նյութական կուլտուրայի (հնագիտության և ազգագրության) պատմաբաններ, սոցիոլոգներ և մարքսիստներ։ Այս պարագրաֆում ակտուալ հետաքրքրություն է ներկայացնում մարքսիզմի հետ ունեցած մերձակցության հարցը։ Այժմ ես խոսում եմ ոչ թե հատարակական թեորիական կարգի ակտուալ հետաքրքրության մասին. այս հետաքրքրության հետ օրգանապես կապված է մեթոդի պատակերացման պարզությունը։ Տվյալ մոմենտին հարցը, ըստ երևույթին, նաև հանրայնորեն հրատապ է, որչափով որ նա պրոլեցնում է սանդյակ մտքեր։ Բավական է ասել, որ վերջին երկու տարում «մարքսիզմը և հարեմական թեորիան» այս կամ այն խմբագրությամբ նյութ են ծառայել ոչ միայն սոցիոլոգների, ընդ որում մշտապես նրանց նախաձեռնությամբ, այլև երիտասարդ արվեն կազմակերպված պիոնականների մի շարք զեկուցումների համար։ Իմ լսած այդ թեմայով զեկուցումներից հատուկ ուշադրության արժանի է հարցի մանրամասն օրենսիով վերլուծությունը, որ կատարեց Ս. Ի. Կովալյովը ընթացիկ տարվա մայիսի 30-ին զեկոսոսիկայի, կամ լենինգրադյան թյունը նյութական կուլտուրայի պատմության հետ շաղկապելու խմբակի նիստում՝ ՍՍՌՄ Գ.Ա. Հարեմական ինստիտուտում։ Դրա վերնագիրն է «Մարքսիզմը և հարեմական ուսմունքը»։ Անհավասիկ իր իսկ հեղինակի ընդհանուր հայտարարումով, այսինքն հիմնական դրույթներով, այդ զեկուցման թեզիսները։

«1. Մարքսիզմը պրոլետարիատի դիտական աշխարհայացքն է։

«2. Մարքսիզմը կազմված է մի քանի հետ օրգանապես կապված երեք մասերից. դիալեկտիկական մատերիալիզմից, կապիտալիստական հասարակության թեորիայից և դիտական կոմունիզմից։

«3. Դիալեկտիկական մատերիալիզմը, հանդիսանալով մարքսիզմի ամենաընդհանուր մեթոդոլոգիական և թեորիական հիմքը,

---

[1] Ն. Յա. Մառ, Հարեմական թեորիան Լեզվի ուսմունքի ընդհանուր դասընթացի ծրագրեր, հրատ. Ազգրնջ. վ. Ի. Լ. անվան Պետ. Համ. Արև. Ցեղ. Բաքու, 1927 [տես այսհեղ էջ VI]։

իր հերթին, կազմված է երկու բաժնից. բնության դիալեկտիկայից (բնագիտության) և հասարակության զարգացման դիալեկտիկայից (սոցիոլոգիայից)։

«4. «Մասերից» ասելով դիալեկտիկական մասերիալիզմը հասկանում է այն ամենը, ինչ գոյություն ունի մեր գիտակցությունից դուրս, և ինչ կարող է ազդեցություն գործել մեր զգայարանների վրա։

«5. Հոգեկանը և գյուտախանը նույնական չեն։ Հոգեկանն առաջանում է իբրև նյութախանի հատկություն՝ նյութի որոշակի կացությունների ժամանակ։

«6. Փարձը նյութական օբյեկտով պրոցեսի անդրադարձումն է գիտակցության մեջ։

«7. «... Դիալեկտիկական մասերիալիզմի համար անանցանելի սահման գոյություն չունի հարաբերական և բացարձակ ճշմարտության միջև... Գիտությանն այժմեական են մեր գիտելիքների՝ օբյեկտիվորեն բացարձակ ճշմարտությանը մոտենալու սահմանները, բայց անհայտ է այդ ճշմարտության գոյությունը, անհայտ է այն, որ մենք մոտենում ենք նրան (Լենին)։

«8. Դիալեկտիկան բնության, հասարակության և մտածողության զարգացման ամենաընդհանուր օրենքների ուսմունքն է։ «Աշխարհը կազմված է ոչ թե պատրաստի ավարտուն առարկաներից, այլ ներկայացնում է պրոցեսների մի ամբողջություն, որի մեջ անփոփոխ թվացող առարկաները, հավասարապես գլխով կատարվող նրանց մտային արտապատկերը—հասկացությունները գտնվում են անընդհատ փոփոխության մեջ՝ մերթ առաջանում են, մերթ ոչնչանում» (Էնգելս)։

«9. Դիալեկտիկան ուսումնասիրում է երևույթների ու հասկացությունների ընդհանուր կապի մասին։ Դիալեկտիկան «ի հակադրություն մետաֆիզիկայի, գիտություն է կապերի մասին» (Էնգելս)։

«10. Ֆանակը և որակը ամեն մի երևույթի երկու անհրաժեշտ տարրերն են, երկու կողմերը, որոնք չեն հանդուրժում միմյանց։

«11. Բնության մեջ կարող են տեղի ունենալ որակական փոփոխություններ... նյութի կամ շարժման (այսպես կոչված էներգիայի) կամ քանակական ավելացման, կամ քանակական պակասեցման միջոցով» (Էնգելս)։

«12. Բայց «... Որակի և քանակի միջև հարաբերությունը փոխադարձ է... որակը նույնպես փոխարկվում է քանակի, ինչպես քանակը որակի...» (Էնգելս)։

«13. Բանականության երևույթները տեղի ին ունենում անընդհատ (էվոլյուցիոն կերպով), որակականները՝ թռիչքաձև (մուտացիոն կերպով)։

«14. Ամեն մի փոխհարաբերություն հակասական է։ «Շարժումն ինքնին հակասություն է» (Էնգելս)։ Ամեն մի երևույթ իր մեջ թաքցնում է ներքին հակասություն, հակադիր տարբերի պայքար։ Այս պայքարը բնության և հասարակության մեջ տեղի ունեցող բոլոր պրոցեսների ներքին շարժիչ ուժն է։

«15. Հակասությունը դրվում և լուծվում է բուն իսկ զարգացման ընթացքում։ Հին հակասության լուծումը մի որոշ նոր բանի դրումն է և այլն։

«16. Մարքսիզմը դիտում է հասարակությունն իբրև մարդկանց հարաբերությունների անընդհատ փոխհարաբերության մեջ գտնվող սիստեմ։

«17. Հասարակությունն առաջանում է իբրև բնության նկատմամբ մարդկության կոլեկտիվ աշխատանքային ներգործության արդյունք։

«18. Սակայն այս ներգործությունը միակողմանի չէ. «Աշխատանքն ամենից առաջ մի պրոցես է, որ կատարվում է մարդու և բնության միջև... զորելով... արտաքին բնության վրա և փոփոխելով նրան, մարդը միաժամանակ փոխում է իր սեփական բնությունը» (Մարքս)։

«19. Այսպիսով, բնության ազդեցությունը մարդու վրա չպետք է դիտել իբրև անմիջական ազդեցություն։

«20. Մարդու և բնության փոխազդեցության պրոցեսում կենտրոնական տեղ են գրավում երեք սաերը, որոնք նշվում են «հասարակության արտադրողական ուժեր» տերմինով. ա) բնության նյութեր, իբրև աշխատանքային ներգործության օբյեկտներ, բ) աշխատանքի գործիքներ ու միջոցներ, գ) մարդու աշխատանքային կենդանի ուժ։

«21. Հանրային արտադրողական ուժերը այն գործոններն են, որ որոշում է հասարակության հիմնական կառուցվածքը։

«22. Այսպիսի կառուցվածք են արտադրական հարաբերությունները. «Իրենց հանրային կյանքի ընթացքում մարդիկ մտնում են որոշակի, իրենց կամքից անկախ հարաբերությունների

250—12

նելի՝ արտադրական հարաբերությունների մեջ, որոնք համապատասխանում են նրանց նյութական արտադրողական ուժերի զարգացման որոշակի աստիճանին» (Մարքս)։

«23. Արտադրական հարաբերությունների հիմնական ձևը աշխատանքի հանրային կազմակերպման ձևերն են. պարզ աշխատակցություն (կոոպերացիա) և բարդ աշխատակցություն (աշխատանքի բաժանում)։

«24. Աշխատանքի բաժանման հողի վրա առաջանում է արտադրական հարաբերությունների մի այլ ձև՝ բաշխման հարաբերությունները բառիս ընդարձակ իմաստով։

«25. Հասարակական դասակարգային ֆորմացիաների համար արտադրական հարաբերությունների չափազանց կարևոր ձևերն են հանդիսանում դասակարգային հարաբերությունները, որովհետև դրանք են այն հակասությունների աղբյուրը, որոնք «առաջ են տանում» դասակարգային հասարակությունը։

«26. «Դասակարգեր են կոչվում մարդկանց այն մեծ խմբերը, որոնք տարբերվում են իրենց տեղով հանրային արտադրության պատմականորեն որոշակի սիստեմում, իրենց վերաբերմունքով... դեպի արտադրության միջոցները, իրենց դերով աշխատանքի հանրային կազմակերպության մեջ և հետևաբար իրենց ունեցած հանրային հարստության առանձնաւ եղանակներով ու չափերով» (Լենին)։

«27. Դասակարգերը բառիս իսկական իմաստով հանդես են գալիս հանրային զարգացման այն փուլում, երբ աշխատանքի բաշխումը բավական առաջ է գնացել, երբ հավելյալ արդյունքը մշտական երևույթ է դարձել, և արտադրության միջոցների կրկնվող անհամաչափ բաշխումը ամրացրել է հասարակության բաժանումը կայուն դույքային-արտադրական խմբավորումների։

«28. Ըստ Էնգելսի, սա տեղի է ունենում առհմատիրական կարգերի քայքայումից հետո։

«29. «Արտադրական հարաբերությունները... ամբողջությունը գոյացնում է հասարակության տնտեսական կառուցվածքը...» (Մարքս)։

«30. Այս տնտեսական «հիմքի» վրա, նրանով պայմանավորված, բարձրանում են քաղաքական և իդեոլոգիական «վերնաշենքները»։

«31. Քաղաքական վերնաշենքն իր մեջ է ներառնում այն

հարաբերությունները, որ կապված են քաղաքական պարտիաների, քաղաքական պայքարի և պետության հետ:

«32. Իդեոլոգիական վերնաշենքը ներկայացնում է հասարակության մտքերի, զգացմունքների ու պատկերացումների որոշակի սիստեմը:

«33. Իդեոլոգիայի ձևերը հետևյալն են. ա) ամենապարզ իդեոլոգիաները՝ լեզու և մտածողություն, բ) բարձր իդեոլոգիաներ՝ կրոն, արվեստ, բարոյականություն, իրավունք, քաղաքական իդեոլոգիա, գիտություն, ֆիլիսոփայություն:

«34. Եթե մենք ցանկանայինք համառոտակի արտահայտել Մարքս-Ենգելսի հայացքը այժմ հաչախակի «հիմքի» և ոչ պակաս հաչախակի «վերնաշենքի» հարաբերության մասին, ապա մենք կասեինք ահա թե ինչ. 1. արտադրողական ուժերի վիճակ, 2. նրանցով պայմանավորված տնտեսական հարաբերություններ, 3. տվյալ տնտեսական «հիմքի» վրա աճած սոցիալ-քաղաքական կարգեր, 4. մասամբ անմիջապես էկոնոմիկայով և մասամբ նրա վրա աճած ամբողջ սոցիալ-քաղաքական կարգերով որոշվող՝ հանրային մարդու հոգեբանություն, 5. զանազան զարգացխոսություններ, որոնք իրենց մեջ արտացոլում են այդ հոգեբանության հատկությունները» (Պլեխանով):

«35. Հանրային զարգացման պրոցեսը դա հանրային ֆորմացիաների մուտացիոն հերթափոխություն է: Դասակարգային հասարակության համար նման մուտացիոն հերթափոխությունները հանդիսանում են ռևոլուցիաներ:

«36. Իդեոլոգիաները կախում ունեն սոցիալ-տնտեսական հիմքից միայն վերջին հաշվով, և ոչ թե անմիջապես սկյալ հանրային ֆորմացիայի շրջանակներում կարող են զարգանալ համեմատաբար ինքնուրույն կերպով, ենթարկվելով իրենց այդպիսին հանդիսացող իդեոլոգիական զարգացման սեփական ներքին օրենքներին:

«37. Բայց մինչ դասակարգային հանրային ֆորմացիաների վերաբերմամբ մենք պետք է ընդունենք «բազիսից» իդեոլոգիայի ունեցած անմիջական կախման շատ ավելի մեծ աստիճան: Մասնավորապես այդ վերաբերվում է նաև լեզվին:

«38. Մաթեմատիկան անփոխարինելի նշանակություն ունի:

«39. Ինդուկցիայի միջոցով ապացուցվում է թվային ընդհանուր դրույթի ճշտության մասին աշխատանքային պրոցեսից («Աշխատանքի գիծը կապվում է մաթեմատիկական ապացուցման պրոցեսում»):

«40. Այս պատճառով է, Նյուտոնի հայացքները նախնադարյան մարդու կոլեկտիվ աշխատանքից ճշտության մասին, մի շարք մաթեմատիկներ ընդունել և ժողովրդականացրել էին:

«41. Հարաբերական տեսությունը գոնվելով անընդհատ զարգացման պրոցեսում, ավելի մեծ չափով մեթոդ է, քան «տեսություն», բառի խիստական իմաստով:

«42. Հարաբերական տեսությունը դուռ մաթեմատիկական ուսմունք է: Ն. Յա. Մառը իր տեսությունը անվանում է «Հնչվի պիտության հատարակական — մաթեմատիական գրված» («Հարաբերական տեսության զարգացման փուլերով» ժողովածվի առաջաբան):

«43. Հարաբերականությունը հանրային երևույթները պիտում է իրենց շարժման մեջ, ընդ որում հատարակական զարգացման պրոցեսը նա անկնարանում է իրրև մատերյոն պրոցես և ոչ թե էվոլյուցիոն. «Հնդեվրոպական լեզվաբանության լեզվի ծագման, ձևավորման և էվոլյուցիանների՝ որոշ զարաշրջանների ուսումնասիրությունների պիտությունը չէ, այլ՝ առանձին լեզվախմբերի կազմված ձևերի պատմություն» (Ն. Յա. Մառ, «Լեզվի ծագման մասին»): Այսպիսով, հնդեվրոպական լեզվաբանությունը «սոսկ է» («Լեզվաբանության և նյութական կուլտուրան») իր հակադրության հարեվանական տեսության: «Հնդեվրոպական ընտանիքը ընդամենը հատակ ընտանիք չէ բան լեզուների, այլ հետևանք Եվրոպայի նախապատմական լեզուների նոր խաչավորման... որ տեղի է ունեցել հատարակացության արմատական վերափոխության հետևանքով: Այդ խաչավորումը հետևել է տնտեսական կյանքում առաջացած հեղաշրջման («Հարեվանի տեսության մասին»): «Բայց դանազան լեզվաստեղծական զարաշրջանների, լեզվի բուն իսկ կերտման զարաշրջանների, համապատասխանում են նրա վերափոխությունների տնտեսական պրոցեսի, և ոչ թե զար-

պատկան էվոլյուցիոն զարգացման լրիվ ախտոլոգիան բացահայտում է» և այլն («Լեզվի ծագման մասին»):

«44. Հասարակական զարգացման այս դինամիկայի մեջ Ն. Յա. Մառը ընդգծում է նևրքին շարժիչ ուժերի նշանակությունը. «Նաև ռևոլյուցիան ընդ. չրացառող նևրքին էվոլյուցիայի հզորության սահմանները շատ ավելի ընդարձակ են, քան են թաղրվում է սահմանված դիտական հայացքներով» («Ամերիկյան մարդու ծագումը»). «...Հասարակայնության, աշխարհայացքների, սիսկերի ու ձևերի վերամարմնավորումներ, դիալեկտիկական զարգացման կարդով իր խոկ մեջ, առանց որևէ մեկի կողմնակի օգնության» («Լեզվարանության և նյութական կուլտուրա»):

«45. Հարեթական տեսությունը լեզուն դիտում է իբրև երկրորդային, «վերնաշենքային» կարգի երևույթ, որ կախում ունի շրջակա նյութական միջավայրից:

«46. Ն. Յա. Մառը ժխտում է «աշխարհագրական գործոնի» անմիջական ազդեցությունը լեզվական երևույթների վրա. «Տարբեր որոշակի ֆիզիկական իրադրությունը, ֆաունայի, ֆլորայի և այլն որոշակի առկայությունը պետք է հաշվի առնվեն», բայց ոչ թե անմիջապես լեզվական առեղծագործության մեջ, այլ անտեսական-հանրային խնդիրները դնելիս և լուծելիս, հետևաբար, այսպես նույնպիսի անմիջական ազդեցություն է բնության, ինչպես միշտ ու ամենուրեք լեզվի նկատմամբ» («Տեղափոխման միջոցներ»):

«47. Սկսած 1920 թ. հարեթական տեսությունն անընդհատ զարգացնում է այն հիմնական դրույթը, որ «լեզուն ոչ թե բնապատմական, այլ զուտ սոցիալական կերտվածք է» (ձևակերպում, արված հետագայում «Ամերիկյան մարդու ծագման» մեջ):

«48. Լեզվական առեղծագործությունը որոշվում է սոցիալական, առաջին հերթին տնտեսական միջավայրի ձևերով. «...Եվ միաժամանակ, ինչպես արդեն ասացի, ոչ թե երկնային նամենակլատուրայից և ընդհանուր աշխարհայացքներից է սկսում մարդկային մտածողությունն ու լեզվի նախաստեղծումը, այլ առօրյա կյանքից, հանրայնորեն և առաջին հերթին տնտեսականորեն պիտակցված ու օգտագործված շրջապատից» («Տեղափոխման միջոցները»): Լեզվի միասնությունը ենթադրում է «տնտեսական-հանրային կյանքի միասնության արդեն սկզբնական գոյություն» («Ամերիկյան մարդու ծագումը»):

«49. Տնտեսական կյանքի ձևերը, իրենց հերթին, կախում

ունեն արտադրության դարգացման աստիճանից. «Հարեմական-ները շարժվում էին, տեղափոխվում ու հաստատվում այնտեղ, որտեղ գտնում էին պահանջվող մետաղների հանքավայրեր և կուսականներին հարուստ բնական պայմաններ կյանքի անհեռա-կան այն ամբողջ բարդ կառույցի համար, որ կապված էր նրանց ցեղային նյութական կուլտուրայի հիմնադրության՝ մետաղագոր-ծության հետ, որը ամենքից նրանց հատկապես կրոնը, նրանց հոգեբանությունը» («Հարեմական հող-կան»):

«50. Հարեմական տեսության համաձայն, լեզվի մեջ ար-տացոլում են աշխատանքի կազմակերպման դանազան աստի-ճանները («Հարեմական տեսության մասին») և ընտանիքի ձևերը («Հարեմականները», «Լեզվի ծագման մասին», «Լեզվաբա-նության և նյութական կուլտուրա»): Ն. Յա. Մառի կարծիքով, դերանուններն առաջանում են «անիսականության էրտալունքը դիտակցելուց հետո» («Զարդացման փուլերով», Առաջաբան):

«51. Լեզվական մտածողության ձևերի հերթափոխումը ինքը պայմանավորված է ապիսալ-տնտեսական ֆորմացիանե-րի հերթափոխությամբ («Լեզվի ծագման մասին»):

«52. Հարեմական տեսության համաձայն, լեզվի ծագումը կապված է մարդու կոլեկտիվ աշխատանքային գործունեության հետ. «Մարդկային լեզվի արմատները երկնքում չեն և ոչ էլ գժոխքում, բայց նաև ոչ ընկալող բնության մեջ, այլ իր իսկ մարդու մեջ, սակայն ոչ թե նրա անհատական ֆիզիկական բնության, նույնիսկ ոչ կոկորդի, լինչպես և ոչ նրա ուղեղի մեջ, ոչ էլ նրա անհատական գոյի, այլ կոլեկտիվի մեջ, մարդկային գանգվածների տնտեսական համախմբման, ընդհանուր նյութա-կան բազա ստեղծող աշխատանքի մեջ» («Տեղափոխման մի-ջոցները»):

«53. Հնչական լեզուն ծագում է կոլեկտիվ երգից, մտնա-վոբապես աշխատանքային երգից. «Բայց լեզվի հնչյուններըմ այսպես կոչված հնչույթները, հետևանք են մարդու հատուկ աշխա-տանքի, նրա (լեզվի) արտադրման վրա կատարված կոլեկտիվ աշ-խատանքի, գրանք ստացված են հանրային աշխատանքի հետե-վանքով, ամենայն հավանականությամբ, կոլեկտիվ կամ խմբա-կան երգից» («Հարեմական տեսության հիմնական նվաճումնե-րը»):[1] «Գնդաձևական հնչյունի մարդկայնացումը կարող էր հա-

[1] Տես § 37:

նշից մի շարք օրինակներ, որոնք հաստատում են բուն մեթոդի ճգնաժամի պատճառը: Ընդունելով, որ նյութական հուշարձանների և լեզվի ստատիկական հետազոտությունները պետք է ընթանան ինքնուրույն ուղիներով, այնուամենայնիվ, ըստ Ա. Ա. Մելլեի, այս երկու ուղիների փոխադարձ կապը հանդիսանում է արդեն հաստատված և իր նշանակությամբ խոշոր մեթոդոլոգիական տեղաշարժի հիմնական նպատակը:

Զևակոցողը փորձ արեց քննարկելու մի շարք թեմաներ, որոնք ինքնուրույն կերպով մշակել է հարևթաբանությունը ըստ լեզվի նյութերի, մեջ բերելով դրանց համապատասխան լուսաբանումը նյութական կուլտուրայի տվյալներով: Զևակոցողը շոշափեց կուլտուրայի կազմվելու և զարգացման մոմենտները պատմական պարզաբանման, առանձնապես ուշադրություն դարձնելով 'ձեռք-քար-կացին' թեմաներին, pars, pro, toto-ի նշանակությանը ինչպես լեզվի պատմության մեջ, այնպես էլ հնադարյան մարդու կերպավարման գործունեության մեջ, 'բայազուրկ խոսքին' և նրան հնարավոր համապատասխանություններին: Հարեթական տեսության սահմանած իրենց բնույթով տարբեր սեմանտիկ շարքերը, ըստ Ա. Ա. Մելլեի, նույնպես իրենց համապատասխանություններն են դանում կերպարվեստի բնույթի նյութական հուշարձաններում: Ա. Ա. Մելլեը զեկուցումն ավարտեց Հյուսիսային-Կովկասյան երկրամասի մի շարք նշանավոր կուլտուրաների կազմելու պատմության հարցով, որոնք այժմ պարզվում են չափազանց մեծ քանակությամբ հետազոտված քաղաքատեների տվյալներով: Տեղական այդ կուլտուրաները, որ հաջորդաբար կազմավորվել են երկրամասում, բնականորեն հարցական նշան են դնում հետևյալ տրադիցիոն ֆորմուլայի վրա. «Թուրք-քոչվոր-մոնղոլացվելը իրենց ֆիզիկական տիպով Ասիայից եկվորներ են— ձին հետը թագելը» և այլն: Հիշատակելով Սարկել[1] տերմինի հարեթական մեկնաբանման նշանակությունը, զեկուցողը եկավ այն եզրակացության, որ չուվաշների բնիկ ուսումնասիրության վերջին տարիների աշխատանքները

---

1 Իշտարի մասին տպագրության (ՀԺ) պատրաստվող հոդվածում այս տերմինի մեկնաբանության վերաբերյալ կա նրա լեզվաբանական վերլուծության լրացուցիչ բացատրությունը (ՀԺ 5-րդ հատ. էջ 135) [Ընտիր երկեր, 3-րդ հատոր, էջ 323]։ Ն. Մ.։

ներում քան սոցիալական, դասակարգային լեզուն։ Մի խոսքով, մտածումը այսպես կոչված ազգային կուլտուրայի այնքան այն լեզվին, իրրև ամբողջ բնակչության դանդվածային մայրենի լեզվին, դիտական չէ և անել չէ, արտադասային, արտադասակարգային ազգային լեզուն առայժմ ֆիկցիա է» («Լեզվի ծագման մասին»)։

«58. Առանձնապես ճշմարիտ է սա կուլտուր-պատմական լեզվի վերաբերմամբ. «Վկայելով հարեվանական լեզվի կուլտուր-պատմական, հետևաբար, դասակարգային կամ դասային ստրածման մասին, շումերական ըրավեր լեզվի գյուտը վստահորեն մեզ կարող էր ուսումնասիրել հարեվանական լեզվամտության կազմից անտեսանելի հնդեվրոպական լեզվաստեղծության գործոնները, որոնց դերիշխանության մի կողմնակի ենթադրությունն էր նաև հնչական լեզվին ակրտապետելը, այն այն ժամանակ դեռևս մոդական նշանակություն ուներ» («Լեզվի ծագման մասին»)։ «Մի բան պարզ է, որ մատասների լեզուները այսոնց էլ հնդեվրոպական չէին, և որտեղ որ առաջացել է հնդեվրոպական լեզու, նրա կրողը միայն պրոշակի դերիշխող դասակարգն է եղել, դերիշխող դասը» (նույն տեղ)։

«59. Բայց լեզվի դասակարգային բնույթի վերաբերյալ դրույթը հարեվանական տեսությունը կիրառում է նաև ավելի վաղ հանրային ֆորմացիաների վերաբերմամբ։ Նա թույլատրում է դասակարգային շերտավորման գոյության նախապատմական հասարակության մեջ, որի հետ կապ ունի, օրինակ՝ հնչական լեզվի դասակարգային բնույթը։ Ն. Յ. Մառը խոսում է «նախապատմական կարգի իշխող դասակարգերի ախտերի մասին մոդության բոլոր տեսակներն իրենց ձևերում կինտրոնացնելով, որոնց դերիշխանության մեջացների թվումն էր նաև հնչական լեզվին ակրտապետելը, այն այն ժամանակ դեռևս մոդական նշանակություն ուներ» («Լեզվի ծագման մասին»)։ Փոխադրության մեջացներում» խոսվում է «նախապատմական ցեղերի», իրրև դասակարգային գոյացությունների մասին։

«60. Որքան որ հարեվանական տեսությունը հնչական լեզվի ծագումը վերագրում է աշելյան դարաշրջանին («Լեզվի ծագման մասին»), հետևաբար, մենք պետք է ենթադրենք, որ դասակարգային շերտավորում կար արդեն վաղ պալեոլիթի վերջում։

«61. Հարեվանական տեսությունը ձգտում է թուլացնել լեզվի, իր խոսքերով, դարգացման ներքին օրենքների նշանակությունը, ծանրության կինտրոնը ոչ միայն իմաստաբանության, այլ ձևա-

բանության մեջ վախտրելով լեզվական երևույթների՝ սոցիալ-անտեսական ֆակտորով պայմանավորվածության վրա. «Հարեթական լեզվաբանությունը երևան է բերել, որ իմաստաբանությունը, ինչպես և ձևաբանությունը, բխում է մարդկության հասարակության, նրա անտեսականության առաջացած պայմաններից» («Հարեթական տեսության մասին»): Առանձնապես վատ կերպով է այս սենսենցը երևան գալիս համեմատության ստուգաբանների ծագման սեմանտիկի մեջ. «Պարզվում է, որ քերականության մեջ համեմատության ստուգաբանները եղել են. սորինը, այսինքն պրականը՝ ստորին դասի անվան նշանածը, մինչինը՝ մինչին դասի, բարձրը կամ գերապրականը՝ բարձր դասի անվան նշանածը» («Հարեթական տեսության հիմնական նվաճումները»):

«62. Բայց երբեմն Ն. Յա. Մարի մոտ մենք գտնում ենք դեռ լեզվական մոմենտի ավելի մեծ ընդգծում: «Լեզվաբանությունը և նյութական կուլտուրան» հոդվածում նա ասում է, որ լեզուն պայմանավորված է սոցիալական մոմենտով միայն իմաստաբանության մասում: Լեզվի դեռ հնչյունաբանական և ձևաբանական օրենքների մեծ դերի ընդունմանը մենք հանդիպում ենք «Հարեթականներ»-ում. «Ըստ այսմ հնչյունաբանական և ձևաբանական առհասարակ դեռ լեզվական վերաբերումների հետ միասին հարկ կա հաշվի առնել հանրայնության համապատասխան բնապատմական զարգացումը և դոյի սոցիալական տիպերի վերաբերումը»:

«63. Այսպիսով, մենք տեսնում ենք, որ հարեթական տեսությունը կանգնած է պրոլետարիական մատերիալիզմի հիմնական պրոբլեմների հողի վրա: Լեզվաբանության բնագավառում նա անում է հենց այն, ինչ մարքսիզմն արել է փիլիսոփայության և սոցիոլոգիայի բնագավառում. նա լեզվաբանությունը իդեալիստական դլխի վրայից դնում է մատերիալիստական ոտքերի վրա: Հարեթական տեսությունը դիալեկտիկական մեթոդը մտցնում է լեզվական երևույթների հետազոտության մեջ: Հարեթական տեսությունը հիմնականում միանգամայն ճիշտ է որոշում լեզվի տեղը հասարակական հարաբերությունների սիստեմում:

«64. Իսկ ինչ վերաբերում է հարեթական տեսության միքանի պնդումներին, որոնք վիճելի են մարքսիզմի տեսակետից, որոնցից են լեզվական երևույթների վրա սոցիալ-անտեսական գործոնի անմիջական ազդեցության որոշ գերագնահատումը և

«նախապատմական դասակարգերի» դրույթը (թեզիաներ 55—61), ապա դրանց մասին պետք է ասել հետևյալը. «փայտի ծառմը» դեպի «էկոնոմիկան» անխուսափելի մեթոդոլոգիական եղանակով է, որչափով հարեթական տեսությունը այս տեսակետից միանգամայն նոր ուղիներ պետք է բացի և պայքարի հին հնդկերոպական լեզվաբանության դեմ, որի «ծառմը» հենց ճիշտ հակառակ կողմն էր Իսկ ինչ վերաբերում է հանրային դարպայմանվաղ սահմաններում դասակարգային շերտավորում թույլատրելուն, ապա այդ դրույթի մեջ մեթոդոլոգիապես մարքսիզմին հակասող ոչինչ չկա: Խոսքը վերաբերում է փաստին, և որչափով որ վերջին տարիներս պետության հավաքած նոր ընդարձակ նյութը հարկադրաբար սիրում է մեզ լայնացնել դասակարգային հասարակության սահմանները մինչև այժմ արտիկիայով թույլատրվածից ավելի, թերևս, անհրաժեշտ է վերաքննել Ենգելսի դուա փաստական պնդումը (թեզիս 28): Մյուս կողմից՝ հարեթական տեսությունը այս հարցում պետք է ճշտի իր տերմինաբանությունը. «դասակարգ», «ցեղ» և այլ տերմիններն իրենց սահմանված իմաստներով հարկավ թե կվերաբերվի լինեն նախապատմության երևույթների նկատմամբ:

«65. Մարքսիզմի և հարեթական թեորիայի մեթոդոլոգիական եզակետների նույնականության և բազմաթիվ առանձին պնդումների սերտ մոտիկության հետևանքով երկու ուսմունքների անխուսափելիորեն պետք է միավորվեն: Անհրաժեշտ է, որ հարեթական տեսությունը բացահայտորեն ընդունի մարքսիզմը, իբրև իր համապիլիստիական և սոցիոլոգիական հիմքը՝ մարքսիզմը՝ հարեթական տեսությունը, իբրև իր հատուկ լեզվաբանական բաժինը: Նուարեի հանճարեղ կռահումը չի կարող նման դեր խաղալ, որչափով որ այն միայն հիպոթեզ է, և որչափով որ այն դրծում է հնդևրոպական լեզվաբանության նյութով ու մեթոդներով: Նուարեի մի շարք հիմնական պնդումները միանգամայն անկախ նրանից, պարզացնում է Ն. Յա. Մառը դիտական լիակատար համոզչությամբ ու ապտիչ լայնությամբ:

«66. Մի հանդամանք ևս հրամայաբար թելադրում է ռեվիզիան մարքսիզմի ու հարեթական տեսության միավորումը Մինչդեռ «մեծապետական» հնդևրոպական լեզվաբանությունը իմպերիալիզմի տիպիկ արդյունքն էր իր՝ պաղտիական ժողովուրդների ու փոքր պղտիների կեղեքումով (Ն. Յա. Մառը «Հարեթական տեսության մասին»), հարեթական տեսու-

թյունը նույն չափով ծնունդ է պրոլետարական և գաղութային ուսուցիչների դարաշրջանի։ Այս տեսակետից հարեթական տեսությունը ոչ միայն կարևոր ուսմունք է, այլև բազմաթիվ «պրագուրկ» ժողովուրդների կուլտուրական ազատագրման մի հզոր զենք, որոնք ճնշված են ինչպես իմպերիալիստական պետության սպարտաով, այնպես էլ եվրոպական հին դիտության մեծամիտ արհամարհանքով»։

* * *

Ս. Ի. Կովալյովի առաջարկած «Մարքսիզմը և հարեթական տեսությունը» ամփոփ (միայն թեզերով) դեկուցման մեջ տեղ տեղ մենք տեսնում ենք, որ միանգամայն բնականորեն հաշվի չեն առնված մեր վերջին աշխատությունները, կամ դեռևս նույնիսկ հնաոքրքրվողների սեփականություն չդարձած, կամ մամուլում բոլորովին հանդես չեկած դեկուցումներն ու դասախոսությունները։ Սա առանձնապես վերաբերում է այն տեղերին, որտեղ խոսքը հնչական լեզվի ծագման մասին է, անմիջական կենդանական հնչյունի ենթադրվող մարդկայնացման մասին, որպես հնչական լեզվի արտադրության գործիքի, և որտեղ մեր նշած «զուտ լեզվական» մոմենտի ընդգծումով հանդերձ, ցույց է տրվում, որ նրանցում ընդունվում է զուտ հնչյունաբանական և ձևաբանական օրենքների մեծ դերը՝ վկայակոչելով «Հարեթականները» հին աշխատությունը։ Սակայն, ըստ էության Ս. Ի. Կովալյովի դեկուցումը աչքի է ընկնում իր կատարյալ ուշադրությամբ դեպի հարեթական տեսության տեսական դրույթները առանց անհարկի ջատագովության, բայց և առանց չմտածված պոլեմիկական մոմենտի, ինչպես հարեթական տեսության, այնպես էլ նրան հակադիր հին լեզվաբանական ուսմունքի նկատմամբ Այսպիսով, հասել է արդեն այն մոմենտը, երբ հասարակագետները իրենք են իրենց ձեռքը վերցնում լեզվաբանական ուսմունքը իրենց մասնագիտական պետերի տեսակետից դնահատելու համար։ Հետևաբար, հասել է այն մոմենտը, որին հասնելու ցանկալիության մասին ես բարբառում էի կարծես անապատում, «Հարեթական տեսության զարգացման փուլերով» հրատարակության ներածական էջերում։

Միաժամանակ այս հարցի առթիվ կազմվում են սպառիչ կարտոտեկաններ։ Բնական կլինի մեզ համար չշտապել տպագիր շարադրելու ծրագրի եղրափակիչ (51) պարագրաֆը, թեկուզ և

նա կարդացված լինի Ադրբեջանի համապատասխան կոչացած էպիզոդիկ դասընթացում:

Վերջից երկրորդ պարապմունքը (50), հիշատակված ծրագրի ամբողջ չկարդացված մասից իմ մեկնաբանման հանդեպ ակամա է ընկնել նուիրական դրության մեջ: Նորը վերաբերում է «Տարեթարանության հարաբերականության, մարդկության պատմության բուն նյութական կուլտուրայի հաւշարձանների հետազոտելուն» և այլն: Ես նկատի ունեի այս հարցը լուսաբանել միայն այն ոանհմանների, որոնց մեջ նշված է լեզվաբանական նյութի շաղկապման հնարավորությունը, այն է. բառերի իմաստի, նրանց կառուցվածքի, ձևաբանական, նաև հնչական երևույթների շաղկապման հնարավորությունը տնտեսության և նրա հետ պայմանավորված հասարակարգության՝ հասարակական ձևերի ու աշխարհայացքի զարգացման պատմության հետ: Հարցը մասամբ շոշափվում է դասընթացի զանազան տեղերում, չհաշված այնպիսի հատուկ աշխատությունների մասին, որոնք արդեն հիշատակված են. 1) «Փոխադրության միջոցները, ինքնապաշտպանության և արտադրության գործիքները՝ նախատոհմական շրջանում (լեզվաբանությունը նյութական կուլտուրայի պատմության հետ շաղկապելու առթիվ)», 2) «Մարդկության զարգացման լեզվաբանորեն նշվող գարշրջանները և նրանց շաղկապումը նյութական կուլտուրայի պատմության հետ», ինչպես և 3) «Շումերական tam-dam-ի հարեթական ծագումը», 4) «Խալդեների puli-ի ‚քար' և puli-ի ‚կրմուղ' մասին», 5) «Էտրուսկական մահվան աստծու Kalu անունը և 'գրել', 'երգել', 'աստղ', 'կուլտ-երգիչ'» տերմինները. 6) «Գիրք և գիր տերմինների ծագումը» և այլն:

Բայց ահա նյութական կուլտուրայի պատմության Ա. Ա. Միլլերը իր «Նյութական կուլտուրայի պատմության և լեզվաբանության շաղկապման մի քանի օրինակներ» դեկուցումով, որ նա կարդաց ընթացիկ տարվա հունիսին Հարեթական ինստիտուտում, առհմանից արդեն այլ կապ, այսինքն՝ հարեթական տեսության մի շարք դրույթները, մանավանդ և իմաստաբանության մասում. նյութական կուլտուրայի հուշարձանների նկատմամբ կիրառելու գործում ավելին մխանգամայն զոհացուցիչ լուծում նրանց առանձնահատկին ձևերին և գծված կիրառների համբնագիտանքներին: Ա. Ա. Միլլերը, ընդունելով նյութական կուլտուրայի ուսումնասիրման գոյություն ունեցող եղանակները,

նշից մի շարք օրինակներ, որոնք հաստատում են բուն մեթոդի ճգնաժամի սկսվելը: Ընդունելով, որ նյութական հուշարձանների և լեզվի ասպարեզում հետազոտությունները պետք է ընթանան ինքնուրույն ուղիներով, այնուամենայնիվ, ըստ Ա. Ա. Միլլերի, այս երկու ուղիների փոխադարձ կապը հանդիսանում է արդեն հաստատված և իր նշանակությամբ խոշոր մեթոդոլոգիական տեղաշարժի հիմնական նախապայմանը:

Չևկուցողը փորձ արեց քննարկելու մի շարք թեմաներ, որոնք ինքնուրույն կերպով մշակել է հարևթաբանությունը ըստ լեզվի նյութերի, մեջ բերելով դրանց համապատասխան լուսաբանումը նյութական կուլտուրայի ավյալներով: Չևկուցողը շոշափեց կուլտուրայի կազմվելու և զարգացման մոմենտները պալեոլիթի դարաշրջանում, առանձնապես ուշպրուբյան դարձնելով 'ձեռք-քար-կացին' թեմաներին, pars, pro, toto-ի նշանակությանը ինչպես լեզվի պատմության մեջ, այնպես էլ հնադարյան մարդու կերպավորման գործունեության մեջ, 'բայազուրի խոսքին' և նրան հնարավոր համապատասխանություններին: Հարեթական տեսության սահմանած իրենց բնույթով տարբեր սեմանտիկ շարքերը, ըստ Ա. Ա. Միլլերի, նույնպես իրենց համապատասխանություններն են դանում կերպարվեսաի բնույթի նյութական հուշարձաններում: Ա. Ա. Միլլերը զեկուցումն ավարտեց Հյուսիսային-Կովկասյան երկրամասի մի շարք նշանավոր այն կուլտուրաների կազմելու պատմության հարցով, որոնք այժմ պարզվում են չափազանց մեծ քանակությամբ հետազոտված քաղաքատեղերի ավյալներով: Տեղական այդ կուլտուրաները, որ հաջորդաբար կազմավորվել են երկրամասում, բնականորեն հարցական նշան են դնում հեռվյալ տրադիցիոն ֆորմուլայի վրա. «Բուրք-քոչվոր-մոնղոլացեղերը իրենց ֆիզիկական տիպով Ասիայից եկվորներ են— ձին հետը բազեը» և այլն: Հիշատակելով Սարկել[1] տերմինի հարեթական մեկնաբանման նշանակությունը, զեկուցողը եկավ այն եզրակացության, որ չուվաշերենի ուսումնասիրության վերջին տարիների աշխատանքները

---

1 Իշտարի մասին տպագրության (ՀԺ) պատրաստվող հոդվածում այս տերմինի մեկնաբանության վերաբերյալ կա նրա լեզվաբանական վերլուծության լրացուցիչ բացատրությունը (ՀԺ 5-րդ հատ. էջ 135) [Ընտիր երկեր, 3-րդ հատոր, էջ 323]։ Ն. Մ.։

մեծ չափով նպաստում են վերև մղ բերված փորմուլի կոթծանմանը և հիմք են տալիս բոլորովին այլ տեսակետ մշակելու Արևելյան Եվրոպայի դաշտային մասի կուլտուր-պատմական բնության նկատմամբ մինչև դարերում:

Պարզ է, որ այս վիկուցումը լրիվ չափով պետք է ունենալ ապագրված, որպեսզի ավելի լրիվ մեկնաբանվի դասընթացում բաց թողնված պարագրաֆի նյութը:

Ամենից քիչ է անհանդուրժելի այն, որ դասընթացի ընթերցումը չընդգրկեց հետև ծրագրի նախորդ պարագրաֆի (49) թեման, այն է «Հարևթական լեզվաբանության տեսության կապը հնդեվրոպական լեզվաբանության հետ և նրա կախված լինելը վերջինից իրեև լեզվի ուսումնքի պարզաբանման հետագա ուղի» և այլն: Նյութը վերաբերում է ոչ միայն հարևթական լեզվաբանության հիմնական դրույթները հակադրելուն, անկասկած իրեև անտեղի հնդեվրոպական լեզվաբանության հենց հիմնական դրույթներին, այլև այն բանին, թե ինչն է հին լեզվաբանական ուսմունքից պահպանում իր ակտուալ նշանակությունը նաև լեզվի նոր ուսմունքի համար: Կհամաձնք մենք դրան անձամբ թե ոչ, այդ ուրիշ հարց է, բայց հարևթաբանության կհամանի այն օրվան, երբ հնդեվրոպաբանները իրենք մեծ օգուտ բերելով թե դործին և թե իրենց՝ ձեռնամուխ կլինեն այդ շնորհակալ թեմային, նախևին ջանալով նախապես իրական պատկերացում ստանալ հարևթական տեսության թե փաստական և թե տեսական պնդումների մասին մինչև տեսել կերպով պարզաբանված նոր պրոբլեմների վերաբերյալ անվիճելի, վերջնականապես հիմնավորված դրույթների ու հիպոթեզների տարբերման աստիճանը:

Մնացած երեք պարագրաֆներից (46, 47, 48) վերջին երկուսը, հատկապես իմաստաբանությունը, որ լուսաբանվել է դասընթացի պահպան մասերում և իմաստաբանական դարաշրջանները, որ սերտորեն կապված են նյութական կուլտուրայի և հասարակայնության պատմության դարաշրջանների հետ, այժմ կարող են շրջանցվել առանց դործին վնաս պատճառելու մասամբ վերև հիշատակված հանդամանքներով, բայց չի կարելի բաց թողնել դրանց նախընթաց պարագրաֆը (46), առանց նրա բովանդակությունը պետք համառոտակի շարադրելու ավելի ևս շատ կողմնորոշվելու նպատակով, քան այդ տրված է ծրագրում:

Ա. Մեկից ավելի անդամ քաղված ծրագրի տեքստը սկսվում է այն դրույթից, որ «պանագան սխտեմների համեմատական քերականությունը սարքեր է յուրաքանչյուրի մոտ»: Սակայն սա միայն այն չափով, որ չափով մենք համեմատական քերականությանը մոտենում ենք ձևական մեթոդով, ելնելով այս կամ այն լեզվախմբի, այս կամ այն լեզվի ձևաբանական և հնչյունաբանական կանխատեսված կայունությունից:

ա) Եվ այս դեպքում հարևթական լեզուների շրջանում ոչ թե մեկ, այլ բազմաթիվ համեմատական քերականություններ կան, որովհետև ձևական հնչյունաբանական դասակարգումով մենք ամենից առաջ ունենք հարևթական լեզուների սուլաշչական ճյուղի երկու խմբի՝ սուլական և շչական խմբերի համեմատական քերականությունը: Սակայն եթե կանգ առնենք գեթ միայն այդ համեմատական քերականության վրա, բավական է նրա մեջ ներքաշվել ձևականորեն սուլաշչական ճյուղին մոտիկ դասվող սվաններին՝ հիբրիդորեն խաչավորված սպիրանտ—շչական և առավել ևս ձևաբանորեն բավական հեռու դասվող արխաղերենը՝ նույնպես հիբրիդորեն խաչավորված, սպիրանտ-սուլական, որպեսզի անզուսպ պահանջմունք զգանք կամ սահմանափակվելու միայն սվաններեն լեզվի, նրա առավելապես շչական շերտի, և արխաղերեն լեզվի սուլական շերտի համեմատությամբ, առանց հաշվի առնելու նրա ձևաբանությունը, որպեսզի ամբողջովին դուրս չգանք սուլաշչական ճյուղի համեմատական քերականության նորմաններից, կամ ձևական համեմատական մեթոդը բարդացնենք ոչ միայն սվաններեն լեզվի սուլաշչական ճյուղի հետ հնէաբանորեն սահմանվող կապով, այլև արխաղերենի հետ, որ ձևաբանորեն անդունդով է բաժանված վրացերենից, մեգրելերենից և նույնիսկ սվաններենից, համարյա ֆլեկտիվ կառուցվածքի լեզուներից, որովհետև արխաղերենը այս տեսակետից անջատական է և համադրական: Այնուհետև ըստ նույն ձևաբանական ձևական դասակարգման, ունենք դերանվանական կառուցքի լեզուների համեմատական քերականություն համադրական և կցական խմբերի հետ, բայց այս համեմատական քերականությունը անխզելիորեն պետք է բացատրվի հնէաբանորեն, անհրաժեշտ է հրաժարվել այս կամ այն ձևաբանական կառուցվածքն իրրև կայուն ընդունելուց, մի խոսքով, ստացվում է բազմիցս պարբերաբար այն դրույթը, որ հարևթական լեզուներում ձևական մոտեցման դեպքում կա ոչ թե մեկ, այլ մի քանի սխեմա այն

առանձնահատկությամբ, որ տարբեր ախտեղիներով հիշատակված են կապակցված մեկտեղ հետ, հիշատակված է հնէաբանական առհասարակ նրանց դիտելիքի բնույթը: Այս է հենց բոլոր հաբեթական լեզուների էական առանձնահատկությունը:

բ) Զանազան ախտեղիների այս փոխհարաբերությունների վատատեսը երկրորդ հաբեթական լեզուների ներսում և համապատասխան նյութերի մշակումն էլ հենց մեզ ինչպես նյութական, այնպես էլ գաղափարախոսական հիմք պիտի զանազան ախտեղիների, կամ զանազան ախտերի լեզուների համեմատական քերականության համար, նախ մշտապես անխուսափելի կերպով հնէաբանական վերլուծության հետ, այսպես առաջին հերթին մշակվող հաբեթամիջերկրածովյան (հաբեթա-հունա-լատինական), հաբեթա-հայկական, մասնավորապես աշխատանքի մեջ առավելապես առաջ գնացած հայ-վրացական համեմատական քերականության համար, կիրառելով երկրորդ պարզաբանվող հնէաբանությունը, և աշխատանքի մեջ գտնվող անպայման հնէաբանական կառուցումը նոր ավելած առհասարակ հաբեթա-պրոմեթեիդական («հնդեվրոպական»), հաբեթական-ալպանական (ուրալա-ալթայական), հաբեթա-չինական և այլ համեմատական քերականության համար:

գ) Բնականաբար, համեմատական ձևական քերականությունների յուրաքանչյուրի սեխանիկական եղանակները ինչպես և յուրաքանչյուր ախտեղի լեզուների դասակարգումը յուրաքանչյուր եղ:

Պարզ բան է, որ հաբեթա-չինական համեմատական քերականության դեպքում ձևաբանական հատկանիշները պետք է անտեսվեն, այլև հնչյունական հատկանիշները պիտի անցնեն երկրորդ պլանի վրա: Գլխավոր աշխատանքը պետք է կատարվի բառարանի, իմաստաբանության և շարահյուսության վրա: Բնականաբար, այդ համեմատական քերականության հնարանքները պիտի գլխավոր դեր է խաղում հնէաբանական ձևական և գաղափարախոսական վերլուծությունը ըստ էլեմենտների:

Բնականաբար, այն լեզվաբաններին համար, որոնց խորթ է լեզվական փաստերի հնէաբանական ընկալումը, որը երևան է բերում զանազան ախտեղի լեզուներում փոխադարձ կապակցությամբ սխանգամայն կոնկրետ վկայություններ, նման մերձեցումների փորձն ինքը նախապայմանում է իբրև «անմեղադրելի» հոլջոլման գաղափարախոսված: Համապատասխան շրջապատում չի

դրայվում այն փաստը, որ զանազան լեզվաբանական սիստեմների մերձեցման փորձերը դատապարտելու վճռականությունն ինքը վկայում է ինչ որ ավելի վատթարի մասին, քան մեթոդի բացակայությունն է,— այն վկայում է աշխատողների ինքնադատապարտման մասին. նման «զրոյ մեթոդով» երբեք չի կարելի հասնել լեզվաբանական հետազոտության իսկական մեթոդին Ել մեր մեջ կիսաթոզանաթ խորացույն տարակուսանք հարուցել այն հանգամանքը, թե ինչպես է իր դարն ապրած հընդեվրոպական տեսությունը հատուկ մեթոդի այդպիսի գնահատության հարում մատամբ նաև Մայնհոֆը (Meinhoff) անվերապահորեն[1], եթե դրանով մենք հնարավորություն չունենայինք լուսաբանելու մեկնության անձնավորության մեջ շարունակ հակասությունը՝ նրա դավանած դպրոցական տարիքում յուրացրած հին տեսության և ներքին կենդանի լեզուներին նկատմամբ նրա փաստական աշխատանքից բխող կենդանի առնչություն մասին, դեռ ավելին, լեզվի նոր ուսմունքի, նրան բոլորովին անծանոթ համեմատական տեսության դիտական դրույթների միջև։ Թեկուզ և հենց միայն հետևյալ դիտքից միանգամայն արդյ է, որ Մայնհոֆը փաստորեն դանվում է իրոք այն ուղու վրա, որ բացել է համեմատական տեսությունը և ընդունակ է առաջ ընթանալու, այսինքն՝ լեզվափաստաճների կայուն ընկալումից անցնելու նրանց հնչարանական մեկնաբանմանը, զանազան սիստեմների լեզուների շաղկապմանը։ Անհավասիկ այդ դիտքը նրա ձևակերպումով. «Առաջ ես էլ էի վիճարկում Բանտուի ցեղակցությունը քամական լեզուների հետ։ Այժմ դա ես անվանում եմ նախաքամականդ[2]

Ծրագրի թվարկության մեջ որոշ թերություն կա, որովհետև առանձին չի անվանված ուղղո-ֆիննական խումբը, բայց դա մեծ բան չէ, քանի որ պրոմեթեիկան, ալդանական լեզուներից հետո ասված է «և այլն», ապա անխուսափելիորեն պետք է ենթադրել նաև ֆիննական, հավասարապես ուղղական լեզուները։ Լուրջ է մատնված նաև միայնության մեջ առանձնակի դանվող չուվաշերենը, մինչդեռ չուվաշերենի փոխհարաբերությունները հարեվանական լեզուների հետ պահանջում են

---

[1] Was Können uns die Hamitensprachen fur den Bau des semitischen Verbum lehren, Zeitschrift für Eingeborenen-Sprachen, Բեռլին, 1922, էջ 241—242։

[2] Հիշ. աշխ. էջ 242։

բայաոիկ ուշադրության և նախնական մշակում, որպեսզի ամեն մի ճիշտ համեմատական ուսումնասիրության ենթարկվեն ոչ միայն ֆիննական և ուգրական լեզուները, այլև մոնղոլները առանձնապես, որչափով որ անկախ հարեվանական անմիջական հետաքրքրության դոյության ունի նրա ոչ ամբողջովին նշմարվող վոխհարաբերությունները դեպի Թուրքերենի հետ, որին մոտիկ է կանգնած չուվաշերենը։

ա) Ձևական հնչյունարանական դասակարգման հիմնական եղանակը երկու խմբի, այսպես կոչված սուլական խմբի և շշական խմբի հնչյունական համապատասխանությունների հաշվառումն է։ Հիմնական համապատասխանությունների թվարկումը արդեն տրված է (§ § 23—24), դրանց թվում կա cc s ‖ ıı, ıı որը, սակայն բնավ չի նշանակում թե ճիշտ հակառակ cc ıı համապատասխանում է, ıı s և այլն։

Սուլական խմբի լեզու, ինչպես սովորաբար ասվում է, միայն վրացերենն է՝ իսկ շշականը երկուսն են՝ մեգրելերենը և ճաներենը։ Այս է դրությունը ներկայումս, իսկ եթե նորմա ընդունենք ներկա դրությունը, ապա թերևս, շշական խմբի լեզուներ բոլորովին չկան, որովհետև շշական խմբի երկու լեզուներից ճաներենը ճաների համար երկրորդ առանձին լեզու է թյուրքերենի կողքին, իսկ մեգրելերենը մեգրելների համար առանձին և առօրյա լեզու է վրացերենի կողքին, ընդորում հասարակաբանորեն մեգրելերենը վաղուց քշված էր դյուղացիական միջավայրը այն կապակցությամբ, որ margali-ko՞ı ‘մեգրել’ բառը Մեգրելիայում իսկ հասկացվում էր ‘դյուղացի’ իմաստով։ Այս իմաստով վրաստանի հասարակական գործիչները թերևս իրավացի էին ասելով, որ մեգրելական լեզու չկա, որ այսպես կոչված մեգրելերենը աղավաղված վրացերենն է։ Եվ պատահական չէ, որ խոսվածքները և որոշ բարբառներ (այսպես ինգիլոյերենը և պարսկական վրացիների բարբառը կենցաղում ընդունված է համարել աղավաղման ենթարկված աղնիվ լեզու։ Վրաստանում, բնականաբար, իբրև աղավաղված վրացերեն,— դա միանգամայն որոշակի հասարակայնության հայացքների արտացոլումն է։ Եվ իրոք, ինչ խոսվածք էլ վերցնելու լինենք, բոլորը ծնացուկ են որևէ ինքնուրույն լեզվի։ Ըստ առկա խոսվածքների, Վրաստանի տերիտորիայում կային տասից ոչ պակաս լեզուներ, որոնցից մի քանիսը բնավ վրացերեն չեն եղել, կամ նույնիսկ նրան մոտիկ տպակից, մյուսները վրացերեն

չլինելով սակայն, եղել են վրացերենի հետ ընդհանուր սուլական խմբից և այլն: Ճիշտ է, Կովկասի քարտեզի վրա իրար տեղ էլ չկա այդ թվով թեկուզ և սուլական խմբի դանագան լեզուների համար, եթե դանագան լեզուներ համարենք սոսկ տերիտորիալ կերպով տեղաբաշխված, բայց սոցիալականորեն ներկայացված տարածությունը հաշվի առնելիս պատմական վրաստանի նույն տերիտորիայում բավականաչափ տեղ կա սուլական խմբի մի այլ լեզվի համար ևս, այն է՝ հին գրական լեզվի, որովհետև վրացերենը մեկ լեզու չէ, այլ երկու՝ ֆեոդալական, հին գրական և մատաղական, ավելի ճիշտ մատաղական, ժողովրդական դարձած լեզու, որ հետագայում առաջ է մղում հասարակական յոյն դերծածության՝ վրաստանի մանր ազնվականության և բուրժուազիայի, մի[ջ]նադարյան մանր քաղաքների բնակչության կողմից: Համանարար միևնույն ազգի բարձրագույն հասարակական երկու լեզուների տարբերությունը նշանակելի է, որքան էլ այդ թուլացած լինի «լեզուների փոխադրելության»: Իսկապես ակզբում մահացած հին ազնվականության դերիշխանության, որը բնավ էլ «էթնիկապես», resp. սոցիալապես նույնական չէ քարթվել-վրացիների հետ, այլ իբերների, նրա հետ միասին մահացած լեզվով, և հետագայում դերիշխող դիրք գրաված մանր ազնվականության և մանր քաղաքների բուրժուազիայի դերակշռությամբ, 19-րդ դարից կալվածատիրական ազնվականության դերակշռությամբ, որ հետագայում ավելի ու ավելի ընկավ, և դյուղացիության ու [բանվորների դերակշռությամբ:

Իբրև վրացերին հիշատակված երկու լեզուների տարբերության օրինակ բավա[լան է իմանալ հոգնակի սեռական կապությունը (հին գրական n-ı, ժող. -eb-ı):

Կյանքան ժողովրդական	Համարյա թեքական, հին գրական
Ուղ. ka ǯ -eb-ı	kaǯ -n-ı
Սեռ. kaǯ -eb-ıs	kaǯ -ϑ[a]
Տր. kaǯ -eb-s[a]	
Տր. II kaǯ -eb-m[an]	kaǯ -ϑa-mier
Գործ. kaǯ -eb-ıϑ	
Ուղղորդ. kaϑ -eb-a+d	

Ինարկի կան նաև ուրիշ չափազանց էական տարբերություններ թե ձևաբանության և թե հնչյունականության մեջ (տմմա. զ, y և w հին պրական հնչյունները) և նույնիսկ բառապաշարի մեջ, որը նշանակալից չափով ընդհանուր է դարձել առանձնապես շնորհիվ նկատելի, ավանդական պատմական-տնտեսական-կուլտուրական-կալվածատիրական լեզվի և, ի հարկե, նաև պրակտիկայի բայց և այնպես, բավական է հիշատակել հետևյալ դեպքերը, երբ պահպանվել են իրար հին պրական բառեր.

Հին պրակ. (Ֆեոդալների լեզուն)	Ժողով. (մանր. բուրժ. և վուլգար)
m-ġolo ‘մխանոցի’	erȣad erȣ-ı
ġolo ‘սակայն’ ‘բայց’	marto
aramed ‘բայց’	էնկլխա. kı
ȣġem ‘պլխատուկ տեղ; ‘լեռնային կամ բարձր տեղ’ ‘գլուխ’	ȣav rom rogor
rayȣa → raȣa ‘արտերգի’,	ravarȣ rogorȣ
viȣar ‘ինչպես’	roȣ a
viȣarȣ a ‘ինչպես էլ’, ‘հենց որ’	rodesaȣ
viȣarȣ a, o-des երբ	daınaġa
ıġıla ‘տեսակ’	

Թվում է, թե առանձին պետք է նշվի մխայն շարահյուսական մի երևույթ, այսինքն՝ հին պրական լեզվում որոշիչ հոդի, իրար դեբանվան տակությունը որոշիչ հոդի դերում և կատարյալ բացակայությունը մատանների անցյալում դյուրացիության, տանը քաղաքների բնակչության և այլոց լեզվում, որը պարզվում նոր պրական:

Մեռ. kaȣ ısa mıs	և kaȣ ısˈaˈ ‖ kaȣ -ıs
Տր. Krmasa mas	kramasˈaˈ ‖ km-as
Ներկ. Krmıȣa mıȣ	krmıȣ ‖ km-ıȣ

Հոգնակի թիվ

	kaȣ -n-ı ‖ kaȣ -eb-ı
Ուզղ. kaȣ -n-ı ıgı	kaȣ -ȣˈaˈ kaȣ -eb-ıs, kaȣ -eb-sa
Մեռ. Տր. kaȣ -ȣa- maȣ	և այլն:

Մ[յ]նադպության աշխարհիկ գրական լեզուն, նոր պետականության լեզուն է— mas kaʒsa, mas krma-s ասյլն:

Այս երևույթը, որ հին գրական լեզուն անջատում է ամեն մեկն շարունակությամբ, ձևարտոլեն ամենից առաջ նրան ժառանգում է Հայաստանի ֆեոդալական լեզվին (գրաբարին), իսկ այնուհետև առևտրական դերանվանական— կյանքի կառուցվածքի հարևթական լեզուներին, որի մասին հատկապես կխոսվի հարևթական լեզուների քոս ձևական հատկանիշների դասակարգելիս:

ը. Հարևթական պրոմևթևդական քերականությունը, որ բավական վաղ է սկսել մշակվել, սկզբում հարց առաջադրեց հայերենի[1] մասին, որովհետև վազուց սկսել էր պարզվել, որ Հայաստանում բազմաթիվ լեզուներ են եղել, որոնք այժմ իրեն ճեպազրներ առկա են բավական շատ խոսվածքների և բարբառների մեջ, որոնցից մի քանիսը, օրինակ, զոկերենը, մինչև այժմ էլ իրոք ինքնուրույն լեզուներ են, և այժմ Հայաստանում հոդևոր կարմուհյան տեսակետից ոչ թե մեկ լեզու կա, այլ երեք՝ քեռական (գ), որը հին գրական, ֆեոդալական (գրաբար) լեզուն է և բնական (ր), նոր գրական (աշխարհաբար): Ավարտվեց նրանով, որ Հայաստանի այս երեք լեզուները համարվեցին ձևաբանական—ձևական հատկանիշներով յուրաքանչյուրը հատուկ սխեմի պատկանող, մեկը՝ քեռականը՝ թևթևան, մյուսը՝ բնականը՝ կյանքի, ընդհանուր առմամբ նրանք միաժամանակ պարզվեցին իրեն հարևթական սխեմեից պրոմևթևդականին անցնողներ, սակայն բնավ չէր բացառվում գրանցից յուրաքանչյուրի խաչավորման հնարավորությունն ու փաստը: Գրանց խաչավորումը տարբեր է. մեկն առանձնացել է մինչև երեք տեսակից յուրաքանչյուրի ավարտումը, մյուսը՝ ավարտելուց հետո, չխոսնելով այն մասին, որ հանձին հայերեն քեռականի, այսինքն գրաբանի, որ սկզբում ու երկար ժամանակ սուրբ գրոց լեզու էր, և հայերեն «ժողովրդական», վուլգար բնականի, որ գրեթե մինչև 19-րդ դարը գրի չէր առնված, բայց աշխատավոր դասակարգերի, գյուղացիության և արհեստավոր-բանվորների, առհասարակ արտադրական կոլեկտիվների լեզուն էր, նույնպես ազդել են միմյանց վրա և խաչավորվել միմյանց հետ: Իրեև տիպիկ օրի-

---

[1] Ն. Մառ, Հարևթական տաքրերը Հայաստանի լեզուներում, ԳԱՏ, 1910—1920:

նակ հիշատակենք քեսկան լեզվով բնական տողնակի վերջավորության յուրացումը պյուռացիական կինցաղի մի շարք առարկանների անուննների մեջ. այսպես «էշեր» ш+ēar eш-ից պրարաբ, կամ քեսկան *ėш-q:

գ) Համապատասխանությունների հնչյունարանական-ձևական օրինքների վրա է հիմնված հարեթական լեզուների համեմատական քերականությունը սեմական սխեմեի հետ: Սեմական սխեմեի լեզուներում մենք ընդհանուր առմամբ չենք պոնում դերանվանա-կցական կառույցքի միացուկներ առանձնապես այն չափով, որ չափով արաբերենի քերականության նկատմամբ պահպանվում է այն հայացքը, որ նա համասեմական երևույթի միացուկ է, և որչափ մասնավորապես արամեական լեզուների, այս թվում նաև ասորականի կառույցքը չի առաջադրվում իբրև զարգացման ավելի հին ստադիայի միացուկ, իբ բացառիկ դերով ավելի համապրական ձևի հոլովները գոյացնելու մեջ, ինչպես դրեթե նաև հրեականում:

Վրաց.	Արաբ.
Ուղ.— -ı	Ուղ. -u, un
Մեռ.—ıs ‖ բարբան միացուկ -ın-ı	Մեռ. -ı, -ın
Տր.+Հց.-sa, resp--as ‖ -an	Հայց. -a -an

Լեզվի հնէաբանության ասպարեզում է, թե ինչ չափով է հարեթական և սեմիտական հոլովումների, բուն վրացերեն և արաբերեն հոլովումների նմանության հետևանք այն ձևերի հետագա զարգացման, որոնք միատեսակ կամ տարբեր ծագում ունեն: Սակայն փաստն այն է, որ նմանություններն այնուամենայնիվ պատահական չեն:

Սակայն մենք պետք ենք դնել մի այլ պարզաբանություն, լեզվի նոր ուսումնքի համեմատական քերականությունների դասընթացի մեջ: Սա առանձին: Միայն մի նախազգուշացում. հարեթա-սեմիտական համեմատական քերականության մեջ հնչյունական համապատասխանությունները ըստ էության նույնն են, ինչ բուն հարեթական լեզուների ներսում զանազան խմբերի ու ճյուղերի միջև հարաբերություններում, ինչպես մասամբ կարելի էր նկատել այն օրինակներից, որոնք վաղուց բերված են դեռևս «Նախնական հայերգում վրացերենի և սեմական լե-

դունեի ցեղակցության մասին»[1] *հոդվածում, բայց, ինարկե, այնքան հին ժամանակների համադրությունները պահանջում են արմատապես վերաքննել և մշտապես հնէաբանական տուեալներ ննջարկել թե՛ ձեւական և թե՛ դաղափարախոսական վերլուծությունը չորս տարրերի օգնությամբ. օրինակ՝ հաբեթա-սեմական համեմատական քերականության մեջ հնչյունական համապատասխանության այսպիսի օրինակը՝ հար. s—— սեմ. h(→γ), ինչպես վր. srba 'վազել' (srb+o-la 'արշավանք կատարել') և արաբ. γa-raba, 'փախած' իմարկի, պահպանում է իր ուժը, ինչպես նաև այն յուցումը, որ սուլական սուլաշշական s հնչեղացել է նաև վրացերենում. srb—*hrb→ᵉb, այստեղից s-ı-rbın-→sı-rb-ıl-ı 'վազք' rb+ı-s 'վազում' է բայց այժմ սա քիչ է։*

*Հնէաբանական վերլուծումը հաստատում է, որ 'վազել' ընդհանուր հաբեթա-սեմական արմատը, որ կենցաղում վեր է ածված հատարազաձայն շարյան srb—ʃhʅrb→rb, հանդիսանում է երկու տարրերի խաչավորում (AB)—sr-b—γr-b→sr-bl—*hr-bl, *ըստ որում խաչավորված տարրերից յուրաքանչյուրը նշանակում էր իրրև բայ նաև 'վազել', ըստ լեզվի հնէաբանության, ծագած լինելով համապատասխան անունից, այսինքն ջրից+ դեպից, որ ասել է թե այդ տարրերից յուրաքանչյուրը նշանակում էր և՛ ջուր+ դեպ. այսպես* sur (→su) resp. *վոլ.— կամայի ֆին.* ıuur *'դեպ-ջուր (→ չվ.* ıuu' *ջուր—բակ. 'ջուր' hur և այլն)։*

---

[1] *Հին վրացերեն քերականության հիմնական աղյուսակներ վրացերենի և սեմական լեզուների ցեղակցության վերաբերյալ նախնական հաղորդումով Սալմ. 1908։ Նախնական հաղորդումը վերահրատարակված է Ն. Յա. Մառի «Հաբեթական տեսության պարզացման փուլերով» հոդվածների ժողովածվում, էջ 8—30 [Ընտ. երկ., 1-ին հատ., էջ 23—38]։*

ฉบับอนุบัณฑิตยสถาน ๒๕๑๗

ԼԵԶՈՒ ԵՎ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Ո՞ւմէ՞ն կ՚արդեօք հիմա այնպիսի վերացական թեմաներով զբաղվելու, ինչպես «Լեզուն և մտածողութիւնը». վերթռած ձեռնարկումների այս էպոխան, կոլոնտեասյին շինարարութեան վերելքը համաշխարհային նշանակութիւն ունեցող հեռանկարով և դասակարգային պայքարի ծայրահեղ սրման բորբոքումով, ոչ թե սոսկ հայեցողական կամ խրատական փիլիսոփայութեան, այլ ՍՍՌՄ ժողովուրդների ազատագրման և ամեն չափի (կալիբրի) մեծապետականութեան վերացման ակտերի և ներգործուն ձեռնարկումների փիլիսոփայութեան էպոխան, հակառակ կապիտալիստական իդեալիզմի և նացիոնալիզմի՝ մինչև շնչասպառ լինելը կռվող ճնասարսափական տարբերակների (разновидностей) բոլոր ջանքերի և խորամանկութիւնների, երբ կուլակը և նրա պաղտարտախոսական բոլոր դաշնակիցները, մի ուղ դանդաղ քելքով, մի ուղ վճռական հարձակմամբ, ինչպես բոլոր ֆրոնտներում, նույնպես իդեոլոգիականում, առնչ մեր դեմ են հանում, թվում է թե, մեր բանակաժներից կազմված ֆալանգներ։ Կուզի այնպես է սրվում, որ ըստ արտաոհմանյան ձեռնհաս մի դատավորի վկայութեան, նույնիսկ ամենից «խաղաղ» (pacifique) պետական աշխատավորը՝ սովետական դետնականը չի կարող մեր սովետական մտածողութեան բոլոր մեզ համար անբաժանելի հատվածներում,—պետական, հասարակական և քաղաքական,— յուր ունեցած անվերապահ համոզմունքի ամբողջ խորութեամբ չասել, որ այսպես մոմենտում դետնականի չեզոք լինելը ինքնասպանութեան է, հանցագործութեան։

Ընկերներ, «Լեզուն և մտածողութիւնը» իմ ելույթի հատվածում, երևան, քառասուն րոպեում, նույնիսկ մի ժամում անդավոթվելու տեմպով, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ ձեռնարկութիւն մի խնդրի, որը մտքի մեջ հոգս է հավաքում, այնինչ հարցը վերաբերում է լեզվաբանական տվյալներին և այն էլ լեզվի նոր

ուսմունքի հիման վրա, որը գլխին է ծանրի, կամ ծանրի և թշնամական տրամադրությունների՝ ներազանգատիս անճոռնաչելիության չափ տպավորված լուսատուների մասին։ Առանց կրճատելու էլ իմ զեկուցումը (այժմ սահմանափակվում եմ միայն, հատկապես սկիզբը և վերջը կարդալով) չի շոշափում բուլոր կողմերը։ Հարկ եղավ զեկուցումը դարձնել պրոբլեմի մի կողմին՝ լեզվի, ինչպես և մտածողության առեղծման պրոցեսի համաշխարհային ընդգրկմանը, և այս կապակցությամբ այդ երկու կատեգորիաների՝ լեզվի և մտածողության սահմանումը (установления) տալով գաղափարների կռվի պրոցեսում՝ սկսած իննսունական աշխարհից գալիլեյի։

Սակայն ով համարձակություն կունենա հաստատելու, որ լեզուն մեզ մոտ, մեր մեջ, վերապրման մասերից է, որ մտածողությունը, առանց որի մենք լեզու չենք էլ ընդունում, մեզ մոտ սոցիալական շինարարության այս հատկապես պայծառ, ուժերի անձնվիրաբար անողոք լարվածությամբ պայմանավորված (переживаемые) օրերում չի հանդիսանում բացառիկ արժեք։ Չէ՞ որ մեր մտքերի, մեր հստակ (четкое) դիալեկտիկա-մատերիալիստական արված մտածողության շնորհիվ, երբ հաջողվի սրբագրել նրան և իրականացնել սեփական մտածողության կոնկրետ նյութի նկատմամբ, առեղծագործական տեսական-գիտական մտածողության շնորհիվ է հենց, որ մեր լեզուն ոչ մի բանով չփոխարինվող նշանակության (значимость) է ձեռք բերում մեր աչքի առաջ ծավալվող դասակարգային դաժան կռվի բոլոր ճակատներում մեծամասնակի։ Լեզուն յուր ծագմամբ ընդհանրական, իսկ հնչական լեզուն առանձնապես, հենց նրա համար է «կուլտուրական վերելքի հուժկու լծակ» հանդիսանում, որ դասակարգային կռվի անխուսափելի պատճառ է։ Գնում եմ այսպիսի առումի պատասխանատվության լրիվ գիտակցությամբ և արհատապես զատվելով (расходясь) իմ շատ ընկերներից, որ չկա լեզու, որը դասակարգային չլինի և հետևաբար, չկա մտածողություն, որը դասակարգային չլինի։

Բայց սոցիալիստական շինարարության մեր օրերում գիտակցական կոմունիզմի նպատակասլացությամբ, անդասակարգ հասարակության համաշխարհային միասնական տնտեսության նպատակասլացությամբ, մեր աշխարհայացքի սկզբունքներն առանձնական (единичные) փաստերից և կնճռ-առեղծագործական անվերջ սրակներից ու հատկություններից ամբողջի մա-

անբի փոխազդեցությանը վերաբերելու նախապատրաստության համար, որպեսզի ամրապնդանության մեջ է, որ իրենց որոշումն են գտնում և որպեսզի փոփոխական վերաբերությունների մեջ են իրենց հատարակական արժեքը՝ նշանակությունը գտնում նրանք, ևրև լեզուն հանդիսանում է շարժարեր փոխը հատարակության վերնաշենքային կատեգորիաների ընդգրկում, որի (հատարակության) կառուցումը ձգտում է ընդգրկել և կազմակերպել ամրապնդ Միության մեջ, ամրապնդ աշխարհում գրված արտադրական աշխատանքային ուժերը, իսկ մտածողությունը այս կամ այն իմաստավորումը, այսինքն ուղղություն և գիտակցական ռեհանիկա է տալիս այս շարժարեր վերին՝ լեզվին, ապա ինչպես որ պահպանվ մտա, գործարանում, չհասկացողը չի կարող աշխատել առանց թափանցվելի գոհ դառնալու վտանգի, ինչպես որ արհեստից չի կարելի օգտվել առանց համապատասխան պրոֆեսիայի, այնպես էլ մեր ժամանակում չի կարելի, առանց սեփական գործին ճշտանվելու և քշնամական գործին օգնելու վրկի, նպատակահարմար կերպով օգտվել դասակարգային կռվի այնպիսի հուժկու, երկայրատուր գործիքից, ինչպիսին է լեզուն՝ չտիրապետելով նրա իսկական տեխնիկային, և ոչ թե ձևական երևույթին, հետևաբար չտիրապետելով նրան տեսականորեն, նրա ֆունկցիոնալ էությանը՝ ամրապնդության և մասների մեջ:

Ով որ երես է դարձնում (чурается) լեզվի նոր ուսմունքի հաջողություններից մտածողության՝ նրա նվաճած պատմական անալիզի բնագավառում, ով համառ կերպով չի ուզում տեսնել այդ անալիզի թափանցման աստիճանը մտածողության տեխնիկայի ստղծային վիճակի մեջ, նա իրեն զրկում է գործիքից կոնկրետ մատերիալի վրա աշխատելու մեջ և՝ գիտակցաբար գինաթափ անելով իրեն նաև կուլտուրական ֆրոնտի այնպիսի կորվածքում, ինչպիսին է հակաֆրոնական պայքարը:

Այսպիսի գենք ունենալու դեպքում հարկ չի լինում հատկապես ամրապնդին այնպես վոնգելու մեկ գիրքից, որ նրան հնարավորություն տրվի մի ուրիշը կամ երրորդը գրավելու. սրանով գինվածը կարծես քիմիապես լուծում է ամենայն կրոնի, կրոնական ամենայն հավատալիքի ամեն տեսակի հիմնավորումը հավատարատես: Այս պայքարի մեջ հարցը ո՛չ թե «աստված», «սուրբ» և նման ֆետիշացված տերմիններին է վերաբերում,

այլ նրանց արտադրական և հանրային առաջատար ֆունկցիաներին և հատկապես այդ ֆունկցիաների փոխհարաբերություններին։ Ո՛չ թե այն է վտանգավորը մեր հասարակության համար, որ մեկն ու մեկը կարտասանի „спасибо“ („спаси бог-ից ‘աստված փրկի’) կամ թեկուզ „слава богу“ (‘փառք աստծու’), այլ այն, թե ի՛նչ տեղ է հատկացնում նա ֆետիշացված և փոխառնությամբ (հետատեղափոխված) ասելիներին։ Ոչ մի հակակրոնական կամ մարտնչողի մոքրով չի անցնել Թբլիսիի բռնել ուս մարդուն, երբ մալաքիայի պարապիից աստաղելով, նա ասի меня лихорадит ‘ինձ դողացնում է’, կամ շոգի ժամանակ, ‘շոգում եմ’ ասելու փոխարեն “il fait chaud“ ‘ինձ շոգացնում է’, անձրևի ժամանակ ‘անձրև է գալիս’ ասելու փոխարեն “il pleut“ ‘նա երկնքից թափում է’ ասող ֆրանսիացուն, ինչպես է նաև փոխանակ ‘անձրև է գալիս’ „es regnet“ ասող գերմանացուն և այլն, թեև այս բոլոր այսպես կոչվող անդեմ բայերը՝ ռուսական „меня лихора́дит“, ֆրանսիական „il fait chaud“՝ ‘շոգացնում է’, ֆրանսիական „il pleut“, գերմ. „es regnet“՝ ‘նա թափում է երկնքից’ շփոթ են առաջ բերում այժմ, երբ բացառիկ բայեր, քանի որ արտահայտելով աստղական կամ բնության վիճակը՝ նրանք, հակառակ մեր մտածողության ակնկալությանը, ձևավորված են իրև ներդրծական բայեր, և այդ ստիպում է մեզ տրամաբանական քերականություններ կազմողներին դրանց «անդեմ» անվանելու, այնինչ իսկապես այդ դեմքը, երրորդը, կա, բայց այդ դեմքը ռուսերեն է՝ նա (он, она, կամ оно), երևիթի արտադրական առեմը. ռուսական „меня лихорадит“ բայի մեջ դա տկարության ոլին է, ֆրանս. „il fait chaud“ ‘նա շոգացնում է’ բայի մեջ՝ ‘աստված-արևը’ (le soleil), գարձյալ ֆրանս. il pleut, ինչպես և գերմ. es regnet ‘նա(աստված-երկինքը) ջուր է թափում’ բայի մեջ՝ ‘աստված-երկինքը’։ Սա ժառանգություն է մարդկության այն իրաք նախապատմական կեցության, ըստ որում ոչ թե մեկ, այլ տարբեր էպոխաների, երբ մարդկությունը համոզված էր, մենք այժմ կասենք՝ դեռևս հավատում էր, որ հիվանդություններ ուղարկում են և եղանակ շինում հատուկ ոգիները, աստվածությունները և այլ ֆետիշները։ Լեզվի նոր ուսումնքը հենց այսպես էլ բացատրում է նաև ո՛չ միայն աստծու, այլև՛, որ ավելի կարևոր է, մեր ռեալ կյանքի բոլոր հարաբերությունները, որոնք կապված են նրա (աստծու) հետ՝ համաձայն այժմ էլ գոյու-

թյան ունեցող վերապրուկ (пережиточные) աշխարհայացքների:

Միության ժողովուրդների ազգային փոխհարաբերությունների մեջ էլ [իսկ դա պահանջում է, ամենախոր և բազմակողմանի հաշվառում] բանը արհամարհական, այս կամ այն ժողովրդին ծաղրող կամ խայտառակող կենցաղային մականունները չեն: Մեծապետականության (ոչ միայն ռուսական մեծապետականության) ճնշման և կամայականության (разгула) տեսականությունը հասել է (իսկ արտահամանում հիմա էլ հասնում է) հալածվող կամ նրանց ինքնագիտակցության մեջ բռնությամբ ներարկվող ազգային միավորումներն այնպիսի աստիճանի, որ մի շարք ժողովուրդներ մինչև այժմ հրաժարվում են իրենց հարազատ անուններից, որոնք ինքնին բացարձակապես չունեն վիրավորական որևէ բան. ընդհակառակը, դրանք, եթե մարդկության պատմության մեջ իրենց կուլտուրական ներդրումներով ամենաճանաչ հնագույն ժողովուրդների անուններն չեն, ապա մշտ հանդիսանում են մականուններ (прозвища) կամ կամխական աշխարհայացքի էպոխայից՝ 'երկնքի որդիներ', 'արևի որդիներ' և այլն, կամ թե, ավելի հազվադեպ, տոտեմական աշխարհայացքի էպոխայից, որ առնված են բուսական կամ կենդանական աշխարհից նույնիսկ այն ժամանակ, երբ նրանք կարծես թե բացահայտ հիմք ունեն մեր կենցաղավարության մեջ վատ մտքով մեկնաբանվելու, օր. 'շան որդիներ':

Բայց չկա ոչ մի ժողովուրդ, որի նախահայրերը անցած չլինեն նրա այժմյան բարձրադիրք ազգային անվան նույն այդ կուլտուրային շատ իմաստավորումը ունեցող հասարակական զարգացման աստիճան: Այս կարգով պարզվեց, որ մեդալների հին քարե դարերից մինչև եվրոպական միջնադարածական քաղաքաշինությունը, հույների Աթենք և լատինների Հռոմ կենտրոնով, միևնույն բառը յուր իմաստների հերթափոխություններում անցել է Հայաստանի Գեղամա լեռներում գտնված հրա-քարե ձկներից մինչև Մինուկա—քաղաքաշինուհին և մինչև սերտ ու զեղեցկության վեներան: Եվ միևնույն բառը նշանակել է ո՛չ միայն երկու հակադրություններ՝ 'կույս', 'մայր' ('վատուհի') և 'յուր հմայքները վաճառող կին', այլ նաև 'շուն', նախ և առաջ կուլտային շատ զանազան տեսակները, սկսած կոամխական Յերբերից, որը Արևմուտքից ներքև՝ սատրեկյա աշխարհը վախտադրված Դժոխքն էր պահպանում, մինչև արևի

հերոսի երկխոսական Ամլրանը կոմիտասում, որ հնում քրիստոնեության ժամանակ վերածվել սուրբ Գևորգի։ Ի միջի այլոց, նույն շանն էլ մեզանում անվանի ֆրանսիական նկարիչ և վիպասիրող Charlet-ը (1798—1822) չէ, որ հիմք ունի հարգանքի տուրք մատուցելու, որ և նա արել է իր 'մարդու մեջ լավագույն բանը շունն է' (Ce qu'il y a de mieux dans l'homme c'est le chien) սուբ խոսքով։

Նվ բանը անուններըը չեն, որքան էլ վիրավորական թվան նրանք այժմ, և ոչ էլ նրանցից հրաժարվելը. բանը, օրինակ, այն չէ, թե ուկրաինացուն մենք ու մենք մալոռոս կկոչի։ Հոկտեմբերյան ուղղության նվաճումը այն չէ, որ «մալոռոսներին» արդեն ուկրաինացի են կոչում, այլ այն, որ հասկացություններն փոխհարաբերությունները սոցիալիստական շինարարության հետգնան դրավոր բնակչության աշխարհայացքի մեջ այնպես են վերակառուցվում, որ սովետական քաղաքացին վերավարտական իմաստը իդեոլոգիապես արդարացնելու համար ոչ մի հնարան չի կարող գտնել, բացի վերապրվող (пережиточные) հայացքներից, իսկ այդպիսիները, կրկնում եմ, լոկվի նոր ուսմունքը բացատրում է իրեն նրանվա ճշմարտություն, այնինքն իրեն հնքիաթ (небылица) մեր օրերի համար։

Այնինչ լեզուն իրեն ճանաչողության աղբյուր այժմ բուրժուվին չի օգտագործված կեցության թե տեսական, թե գործնական կարևորություն բնագավառում, այնինքն մարդկային կոլեկտիվի ինքն իրեն ստեղծելու բնագավառում, հետևաբար ինքնաստեղծման բնագավառում։[1]

Իսկ ինչ է պատահել Հոկտեմբերյան ուղղության պայթեցրել է ներթափված «աշխարհիկները», և Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության շինարարության հետ մեկտեղ ընթանում է լեզվական նոր շինարարություն։ Ամբողջ Միությունը վեր է ածվել լեզվաշինության աշխատանոցի. 169 լեզուները, որ դեռ երեկ պետություն չունեին կամ իրավազուրկ էին, կարծես թե այդ լեզուներով խոսող ժողովուրդներին սայրերն բնահատուկ հետաքրքրության հետևանքով, այժմ պետ ու պրականություն են ստանում, այդ լեզուների վրա մասսայական աշխատանք է թափվում։

---

[1] Սա այն է, ինչ որ Էնգելսը հատուցում էր աշխատանքի վերաբերմամբ. „Sie [die Arbeit] hat den Menechen selbst geschaffen". (Der Anteil der Arbeit an der Menschenwerdung des Affen, էջ 122)։

Մինչև առաջ չէին զբաղվում նրանցով։ Հարցը այն չէ, որ զբաղվում էին, և նառնդով էին զբաղվում, այլ այն, թե ինչ եղանակով և ինչ տեմպերով էին զբաղվում։

Սակայն, մեծ մասով չէին զբաղվում, իսկ տեղերում բնավ չէին էլ կարող զբաղվել։ Մեկ օրինակ. Հոկտեմբերյան ռեվոլյուցիայից մի երեք տարի առաջ, իմպերիալիստական պատերազմի համարյա նախօրյակին, „Терская Газета“-ում,[1] Վլադիկավկազում, որ շրջապատված է բնության զմայլիչ պատկերներով՝ գոլկատյան լեռների պեյզաժներով, այն ժամանակ համեմատաբար երիտասարդ մի կոլկատագիտ, նշելով մարդու զարմանալի ինքնատիպությունը՝ գրում էր «Երկրամասի հոգևոր հարստություններ» վերնագրով, գրում էր նաև այն ժամանակվա աշխարհայացքի ոճով. «Դրանք, այդ վեհ ու էֆեկտավոր գեղեցկությունները զրավում են խիղախագնացներին դեպի Գոլկատի ուսական անկյունները սակավ արտված արահետներով։ Գան և հաստատուն, որոնց կոչումն է հեշտացնել տուրիստների ճանապարհորդությունը և բնական արժանիքների դիտումը։ Բայց չկա, ոչ մի չեմ ասելով, ոչ մի խմբակ՝ նվիրված երկրամասի հումանիտար արժանիքներին։ Որքան հաճախ (չէի ցանկանա ասել՝ միշտ) մոռացված է մարդը. անտարբերությամբ մոռացված է երկրամասի ժողովրդական հոգեբանությունը և բազմազարյան վոլոխականությամբ հարուստ մարդկային պատմությունը։ Այնինչ նա ապշեցուցիչ պայծառ և ոչ մի տեղեցությամբ չզունավորված արտացոլում ունի բազմաթիվ, այսպես կոչվող լեռնական [իրար, ինչպես հիմա մենք կասենք՝ լեռները քշված] ցեղերի և ժողովուրդների կենցաղի ու լեզվի մեջ։ Հենց քաղաքում կարելի է ունենալ այդ ավյալները, ձեռք ու տակ ունենալ դիտելիքները անսպառ գանձարան, կենդանի թանգարան մարդկային փաստաթղթերի, որոնց հետ ոչ մի այլ տեղական թանգարանը, թող ասուված ամեն բարգավաճում տա նրան, այլև՝ աշխարհի երեսին ոչ մի թանգարան չի կարող վճռել նյութի հարստության և նրանց նշանակության խորության հարցում։

«Բավական է կանգ առնել թեկուզ լեզուների, այսպես կոչվող «լեռնական լեզուների» վրա»։

Այժմ Վլադիկավկազում կա ութ հետազոտական կազմա-

---

1 № 192, 26-ն հունիսի, 1914 թ.։

կերպություն, որ ուղղակի առնչություն ունեն երկրամասի աշխարհագրության հետ, այն է՝ Լեռնական մանկավարժական ինստիտուտ, Աղգագրական-լեզվաբանական ընկերություն, Ինդուշական գավառագիտական գիտա-հետազոտական ինստիտուտ, Ինգուշական դրական ընկերություն, Ինգուշական գավառագիտական թանգարան, Օսական գավառագիտական ինստիտուտ, Օսական գավառագիտական թանգարան: Դարձում են նաև մի շարք հրատարակություններ, որ դրանց պրոպագանդը. էլ չենք խոսում պղպային լեզուներով նոած մամուլի մասին:

Բայց չէ՛ որ առաջ էլ գրաղվում էին: Եվ այն էլ ինչպիսի անձնվիրությամբ: Ի՞նչ վիթխարի ժառանգություն է թողնված Կովկասի նուիրյակ այս մասնիկի, մեր Միության ինքնատիպ կուլտուրայի մի քանի լեզուների վերաբերյալ, ինչ պատիվ է տրված օսական լեզվին:

Կրկնում եմ՝ հարցը այն չէ, որ գրաղվել են—երբ բացառիկ դեպքերում այնուամենայնիվ գրաղվել են,—այլ թե ինչպես են գրաղվել: Նրանցով գրաղվել են այնպես, ի միջի այլոց՝ այնչափով, որչափով: Իրենց ժամանակի համար խոսքապես և լուրջ կերպով գրաղվել են երկու, երեք լեզվական աշխարհներով, բայց այդ աշխարհների մեջ էլ ուսումնասիրության առարկան ոչ թե ողջ լեզուն էր իր բարդ ամբողջության մեջ, այլ նեղ շերտերը, որ համարվում էին ծագումով իբր թե միատարր ամբողջ մասնիկի լեզուն:

Մենք այս նշանակալից երևույթի մասին խոսում ենք միանգամայն ակադեմիարար, առանց մատնացույց անելու հետազոտական գործի այսպիսի «մաքուր գիտական» գրվածքի ետևին բացված պատճառներն ու արմատները: Ստեղծվել էր այն կատաստրոֆիկ դրությունը, որ լեզվի իսկական ակադեմիկ ուսումնական հետազոտությունը պարփակվում էր արատավոր շրջանի մեջ, մի շարք արատավոր շրջանների մեջ, առանց հնարավորություն ունենալու նրանցից դուրս ցատկելու թարմ օդը. այդ հեղձուցիչ մթնոլորտով շրջանները օդափոխվում էին օդանցքներով, ուր եվրոպական կլասիկ լեզուների և նրանց դասակարգային—ցեղակից լեզուների միջավայրը հասիվ թույլ էին տալիս թափանցելու, իրրև լեռնժիք, նույնպես ոչ առանց պայքարի, ոչ թե կենդանի լեզվի թարմացնող զենքուրին, այլ Փոքր Ասիայի և Միջագետքի էլ ավելի հին և հնագույն գրավոր պահպանված մեռած լեզուների նեխված շունչին:

Ամբողջ աշխարհը լեզվի վերաբերմամբ արտահել էր վաղ աշխարհիկներին, և ահա, երբ Հոկտեմբերը պայքեցրեց այդ աշխարհներն ու աշխարհիկները, ստացվեն պես քանդեց կեղծ մեջհատատները, լեզվի հին ուսմունքը հանկարծակիի եկավ. նրա տրամաղրության տակ ոչ միայն չգտնվեց յուր հետազոտական աշխատանոցում նոր լեզուներ ըմբռնելու նյութական պատրաստականություն, այլև՛ չգտնվեց, և մինչև այսօր էլ չկա, նույնիսկ այսպես Թե այնպես շնորհքով մի հատարակ ցանկ մեր Միության լեզուների:

Իսկ ինչ ասենք ամբողջ աշխարհի լեզուների ամփոփման մասին: Սրբոնի պրոֆեսոր՝ Ֆրանսիական հնդեվրոպարան Մեյեի վկայով մեր օրերում լույս տեսած այդպիսի ամփոփումը դրսևորեց յուր աղքատիկ իրազեկությունը հինց լեզուների խնդրում և ինդիվիդուալիստական դերկոպճնակալությունը արգեն դադարություն ունեցող տեսական դրույթները հաշվի առնելու մեջ:

«Աշխարհական» ացիոլոգ-լեզվաբանի օգնությամբ լույս տեսած այդ աշխատության վրա և՛ քանակապես, և՛ որակապես տավեր դցեց Պատեր Շմիդտի արտադրանքը: Պատեր Շմիդտի գիտական նշանակության, ինչպես և Արևմուտքում ունեցած ազդեցության չափի մասին կարելի է դաղափար կազմել ձեռնարկներին այն վերաբերմամբ, որ նրա 60-ամյակի առթիվ հրատարակված հոբելյանական հավաքածվի մեջ (մոտ 1000 էջ in-folio) մասնակցել են 76 գիտնական, աշակերտ ու հարդող, լեզվաբան, կրոնի պատմաբան, նյութական կուլտուրայի պատմաբան, որ աղդադրագետ և հնագետ են անվանվում, և ուրիշները, եվրոպական վեց լեզուներով: Իսկ ինչու հասավ նա այդպիսի հաջողության: Արդյոք միայն նրա համար, որ նրա ուշադրությունը գլխավորապես ուղղված էր շնորհակալ նյութի՝ հետաքրքրական ժողովուրդների կենդանի լեզուների կողմը:

Պատեր Շմիդտը բացեիրաց հայտարարում է, որ իր լեզվագիտական, իր լեզվաբանական կառուցումը հանդում է ազուն, որին նա վիտալիական կուլտուրական շրջաններից ոչ պակաս անհրաժեշտ վակուում մեջ է դցել: Կամ գուցե Պատեր Շմիդտի մոտեցումն էր ավելի ճիշտ իրեև կոմպլեքսային. նա նկատի էր ունենում ոչ միայն լեզուն, այլև՛ կենցաղը, նյութական և «հոգևոր» կուլտուրան: Այդ մոտեցումը անվանում են պալեոէթնոլոգիական (հնէազգագրական):

Ոչ մեկը և ոչ էլ մյուսը, որքանով մենք կարող ենք նրա մեթոդից և ընդհանուր դրվածքից։

Պատճառ Շմիդտի ընդհանուր դրվածքը որոշվում է դաշտերում տարվող միսիոներական աշխատանքի նկատմամբ. նկերգեցու, նրա դանազան գավառների ծառայների աշխատանքի նկատմամբ Եվրոպայի ունեցած կենսական շահագրգռվածությամբ. այլ դրծերի հետ, պիտակցարար թե անգիտակցարար՝ կատարելով կապիտալիստական երկրների կամքը, օտարության մեջ երթեմն աջակցություն գտնելով այն մարդկանցից, որոնք հայրենիքում հալածում ու իրավահավասարությունից զրկում էին իրենց՝ միսիոներները իրենց պրոպագանդիստական աշխատության համար պարտավորվում էին հաշվի առնել ամբողջ աշխարհի լեզուները Նրանք համարյա հարյուր տարի մեզանից առաջ կարդացան իրենց ըմբռնելի միջոցով ուսումնասիրության և դրա համար գրծնականորեն անհրաժեշտ հնագրատական աշխատանքով ընդդիմել իրենց համար գաղութային և կրոնադավանական ոգի աշխարհը Իմանալու համար, թե գանազան տեսակի միսիոներները որքանով առաջ անցան աշխարհիկ լեզվաբաններից լեզուները հաշվի առնելուց, բավական է ամոնայուց անել ասուլածարանության և փիլիսոփայության դոկտոր պատառ Կ. Գրունդեմանի (K. Grundemann·ի) «Նոր տալա [միսիոն] ավետարանական միսիոներների բոլոր ոլորտների [և այն էլ] հատուկ ուշադրությամբ գեպի [միսիոն] գերմանական միսիաները» (Neuer Missionst — Atlas aller evangelischen Missionsgebiete mit besonderer Berüsksichtgung der deutschen Missionen)» աշխատությունը, որի երկրորդ, բարեփոխված և ուղղված հրատարակությունը լույս տեսավ 1903 թվին, 1895 թվի առաջին հրատարակությունից հետո. իսկ դա գարշապարում էր 1861 թվի քարտեզագրական առաջին փորձի ըստ միսիոներական ավետարանականների։ Իսկ այլ տեսակներինը. չէ՛ որ թիվ չկա դրանց։ Իսկ կաթոլիկներինը կհասանենք մինչև propaganda de fide պապի գահի՝ հավատի տարածման գլխոցը։

Այնուամենայնիվ ավետարանական — միսիոներները հարկադրված էին էլի իրենց արտադրության համար նշելու այն բնակների կազմման բարձրագանության անճարակությունը, որոնք Եվրոպայի մեծագետական երկրների գրերով կատարվող տարաձայնություններ են, և սուր կերպով դնելու միսիոնական գրի

հարցը համաշխարհային մասշտաբով։ Ուղղակի մեր մրցակիցներ։

Չէ՛ որ այս մխիթարական շրջանից դուրս, եթե նկատի չունենանք անհատական կարգով տրված ուսումնական նախադծերը, նույնիսկ այս չափով չեն պիտակցել մարդկային լեզվի համաշխարհային ընդհանրությունը։

Իսկական մանուածոները, «պիտությունը պիտության համար» ծառայողները չէին նախատրդուշացնում. «պատրաստվեցք, համաշխարհային անահասության հետ ուճում է լեզվի միասնություն»։ Ընդհակառակը, նրանք զգուշացնում էին լեզվի միասնության վերաբերմամբ նաև ապագայի համար, և այդ իմաստով սուր կերպով դուրս էին գալիս նույնիսկ միասնական արվեստական լեզվի գաղափարի դեմ, քանի որ ունենին լեզվի բնականություն և, ինչ որ գրանից լավ չէ, «հոգեբանական» համոզումը, մինչդեռ գործը վերաբերում է նրա հասարակականությանը։ Այնինչ այդ միասնությունը էական և անհրաժեշտ է՝ իմաստային մասով վարուց անցել ու եռև է թողել հին լեզվաբանության հիմունքները, նրա աշխատանքի եղանակը մարդկային գաղափարակցություններին կազմակերպված արտադրության աշխատանքի համաշխարհային արհեստի տարածության մեջ։

Ներթափված աշխարհների պայքարի մեջ բացվեցին լեզվի, երբև ճանաչողության ապրյուրի, միանգամայն չօգտագործված հնարավորություններ նաև մտածողության վերաբերմամբ։ Այդ հնարավորությունները սակայն պահանջում են հաշվի առնել։ Ի՞նչը։ Ա՛յն, որ մտածողությունը, ինչպես լեզուն, «զարգացման» („становления“) երևույթ է, և նրա էությունն ու տեխնիկան, նրանց հետ նաև նրա դերը, արմատապես փոխվում են տեղաշարժներով (сдвиги)։ Տեղաշարժներն այնքան հուժկու են, այնքան վիթխարի՝ տեղաշարժներից հետո առեղծվող փոփոխություններով, որ նոր սերունդները ուրիշ աշխարհից եկածներն են թվում համեմատած այն նախորդների հետ, որոնցից նրանք ծագել են. նրանց մեջև առեղծված վիհն երկու եզրերին երկու հակադիր առարկաները և, կարծես թե, հակադիր հասկացողությունները նշվում են մի բառով։ Միևնույն բառը մի կողմում լճած կողմում նշանակում է 'գլուխ' և 'սկիզբ', իսկ նորում՝ արտադրության և արտադրական հարաբերությունների զարգացման պրոցեսի մեջ, իհարկե, կրկով նվաճված կողմում նշանակում է 'պոչ', 'վերջ'. մի կողմում բառը 'կրակ' է, մյուսում՝

'ջուր', մի կողմում՝ 'օր', 'ապխտակ' է, մյուսում՝ 'պիշեր', 'ան', մի կողմում՝ 'վեր', մյուսում՝ 'վար': Այսինքն սշխատրը այսպիսի տեղաշարժների ժամանակ շուռ է գալիս պլուխն ի վայր կամ, ավելի ճիշտ, տակն ի վեր՝ մի ուղղության կամ չափումի ուղուց շեղվելով դեպի ուրիշը. 'արևելյան քամի' են կոչում առաջ 'վերին քամի' եղածը և 'արևմտյան' են կոչում առաջ 'ներքևի քամի' եղածը: Այս ուղի է ունենում նաև պայծառ կամ հասակ տեսանելի առարկաների հետ. մի կողմում բառը նշանակում է 'լուսին', մյուսում հասկացվում է 'արև':

Իսկ երբ մարդկության մեջ պահանջ է առաջանում իմանալու, թե ինչպես տեղի ունեցավ այդ, ապա չիմանալով կատարված տեղաշարժները՝ մարդկությունը, ի դեմս մատածողության ավյալ ժամանակի լավագույն մտանգիտ պիտանիների, առաջադրում է մի հարց, որով կանխորոշվում է պատասխանը. «ո՞ր երկրից է ներմուծվել այսպիսի հակադիր իմաստավորումը»: Կամ ավելի լավ ասենք, քանի որ չի պատակվում այդպիսի տեղաշարժների, այնպիսի երևույթը բաց անդունդների գոյությունը, որոնց վրայով,—այժմ ամեն մի սովետական մանչուկ դիտե,—չի կարելի անցնել առանց «թռիչքի», ապա կտրված լինելով կյանքի նյութական հիմունքներից և երկրային գոյի առեղծվածական ուղիներից, որ մարդկային ողջ աշխարհը, ամբողջ ատեղերքն են կազմակերպում՝ հին ուսուցման իմաստունապուշ գլուխները նկրտում են լուծումը գտնել լքած կողմում: Ներանք համոզված են, որ այնտեղ արդեն գտել էլ են. բայց չէ՞ որ գրանք ոչ թե տարածության, այլ ժամանակի կողմերն են, գրանք մակարդակներն են, ակզբում երկու կողմերը՝ վերևի և ներքևի, հետագայում ժամանակի, այսինքն շարժման, նշանակում է՝ գործողության և հակագործողության տարրեր մակարդակները. նրանք հաճախ դիտվում են համատեղ, քանի որ գոյացել են մի մակարդակի վրա հատարակական վերելքի և վայրէջքի միասնության մեջ տարածության մի կարճածքում:

Հին շինայի մատնագետները, ըմբռնելով գոյության ունեցողը երբեք ոչով և մշտա գոյության ունեցած՝ գնում են «ինչն էր առաջ» հարցը: Ներանք չեն հատատում (чуют), իսկ իրենց գոյով պատկանելով մեռնող հատարակության՝ չեն կարող և չեն ցանկանում, կամ չեն ցանկանում, գրա համար էլ չեն կարող հատատել, որ առաջ չկային և չէին կարող լինել այդ նույն վերհատարակության մեջ տարածության մի կարճածքում:

ֆունկցիաները, չկար և պետք եղած անխնիկան. աչքաչափով էին վարվում, կային մոտավորներ, բայց չկային պարզորոշ հասկացություններ, իսկ երբ ճշգրտումից հետո առանձնացան նախ մոտավորները և նրանց հետ հետո սկսեցին գտնել հասկացություններ արտադրության և արտադրական հարաբերությունների զարգացման պրոցեսում, որպես դեռևս չլուծված անհաշտելի հակասություններ ունեցող մեկնուն հասարակության մեջ որոշակի պատմական հակադիր առարկաները, համապատասխանաբար հակադիր պատկերացումներն ու հասկացությունները նշանակվում էին մեկնուն բառով: Եվ լեզվի այս անկատարելությունը, դաղափարախոսական անպարզորոշությունն ու անհստակությունը (нерасчлененность)՝ հնչական լեզվի մեջ ձևը-ձևի ընթանալով հնչյուններին բերի հարավորության հետ, հատկանիշներին նշանակող հնչյունակոմպլեքսների՝ լեզվի նախնական տարրերի մեջ՝ թե այնտեղ և թե այստեղ՝ և՛ դաղափարախոսության, և՛ նրա ձևավորման մեջ՝ ճեղքում էին մեջտեղը, առեղծում տարտամ (դիֆուզ) վիճակ, որը լուծում էր առանում ոչ թե լեզվաոճով, այլ դարձյալ արմատական տեղաշարժերից հետո թաղին, այսինքն արտադրության և արտադրական հարաբերությունների մեջ, այստեղ էլ դարձյալ ոչ թե լեզվաոճով, այլ դաժան, անողոք պայքարի դնով, հետևաբար,—կանդրում եմ՝ լավ հիշեք,—համապատասխան հակամարտող հասարակական ուժերի պայմաններում:

Բայց դարձը ավելի բարդ է: Լեզվի նոր ուսմունքը բացահայտել է հակադրությունը ոչ միայն երկու, այլև երեք կողմերի. այսպես, ոչ միայն, օրինակ, 'վերևը' և 'ներքևը', այլև 'վերևը', 'ներքևը', և 'տակը' մոտծողության մեջ դիտակցվել և լեզվի մեջ դրսևորվել են դարձյալ միևնույն հակադրությունների միասնության ուղիով պատմական կերպարանի մեջ, և համապատասխանաբար կոմպլեքսային աշխարհայացքի պայմաններում մեր 'երկինքը' ՝ 'արեգնային երկինքը' (այլև 'ամպայինը') և 'վերևը', մեր 'երկիրը' ('բուսական երկինքը') կամ 'ներքևը', մեր 'ծովը'' (պիցարանության մեջ՝ 'անդարամեսը') կամ 'տակը' բացատրվեցին որպես մարդկային հասարակության կոլեկտիվ մոտծողության զարգացման նշված աստիճանում միևնույն բառով նշանակվող պատկերացումներ: Եվ բնականաբար, կոմպլեքսային երեք հասկացությունների՝ 'երկինքի', 'երկրի' և 'ծովի' վերաբերմամբ հատատատուն ոսհմանված հայացքներ ու

պատկերացումներ ունեցող մարդիկ, այդ թվում և մանուկներ դիտականներդը, այս բառերի վերլուծման մեջ դեղերում են, ինչպես երեք տաճիներին տրանքում: Ամենևին լինչ որ մեզ համար օտար, խորթ իմաստի վերարերմամբ չի ասվում այս:

Ընկերներ, դրությունը շատ ավելի լուրջ է. կարելի է նախանձել տեսական հայացքների բազմազանությամբ անմիջներին փոյլուն մեր ժողովի այն երջանիկ մասնակիցին, որը համարձակություն կունենա մատնացույց անելու մեզանից մեկին ու մեկին, որն ապատ լինի մատածողության հարցին վերաբերող այն եղբակացություններից, որոնք արտապրանքն են մինչև մարքսիզմի իսկական ձևակերպումը, մինչև պատմական մատերիալիզմը երեք տաճիների տրանքում դեղերող մանուսկանների: Սակայն բանը ավելի լուրջ է բազխի արմատական տեղաշարժներով առնչվող ընդհանրապես վերնաշենքային կատեգորիաների, առաջին հերթին մատածողության և լեզվի փոփոխությունների բնազավառում: Ո՛չ տերը, աշխատավորությունը պետ-պաժիներով, բնությունը ինքնին, թևերով և արտարքության առաքաններով, որ մինչև այժմ թյուրիմացաբար մեզ մոտ էլ կոչվում են բնական արտադրողական ուժեր, ոչ ժամանակը առանց պարզորոշ, արտադրությամբ պայմանավորվող ֆունկցիայի, ոչ մի նշանակություն չունեն այնպես, ինչպես երբեք չեն ունեցել, մատածության՝ մարդկային կոլեկտիվ մատածության զարգացման, կամ առավել ևս՝ բազխի, անտեսության, հենց իրեն, արտադրության զարգացման և հատարակական կառուցվածքի ձևերի զարգացման համար: Ել մինուն ժամանակ չկա ոչինչ ժամանակից դուրս և տարածությունից դուրս: Ել երբ մարդկությունը հասավ մինչև այն փակուղին, որ ակնց յուր ունալ գոյի նյութական և հոգևոր պետքերի մարմնավորման՝ ստիպեց շտապել որակներ ու հատկություններ ժամանակից դուրս և տարածությունից դուրս, անջատ՝ արտադրությունից և հատարակայնությունից, ապա հենց այդ էլ հատկացրել համար լավագույն և անհերքելի ապացույցն է, որ տասված չկար Ել չի էլ լինել: բայց չէ որ եղել է: Միանգամայն ճիշտ է՝ նա եղել է որոշ ժամանակով, բայց այդ եղել է ոչ թե ունություն, այլ տահմանափակ շրջահայացքի կատեգորիա. իսկ հավերժական տասված, այսինքն տասված ժամանակից դուրս, մարդկությունը ոչ միայն այն պատճառով չի ունեցել, որ նա արդին չկար ու չի լինել, և սկզբում էլ չի եղել, այլ՝ այն պատճառով, որ հա-

վերժության համար ժամանակ է պահանջվում, իսկ ժամանակի մասին մարդկությունը երկար ու երկար ժամանակ պատկեր չի ունեցել։

Ընկերներ. մինչև այժմ ոչ բոլորին ծանոթ փաստ է, որ ոչ թե մի ասանյակ հազարամյակ, ոչ թե մի հարյուր հազարամյակ է անցել այնպես, որ մարդկությունը պատկեր չի ունեցել ժամանակի որպես տևողության չափի մասին. ‘օր’ բառը ընկալվում էր ոչ թե որպես տևողություն, այլ որպես ‘պիղերի’ հակադրություն, որպես ‘խավարի’ հակադրություն Բուբժուական գրականության մեջ (դրա վրա ինձ հարկ եղավ ուշադրություն դարձնել) ընկերակից տարվա հունվարին լույս տեսավ ուսումնասիրություն ժամանակի մասին քսան վաղնջական հույների, այդ թվում և Հոմերոսի հասկացողության, և դժվար է հավատալ, բայց փաստ է. Գյոտինգենի համալսարանի պրոֆեսոր պոետ Հերման Ֆրենկելը (Hermann Frenkel) բավարարվել է նրանով, որ ժամանակի յուր հասկացողությունը, թեկուզ և ժամանակի վաղնջական հույների հասկացողության յուր մեկնաբանությունը կարողացել է հիմնավորել Արիստոտելի փիլիսոփայությամբ։

Մեր լուսավորչամածպուն ժամանակակիցների այսօրինակ աբեթային մտածողության էրատրության մեջ պետք կա արդյոք զարմանալու, թե ինչպես ծանր է պատվաստվում լեզվի այն բարդ պիալեկտիկան, որ բացահայտել է լեզվի նոր ուսմունքը ըստ հարեթական տեսության։ Եթե դժվար է լեզվի պիալեկտիկան հասկանալը, ապա աբեթային մտածողության՝ այդ, ըստ էնպելսի արտահայտության, «չորս պատերի առողջ մտքի» համար անիմաստ է երևում այն փաստը, անվիճելի փաստը, որ աշխատելի երկու ծայրերում դիտվում են մի ամբողջի մասերը միայն ձևավորման թույլ տեխնիկական պահպանության կամ ընդհակառակը, արգելքության կապերով սերտ զուգված ժողովուրդների մոտ. նյութի տարրեր ընտրության բառաստեղծման մեջ։

Եվ ինչու է դժվար յուրացնելը։ Արդյոք նրա համար, որ ես երկար ֆրազներ եմ գործածում առանց աշխատության։ Մի հավատաք, ընկերներ։ Իմ ֆրանսերեն հոդվածներում ֆրազները կարճ են։ Գերմաներեն անբասիր,—կասեմ՝ վայլուն,—թարգմանությունների մեջ բնավ չի զգացվում ոճի դժվարություն վերջապես, ես փորձել եմ առանց ևս շարա-

դրել կարճ ֆրազներով։ Հետևանքը՝ մխճուկն է։ Բանը նաև զանազան լեզուներից բերվող օրինակներով ծանրաբեռնելը չէ։ Փորձեր եմ արել այդպիսիները պակասեցնելու, սակայն, օրինակ, այսօր։ Կօդնի արդյոք։ Առաջներում չէր օգնում։ Ի՞նչն է հապա։ Ես մի ամբողջ հոդված ունեմ «Ինչո՞ւ դժվար է սեսարան-լեզվարան դառնալը» թեմայով։ Բայց այնտեղ շեշտը լեզվարանի հասարակական աշխարհայացքի վրա է մեծ։ Համոզվել եմ, որ այդ էլ չի օգնում։ Հապա ո՞րտեղ է թաղված այս անպամ, քան երեւույթին, իսկապես, «կուլտային» շան պլուխը։ Կարծում եմ այն սեղաշարժների մեջ, որ լեզուներում դիտել է լեզվի նոր ուսումնքը հենց լեզվական ամենամիկրոսկոպի վրա։ Դրանք առավել բարդ են, քան իմ հիշատակածները։ Այժմ հնարավորություն չկա թվարկելու հարեւթարոնության բոլոր նվաճումները այս կապակցությամբ, բայց, օրինակ, հետևյալ դրույթները սահմանված են վերջնականորեն.

1. Եզակի թիվ առաջ չի եղել. հոգնակի թիվը էլ մշակվել է մի ձևից, որ ընդհանուր էր նաև եզակիի համար, բայց առաջ այնուամենայնիվ հոգնակիությունն է եղել և նրանից հետո եզակիությունը, իրրև նրա մի մասը, իրրև նրա հակադրությունը։

2. Ժամանակի մեջ դեմք չի եղել. առաջին և երկրորդ դեմք։ Դուք կհասկանաք, որ, հետևաբար, չէր կարող լինել դրույց, այսինքն՝ խոսակցական լեզու։ Իսկ եթե չկային առաջին երկու դեմքերը, ապա հասկանալի է, երրորդ դեմքը, իբրև քերականական կատեգորիա, չէր կարող լինել, կարիք չկար նրա ձևավորման (այսպես է ասրխասը), իսկ երբ կարիքը հայտնվեց, —դա ուշ եղավ,—նոր առեղծված ժամանակը (ներկան) ձևավորվեց դերանվամբ։ Իսկ սա ինչ տեղական է։ Ո՞ւմ տեղականն է սա։ Դերանունը վոխարինում է անվանը, բայց անուն, իբրև վերնաշենքային կատեգորիա, չկար։ Սա վոխարինում վերնաշենքային կատեգորիան՝ առանձին։ Յարձակ առանձի տեղապատը, առանձի տեղականը։

3. Ընդհանրապես չի եղել խոնարհում և հոլովում, թեև հնչական լեզուն եղել է, և հիանալի կերպով երբ հասկացել են առանց կարիք զգալու քերականական այնպիսի բնական, ինչպիսին է ձևերի ուսմունքը՝ ձևաբանությունը։ Խոնարհման և հոլովման կազմավորիչ տարրերը մխճուկներ են, բայց մի դեպքում նրանք դրսևորում են հարաբերությունները տարածության մեջ (հոլովում), մյուս դեպքում՝ ժամանակի, այսինքն

շարժման, գործողության մեջ (խոնարհում)։ Ուրեմն կոչչի քերականությունը։ Ինչու՞ Թող վախաբինովի լեզվի դինամիկայի նրա կառույցի շարադրումով։

4. Ըստ շարժման և կանգ առման հասկացությունների հակադրությունների, որ անքակտելիորեն առկա են կյանկոտիկի, սոցիալ-մշակութային ֆորմացիայի միացության մեջ և գործողության մեջ առնչակցվում են ժամանակը (շարժումը), իսկ հակագործողության մեջ՝ տարածությունը (տեղ, հանգրվան), որի վրա փաթաթվում է հանդուցային կծիկը՝ ավյալ կյանկոտիկի արտադրությունը—բառաստեղծումը ժամանակի մեջ իդեոլոգիապես պայմանավորում է առաջիանների, որոնց որոշ առարկաների անունները ֆունկցիոնալ կերպով վերանայվում են նրանց հերթափոխությունների, որոնք կախված են արտադրության գործիքների և եղանակների հերթափոխությունից՝ կատարված մտածողության կողմից տեխնիկայի վրա ունեցած ներգործման պայմաններում։ Նույն բառաստեղծումը տարածության մեջ իդեոլոգիապես պարզանում է ըստ արտադրության հանդուցային կծիկների, որի մեջ դիտակցվող յուրաքանչյուր մասը յուր առանձն առանում է ամբողջից, իրրև նրա հակադրություն, տեխնիկայի զարգացմանը համապատասխան։ Իմաստի առաջիալ զարգացմանն է վերաբերում, օրինակ, քարշող կենդանիների հերթափոխությունը անվան վերանայումով, ինչպես 'սղջերությունը', 'շանը', կամ 'շանը' 'ձիուն' և այլն, դիպի հանդուցայինը. բաշադրությունների զարգացումը վերթափված կծիկի առանցքային նշանակությունից։ Բառաստեղծումը աճում ու զարգանում է մի կողմով ինչպես բանիսի, արտադրության ու հասարակության, այնպես էլ վերնաշենքի քանակական և որակական աճից։ Բազմազանությունը վերնաշենքում աճում է քաղաքի ու գյուղի բնակչության մտածողության որակական տարբերությունից։ Ամենաբնք աճը առնչվում է հակադրությունների միասնության ճանապարհով։

5. Հնչյունները չեն վերվում։ Իմաստի վերափոխությունը հնչյունական այլասեռակությունը նաև իդեոլոգիական այլասեռակություն էին, և չկա այժմ ձևաբանորեն պիտվող ոչ մի հնչյունական երևույթ, որին հատուկ չլիներ որոշ ֆունկցիա՝ իդեոլոգիապես կախված ոչ թե գործածությունից, այլ հասարակայնության պահվելից։ Հնչյունների բազմազանությունը հասարակական ֆունկցիայի բազմազանությունն է, իսկ եթե առանց

իմաստ որևէ տարբերման մեկը արտասանում է „гаварит“, իսկ մյուսը „говорит“, ապա դա արդեն արհեստական ընտրության դրծն է քան կուլտի, քան ավանդության, այնինքն քան վերացվող դասակարգայնության, և նշանակություն չունի։

Ուրեմն կոչի դրության ոճիմբը։ Ինչու՞ Ոճիմբ քան լեզվի նոր ուսմունքի ուղենիշների՝ ոչ թե դրծառական, այլ սկրանքային, և այստեղ ամեն տեսակի համաձայնագիանության ոչ միայն տեսական դրույթի, այլև արտադրական և տարածական պրակտիկայի շեղումն է ղեկավար դծից սոցիալիստական շինարարության մեր կուրսում։

6. Սևերը՝ արևմտյանը և խղճմտանքը, նամանավանդ և որոշիչ ու անտրաշ հոդերը բնորոշում էին ոչ թե բառեր, որոնք օժտված են այդ հատկանիշներով... Ի՞նչ տանեք, երբ женщина-*ի ‘կնոջ’ հետ* рука *և* вода *‘ձեռք’ և ‘ջուր’ ևս իգական սեռի են։ Իսկ* озеро *‘լիճը’։ Ինչու՞ է սա չեզոք սեռի։ Ամեն լավ օրինակ՝ նույնիսկ* дитя *‘մանուկ’ չեզոք սեռի է,* судьба *‘ճակատագիր’ իգական։ Երբ* лошадь *‘ձի’ իգական սեռի է, իսկ* конь *‘ձիուդ’ արական, մինչդեռ* дитя *‘մանուկ’ չեզոք, ապա, կրկնում եմ, արանով բնորոշվում էին ոչ թե այդ բառերը, այլ հատարակական այն կատեգորիանները, որոնց վերաբերում էին դրանք կամ վերաբերվում, այն է՝ հատարակության գանազան դասակարգերը։ Այդ պատճառով էլ հոդնակի թվում, որն ավելի հին կատեգորիա է, այդպիսի բան չկա. հոդնակի թվում իգական սեռի ‘лошадь’, արական սեռի ‘конь’ և չեզոք ‘дитя’ բառերի հիմնական հոլովները միատեսակ են կազմվում, այն է՝ ուղղական ‘лошади’, ‘кони’, ‘дети’, սեռական, հայցական ‘лошадей’, ‘коней’, ‘детей’, նույնն է նաև որոշիչ հոդերի նկատմամբ (գերմաներենում die)։ Որտեղ որ այդպիսի բան կա (հանդիպում), դա սեղական ավելի ուշ շրջանի աշխատանքի ներգրում է, որով եղակի թվի հոլմանները խցկվել են հոդնակի թվի մեջ։ Իսկ հոլմալ կերպով սեռերը կամ երկուան են, երբ հատարակությունը բաժանվում է երկու հատարակական խմբերի, կամ երեքը, երբ ունա է ավելի ուշ ժամանակի բաժանումը երեք խմբի։*

7. Պարզ բան է, որ այսպես կոչվող նոր լեզուները, հենց թեկուզ եվրոպական (ֆրանսերենը, գերմաներենը, անգլերենը) ավելի հին են լեզվաստեղծորեն (պրոտոգենիապես), քան թե հին Եվրոպայի դասական մեռած լեզուները՝ լատիներենը և հունարենը իրենց հոլովումներով, կամ կենդանի ռուսերենը։

8. Դարափարախոսական տեղաշարժեների են պայմանավորված հնչյունական փոփոխությունները, որի համաձայն էլ լեզվական առաջնային էլեմենտները, թվով չորս, ենթարկվում են բազմաթիվ փոփոխությունների միջև հակադրությունների մեխանիզմ օրենքի ուժինների՝ իրենց զարգացման մեջ հասնելով մեկ հնչյունի վիճակին՝ ձայնավոր կամ բաղաձայն։

9. Վերջապես, հենվում եմ Գիտությունների Ակադեմիայի Տեղեկագրում տպագրվող «Երջատաբձային կետը հարեթական տեսության աշխատանքի մեջ (դեպի Գերմանիա կատարած գիտական գործուղման արդյունքներից)» աշխատության վրա, որտեղ—անկախ գերմանական աշխարհի, մասնավորապես Հանոյան էլեկտրամասի՝ Գոլիաթի և Սևծովերիկի (Черноморье) հետ ունեցած կապից, որը աչքի է ընկնում «միջին դարերից էլ առաջ ընչացես մոնումենտալ հուշարձանների վրա, ոչ միայն Ավանի տաճարի կամ մանր շինվածքների վրա, որոնք կապում են Գոթերի հետ», այնպես էլ «աշխարհայացքների, ավելին՝ քրիստոնեական հավատալիքների և սրանց՝ պաշտամունքի մեջ ձևավորվելու (խոսքը բուդդիականության մասին է) տեղաշարժների վրա՝ ավելի հին ժամանակների համար սահմանվում է, որ գերմանները իր հնագույն մասերով թյուրիմացաբար են վերագրում հնդեվրոպական ընտանիքի լեզուներին, որ ինչպես գերմանները, այնպես էլ գոթերենի հիմնական բոլոր առանձնահատկությունները բացատրվում են իրեն ընդհանուր գծեր նույն հարեթական substrat կովկասյան կոնկրետ լեզուների հետ, գերմանները՝ ավաններին, իսկ գոթերենինը՝ մեգրելերենի և ճաներենի հետ։

Մտածողության զարգացման վերաբերմամբ մեր գիտությանը մեծ ուշադրություն հրավիրել, որ հնություններից հետո փիլիսոփայությունը, ճանաչողության տեսությունը յուր ամենախոր զարգացումը, դիալեկտիկականը, ինչպես իդեալիստական, այնպես էլ մատերիալիստական, առաջին նում է գերմաններեն խոսող միջավայրում, մի լեզու, որ ավելի հին սխեմի է, քան հունարենը։ Սա պատահականություն չէ։

Ելրոպայի արևմտյան ծայրում, Պիրենեյքում, Բասկերի մոտ ‘տղաները’ gar-i, որ փոխառնել է ‘գարուն’ garagar՝ ավելի մոտ ‘տղաները’ gar-i, որ փոխառնել է ‘գարուն’ garagar՝ ավելի հին հացահատիկին, մինչև այն անունն է կրում, ինչ որ հայերեն բնում gar-e ↔ gar-i ‘գարի’, բայց հացահատիկները երևան են եկել փոխարինելու համար կաղնու պտուղներին՝ ‘կաղիններին’,

որոնք երենց ֆունկցիան հանձնել են առաջ 'դարսուն'։ 'կաղնին' (→ 'կաղինը') հայատառոնում և բառկիայում նույնպես կրում են նույն անունը ar1↙* kar-1[n] ավելի հին այլաձևությամ բասկ՝. Bı-ar + ı·ϑa 'երկու կաղնի' (Բխարիցա քաղ.), հայ. kag̊-[ı] nı 'կաղնի'։

Պատահում է այնպես, որ և՛ բասկերը, և՛ նույն սխոսեմի լեզուներ ունեցող կովկասյան լեզուները ունենում են այսպիսի մի ընդհանուր բաղադրյալ բառի այլաձևությունները. այսպես, օրինակ վրաց ga-me, բասկ.ga-w → ga-b այսպես կոչվող խաչաձևված բառ է երկու բառ —էլեմենտներից, որոնք համապատասխան նշանակում են 'դիշեր', բայց նույն այդ բառերը մենակ վիճակում միացել են նույն իմաստով (ga-, qa-) կովկասում արխաղների մոտ (արխ.qa), Պրիվոլժյեում մորդվացի-մոկշաների մոտ (ve)։

Հյուսիսում ֆիննների մոտ 'հողը' արտասանվում է mu (այսպես է կամի կամ պերյաննների լեզվում)։ Այժմ մենք չենք ձեռնարկում այն բանի հիմնավորմանը, թե ինչու է այսպես հնչում 'հողի' այդ անվանումը, կամ թե ինչպես էր միևնույն բառը սկզբնապես նշանակում և՛ 'երկինք-հաստատություն', իսկ դրա հետ նաև 'ժամանակ', 'տարի' և այլն։ Այս բառը հայտնի է հինգ հազար տարի մեզանից առաջվա վաղեմություն ունեցող անպատրություններից, Միջագետքի շումերների լեզվից. բուրժուական երկրների մասնագետները դլխի չէին ընկնում, թե ինչպես է, որ շումերական լեզուն անվիճելի կապեր է ունեցել կենտրոնական Աֆրիկայի ժամանակակից կենդանի լեզվի՝ բանտուի հետ, և այս առթիվ մի լավ հարց առաջադրվեց դիսկուսիայով, կարելի՞ է արդյոք ընդունել հնչունական օրենքների այսպիսի երկարատև պահպանունակություն։ Իսկ Թուրքեստանի և Միջին Ասիայի ջրոտզման վերաբերյալ տերմինաբանության, նաև գետերի, մասնավորապես Ամու-Դարիայի, այսինքն՝ Ամու գետի անունները մեկնաբանված են իբրև շումերական, իսկ նյութական արտադրական բաղայից կտրված (հետևաբար ակադեմիրեն լատիներենով Deus ex machina, իսկ մեր լեզվով, պարզապես՝ մեխանիատորեն կտրված) առանձին հնչյունները իրենց ձևականորեն և ֆիզիոլոգիապես սահմանված օրինաչափություններով բացատրված են որպես աշխատանքային պրոցեսից դուրս եկած և լեզուն, իբրև վերնաշենք, գոյի հետ կապող լեզվական

չորս էլեմենտների միացումներ. դրանք բացատրված են լեզվի նոր ուսմունքով՝ հարեթական տեսությամբ: Եվ ահա, դիակուսիա է տրվում այդ տեսությունն ինձ, որպես «շատլատանական» և «ինֆանտիլական (!!) տեսություն: Իսկ շումերները, ի վրդովմունք մասնագետների, աչք են ծակում (прут) նյութական կուլտուրայի հուշարձաններով հնդկաստանում: Հարեթական տեսությունը սահմանում է շումերների գոյության փաստը ոչ միայն «կրծոնատրար» հարեթական Կովկասում, այլև՛ Վոլգայի մոտ՝ Զուվաշիայում, և Ֆինլանդիայի «սառը ժայռերի» մոտ սատմխում՝ սկսած այն էպոխաներից, երբ ոչ ոսկեներ կային, ոչ ֆիններ, իսկ կարելները խոսում էին մի անհայտ լեզվով: Թողնենք այս «հնոտինն»: Այժմ մենք պետք է նշենք, որ քան լեզվի տեխնիկայի, ասմի կամ դերբյանական mu *'հող' առաջ պետք է հնչեր* mur *և այս արմատի* mur-*ը տակա է բերբերների, այն է՝ կարելների կենդանի լեզվի մեջ, գործել Աֆրիկայում, 'երկիր', 'կոպ', 'վարելահող' իմաստով, սակայն իրական ձևի* Ɣa-mur-Ɣ *ձևավորմամբ (մարոկերենում նույնպես r-ի կորուստով, բայց ա հնչումով* Zir-*ի հետ խաչավորված՝* Ɣa-ma + zir-Ɣ *'երկիր'), ինչպես ռուսերեն «земля», գերմ. «die Erede», ֆրանս. «la terre») բառը և այլն, որտեղ միայն ձևն է տարբերվում, և մենք պետանք, թե ինչու է դա այդպես:*

Բասկերը 'արցունքը' կոչում են nigar, *սակայն ոչ բասկերը, ոչ էլ բասկերենի հետևյալ մասնագետները ձեզ չեն ասի՝ «ինչու»: Զգիտեն, որ երկու էլեմենտներից բաղադրված այդ բառը ստուգաբանեն նշանակում է 'աչքի (ni) ջուր (gar)'. երկու էլեմենտ էլ ինքնուրույնաբար գործած են իրրև առանձին բառեր, Կովկասում, որտեղ կան այդ բառերի մի շարք այլաձևություններ, բայց 'արցունք' իմաստով բաղադրությունը միայն բասկերի մոտ է:*

Այսպես է բաղադրված նաև ռուսական sl_1e-za *'արցունք' բառը, ստուգաբանեն՝ 'աչքի (*$sl_1e \rightarrow sel_1$*)' ջուր (*Za ← sa ← sal*)' Sel*$_1$ *բառը միջագետային վիթխարի հնություն ունի և՛ միկրոկոսմիական 'աչք' տերմինի (սումի* silmä, *էրզյա* sel-me, *քրետ.* sell *'տեսնել'), և՛ կոսմիական 'արևի' նշանակությամբ (հայ.* el *'արևի դուրս գալը') և այլն: Za/sa 'ջուրը', Կովկասում ևս լավ ծանոթ* sal-/ ˇdal-*ի սովորական թևերաս ձևը հանդես է գալիս իրրև ընդհանուր բառ ռուսների և ֆիննների բաղադրված հնագույն*

տերմիններին մեջ, ինչպես գեղային, սկզբնապես՝ արտադրական տոհմիների անուններում, այնպես էլ գերանուններում և հարակ անուններում, ինչպիսին են Vesы՝ *նախաֆիննական ցեղ, և* Mer-ya, *առաջին* Ve + se → ves *գերանունը, ուստի* vies *'ջուր', որտեղից է նաև ջրի կամխական աստվածուհու անունը* Vi-sa *և* Vey-sa, *որը հետագայում Պարսկաստանում և Վրաստանում դարձավ Իսողլական վեպի հերոսուհի* Iseult ← Isolda, *հայ.* [I] sar + ǯen-ek, *Արևմտյան Եվրոպայի մինչնադարյան վեպում և Հայաստանին ամենի վաղուցվա էպոսում: Այս երևույթները ժառանգական են, ընդհանուրական այսպիսի վերլուծությունը նեղեռնում է ոչ միայն դրականագիտական, այլև ցեղաբանական և հարևան այլ բնագավառները: Նույն այս երևույթները այժմ դիտվում են և՛ Միջին Եվրոպայի, և՛ Եվրոպայի ծայրահեղ Արևմուտքի նոր սեռահոմի լեզուների մեջ: Այսպես օրինակ, հայտնի է, որ 'ձեռքից', երբև պայքարի միջոցից, ծագում է 'ուժը', և երբև արտադրության եղանակից 'հարմանկությունը' (Վրաստանում* gone *գեղագիների մոտ 'հարմանկություն' էր նշանակում, ժողովրդի մեջ՝ 'ուժ'), և այդ պատճառով գիտ. „Kraft" 'ուժը' և անգլ. „craft" 'հարմանկությունը' երկու համաստավարումն են միևնույն 'ձեռք' բառի, որպեսի նշանակությամբ նրանց* kra *հիմքը, սկզբնական ձևով՝* kar, *մեկնաբանվում է վրացական լեզվական նյութով, որտեղ կա գրանից կազմված* mi-e-kar-a 'գիտակ' *բայը, հայկականով* (kar 'ուժ' ↘ har 'խփից' → ar 'վերցրից') *և բանականով* (ar-tu 'վերցնել', 'վերցրից') *և այլն: Կամ գարձյալ. 'թքելը' բացատրվում է բոլոր լեզուներում երբև 'բերանի ջրով' կատարվող գործողություն, ('ոթել) բերանի ջուրը', բայց 'բերանը' և 'դեմքը' առաջ արտահայտվում էին միևնույն բառով. սակայն հնչական լեզվի մեջ մարմին, երբև միկրոսոսմոսի անդամների անունը ուշ է երևան եկել. ավելի հին սոսդիայում նկատի ունեին ոչ թե մարդու, այլ կամխական տոհմի՝ 'արևի', 'երկնքի' 'դեմքը', կերպարը: Այս կապակցությամբ ռուսերենում էլ նկատվում է, թե ինչպես „небо" 'երկինքը' հնչյունական թույլ փոփոխությամբ „нёбо" (nobo) գործածվում է 'բերանի խոռոչի վերին մասի', 'քիմք' իմաստով: Ավելի հին սեռահոմի լեզուների մեջ 'երկինք' բառը, օրինակ վրացերեն* ǯa, *առանց որևէ փոփոխության նշանակում է և՛ կամխարար 'երկինք' և՛*

մի կրոնամիտքաբար ‘քիմք’։ Այդ իսկ պատճառով ռուսական „плевать“ ‘թքել’ բայի ple *‘բերանի’, ‘քիմքի’, իսկապես՝ ‘երկնքի* va → v *‘ջուր’ հիմքը պատահական չէ, որ համընկնում է ֆրանս.* pleur-oir *անձրև պալուն, իսկապես ‘երկնքից ջուր սրսկել’ և այլն։ Բայց այս էլ քիչ է.* ple *տիեզերամնոյնիվ նշանակիլ է ‘բերան’, ‘շրթունք’ և* pel(↔pil) *առաջնային ձևով ամանեքինում նշանակում է ‘բերան’, ‘շրթունք’ (*pil*), վրայեքինում՝ ‘դեմք’, ‘բերան’ (*pir*)։ Բայց քանի որ ‘դեմքը’ նշանակիլ է* pir, *որը համապատասխան ազգեալական խմբակում կինչիր* pel, *ուրեմն ավյալ միջավայրում հենց այսպես էլ պիտի հնչեր նաև ‘ականջը’, ‘աչքի’ հաջորդը դիտակցման և անվանման մեջ. կոմի* pel$_1$, *ուդմ.* pel *‘ականջ’ (մի ժամանակ ‘աչք’, resp. ‘դեմք’, հետևաբար, կոմխոլեն ‘արև’, ‘երկինք’, ‘օդ’), ‘փչել’ է նշանակում, որտեղից է նաև հենց ուդմ.* pel-te *‘փչում է’,* pel—la *‘փչում է’, կախարդություն է մրմնջում’։*

Իմաստների կիսման թվարկած բոլոր եղանակներն ու ձևերը հերթափոխություններ էլ են առանում ճշդրման կարգով, նախնական, անպայման կոլեկտիվ իմաստը մասնավոր իմաստի փոխանցելու դեպի, որ վերաբերում է բնավ ոչ միայն սեփականության իրավունքի ասրմիններին, որը նույնպես սկսում է սեփականության կոլեկտիվ իրավունքից և հասնում անձնական իրավունքին ամենավերջին ժամանակներում՝ անցնելով կոլեկտիվ իրավունքի գանազան խմբական ձևերի այլաձևություններին։

Պատկերացումների կոլեկտիվ[ական]ությունը իր հերթին եկան կիսա է հանդիսանում նյութական բազայից վերնաշենքային աշխարհը կատարվող թռիչքի համար, քանի որ այնպիսի առարկան, ինչպիսին է օրինակ ‘կացինը’՝ ամբողջ արտադրական կոլեկտիվի, նախնադարյան հասարակության տիրապետության տակ գտնվելով՝ երկու ձևով էր ըմբռնվում. և՛ որպես ‘կացին’ կոնկրետ առարկա, և՛ որպես ‘գործիք’ ընդհանուր հասկացություն. դրա համար էլ այդ բանը ապրանշող մեկ բառը նշանակում էր և՛ ‘կացին’, և՛ ‘գործիք’. միևնույն ժամանակ, քանի որ կոլեկտիվ իրավունքի առաջացման դարաշրջանից (և վեր) հնչական լեզվի մեջ ‘կացինը’ ամբողջ հասարակությանը պատկանելը արտահայտվում էր նրա ամբողջ կոլեկտիվը արտահայտող, այսինքն տոտեմի դրումով (постановкой), ապա ուրեմն միևնույն հնչակոմպլեքսը, որ սկզբից կամ վերջից միաց-

վում էր բառին, ընդգծելու համար առարկայի վերաբերությունը հասարակությանը, նրա պատկանելությունը կոլեկտիվին և հանրային օգտագործման մեջ լինելը, այդ հնչակոմպլեքսը դառնում էր ուղղակի առարկան ընդգծող, և այսպիսի կյանքային մասից—բառակապից էր միանում նաև հոլովածանց դառնում, թե բառակերպից՝ և դառնում վերջածանց կամ վերջավորություն առարկա ազդանշող բառը առանում էր կոլեկտիվին հատուկ բոլոր իմաստները, այն է՝ հավաքականություն (հոգնակի թիվ), ընդհանրություն (հավաքական նշանակություն) և ընդհանուր կամ վերացական իմաստ:

Մասնության հարցին կարելի էր մոտենալ և մոտենում են դասական դիտական գիտությունների տեսակետից բուռ հետաքրքրությամբ, ինչպես արդ չափով նաև լեզվին, բայց քանի որ հարցը ծագման մասին է դրվում, չի կարելի ժխտել առաջին հերթին լեզվաբանի իրավահասությունը այդ առարկայի վերաբերյալ դատողություն ունենալու հարցում, ավելին՝ իրեև դատավոր հրավիրելու նաև մասնության, որպես ցուր մասնագիտության առարկայի վերաբերյալ, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ քննարկվում է մասնությունը՝ լուծյան մասնելով լեզուն: Լեզվաբանին մասնության մասին դատելուց հետո պահելը եվրոպական բուրժուական լեզվաբանության ժառանգությունն է, որ անձի նման կառչած է մեր բոլոր ձեռնարկություններին նաև հետազոտական և ուսումնական գործերի կազմակերպման մեջ, ոչ միայն լեզվի բնագավառում: Լեզվի հին ուսմունքը իրավացիորեն մերժում էր մասնությունը որպես իր ձեռնհասության առարկա, քանի որ ուսումնասիրում էր լեզուն առանց մասնության: Նրա մեջ կային հնչյունափոխության՝ հնչյունների հերթագայության օրենքներ, բայց չկային իմաստաբանության օրենքներ, այս կամ այն իմաստի առաջացման օրենքները, լեզվի, ապա նրա մասերի, այդ թվում բառերի, իմաստավորման օրենքները: Բառերի նշանակությունները չէին առանում ոչ մի պատմաբանասիրական հիմնավորում:

Մասնության ծագման քննարկման ժամանակ լեզուն լուծյան մասնելը բնական փաստ է, կարծես կազմակերպական եղրակացություն, որ բխում է խոսքի [լեզվի] հին ուսմունքի ընդհանուր դրվածքից, որը մի շարք անհաջող փորձերից հետո, իր ձեռնհասության շրջանակից դուրս ձգեց լեզվի ծագման պրոբլեմն ընդհանրապես: Նույնիսկ համապատասխան հարցա-

պրում մասնագետների շրջանում անպիտական և անպետք էր համարվում, մի բան, որ իր հերթին օրգանապես կապված է ձևական մեթոդի հետ: Այդ մեթոդը լեզվի մեջ հետադոտության առարկա էր համարում միայն ձևական կողմը, հնչմունքը, բայց ոչ գաղափարախոսությունը: Այս կապակցությամբ լեզվաբանության մեջ գոյություն ունի մի տերմին՝ գլոսոդոնիա՝ 'լեզվառուղծություն', բայց ոչ նուլֆոկ լոգոդոնիա, այսինքն 'խոս[ք]առուղծություն': Խոսքը-բանականությունը միջնորդարար կամ անմիջարար թողնված էր ասածուն (հունարեն լոգոս՝ 'խոսքբանականություն') կամ հոգեբանությանը՝ հոգու ուսմունքին, որը գործյալ ասված էր վարում:

Եվ միայն ամայացված բառը ճնաց բնության բաժին, և լեզվաբանությունն ու լեզվի պատմությունը, բնական կամ պայական ֆակտորների այսպիսի առհամանափակությամբ, կենտրոնացած էին միայն հնչյունաբանական (հնչական) դրսևորման և ձայնաբանական (լսողական) ընկալման առհմաններում ոչ միայն ֆիզիոլոգիապես ընկալվող հնչման հատուկ ուսմունքի (հնչյունաբանության) մեջ, այլև՛ ձևաբանության մեջ, որը նույն հնչյունաբանության վրա էր կառուցվում:

Մատծության պրոբլեմին լեզվի նոր ուսմունքը մոտենում է առանց վարանման, հարկադրված է մոտենալու առանց որևէ կնճռավոր դրության: Հարկադրողը լեզվական իրողությունների մինչև արմատները պարզված փոխհարաբերությունների ուժն է: Մատծության պրոբլեմը տեսական եթե ոչ առհնախաղող, խաշարադուն պրոբլեմներից մեկն է աշխարհում հենց նրա համար, որ նրա արմատները գտնվում են ոչ թե իր մեջ և ոչ էլ բնության մեջ, այլ նյութական բաղխի մեջ, ինչպես այդ առհմանել է դիալեկտիկական մատերիալիզմը: Եվ եթե անվիճելի է մարքսիստական փիլիսոփայության այս նվաճումը, որի նկատմամբ ոչ մի կասկած չի կարող ունենալ դիալեկտիկական մատերիալիստը, եթե մատերիալիզմի այս նվաճումը միանգամայն նոր շունչ է ներմուծել հենց դիալեկտիկայի մեջ, շուռ տվել գրան, որ իդեալիստների մոտ գլխի վրա էր կանգնած, և առհդնել բաղխի ու վերնաշենքի միասնության բարդ փոխհարաբերություններով, ապա մատծության պրոբլեմը մարքսիստական նվաճման տեսական ամրացման պրոբլեմ է ճիշտ այնպես, ինչպես կլոնտեսական շինարարությունը ոչ միայն գործնական-տնտեսական, այլև վիթխարի քաղաքական ու հասարակա-

կան նշանակություն ունեցող իրավասական դերն է: Սա կոլեկտիվով անցաշարժն է, մասնակների մոտծողության ռեվիզիայի հերթականության, նոր մոտծողության անցնելու կամ յուրացնելու միջոցն է, որ պետք սեռային նոր ուսմունքի նվաճած դիրքերը և հնարավորություն տա նրան անցնելու առաջ դեպի պրոբլեմի վերջնական լուծումը:

Ինչո՞ւ մոտծողության պրոբլեմը տեսական եթե ոչ ամենահրատապը, խաղարկային պրոբլեմներից մեկն է աշխարհում:

Այն պատճառով, որ նրա հետ կապված է դեպի մարդկային հասարակականությունը կատարած թռիչքը կենդանական հոտերից, կենդանական հասարակությունից, երամականությունից, «պարսայնությունից», մի խոսքով զարգանա-կենդանատարած կազմավորված կոլեկտիվից, ինչ որ չորքոտանիների «հոտը», թռչունների «երամը», մեղուների կամ թաղանթաթև միջատների «պարսը»: Ես դիտմամբ եմ գործածում „стайность“ (հասարակություն) ռուսական հոգվածքում, արհեստական բարդություն՝ կազմված „стая“-ից (‘հոտից’) և բնավ չընդունված „ройность“ (‘պարսայնություն’) ձևը, որպեսզի հնչողական լինի նոր ուսմունքի ամենատարբերական գրույթներից մեկի ընդունումը. լեզվի մեջ սկզբում հայտնվել են ընտանի կենդանիների անունները, իսկ հետո համապատասխան կերպով՝ վայրի, նշելով այն բացահայտ՝ դիտողության համար յուրաքանչյուրին նույնիսկ ռուսերենով մատչելի փաստը, որ չնայած մարդկային կոլեկտիվի անվան երկու այլաձևությունների առկայության՝ hнуаратакиутюун, hаасарагаюцюун, կենդանիների կոլեկտիվի համար հարիր ենք գտնում նրա անվան մեկ այլաձևություն, ըստ որում այդ էլ ավելի հնչեղ ենք գտնում, երբ խոսքը «վարժեցված» չորքոտանիների մասին է, որոնք մասնակից են մարդկային այս կամ այն արտադրության, ավելի դժվար է, երբ խոսքը թեկուզ մեղուների մասին է, որոնք ներգրավվում են մարդկային անտեսական կազմակերպության մեջ, բայց ունեն բնական դործոնների վրա հիմնված իրենց ավտոնոմ կազմը:

Գլխավորը սակայն այն է, որ ինչպես վայրի կենդանիներին են փոխանցվել ընտանիների անունները, այնպես էլ նրանց կոլեկտիվներին են փոխանցվել մարդկային հասարակությունների՝ մարդկային պրիմիտիվ սոցիալ-անտեսական կազմավորումների անունները, իսկ այն դարաշրջանների հասարակությունները տոտեմական էին, անվանվում էին ըստ տոտեմների, և

առանձնեն էլ ունեին ամենատարմատան, բայց ըստ առարբեր-
ների իրանով որոշված նշանակություններ, այդ թվում՝ նաև
թվական: Այսպես ‘ամենը’, ‘շատը’, և հանդուգնային խոշոր թվե-
րը՝ ‘երեքը’, ‘հինգը’, ‘տասը’, ‘քսանը’, ‘հարյուրը’ առաջին հեր-
թին առանձին նշանակություններին շրջանակի մեջ են մտնում:
Հենց ռուսական общий ‘ընդհանուր’ „об“ հիմքը, ինչպես և
նրա „соб“(„собина“, „особа“) երկվորյակը նույնպես եղել են
առանձ, ըստ որում „соб“-ը պատանային առանձի առարկայում
նշանակել է ‘ձի’-ուց առաջ ‘շուն’, իսկ „об“-ը կոամիական աշ-
խարհայացքի առարկայում նշանակել է ‘երկինք’. այս պատճա-
ռով „об“ նշանակում է և՛ ‘վերևը’, ‘վրան’ որպես հակադիր,
իբրև պատասխան ‘о чем’ հարցին գոյականների հետ, օրինակ
„об огне“, „об языке“ և՛ ‘շրջան’, ‘շուրջը’, բայի հետ, օրի-
նակ „обходить“ ‘շուրջը անցնել’ և այլն: Կենդանական կոլեկ-
տիվների անուններն էլ հետևանք են մարդկային կոլեկտիվների
անունները նրանց փոխանցվելու, այսպես օրինակ, թռչունների
‘стая’ ‘երամը’, որտեղ sta-y-a-ի sta-y հիմքը, ինչպես և ‘сотня’
‘հարյուրակը’, սոցիալական տերմինի իմաստով բնավ չի նշա-
նակում ‘հարյուր’, ‘հարյուրյակ’ թիվը: Ընդհակառակը ‘сотня’
(soten առաջնային հիմքով) բառը սկյութական տերմին է՝ sko-
ten-ի ճնշուկն, որից թերատված skot-ը ոչ միայն ‘стадо’,
скот’ (‘հոտ’, ‘տավար’, ‘նախիր’), այլև ‘сокровище’, ‘деньги’
(‘գանձ’, ‘փող’) և այլն է նշանակում ska-t (գերմ. schatz) երկ-
վորյակով:

Նույն ծագումն ունի sta+do (←sta-don-ը) սոցիալական հա-
ասակ իմաստորման արտահայտությամբ: Այս տերմինները սա-
կայն խոսում են ո՛չ միայն մարդկային այն հասարակության
արտադրության մասին, որի հետ նրանք առաջացել են, այս-
պես հատկապես sta-do-ն ‘խաշնարածության’ մասին, այլև ար-
տադրական հարաբերությունների մասին, հատկապես „ста-до“-ն
և „СКОТ“-ը, երկուսն էլ սկյութական տոհմի պլեմենության,
մի կողմից անվիճելիորեն վկայում են ‘խաշնարածությունը’ և
այդ կապակցությամբ՝ նրանց ‘վաչկատուն’ ‘քոչվորական կյան-
քը’, որ հատատավում է սկյութական տոհմից բաղադրված
ռուսական մի շարք բայերով, օրինակ „СКИТ + Т - А + ТЬ - СЯ“
‘թափառել’, մյուս կողմից՝ նաև նատակյաց, ուղղակի քաղաքա-
կյան կյանքը. ահա թե ինչո՛ւ, խոսելով ‘ЗОЛОТО’, ‘СКОТ’ (‘ոսկու’,
‘տավարի’), մեսոպ վոխանակային միավորի մասին, որոնք

ծագել են սկյութական skalot, skuθa տոտեմի ապրանքափոխության-ներից, հենց ինքը „стадо“ 'հոտ' բառը այն հիմքն է, որից, իբրև տոտեմ պաշտամունքի համապատասխան ասոցիացիայի բնական վայրի անունից, համապատասխան արտադրության կապակցությամբ մշակվել է քաղաքային բնակավայրի անունը, այսպես հենց դերմ. Sta + d-t 'քաղաք', և ապա stā - t (*star - t -ից) 'պատվերություն': Մենք այժմ չենք շոշափում բարդ, բայց միանգամայն պարզորոշվող ասկա հարաբերությունները մի կողմից լատիներենի և ռոմանական լեզուների հետ՝ քաղաքաշինության գծով, մյուս կողմից Կոլխաի և Փոքր Ասիայի հետ՝ քաղաքաշինություն—ասոցիացիայի հետ ունեցած կապերի գծով, որպիսի կուլտը բացահայտվեց պեմանոպինների, հատկապես պեմանների մոտ: Դրծը չենք բարդացնում այս բառի ապրանքափոխության վերլուծմամբ, այն ասելով, որ նրա հիմքը ասոցիացիայի ժողովուրդների, ինչպես և լատիներենի մոտ նշանակում է և 'հատակ', այնտեղ 'ժամանակ', մասնավորապես 'ամառ', 'շոգ', 'տարի', քանի որ 'երկինք' առաջնային նշանակությունը նույնիսկ նրան հակադիր 'երկիր', 'հանդիման' (стоянка) նշանակության պայմաններում օգտագործվում է որպես „стоять“ (stoy - a + t, լատ. sta - a + re և այլն), լատ. sta + t - us, ֆր. état 'դրություն', կայունություն' և այլն: Իսկ պեմանների մեջ նույն հիմքի վերածայնավորման (՝ e փոխ. a-ի ste + h - en) և C էլեմենտի հետ խառնվելու պրոց. stan-d (հմմտ. հայ. — * skan-g-ը kaugneθ 'դրից' բառում) պայմաններում դարձյալ 'երկինք', 'արև' կամ նրա տոտեմական այլ փոխարինման հետ ունեցած էքսոգամիական կապով հետաքրքրություն է առաջացնում stalt-ը „die Ge-stal-t“-ի 'տեսիլ', 'ուրվական', 'էներգար', 'էներգարանք' հիմքի մեջ:

Մատնադրության պրոբլեմի թեկուզ և տեսական լուծումը սոցիալական առեղծվածային անհրապուրություն է ոչ թե պետականի, այլ այն հասարակայնության, որտեղ նա դրվում է առանց վերապահության և լուծվում սկզբունքայնորեն առանց որևէ դժուրության: Ոչ մեկնակ դժուրությունը և ոչ էլ մեկնակ նրա հակադրությունը՝ որևէ առեղծվածային անհրապուրության՝ ուղղությունն ակոմ՝ սեփական նախադրյալները թաքնող եթաշխիք չեն ո՛չ տեսության և ո՛չ էլ պրակտիկայի մեջ, ինչպես մենք դիտում ենք այդ, ոչ թե հայեցողարար, այլ ակտիվ

կերպով ապրելով մեր սոցիալիստական շինարարության, որը յուր առանձնապրծության անողոք անխիղճ ընդհատ յին կիրառյալ բոլոր ազգաբնակ նախապաշարումները: Նորը սեռականքը դիալեկտիկորեն է մտանում մտածողության զարգացման՝ այն բաժանելով ավելի բարդ, խնդասիս մեր առաջուց պատրաստ գոյություն ունեցող հարցին՝ մարդկային էակին լինելի, այսինքն մտածողության + լեզվի առաջացման հարցին, և հետագա, մտածողության + լեզվի առաջացման և մեր մեջ ընկած ժամանակամիջոցում եղած մտածողության տեխնիկական հաջորդությունների հարցին, որոնք առկախ, ավելի ճիշտ՝ բոլորովին հաշվի չեն առնվում, քանի որ դրանք՝ այդ հաջորդությունները մի քանին են՝ մի քանի առաջնաներ, որոնք իրենց դինամիկայի, այսինքն առնդաշխատանքի և արտադրության համապատասխան դասավորվող սոցիալական հարաբերությունների: Լեզվի նոր ուսմունքը դեպի և առաջ մտածողության տեխնիկայի այս առաջին տեղաշարժների հարցն է դնում և գրական պարզաբանմամբ լուծում արհամարհանքին նախորդած այսպես կոչվող մինչտրամաբանական մտածողությունը որպես օրինաչափությունների և տեխնիկայի տեղաշարժ ունեցած աստիճանների մի շարք: Հետևաբար կոնկրետ դրությունը «սքողող», կամ «մինչտրամաբանական» տերմինը, որ մեզ շատերին այնպես հմայում է Levy Bruhl-ի թեթև ձեռքից, պետք պատմականորեն բացատրվի դեպի պատմականորեն յուր ընթացքի մեջ:

Լեզվի նոր ուսմունքն բուն հասկողական տեսության նախ և առաջ հենվում է արտադրական հարաբերություններից՝ նրանց դիալեկտիկական զարգացման ընդհատ և համապատասխան առաջիանների մտածողության ձևավորվող նախ լեզվի, հետո բառերի, իրեն սոցիալական արժեքների, և նույն կարգով առաջացած նրանց փոխհարաբերությունների, կապակցությունների, սրտասարկու բառերի առաջացման ու զարգացման օրինաչափությունների վրա: Շնորհիվ բառերի, այդ վերնաշենքային սոցիալական արժեքների առաջիալ զարգացման զանազան առանձնահատկություններում ունեցած իմաստների հաջորդությունները բացահայտող լեզվաոճաբանության, լեզվի նոր ուսմունքը չի առանձնացնում դրսապոնիայից (լեզվառեզության) մտածողության ծագման հարցը և դնելով լեզվի ծագման հարցը՝

իրեն հիմնական՝ հենց դրանով էլ առաջնահերթ է համարում նաև մտածողության պրոբլեմը՝ օժանդակ անդ հասկացնելով լեզվի տեխնիկային, հնչական լինի նա, թե ձևաբի, միևնույն է։

Մտածողության պրոբլեմի ճիշտ հարցադրման հիմնական նախադրյալներից մեկը այն է, որ ընդունվի, ավելին՝ պետական այն վերաբերի նշանակությունը, որ հատուկ է ձևնախավին, որպես կազմակերպող միջոցի՝ արտադրության, վարման-քի, աշխարհայացքի, և, ինարկե լեզվի մեջ ընդհանրապես։

Ձևնախավն և նրա հետ նաև ձևնամտածողությունը պետված են վաղուց։ Բայց արմեր՝ Ե՞րբ Ով ինչ հետևանքներով թեկուզ պետության համար։ Ձևնախավն և ձևնամտածողությունը պետված են պատմական հետաքրքրություն, «կարմրաթաղթի», «սեամորի», «պեդհագեմ» և այլ ներկայացուցիչների մոտ, որոնց ոչ թե մարդկության այլ չդիտես կենդանիների, թե՞ կենդանիներին սահմանակից արարածների մի մեծ-ված տեսակ, այն է՝ «պաղեստացին» աշխարհ էր արտում պետական Եվրոպան, իսկապես Եվրոպայի բուժուական գաղափարը՝ առեղծվով նրա համար այսպես կոչված սպարանության (էթնոպլեան), որ հատարակապետության շատ կտակածելի առարատն է և մեկ մոտ խնամքով պահպանվում է սպարության (էթնոպրաֆիա) անվան տակ, ինչպես այդ երևում է հենց թեկուզ նրանից, որ այդ պետությունը գոյություն ունի վայրենիների և գեղացության ուսումնասիրության համար և անդրադարձ է համարվում սպարնակչության, հատկապես Եվրոպայի, լուսավորված մասը ուսումնասիրելու դրծում։ Այդ պատճառով էլ ձևնախվի հարցին լուրջ ուշադրություն դարձրել են միայն այն մտանգետները, որոնք վերնաշնքային երևույթների ուսումնասիրությանը մոտենում են ո՛չ թե արտադրության և արտադրական հարաբերությունների կողմից, հետևարար ո՛չ թե մարդկային, ավելի ճիշտը՝ համամարդկային նվաճումների, նրանց դիալեկտիկա-մատերիալիստական հաշվառմամբ և թեկուզ ծագման (գենեզիսի) ճիշտ նախադրության պծով ըստ նույն ուղիների, այլ կենդանիների կողմից, կենդանիների պետության, այն է կենդանաբանության և կենսաբանության, այլև բնախոսության կողմից։

Բայց, կրկնում եմ, այդ մեր ուղին չէ, նրա «պղպատանները», մարդաբանները և փիլիսոփաները փորձում են պրոբլեմի լուծմանը մոտենալ այս կողմից՝ օգտվելով պարզամտության

նը հանդող հատարակ ձևական-համեմատական մեթոդից։ Ուսումնասիրելով Արխատոմերը մտածում էր հասկանալ մարդու բնակությունը մարդկային դեմքը (Züge) կենդանիների գլուխների հետ միանգամայն կամայականորեն համեմատելու ճանապարհով։

Զևոնալեզուն այս պարագայում հանդիսանում է ամենից համառ հետաքրքրաշարժ կետիտ, ուրիշ, ավելի հարցասեր գլուխների համար՝ ընդհանուր խոսակցության և անպատասխանատու ասույթների նյութ նախնական մտածողության վերաբերմամբ, ամենց համար՝ լրացուցիչ փաստարկում այն բանի, որ «պաղուխային» ժողովուրդների այդ հետամնաց ներկայացուցիչները իրոք նույնացվելի են կենդանիների հետ։ Դրան համապատասխան էլ ձևոնալեզվի ամենաթանկագին նյութը քիչ է հավաքվում, ավելի ճիշտը՝ մատնագետների կողմից բոլորովին չի հավաքվում և լեզվի պետության մեջ այնպես է արհամարհվում իբրև շինանյութ, ինչպես ասերին բնակչության կենդանի լեզուները, ինչպես ճնշվող փոքր և ոչ փոքր ժողովուրդների լեզուները հենց Եվրոպայում։ Զևոնալեզուն արհամարհվում է նա ասավ։

Բնական է՝ լեզվի հին պետության համար ձևոնալեզուն բնավ էլ պետություն չունի։ Այնինչ ձևոնալեզուն և ձևոնամտածողությունը լեզվաստեղծական (գլոտոգոնիական) և հատկապես մտածողական (լոգոգոնիական) պրոցեսում վիթխարի դեր են խաղացել։ Ձևոնալեզվի բազմահազարամյա պետության ժամանակաշրջանում մտածողության մեջ պատահել են վիթխարի անցաշարժներ, նրա շնորհիվ է ձևավորվել մտածողությունը։ Ձևոնալեզվի քանակական և որակական աճման նույն այդ ժամանակաշրջանում մարդկությունը առաջիկ դարերում մի քանի աստիճան է անցել։ Աղաղակող է դրծի իսկական դրությունից այնպիսի հետացումը, բայց և միանգամայն բնական բուրժուական պետության համար, երբ նրանց համար պետական հանդիսացող ժողովուրդների մոտ ձևոնալեզու և ձևոնամտածողություն պահելու իրողությունն ինքնին դիտվում է որպես ապացույց համապատասխան կոլեկտիվների պարզացման նախնադարյան աստիճանի վրա դնելու, կամ որպես պատահական մի կյանք, որը անդ-անդ, ավելի ուշ ժամանակում, առաջացել է հնչական լեզվին կցվող լրացուցիչ, հետևաբար պատմականորեն պայմանավորված ժեստերից։ Մինչդեռ ձևոնալեզուն ինքնին հանդիսանում է համաշխարհային սարածում

ունեցած դծային լեզվի ուշ շրջանի առանձնացված մի տեսակը, որը շատ ուշ էր սեզը պիջել հնչական լեզվին կամ ի կանանց մայրիշխանական կարգակերպության ձևան կամ. դա կանանց լեզու է և մեծ ամենայն հավանականությամբ զբաղել պետք առանձին շրջաններ՝ սոցիալ-տնտեսական կարգավորումների՝ դրանցով խոսող հասարակության կազմերի հասարակության հետևանքով: Այդ հերկայումս ճեղուացված շրջաններըը ընդգրկում են ոչ միայն Աֆրիկայի, Ամերիկայի և Ավստրալիայի այսպես կոչված հասարակության մասնագրության ունեցող բնակչության բնակատեղերը: Յուրաքանչյուր շրջանում դրանք ծագումնաբանորեն կապված են նույն կոլեկտիվի այս կամ այն չափով մեռնող հասարակ պետի հետ:

Կինամիկ կամ դծային լեզվի հարցը լեզվաստեղծման պրոցեսի նույն ուսումնքի ընդհանուր դաշտի մեջ լուսաբանելու կապակցությամբ վերջերս հայտնի դարձավ, որ ձևնասիրուն դրծածվում է Հավկասում Դաղստի շրջանի հայերի կողմից: Հենց նոր են սացվել առաջին դիտողությունների նյութերը, այդ թվում լուսանկարների մի մասը: Դիտողությունները իսոտրված են ո՛չ ավել, ո՛չ պակաս՝ Թբիլիսում, սրանք էքսպեդիցիայի նախապատրաստման պրոցեսում պարզվել է, որ ձևնասիրուն դրծողությամբ ունի ոչ միայն հայ և թուրք բնակչության կանացի մասի մեջ ո՛չ միայն Դաղստում, այլև՛ Ախալցխայի շրջանում, այսպես նաև վրացահների մեջ:

Երկու կնոջերում էլ նրա դրծածությունը կապված է կնոջ վերարերմունքը ամուսնության ձևը բերված հարցազրների նկատմամբ նորմավորվող կենցաղով, ինչպես Ամերիկայում և Ավստրալիայում. «պարզ մայրենի երկրներում կինը՝ մեռած ամուսնու կողմի կապակցությամբ, հարկադրված է չխոսել ամիսներով, մեզ մոտ՝ Կովկասում հարսը (ս) կնոջի հետ սակրենով պրոցեսում է բացառապես ձևնասիրվով: Ինքնին հասկանալի է, որ ձևնասիրուն հնչական լեզվի հետ կապված մասծողության պղեցության ասկ այժմ ունի շերտագրություններ: Բայց պարզվեց, պարզվեց, որ ձևնասիրվի մեջ ևս պետում են բարբառային տարբերություններ Բայց, դառնալով քան առայժմ Թբիլիսում կատարված դիտողությունների՝ ձևնասիրուն արդարացնում է լեզվի նոր ուսումնքի կողմից հնչարանորեն ձևք բերված կոմպլեքս աշխատնայացքը երեք երկնքի վերաբերմամբ, որոնք են՝ վերինը, 'արեգակնայինը', ներքևինը, 'երկի-

րը՝ և տոտեքրբայինը, ‘ջրայինը’: Միաժամանակ առանձնապես պայծառ կերպով է հանդես գալիս ‘արևի’ ու ‘լիալուսնի’, երբև մեկ կերպարից դուրս եկած երկու հակադրությունների ազդանշումը ձևերով: Դա արտահայտվում է ձևերը համանման կերպով բարձրացնելով դեպի վերև, այսինքն մեր ‘երկինքը’ ապրող Օրանոի վերջով, բայց միմիկայի տարբերությամբ. ‘արևի’ և այդ կապակցությամբ ‘կյանքի’, ‘ջերմության’, ‘ուրախության’, ‘ծիծաղի’, ‘ժպիտի’ համար՝ ժպտուն դեմքով, ‘լուսնի’, և նրա հետ ‘մահվան’, ‘մրսի’, ‘վշտի’ համար՝ առանց ժպիտի (լուրջ միմիկայով). մի խոսքով ամեն ինչ այնպես է, ինչպես առհասարակ է լեզվի նոր ստեղծման ընթացքում հարելիական ձևերը են առաջվում կատարել ձևնալեզվի հնէաբանական վերլուծում բացահայտելու համար մտածողության մեջ կատարված տեղաշարժները, որոնք պայմանավորված են նյութական բազիսի տեղաշարժներով: Բայց այժմ առկա նյութը՝ հնչական լեզվին նախորդող գծային լեզվի այս առանձնացված տեսակը հնարք է տալիս արձանագրելու այն նմանությունները և տարբերությունները, որ ունեն աֆրիկյան-ավստրալական-ամերիկական «գաղութային շրջանների, հաճախ կենդանական և բուսական-առոնմային ձևնալեզուն և Կալիֆոռնիայի կոմխական-առոզային-առոնմային ձևնալեզուն:

Դարձյալ էքսպերիմենտի դիմավոր Յու. Մաոի նախապատրաստական աշխատանքից դասելով՝ անկեռային ավյալների հիման վրա պարզվել է ձևնալեզվի դրսի տարածում ունենալը: Հայաստանի տնտեսությունից առացված է տասնյակ գյուղերի յուցակ, որտեղ Հայաստանի տղերքնջանցի, տարբ ու հուշն և հատկապես հայ բնակչության մեջ գործածվում է ձևնալեզուն:

Վրաստանի Ախալցխայի շրջանում բնակչության վրացական և հայկական մասի հետ ձևնալեզու գործածում է նաև թուրքականը: Թուրքական գյուղում 30 տարի առաջ ձևնալեզուն 75 տոկոս ավել էր գործածվում: Այն ժամանակ հարսը ձևնալեզվով էր խոսում, նշանվելու օրից սկսած 10-15 տարի, իսկ այժմ մեկ կամ երկու տարի: Ձևնալեզվով հատկապես վարպետ գլուխը գտնվում են Աղբրնջանի արտադրական մասում: Ռեկրեացիոն գիտությունների Ախալցխայի տեղամ արհեստագետ Կրիմսկին հրատարակել է մի փաստաթուղթ, որը վկայում է, որ Պարսկաստանում շահի պալատում ծառաները պարտավոր էին խոսել ձևնալեզվով: Ռեկրեացիոն

նույն այդ ակադեմիկոսից (օգտվելով նրա ճանապարհորդության ձեռագիր օրագրի տեղեկություններից) իմանում ենք, որ սիբիական արաբներն էլ ունեն ձեռնալեզու, քան որում նրա այն հարցին, թե այդ ինչ բան է, արաբը նրան պատասխանել է uinsimaraðu n-nisay, այսինքն 'կանանց [ազդանշաններից է': Եվ այժմ ես չեմ դնում հետևյալ հարցը. ալե՞ք է արդյոք շումներեն անգլերական eme-sal, emegal, eme-tenà, eme-ku հասուկ կուլտային լեզուն հասկանալ միայն իբրև 'վհի' լեզու, քանի որ թե gal-ն ու sal-ը, թե ku-ն կարելի է հասկանալ իբրև 'ձեռք' և 'կին', հետևաբար նաև՝ կոմպլեքսական տարբեր (՝ջուր-ծով', 'երկիր', 'երկինք'): Միանգամայն պարզ է, որ հանձին emesal (քանի որ ենթադրվում է լոր նկարագրության) emegal, eme-tena կոչվող բառարանական նյութերի մենք ունենք կուլտային հնության 'կանացի' (sal, gal) կամ 'ձեռքի' լեզվի մնացուկներ նաև այն ժամանակ, երբ դրանք դրության մեջ հասարակած են հասուսկ ուշադրությամբ: Առանձին կերպով ցույց կարվի, թե ինչպես շումերներենը դրով ճանաչող մասնագետները լինելով փոքրամասիոա՝ չեն կարողացել ճիշտ հասկանալ բառերի հիմնական նշանակություններըե

Հնչական լեզվի բոլոր առավելությունները գծային հանդես, մտածողության հարստության և ճշտության հետ կապված՝ նրա հարստությունն ու ճշտությունը հետագա նվաճում են, որ առաջ են եկել այն բանից հետո, երբ հնչական լեզուն իշխանություն է ձեռք բերել և դարեր վաննել ձեռնալեզուն այլ միայն որպես արտադրության միջոց, այլև՝ որպես պայքարի միջոց, որպիսի պայքարի մեջ է դարձյալ նա՝ հնչական լեզուն, և գերազանցելով ձեռնալեզվին իր տեխնիկական հնարավորություններով շնորհիվ հետագայում, բավականին ուշ, դարձրել է խոսակցական լեզու, բայց դարձյալ իշխող դասակարգի: Մինչև այդ ժամանակի գծային լեզուն՝ ձեռնալեզուն եղել է անչափ ավելի հարուստ ու ճիշտ, այլև երկար ժամանակ, նույնիսկ հնչական լեզվի առաջացումից հետո էլ, հանդիսացել է խոսակցական միակ լեզուն, որ համապատասխանել է կենսական պահանջներին և մտածողությունն ու նրա կատարումները տեխնիկապես ձևավորելու պահանջներին այն սահմաններում, որոնց մեջ, գծային լեզվի՝ ձեռնալեզվի միջոցի և եղանակի պայմաններում, մտածողությունը հնարավորություն է ունեցել շրջապատը գիտակցելով օգտագործելու ոչ թե ձեռքերը, այլ միայն աչ ձեռքը, որպես

յուր անասնելի կենտրոն, մտածողության կենտրոն՝ հասկացողությունների բնագավառում եւ, իրեւ այդպիսի՛ բացահայտելու եղանակ՝ ունենալով իր տրամաբրության ակ պատկերացումները, եւ ոչ թե հասկացողությունները: Առանց նկատի ունենալու բոլոր տեղաշարժները նյութական բաղխի, աբստրակտության ու աբստրակտական հարաբերությունների մեջ, ինչպես եւ համապատասխան մտածողության աճումն ու զարգացումը... Ինչպիսի՞ մտածողության: Չէ՞ որ մտածողությունն ունեցել է հաջորդումներ, եւ այն էլ ոչ թե մեկը, մինչեւ ձեւական-տրամաբանական մտածողության սահմանումը: Յուրաքանչյուր հաջորդումը յուր տեղն էին ունեցել, յուրաքանչյուր հաջորդումը յուր տեղին էին կուտակումներ էին թողել մտածողության մեջ: Եվ բնական էր, որ առանց նկատի ունենալու այդ բոլորը՝ պրակտիկան եւ մտաբերաբանությունն հիմնավորված այդ ամբողջ ճանաչողությամբ հանդերձ լիովին նոր ուսմունքի դրույթներն ու պնդումները թվում են անմիտ: Ահա մի օրինակ. ռուսերենի „земля“ (‘երկիր’, ’հող’) ընդհանուր է պարսկերենին, ընդհանրապես իրանական լեզուների հետ, բայց ոչ Եվրոպայի. գերմանական եւ ռոմանական ժողովուրդների հետ ընդհանուր բան չկա. գերմ. die Erde ‘հող’, եւ ֆր. la terre (լատին. terra), իսկ հույների մոտ՝ ἡ γῆ ‖ դոր. gā (համեմ. γαῖα) ~ ἁ a (Zᾶ← ἁ al) նորակազմած աշխարհի համար, որը սահմանափակվում է ըստ ժամանակի մինչ որ մեկ-երկու սանդյակ հազարամյակի տեղեկություններով: Իսկ մարդկությունը տեղծագործել է ավելի առաջ շատ հարյուր հազարավոր, երեք միլիոն տարվա ընթացքում: Եվ այս բոլոր իրողությունները նկատի ունենալով պարզվում է որպես անսասան դրույթ, որ ռուսների „земля“ բառը (‘հող’, ‘երկիր’) ընդհանուր է կենտրոնական եւ Արեւմտյան Եվրոպայի հետ, սակայն իր օրինաչափական տարբեր օգտագործումների մեջ նշանակել է ‘երկինք’, առաջ ‘երկու’ եւ հետո ‘երեք երկինք’, այսպես գերմաներենում „земля“, իսկապես zemel-e (‘հողը’) նշանակում է ‘երկինք’, մեր ‘երկինքը’ եւ արտասանվում է der „Himmel“, իսկ ֆրանսերենում (ծիծաղելի է ասելը) ’ներքանը’, ‘կոշկատակը,, հնչում է la semelle: Այսպես ինքներս մեզ վրա կծիծաղենք մինչեւ այն ժամանակ, քանի դեռ չենք հասկանա, որ այստեղ բանը նույնիսկ այն չէ, թե ‘ներքանը’ (‘կոշկատակը’) պտնվում է խոսողի ‘տակը’, թեեւ ստորիկալ զարգացման որոշ տեղաճանում այսպիսի հասկացողություն եղել է, այլ այն,

որ առնամանի և նրա մասերի անունը ‘ոտքերից’ է ծագում, իսկ ‘ոտքերը’, իրրև մարմնի մաս, և ‘կոշիկն’ ու նրա բոլոր մասերը արտադրական-կուլտային տերմիններ են. և իրրև այդպիսիք, իրենց անվանումը քան ֆունկցիայի ստացած լինելով ոտքերից, ոտքերին, իրրև միկրոսամոսի՝ մարդու, կոլեկտիվ մարդու, այսինքն սոցիալ-տնտեսական կազմավորման մարդու մասերին հար և նման այդ տերմիններով հանդիսանում են կոճղուկ, աշխարհի անունը, քան որում կապակցությունը առեղծվելու գործը ընթացել է բառային դեպի վերնաշենք, կոլեկտիվից դեպի երկինք, իսկ վերնաշենքում՝ կոճղուկից դեպի մասերը. և այս բոլորը ապացուցվում է, ինչպես արդեն բացատրել ենք ոչ միայն լեզվական, այլև համապատասխան գործոցքանների նյութա-կուլտուրական փաստերով, այդ թվում հին պեղումներում գտած կավե կոշիկով, և բացատրվում է նաև այն, թե ինչու հունարենում ‘հողը’, թվում է, ոչ մի ընդհանրություն չունի, համենայն դեպս ընդհանուր քիչ բան ունի ոչ միայն ռուսերեն „земля“-ի, այլև լատ. terra-ի և այլի հետ, բայց ter-sa-ից terra-ն հունարենում այնուամենայնիվ գոյություն ունի ‘հողային’, ավելի ճիշտ՝ ‘ցամաքային’ իմաստով χερ-σαια». նույնպես բացատրվում է և այն, թե ինչու կոմխիական հիմնական մարմնի՝ ‘երկրի’ անվան նույնիսկ ատրիբուտության գոյություն ունի վրացերենում mɪ-ta և նրան միջամուտ բաղաձայն հարազատ մեգրելերենում՝ dɪ-qa, թեև di-qar-ն ծr-qa արտասանությամբ վրացերենում այնուամենայնիվ գոյություն ունի ‘կավ’ նշանակությամբ: Բայց այս չի բանը. մեգրելական dɪ-qa-ն բառի հետնապաշտն ձևն է, ակրնոպես նա հնչել է *du-qa ըստ որում նշանակել է ոչ միայն ‘երկիր-ամրություն’, ‘վերին արևմտյան երկինք’, իսկ ըստ ‘երկնքի’ և՛ ‘արև’, ‘կրակ’, որ հաստատվում է համապատասխան բաղադրյալ բառերով. այսպես վրացերենում, օրինակ, du-g-s ‘եռում է’: Բայց բանը ավելի բարդ է. երբ բառերը փոխանվան էին վերածվում և ֆետիշացվում, ‘երկինք’ ոտանեը ստացավ ‘պատ’ իմաստ: Այստեղ չի կանգ առնում գործը. ստաղիալ զարգացման էլ ավելի ուշ ստեճանում բառերը ոչ միայն փոխանվան էին վերածվում, նրանք կերպար էին ստանում, և երբ հասարակարգի տոհմական ձևը վրա հասավ, նախնիներն էլ, նրանց հետ նաև մեռածները, գարձան պաշտամունքի առարկա, իսկ նրանց ասվերները՝ կերպարներ (համապատասխան վաղ ստեճանի լեզուներում

‘ոսվեր’ և ‘կերտար’ միևնույն բառով են արտահայտված. վրաց. land)։ Բայց այսօրվա էլ չի կանգ առնում գործը. փոխանվան վերածված բառերը սկսեցին ընդլայնվել, ըմբռնվել իրրև կենդանիներ. ‘ոսվեր—ոլիներին’ հաջորդեցին ‘մարմին—պիակը’ և ‘հոգին’ (հատարտիական զարգացման համապատասխան ուշ աստիճանի լեզուներում ‘մարմինը’, ‘միսը’, ‘պիակը’ և նրա հոգեբույթյան ‘ոգին’, ինչպես և ‘հոգին’ արտահայտվում են մի բառով. հայ. andən ‘մարմին’ և ‘ոգի’)։ Այսօրվա էլ կանգ չի առնում գործը. ‘հոգին’ սկսեց ընկալվել տեխնոլոգիապես իրրև ‘գլխարկի’, ‘ծուխ’, դրա համար էլ վրաց. a-du- gaˇ ‘եռացրեց’, հայերենում tu-q նշանակում է ‘ծուխ’, սեմիտների մոտ արտահայտում են du-qān՝ ‘գլխարկի’, ‘ծուխ’ և այլն (ըստ որում բառարանները նախազգուշացնում են, որ դա ‘կրակի’ ‘ծուխ’ է)։

Չկա մարդկության մեջ ոչ մի միտք, ոչ մի բառ, որն անցած չլինի պիտակման միջոցով, փոխհատուցման արտադրության և նրա հետ համապատասխանաբար զարգացող փոխհատուցման արտադրական հարաբերությունների։

Փոխհատուցման երևույթները, իրրև լեզվի երևույթներ, նրանց ֆունկցիան ու բովանդակությունը, ինչպես և նշանակությունը, այլև նրա օրինաչափությունները և տեխնիկան։ Այնպես որ, չկա ոչ մի տարրական, ոչ մի հասկացություն, ինչպես և չկա ոչ մի բառ, որ զուրկ լինի պիտակման մեջ լեզվի առաջացման, կազմավորման և զարգացման էտապներում առանց անցնելու արտադրական նշանակության ֆունկցիան թեկուզ ինչպիսի ուղով է միանդամայն վիթխարի և ընդհանուր սկզբնական մարդկան թվացող նշանակություն ստացած ունենա։

Չկա ոչ մի բառ, այլև լեզվական ոչ մի երևույթ թեկուզ նույնիսկ լեզվի կառուցվածքից (ձևաբանությունից, շարահյուսությունից), կամ նրա հնչական պրակտիկայից պրության, կենսական գծի և հնչման՝ հնչյունաբանության մեջ, չկա հնչական լեզվի ոչ մի մասնիկ, որը իր առաջացման ժամանակ եղած չլինի իմաստավորում, ստացած լինի լեզվական որևէ ֆունկցիա մտածողությունից առաջ, իր մեջ կրի ծագման կամ ձևավորման հետ կապված ինչ որ առանձնահատկություններ, որոնք ծագած լինեն բնական կամ պայմանական երևույթներից, իրրև

պրծնեններից։ Դրան համապատասխան էլ, որքանով առարկաների հատկացողությունը բացահայտվում է լեզվական ակյաների վերլուծմամբ, որոնցից անհրաժեշտ են մտածողության անջատ դիտված՝ իրականությունը յուր դրսևորումն է դառնում լեզվի մեջ ոչ յուր բնական-նյութական կողմով. նյութական կողմով. նյութական կուլտուրայի առարկաները, լինեն նրանք արտադրության ակտիվ, թե պասիվ մասնակիցներ, փոխադրող կենդանիներ կամ բանող ուժ, կոնկրետ կերպով բացահայտվում են ոչ թե իրենց ֆիզիկական կամ կենսաբանական հատկություններից, իրրև գործոններից, ծագող առանձնահատկություններով, այլ իրենց արտադրական կամ հասարակական ֆունկցիայի կողմով ընկալվելով մտածողության մեջ, որը նույնպես փոխհարաբերական է և յուր սեզաշարժների մեջ ընթանում է ոչ թե մատերիալիստական ընկալումից դեպի իդեալիստականը, և ոչ էլ իդեալիստական ընկալումից դեպի մատերիալիստականը, այլ չտարբերակված մատերիալիստական-իդեալիստական ընկալումից դեպի տարբերակված ճշդրտված մատերիալիստականը, արտադրական-գաղափարախոսականը և տեխնիկականը։ Ուղին արդեն անցած է, բայց ոչ անմիջապես դեպի արտադրությունը և նրա տեխնիկան, այլ նախ և առաջ դեպի հասարակականությունը, այն էլ բնությունավորելով հասարակական երևույթները, դրանց հետ նաև դրանց անունները, և որպես հոգևոր և ապա շոշափելի գենդանիներ, բաժանելով երկու հակադիր աշխարհների վերնաշենքի մեջ՝ դրանք են խելքն ու գեղեցկությունը, գիտությունը իր գաղափարախոսական տեխնիկայով և արվեստը՝ իր ձևական տեխնիկայով։ Հունական արվեստը, ոչ ամբողջը, այլ միայն տեսանելին, ապրում է մինչև հիմա և դեռ երկար կապրի, քանի որ նրա մեջ մարմնավորված է ոչ միայն արվեստը այլև՝ գիտությունը, նրա մեջ և՛ գեղեցկություն կա, և՛ խելք, բայց, ըստ մատերիալիստական, մինչև սպառումը ծավալված դըծային ձեռնարկվի ստանդարտացված խելքը։ Մեր լրիվ նվաճումը, պրոլետարիատի պատվիրած նվաճումը՝ գիտության և նրա գաղափարախոսական տեխնիկայի ձուլումը արվեստին և նրա ձևական տեխնիկային՝ նույնպես հանդիսանում է խելքի և գեղեցկության միասնություն, բայց պրոլետարական մտածողության՝ դիալեկտիկա-մատերիալիստական խելքի։ Դիալեկտիկա-մատերիալիստական մտածողությունը հաջորդող չունի, բայց և չունի ներփակում. նրա մեջ կան չսպառված հնարավո-

թուքյունները դեպի լայնքը և խորքը, դեպի տարածություններ ու ժամանակը կատարելի անցուդարձների համար: Դիալեկտիկա-մատերիալիստական մտածողությունը պետք է գծային լեզվից, գիտության մեջ և պետքից հնչականի մեջ և պետք հնչականից՝ պատրաստում է ձևանալիզի ու հնչական լեզվի վերջին նվաճումների վրա կռթնելու, ասելիքը նոր և միանշանակ լեզու, որտեղ պետության դերակատարությունը կձուլվի խելքի պետության գործողությանը: Որտե՞ղ Ընկերնիք, միայն կոմունիստական, անդասակարգ հասարակության մեջ:

Մտածողությունը իր առաջնային վիճակում հանդիսանում է կրկնակի պատկերամիջոցով տալված կրկնակի արտացոլության և արտացոլական հարաբերությունների կրկնակի պետական-մատերիալիստական մտածողությամբ նոր պետություն:

Լեզվաբանին պետք է այս պրոբլեմի հետ կապված ժամանակահատվածին մոտենալ այն հնարավորությամբ, որ լեզվի հնչարանությունը (ըստ հարթիական տեսության) այժմ էլ տալիս է՝ ուշադրությունը կենտրոնացնելով գործողությունների վրա՝ հատատակելու համար նրա մեջ եղած կարգինալ հաջորդականությունները ձևական-տրամաբանական մտածողության և մեր կենդանական տեսակի մտքագործության ակրնավորության միջև՝ այս անգամ, հետևաբար, ելնելով մտքագործման ակտից, որի պրոցեսը ակրնական առաջխոյց այն կողմը այժմ, լեզվի հնչարանության շնորհիվ, արդեն բեռնաթափված է և հիմք ունի էլ ավելի բեռնաթափվելու: Սակայն, ընկերնիք, շարժվող ուժերի և ոչ թե կանդնումների վրա հենվող դիալեկտիկա-մատերիալիստական մեր մտածման պայմաններում թույլա-

250—16

տրելի է արդյոք միայն պայքարի մեջ, այսինքն պարձյալ շարժվող ուժերի փոխազդեցության մեջ աճող և զարգացող պրոցեսի սկիզբը որոնել մինչ որ մնում կարելի կլի արդյոք որոնել նախասկիզբը։

Իմացության տեսության հարցը դրվում է իմացաբանության (գնոսեոլոգիայի), այսինքն իմացության, γνωσις-ի ուսմունքի սկզբնավորության մասին, հետևաբար ոչ թե գիտակցման ուսմունքի, այլ նաև նախ ոչ պարզորոշ արտահայտված ‘իմացության’, քանի որ հուն. γνωσις-ը հույների լեզվագործածության մեջ ուներ պասիվ նշանակություն, միայն մասնակցաբար—գործոտական նշանակություն պասիվ՝ ինչպես քաղաքականության մեջ պատիժի ենթակիլը», իսկ անտեսության մեջ՝ ձին, շունը և տրիտւհին, տրուկը, այլև՝ ուղղակի «լրատվական» իմաստ ‘իմացվել’, ‘ճանաչվել’, ‘ծանվել’, և ոչ թե միայն ակտիվ, ինչպես ռուսերեն „познание“, “познавание“ (‘իմացություն’ ‘իմացողություն’) բառերը։

Բայց որտե՞ղ են իմացության սաղմերը. այդ գտնում են Հունաստանում, և դրա համար էլ, ենթադրվում է, Եվրոպայում։ Իսկ Հնդկաստանո՞ւմ։ Իսկ Չինաստանո՞ւմ։ Մեր արևելագետները փորձեր արին կապելու Հնդկաստանի փիլիսոփայությունը «եվրոպականի», իսկ Չինաստանինը հատկապես հունականի, զարձյալ իբրև եվրոպականի հետ։ Ընդհանուր առմամբ, սակայն, Արևելքը մինչև այժմ էկզոտիկա և խորթ աշխարհ է համարվում։ Ո՞չ արդյոք այն պատճառով, որ մեզ խորթ են առեղծվածության պրոցեսի մեջ թափանցելու ուղիները հենց մեր տանը՝ Եվրոպայում, որտեղ կան անհաշտելի կոնտրաստներ, թեկուզ իդեական (իդեական տեսի) էլլադայի, նույնպես իդեական տեսի հոգնակի Աթենքով տես. (Αθήναι, ’Αθηνῶν) Հունաստանի և չեզոք (չեզոք տեսի) Latium-ի միջև, որտեղ oppidum ‘քաղաք’ չեզոք տեսի է, իսկ Roma ‘Հռոմ’ մայրաքաղաքը, ինչպես և նրա հետ զարձածվող urbs ‘քաղաքը’ իդեական տեսի եզակի թիվ։ Roma-ն կապված է ոչ թե իմաստության աստվածուհի Միներվայի հետ, ինչպես Աթենքը Աթենասի հետ, այլ էլ պայլի և Ռոմուլ Ռեմ եղբայրների հետ։

Մի կողմ թողնենք Հնդկաստանն ու Չինաստանը, ինչպես դրանց մի կողմ է թողնում, այսինքն ըստ էության լուծյան է մատնում բուրժուական Եվրոպան բուրժուական Ամերիկայի հետ, երբ համաշխարհային մասշտաբով տեսական պրոբլեմներ

է կառուցում կամ լուծում այդ պրոբլեմները պարփակված Ելբոտյան կամ նրա պարփակված ախոյան Ամերիկայի բաղայի վրա։ Ինչու՞ Նրա համար, որ գործնականապես այդպես է կառուցված այս հին աշխարհում «համաշխարհային» տնտեսությունը։ Հապա իրավաբանական և մաթեմատիկական մտածողություն ունեցող երկրնե՞րը՝ Միջագետքը և Փոքր Ասիան խնթական աշխարհով Մի՞թե այսպես բանը պրոխ էր գալիս առանց փիլիսոփայության։ Այնինչ մեզ մոտ, դեռ անցյալ տարի (գուցե այժմ էլ օգտակար է) հարկ էր լինում տվյալներն դիտական աշխատավարձերին և ընդհանրապես փիլիսոփայությամբ հետաքրքրվողներին, որ «հունական առաջին փիլիսոփաները, ինչպես Թալեսը, Անաքսիմանդրը և Անաքսիմենը գոյություն ունեցող ամեն ինչի նախասկիզբ որոնման մեջ անկասկած որոշ տեսական-իմացաբանական հարցեր էին դնում»։[1] Այսպես դիտվում է իմացաբանական պրոբլեմի առաջադրումը «սաղմնային վիճակում»։

Եվ այս միայն նրա համար, որ դրվի անմիջական ընկալման և գոյություն ունեցող ամեն ինչի իսկական հիմքի՝ իսկական սկզբնական աշխարհի գիտելիքի փոխհարաբերության հարցը։

Իսկ մեզ հենց լեզուն ինքը ցույց տվեց այն հարցի վճռական պատասխանը, թե որտեղից է հայտնվել այդ փոխհարաբերությունը ըստ հունական առաջին փիլիսոփաների պատկերացման, որ ընդունվում է իբրև սաղմ։ Այդ փիլիսոփաների պրնպատճառների մեջ հունական է միայն նրանց դարաշրջանի ձևավորումը։ Նրանց «սաղմնային» փիլիսոփայությունը հենված է ոչ թե օտար երկրներից եկած ինչ որ բանի վրա, այլ հանրատարածք գիտարանության, հատկապես աշխարհի ստեղծման առասպելի վրա։ Եվ լեզվի հնէաբանությունը հնարավոր է դարձնում միանգամայն ճիշտ ըմբռնել Թալեսի, Անաքսիմանդրի և Անաքսիմենի իմացաբանությունը։ Դա վերաբերում է մտածողության զարգացման այն սաղմային, երբ մտածողության մեջ արդեն կարողություն էր մշակվել տարբերված կերպով ընկալելու կոմիական երկու տարբերը՝ 'ջուրը' և 'լույսը', երկու երկինքը՝ 'ջրային' և 'արեգնային', մի հարթության երկու կողմերը՝ 'վերինը'՝ արտաքինը, ջրայինը, և 'ներքևինը'՝ ներքինը, արևայինը, հատարակացնորեն՝ միևնույն աշխարհի երկու հակամարտող խմբակիները։

[1] *Карев*, Теория познания. Бюллетень заочно-консультационного отделения ИКП, 19 февр. 1930 г. № 3, стр. 34.

Թալեսը միանական նախահիմքը անանում է 'ջրի' մեջ (դա 'երկինքն' է արտաքին, հետադայում՝ առարկեցա), իսկ Անաքսիմանդրը յուր նախատկիզբը անանում էր անոսհմանի մեջ, այսինքն 'ժամանակի', նշանակում է՝ շարժվող 'երկնքի', 'արևվայրեն-երկնքի', հետևարար՝ 'երկինք-հրի' (դա սկզբում նեղոսի 'երկինքն' է, հետագայում՝ 'վերին'): Ուղղակի 'ջրի' հակադրությամբ՝ 'հրի' մեջ է անանում նախահիմքը Հերակլիտը, սակայն սրա մոտ արդեն հանդես է գալիս 'երկիր-կարծրություն' յուր ֆիզիկայով, ով ավելի ուշ շրջանի նատրերություն է (πρῆσις) և շարժման ժխտումը: Հարկ չկա, որ ես հուշեմ, թե ինչքան պետք է վերապրել օդը, որի մեջ Անաքսիմենն էր անանում յուր նախահիմքը. դա ևս արևային երկինքն է, այսինքն վերին երկինքը, որ հատուկված է նաև լեզվական նյութով, ոչ միայն հունարեն h'a—ēr, այլև ասևերեն „воздух"-ով, քանի որ հունները ու ասևները իրենք չեն ստեղծել այս տերմինները, այլ ստացել են մարդկության ապրած ստադիալ զարգացման այն ստադիայից, որի ժամանակ հունների կողմից մինչև մեզ հասցրած aē—r բառի ha—(ha-er)→ a մասը նշանակում էր 'վերև', ինչպես և ասևների կողմից մինչև մեզ հասցրած "воз-дух" բառի „воз" մասը: Իսկ նույն բառերի երկրորդ մասերը՝ er և „дух" նշանակել են 'երկինք-կարծրություն', այսինքն 'երկիր', որպեսի նշանակությամբ այս բառերը պահպանվել են ավելի հին ախտեմի լեզուների մեջ, այն է՝ Թուրքական և հարևմական: Թուրքերի մոտ yer-ն 'երկիր' է, իսկ հարևմականների մոտ dı-ġa-ն, որ առաջ է եկել* du-ġa←du-ǧa-ից, ինչպես բացատրել ենք, 'երկիր' է, ուրեմն՝ 'ներքևի երկինք-կարծրություն' մեղբևների և ճանների կամ լապերի մոտ Սևծովյան եղերքի արևելյան ու հարավային հատվածներում, որտեղ առաջ համատարած ապրում էին սկյութացիք, բայց հետո նրանց մոտ էլ նույն բառը նշանակում էր 'վերևի երկինք-կարծրություն', որի բառարությունն է մեզ. doe-ta←due-ta 'վառել', հայ. doġ 'ջահել տղայնի', 'վառել', 'արեգնային երկինք-կարծրություն', 'արև', որտեղից ծագում է 'արևի', իսկ բուն արևի նաև 'լրակի, հետ կապված պարծողություն՝ 'եռացնելը': Այս տերմինի ավելի հանդամանալից պրպտումը համաշխարհային մասշտաբով, մանավորապես արաբների և այլոց մոտ, տալիս է բառի նշանակության այս երկակիության պարզորոշ հաստատություններ:

Սակայն հույն փիլիսոփաները, որոնք ունեն նույնիսկ կար-

ձևս դիցաբանությանը առնչվող ճանաչողության սահմերը, մեզ ստիպանշում են մարդկության դանվելը մտածողության այնպիսի բարձր զարգացման կատարին, երբ արդեն առանձնացված է 'ժամանակ' հասկացությունը և դիտակցման մեջ խիստ մասնատված են 'ջրի' և 'երկրի' պատկերացումները:

Եթե վերցնենք մեր թվարկած հետնապատկեր երեք մատնանշներին հաջորդող հաջորդ վիլիտսային՝ բոլորին ծանոթ Պյութագորին, ապա նա արդեն ունի երեք երկնքի պատկերացում, որոնք են, վերին երկինքը թռչուններով (τά πετεινα), արտաքին-երկրայինը ցամաքի արտադրանքով (τά χερσαια) և երկրից ու բուսականությունից ներքև գտնվող խորին երկինքը՝ (τα αλασσια) ծովային կամ ընդհանրապես ջրային կենդանիներ ունեցող խորությունը: Սա ժամանակակից է աշխարհի ստեղծագործության այն առասպելին, որ շարադրել են հրեաները իրենց սամվածաշնչի առաջին գրքի մեջ. սակայն երկու աշխարհիում էլ թե հրեական և թե հունական, առկա է ոգու, այն էլ «սառած ոգու» ավելի ուշ ժամանակում առաջացած պատկերացման ներմուծումը, ըստ որում այդ ոգին հրեաների հասկացողությամբ գեռևս անհունի ու քաոսի վրա է թափառում, իսկ ըստ Պյութագորի՝ մի մարմնից մյուսին, իսկապես կոսմիական մի հերոսից մի ուրիշին է անցնում: Բայց անուամենայնիվ հրեական բնագրում ոչ թե 'սառված' բառն է, այլև 'սառվածներ' ʾelǫh—īm. մյուս կողմից սառվածաշնչի բնագրում հնէաբանորեն դիտվում են և ʾelōh (←el-loh=արար. ʾi[l]-lγ^{nu}) բառի տարբեր նշանակությունները տարբեր տառդիաներում. ի մեջ այլոց 'շունը','ձին', կոսմխոսին 'երկինքը','լուսատուները' և ha ruaḥ 'ոգին' (ինչպես և անդրշխիմյան աշխարհից կանչվող 'ննջեցյալը', 'մեռածի ոգին', այդ պատճառով էլ հին արաբ. il^{un} 'տալիք' և 'ծածկ', 'ծածկություն' է, մեջին հր. tel↔til 'տալիք', հետևաբար 'տալիք-վերպար' է, համտ. վերը) ոչ միայն մարմնից մարմին է փոխանցնում, այլև' յուրաքանչյուր փոխանցելու հետ փոխում է յուր բովանդակությունն ու համասը, քանի որ 'ոգին' իր թվարկած շատ նշանակություններով միանգամայն անսխրանկ է. այն ժամանակ նրա մասին պատմել չունեին:

Նույն առասպելը հայտնի է նաև Միջագետքում, շումերների տակավին նախատեմական աշխարհում, այն, աշխարհում և ոչ թե աշխարհիում: Որանց տառեմ- անվանումը բազմաթիվ

այլաձևությունների առատությամբ տարածված է այն սմբոլը շրջանում, որը հնատպատական մասնագիտությամբ առանձնացված է իբրև պատմական մատնորիզոնի առարկա։ Սրանք են նաև սուբարները, հիմերները, իբերները և այլն։ Տոռեմային կարգով առավածաշնչի առածուն պատահած թվարկված իմաստային փոխանցումներին ազգակից ոլորտ մենք է ընկել և Պյութագոր փիլիսոփան։ Նա Հերմեսից եկող հերոսների երկար շղթայի վերջին օղակն է, որ ժառանգորդաբար հիշում է նրա բոլոր արարքները, որոնք ավանդաբար վերագրվել են իրար միջնօդակների նույն հիշողությամբ։ Ինչպես հայտնի է, Her-me-ն շումերների առաջին այլաձևությունն է։ Ինդոարիվոր ցեղախոսի այլաձևության երկու մասերի միջոցով էլ առհասարակ են Կովկասի, ընդհանրապես Առաջավոր Ասիայի և Բալկանների շումերա-իբերական կապերը։ Թե Her-me, թե su-bar այլաձևությամբ այդ սոցիալ-տնտեսական կազմավորումը, թափանցելով և՛ արևմտյան, և՛ կենտրոնական, և՛ արևելյան Եվրոպա՝ անցնում է նրա սահմաններից դուրս և՛ արևելք՝ Ասիա և հետո, և՛ հարավ՝ Աֆրիկա։ Շումերական կամ կիմերական առաջին հիմնական այլաձևություններին են վերաբերում Հերմեսի գծով մի կողմից Վոլգայի մոտ, ker+e—me—t-ը Կովկասում, օր. ger+e—me-ֆ առավածը, հայ. Kar+a—pet-ը, կենտրոնում, ger+ma—n (←ger+ma—an→ger+ma—n) ինչպես «ցեղային», այնպես էլ «տոհմային» սոցիալական կառուցվածքի տերմիններում՝ լատ. her+ma—no ‘եղբայր’, ֆրանս. „germain“, հայ. el—bayr (←*her—par) ‘եղբայր’, իսկ հատարակ անուններում մեջ գերմ. hey—m („heim“) ‘երեն մոտ’, hey+ma—t („Hei+ma—t հայրենիք և այլն։ Հունական փիլիսոփայությունը պատահական չէ կապելու համար էական հետաքրքրություն է ներկայացնում շումերների Su-bar տոտեմը հետագայում մակաճած անվանական հատկանիշով Su-bar—1։ հունարենում Σύβαρι—s արևին ‘հրեշ’ էր նշանակում։ Այն նախատրոմեթիոյան (նախահնդեվրոպական) տոտեմը մնացել է հանձին Թելփի մոտ գտնվող ապրյուբի՝ պուշկման վայրի անվան։ Նույն անունն ունի նաև Σύβαρις գետը, որի մոտ Աքեայում գտնվում է համանուն քաղաքը։ Այս քաղաքի աքեական գաղթականներն են, ըստ ավանդության, հիմնադրել Իտալիայում Σύβαρις քաղաքը, որտեղից են սովորաբար հանում ապրելակերպով համապատասխան փիլիսոփայության հետ կապված սիրարկանների, ինչպես ‘բրոնզի’ անունը

հանում են Բլինդխի քաղաքի անունից: Հելլենագետները նույնիսկ քաղաքների, գետի և ապրյուրի անուններըը բացատրում են իրրև խնիների նորաբերություն:

Մենք այժմ չենք կարող ավելի խոր թափանցել մաթեմատիկական դիտելիքներ պահանջող տեխնիկա ունեցող այդ արտադրության և մայրիշխանական հասարակության, այդ բախման, ինչպես և այդ նվաճումներին հասած, հունական սոցիալական կազմակերպման ձևավորվելու պրոցեսում դեկավարման անցած, և ոչ թե Եգիպտոսից, կամ որևէ այլ օտար երկրից բերված շերտի դիցաբանական վերնաշինքի մեջ: Այս բոլորը բացահայտում է հնէաբանական վերլուծումը քան լիզվի նոր ուսումնքի: Սակայն դիցաբանության «սազմինն» էլ նախորդել է մանածոյության ավելի պակաս կատարյալ վիճակ:

Լեզվի հնէաբանությունն է, որ բացահայտում է լեզվի, հետևաբար և մտածողության վիճակը, երբ դեռ չկար մաքի արտահայտության լրիվությունը, չէր արտահայտվում գործողությունը, այսինքն չկար բայը, սաորոդյալը, ավելին՝ չկար սուբեկտը, այսպես կոչված ենթական քան սեռտատիկ քերականության էլ ինչ միտք կարող էր լինել, երբ բացակայում էր գործողությունը՝ բայը, սաորոդյալը, և սուբեկտը՝ ենթական: Շատ պարզ. գործողությունը կար, բայց ոչ թե սուբյեկտ, ֆրազի մեջ, այլ արտադրության. սուբեկտն էլ կար, բայց ոչ թե ֆրազի մեջ, այլ հասարակության, և ոչ այդ գործողությունը, ոչ էլ սուբեկտը՝ չէին դրսևորվում բարբառման մեջ լինքնուրույն կերպով, չէին դրսևորվում ձեռնամեխվով արտադրությունից և արտադրական հարաբերություններից դուրս. բավարարվում էին համնացուցչ անելով արտադրության միջոցը, իրրև գործողության (աշխատանքային պրոցես, հետագայում նախադասության մեջ՝ սաորոդյալ, ինքնուրույն կերպով, բայ-խոսքի մաս) և աշխատավոր կոլեկտիվը իրրև սուբեկտ (հետագայում նախադասության մեջ՝ ենթական, իրրև խոսքի մաս՝ գոյական): Իսկ ինչ էր արտահայտվում խոսելիս, այն ժամանակ միայն ձեռքով խոսելիս Օրենքը, բայց ո՛չ թե որպես «լրացում», քան մեր մտածողության պարտադրող պատկերացման, այլ որպես նպատակի, խնդրի և արտադրանքի (սպառման առարկայի) կոմպլեքս: Նպատակը «արտադրողական» ուժերի (հետագայում՝ առաջին, ներկայումս՝ քան այդ ժամանակաշրջանների պատկերացման՝ մոգական ուժերի) սպասարկումն է, խնդիրը՝ ան-

հրաժեշտ նյութի մշակումը, իսկ արտադրանքը՝ ստացված արդյունքը՝ օբյեկտը, այն է՝ հետևանքը:

Հենց այստեղ է, որ մտածողության մեջ առաջ է գալիս պատճառականության, պատճառի ու հետևանքի ընկալումը՝ արտադրանական մտածողության նեցուկը: Բայց այդ արդեն հընչական լեզվի ժամանակ է:

Հնչական լեզվի առկայությամբ մտածողության զարգացման պրոցեսին հետևելը թարգմանում է նրանով, որ այդ ժամանակ մտածողության մեջ արդեն մեծ կատարում կար շնորհիվ ձեռնարկվելիք: Հնչական բարբառման մեջ այս կամ այն մասի բացակայությունը բացատրվում է նրանով, որ ձեռնարկումն բավարարվում էր արտահայտվող նախադասության համապատասխան մասը՝ առարկայական, որ հետո դարձավ ինքնուրույն խոսքի մաս՝ բայ: Մտածողությունն արդեն զարգացել հասել էր կոմբինական աշխարհայացքին, բայց գործողության համար հարկ չկար վերնաշենքային հատուկ ապահովման, քանի որ գործողությունը և գործող անձը չէին տարբերվում. թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը մատնացույց էր արվում ձեռքի ապահովանով: Իսկ երբ գործող անձը՝ սուբյեկտը (հետագայում ըստ պատասխանի քերականության՝ ենթական, ինքնուրույնաբար՝ գոյականը, իբրև խոսքի մաս) գիտակցության մեջ գործողությունից առանձնացավ, այդ գործողությունը շարունակում էր նշանակվել ձեռքի սիմվոլով, իսկ գործող անձը արդեն վերնաշենքային էր. դա առանձին էր: Հենց սա էր, որ կարիք էր զգում հնչական նշանով ապահովելու ո՛չ միայն նրա համար, որ ինքը ձեռքի նշանով պարզորոշ չէր արտահայտվում, այլև՛ նրա համար, որ այն ժամանակ աշխատանքային պրոցեսի ողջ ընթացքը որոշող և անխզելի (կողմնակի ոչնչանց) շրջանում հրատարակման ոչ ենթակա այդ սուբյեկտով խոսողները օգտվում էին արդեն իրենց կոլեկտիվ արտադրության սեփական մթնոլորտից՝ շահագործման մթնոլորտից: Արդեն առաջ էր գալիս կոլեկտիվ սեփականության պատկերացումը: Հայտնվեց դերանունը, բայց բաների այդ կառուցվածքին, որ հետագայում գարձավ խոսքի մաս, հայտնության ժամանակ առաջին խոսքի մասը, փոխարինում էր ո՛չ թե գոյական անվանը (այն ժամանակ ոչ մի գոյական չկար), այլ առանձ-անվանը՝ սոցիալ-տնտեսական կազմավորման, արտադրության և արտադրական հարաբերությունների վերնաշենքին, որ սկզբում արտադրական-հասարակական կառուցվածք

էր. քանի դեռ չկար այդ կատեգորիան, չկար նաև խոսքի կառույցվածք, չկար շարահյուսություն։ Ընդհանրապես շարահյուսությունը, կառույցվածքը հենց արտադրություն է, արտադրական պրոցեսը։ Եվ մեկն նյութական բաղկացուցիչ՝ արտադրություն ու արտադրական հարաբերությունները պիտակցելով, այսինքն վերնաշենքի վերածելով, այսինքն բազիսից անջատված առանձնացնելով է, որ առաջին խոսքի շարահյուսական կառույցվածք, իսկ խոսքը նույն արտադրություն է, միայն թե պիտակցման մեջ։ Այդ պիտակցումը կար նաև ձևոնալեզվի ժամանակ, նմանապես և առանձը, բայց հնչական լեզվի մեջ շարահյուսությունկառույցվածքը առաջվում էր հասարակական բնույթը պահպանած, դրա համար էլ ոչ մի ձևավորման կարիք չունեցող և ձևավորման չենթարկված բառերի նախադասություն, իսկ առանձը, որ հնչումով էր արդանշվում, ի տարբերություն ձևոնալեզվի, շահագործմանը տալիս էր մեծ կոլեկտիվի ընդգրկում։ Պայքարը տարվում էր հնչական առանձ ու հնչական լեզու ունեցող կոլեկտիվի և առանց հնչական լեզվի, ձեռքի առանձ ու լեզու ունեցող կոլեկտիվի միջև, մինչև որ հնչական լեզու ունեցող ավելի զորեղ կոլեկտիվը վերապահեց առաջ ձևոնալեզվով խոսող խուլումարներին և մինչև որ հնչական լեզվով խոսող(ների) իշխող շերտի մեջ շերտավորում առաջվեց նոր արտադրություններն կազմավորումից և շատացան հնչական առանձները, այսինքն հնչական լեզվին տիրապետող կոլեկտիվների մեջ էլ կազմավորվեցին հասարակական հակամարտող տարբեր իմբաղարումներ՝ իրենց մեջ ունենալով հասակային և սեռային տարբերակում ըստ արտադրության պահանջմունքի։ Բարդացած արտադրությունն ու սպառումը—ավելի արված պայքարի պրոցեսում—բազիսի մեջ առաջացրին մի շարք արտադրական հարաբերություններ ըստ սեփականության բարդացած տարբերության, որակապես վերակառուցեցին սոցիալիստական իմբաղարումները, իսկ վերնաշենքի մեջ մասնագիտությունը վերաբերնեցին ավելի լայն ընդգրկում, բարդ հարինված ու ավելի պարզորոշ սեփական ունեցող աշխարհայացքի. առանձնացին հասկացություններն ու պատկերացումների ավելի ստոր վերհատարբերություններ, որոնք, ինչպես. ինչպես շարահյուսության մեջ, որոնց նախադասության մասեր են դրանք, այնպես էլ նրա առանձներից դուրս, որոնք նրանք խոսքի մասեր են։ Սակայն ամենայն ոեալ կյանքից պոկած վերնաշենքի՝ քերականության այս ֆունկցիաների ասկ ո՛չ մի

պարզապես բոլորն է՝ արտադրությունն ու արտադրական հարաբերությունները արտադրության միջոցով ու եղանակով, այլև մի շարք վերնաշենքային առանձնահատկություններից, որ նկատվում կամ ապագայում ակնառու կերպով կապակցված են նրա՝ բոլորի հետ:

Հարկ չկա առաջ տանելու ձեզ հնէաբանական վերլուծման խորքերը, որը մեզ հասցնում է մինչև առհասարակ ինդուստրիական աշխարհը,- որտեղ նույնպես առկա է արտադրություն և կարծես արտադրական հարաբերություններ, բայց առանց որևէ պլանակցման: Պլանակցման բացակայության պայմաններում երևակայական է դառնում ինդուստրիայի ու մարդկային վարքագծերի նույնիսկ առանձնական ընդհանրությունը:

Ինդուստրիայի խաղերի ու վարքությունների մասին դրույթյուն ունի նշանակալից գրականություն, նույնպես և նրանց նյութական կուլտուրայի մասին, նրանց մտածողության մասին, ինդուստրիայի նույնիսկ ներքին կամ ոգու (l'esprit) մասին: Ով ուզում կարդալ ընդհանրապես ժխտել, էլ չենք խոսում հատկապես շան կամ ձիու մասին, ինդուստրիայի լավ հայտնի բոլոր դրծողությունները ու վարմունքը իրրև ճարտարության և խելոքության ակտեր՝ համաձայն հատկացուցականության պահպանման: Այդ ժխտելը կնշանակեր անփառք իսկական առողջ դատողությունից հրաժարվել: Այդ ուղղությամբ շատ հարուստ հրաշալի փաստեր են հավաքված, բայց այդ փաստերը մտածողության, իրրև առանձնակի գոնվող վերնաշենքի էության կամ ֆունկցիան չեն: Ամենց կողմից ընդունվող այդպիսի ըմբռնումը, այդպիսի գնահատականը դիտողությունների ձևական կատարման պատվել են նույնիսկ այն ժամանակ, երբ այդ դիտողությունները կատարում են փորձված բնախույզները իրենց գիտության բոլոր կանոններով: Ճշմարիտ այն է, որ դիտողությունների մեջ մտցվում են մտածողության պատրաստի պատկերացումները, իսկ այդ պատկերացումները հատարակապետորեն մշակված չեն, հատարակագետների մոտ էլ անճարակ են ու ոչ պարզորոշ: Այստեղ իրրև գործը վճռող արքա հանդես է գալիս մի այլ կարգի առողջ դատողություն՝ չորս պատերի առողջ դատողությունը, որը բնության վրին է վարժանում հատարակայնության հատկություններ և նրա արտադրանքի տեխնիկան ունեցող օրակներ: Կենդանիների գործնական ուշիմության բազմաթիվ փաստերը ոչ թե մտածողության, իրրև արտադրության մեջնորդարար

ստացված հատուկ վերնաշենքի էության ու ֆունկցիան են. դրանք բնական զարծանումով որոշվող առանձ զարծողությունների էության ու ֆունկցիան են։ Կենդանիների մտածողությունը, արտադրական է՝ կենդանիների ամյան տեսակի արտադրության տեսակից չկտրված։ Կենդանիները ամբացված են իրենց արտադրության ամենաուժեղ կերպով, քան ճորտերն (serfs de glèbe) էին ամբացված հողին, քանի որ նրանց ամբակցումը ոչ թե հասարակական է, այլ բնական, և արտադրական այս մտածողության մեջ չկան կուտակումներ իրենց դինամիկայով, չկան, հետևաբար, տեխնիկական հնարավորություններ և ձգտում իրենց արտադրությունը փոխելու։ Կենդանիները ունեն նյութական խիստ բազմազան կուլտուրա, կենդանիների միջավայրում հանդիպում են այնպիսի անհատականություններ (производственники), ինչպես հյուսողները, բամբակի մանուֆակտուրիստները, մոմ կազապարողները, հողատաք ֆաբրիկանտները, բլուրների շինարարները, կամուրջների և խճուղիների ճարտարապետները, սակրավորները, հյուսները, ճարտարապետները, արհեստները, բայց չունեն արտադրության միջոցների ու եղանակների փոփոխություն անընդհատ ներմուծել, չունեն հետևաբար, նյութական կուլտուրայի պատմություն։ Նրանք չունեն սոցիալական փոխհարաբերություններ բուն արտադրության, չնայած նրան, որ, օրինակ «իսկական ձին», համաձայն կենդանու խելքի կոդիֆիկացնողից մեկի արտահայտության, «իսկական ազնվականի էմբլեման է», իսկ «արաբական նժույգը (l'etalon arabe)՝ սպիտակ», և բուն նրա հավատարմության երբ չի կարելի «վիճել ազնվացող ձիու և ազնվականի ազգակցության մասին, այնքան լիակատար է նմանությունը այս երկու տեսակների միջև»[1]։

Քանի որ մեզ համար ոչ մի կասկածի չենթարկվող փաստ է կենդանական ծագումը մարդկային տեսակի և նրա հետագա ոչ միայն սոմատիկ՝ մարմնի կառուցվածքի և կերպարանքի, այլև արտադրության պրոցեսում առաջ եկած մտածողության կատարելագործումը, անհրաժեշտ է հոգիանալել, իսկ սրա համար՝ դիտենալ այն բոլոր խոչընդոտները, որոնք ընկած են անցման մեջ մինչև վերաբերյալ հետազոտական այս ճանապարհին, այսինքն հասկանալու այն, թե ինչպես է կենդանիների մարդկային տեսակը թռիչք կատարում դազանային աստիճանից դեպի նորը,

[1] A. Toussenel, L'espit des bêtes. Zoologie passionelle, Mammifères en France. էջ 183.

արտադրության ու արտադրական հարաբերությունների մեջ, և բացատրել դրանք բնագետների ու հասարակագետների ընդհանուր ջանքերով։ Իսկ կրկին դժվար դեպք կենդանական աշխարհում չկա նույնիսկ այն չափ բուսակերում առանց վերնաշնքային կառուցվածքների մարմնի մեջ լրիվ դրսևորելու, որի մեջ հասարակայնությունը դեռևս չի բուսակերում ոչ սոցիալը, ոչ գործառությունը. միայն երկարաձև, ավելի և ավելի ուժեղացող պայքարի ճանապարհով է նա մշակում դրանք արտադրության մեջ, բուսակերում պատճառականությունը և միայն հետագայում՝ մի շարք արմատական տեսակների ֆունկցիոնալ փոխհարաբերությունները՝ օրինաչափությունները սերնդների փոխարինելուց հետո շատ ուշ մշակում է արմատական մտածողություն և որն շատ համակերպ լեզվաստեղծման օրոտով՝ աշխարհի ձևական-տեխնոլոգիական ընկալմամբ, երբ լեզու-հնչմունքը վեր է բարձրանում մտածողությունից, ինչպես արդեն դոյացած իշխող դասակարգերն են վեր բարձրացնում աշխատավորներից։ Դա նախադրյալն է այն սոցիալի, երբ ձևական արտադրությունը, որ դասակարգային մտածողության պատկանելությունն է, իրեն տանեցած դասակարգի հետ միասին փոխանորդվում է պրոլետարական դիալեկտիկա-մատերիալիստական մտածողությամբ՝ աշխարհի իրերոդիական-տեխնոլոգիական ընկալմամբ, որտեղ մտածողությունն է վեր բարձրանում լեզվից և դեռ էլի է վեր բարձրանալու, մինչև որ ոչ միայն հնչական լեզվի օրոտիկը կփոխարինվի նոր անդասակարգ հասարակության մեջ, այլ կտեղծվի միասնական լեզու հնչական լեզվից այնպես և ավելի տարբեր, ինչպես և որքան հնչականը տարբերվում է ձեռք-լեզվից. դա կունենա և արտադրության նոր մի ջոց, որը ոչ միայն միասնական լեզու, այլև՝ միասնական մտածողություն ունեցող մարդկությանը կդարձնի տեր ու օրբան, որը իրեն կենթարկի բոլոր տարածությունները և բոլոր ժամանակները։

Իսկ այդ բանի լինչ նախադրյալներ կան տակա, ինչպես որ արդեն կարողացել է տեսնել լեզվի նոր ուսմունքը երկու ճակատով կռվելու ծանր, թվում էր թե իրեն համար՝ այս այսպես կոչված հարեվանական տեսության համար ուժից վեր պայմաններում։

Տեսնված է—միշտ լեզվական կոնկրետ նյութի իրագործությամբ—լեզվաստեղծման մոնոտոնական պրոցեսը. հնչա-

կան լեզվի ոչ միայն տարբեր պատմությունը, այլև՝ արտադրության միջոցով տարբեր լեզուները՝ ձեռնարկության և հնչական լեզուն լեզվի առեղծման մանրամասն այդ վիճակի արդյունք առանձին օրակներն են միայն:

Մանրամասն լեզվաառեղծման այդ օրակներից ոչ մեկը ոչ բառ պատմության, ոչ բառ գործարարության, ոչ բառ մասնագիտության մասի չի հանդիսանում բնական, սահմանից դուրս բնությունից արված, դուրս բնական գործոններից առեղծած: այսպես կոչված ժողովրդական լեզուները և հնացած ժողովուրդների լեզուները բոլորն էլ դասակարգային նոր լեզուների կողմից շահագործման նպատակով դեպի վարերը և լեռնային մասերը անհատական քշված մասսաներն, դուրս պայքարի մեջ դեպի անմարդաբնակ ելևէջներն, մայր ցամաքները ու կղզիների ափամերձ, սահմի հողերը՝ այդպիսով մշակելու և իրենց արտադրության ու նյութական կուլտուրան պաշտպանելու նպատակով հատանջող մասսաների լեզուներն են: Լեզվի խոսակցական գործառությունը պահպանվում է՝ հասած մինչև այն, որ բնակչության մասին չնչաները գրված են լեզվի տարբեր մահացած պետականների լավագույն ու հարստացուցիչ ֆոնդերը պահպանողները: Միատեսական լեզվաառեղծական պրոցեսի՝ գործակցման նոր առաջին վիճակին համապատասխան յուրաքանչյուր օրակի հետ արտադրության սեմքը: Գրավոր լեզուն սեռում է 5-ից 10 հազար տարի, հնչական լեզուն՝ ընդհանուր հիմքով 50,000-ից մինչև 500.000 տարի և ավելի, առանգարացված ձեռնարկության միլիոնից մինչև մեկ և հին միլիոն տարի: Որքան խոր ու հետու է մեզանից օրակը, այնքան շատ են առանձնահատկությունները նորմանների մեջ ու քիչ է պատրաստության մեջ մասնագիտության մեջ և մարդկությունը արտահայտելու կամ լեզվական հաղորդակցման հետևակի մեջ: Այս վերաբերյալ դրույթի հետ մեկտեղ կա լեզվի կողմից ապրանքանյութ այն դրույթը, որ ինչքան մոտ է մեզ օրակը, այնքան ավելի ուժեղանում է դասակարգայնությունն ու դասակարգային պայքարը համաշխարհային մասշտաբով:

Նյութական կուլտուրայի և նրա տեխնիկայի հետ կապված մեր գալը ընթանում է նրա գործարանային համաշխարհային առնական նույն այդ պրոցեսի մեջ՝ հաղթահարելով արգելքները լինչական տարածության, այնպես էլ ժամանակի մեջ, որի հետևանքով մասնագիտության գործարանը, իրեն արտադրության ու արտադրական հարաբերությունների վերնաշենքի, որը պետք

է միշտ ավելի ու ավելի օժանդակի յուր բազայի հաջողությունների, մեր օրերում՝ սոցիալիստական շինարարության հետևությունը պահանջում է հաղթահարել պետականության մեջ ոչ միայն սարածության, այլև ժամանակը։ Ահա թե ինչու անհրաժեշտ է ուսումնասիրել անցյալը, քանի որ ոչ իր պետականության մեջ չի սիրացիոել ժամանակին մինչև սկզբունական գոյը, չի դրել ծագման պրոբլեմների ճիշտ պրոգնոզը, նա չի կարող իրականացնել մասնագիտության վրա դրված պարտքը, որ է՝ ոչ միայն հասնել, այլև անցնել արտադրության և դրանով լծակ դառնալ ավելի արտադրության ու ավելի կատարյալ նվաճումների։

Իդեալիստական փրոնտում եղած դասակարգային ներկա մոմենտում ինձ բնավ չեն զարմացնում, ինչպես չէին զարմացնում առաջ էլ, կատարի հարձակումները հարեվարանության վրա և ամեն տեսակի ուրիշ ելույթները։

Դադարել է ինձ զարմացնել նաև մի քանի մարքսիստների անտարբերությունը և նրանց՝ հետևաբար մի քան ժամանակակից հասարակագետների գոնվելը լեզվի նոր ուսմունքի հակառակորդների բանակատեղում։ Ո՛չ մի քան այնպես էֆեկտիվ կերպով չի ներգործում պաղեսարսխոսության տեղաշարժի, աշխարհայացքի շրջադարձի վրա, ինչպես ծագումնարանական վերլուծումը այն միջոցի, որը հանդիսանում է գործողության միջոցը այդ բնագավառի մեջ և նրա նվաճումների կատարման անոթը։ Հասկանալի է, հարեվանական առեղծյամբ մշակվող լեզվի նոր ուսմունքը հույժ դժվար գործ է, հենց նրա համար, որ ձևական չէ, որ դա, ինչպես այդ հարեվարանորեն պարզվում է, պահանջում է մարքսիստական մեթոդի կոնկրետ գրանցում լեզվական նյութի վրա, նյութական կուլտուրայի, նաև մասնագիտության ու տեխնիկայի, այսինքն փիլիսոփայության էական մշակում։

Բայց չէ որ բուրժուական պաղեսարսխոսության դեմ տարվող պայքարն էլ այնքան հասարակ ու հեշտ չէ։

Հարկ կա՞ արդյոք հիշեցնելու վ. ի. Լենինի հետևյալ խոսքերը «Գիտությունը մասսաներին» հոդվածից. «Մենք պետք է հասկանանք, որ առանց փիլիսոփայական ամուր հիմնավորման ոչ մի բնա[գիտա]կան գիտություն, ոչ մի մատերիալիզմ չի կարող դիմանալ բուրժուական իդեալների դրոհի և բուրժուական աշխարհայացքի վերականգնման դեմ մղվող պայքարին... Եթե

չիա կոնկրետացում և լավագույն մեթոդ մասնագիտության, ավյալ դեպքում՝ լեզվաբանական կենդանի մատերիալի վրա, այդ դեպքում սպառնում են առաջադիմության դեմ ուղղված միջոցների վերլուծվել անբաժան նպատակադրվածք ունեցող դավառագիտական կատմակերպությունները, ինչպես և թանգարանները, հնադարագական այլ հիմնարկությունները, ակադեմիանները և ինչ պետք կա այսպես աշխատանք կատարելու լեզվի վրա, չի կարելի վրա տալ մարքսիստական գրքերից առնված մեջբերումներով և փիլիսոփայել ընդհանուր կոնկրետության է պետք, ընդհանուր դատողությունների ավելի պակաս մշուշ։ Բարձյալ հարկադրվում ենք հիշեցնելու, թե ինչպես Էնգելսը «Ենիսեյի Մեծին Հերակլիտի փիլիսոփայությունը» (1915 կամ 1916 թ., Բեռն) գրքի կոնսպեկտի մեջ՝ մի հատվածի առիթ համառոտակի թվաբկելով գիտելիքի ոդջ բնագավառը ըստ առարկաների՝ Լենինը հավելագրել է (էջ 314). «Ահա գիտելիքի այն բնագավառները, որոնցից պետք է կազմվի իմացության տեսությունը և գիալեկտիկան», իսկ թվաբկված առարկաների մեջ ընդգծումով հատուկ առանձնացված է «լեզվի (պատմությունը»), և դեռ ավելացված է «NB»։ Ընկերնե՛ր, ավելի շատ կոնկրետության է պետք և այն ժամանակ, երբ խոսքը ոչ թե լեզվի մասին է, այլ ազգության և ազգային լեզվի։ Հիշատակենք միայն հենց նոր լույս տեսած «Հարևթական տեսության լեզվական քաղաքականությունը և ուղղությական լեզուն» գիրքույկը, որտեղ արձանագրելով լեզվի ընդհանուր ուսմունքի մասնագետի և քաղաքագետ-ռևոլուցիոների վերաբերմունքի նույնությունը ազգային պրոբլեմի նկատմամբ՝ բերում եմ նրա ճառի՝ ընկեր Ստալինի 16-րդ պարտհամագումարում արտասանած ճառի մի մասը. «...ազգային լեզուների մահացման և նրանց մի ընդհանուր լեզվի մեջ ձուլվելու հարցը ոչ թե նեոպլատական հարց է, ոչ թե մի երկրում սոցիալիզմի հաղթանակի հարց է, այլ միջազգային հարց, միջազգային մասշտաբով սոցիալիզմի հաղթանակի հարց... Լենինը իզուր չէր ասում, որ ազգային տարբերությունները դեռևս երկար կյանան նույնիսկ համաշխարհային մասշտաբով պրոլետարիատի դիկտատուրայի հաղթանակից հետո»։

Եվ այս կապակցությամբ հարց եմ դնում. «իսկ ինչպիսին կլինի այդ լեզուն»։ Տեսարանի համար անվերապահելի հետևություն է սա. սա բխում է լեզվի նոր ուսմունքից, որը տարբերությունից դարձել է պետականորեն մարքսիստական։ Ինչպի-

աբեն կիլեն լեզուն, զոլիք անդամակարգ հատարակութեան լեզուն, իսկ նրա հետ մտածողութեան ձեզը։

Շատ հազարամեայ տարիների, երբ մէլեան տարբեր ընթացքում փոխվեցին առանդարտացված լեզուների արտադրութեան միջոցները. հաշվի առնելով մտածողութեանը՝ մենք նիստ ուներ արտիսան չորս լեզու. ձեռնարկեցին, որը հատիկ ուղղական մտածողութեան գործընթաց պոնտամբեմա-մէմիկական հնչական պիկտոգրաֆիական համալիկատին չատրերակված լեզուն. մտածողութեանը ոչ ձեզի մէջ կենդանացնելով՝ ձեռնարկեցին դերազանցել և, առանդարտացված, ընդգրկել ամբողջ աշխարհը. գրան փոխարինել հնչական լեզուն՝ իր զարգացման առաջին առաջադրում գործընթաց լինելով ձեռնարկվի կարողութեանների առնմանութեամբ ծավալված առանձական՝ կոմբինական և մէկտեղամեծական մտածողութեանը, երբ առ սկսել էր վերածարար ըմբռնել աշխարհը՝ միշտ ավելի և ավելի բարդացնելով նրա կոռուցվածքի տեխնիկայի մէջ, և կոզմնելով ամբողջի գործարքը՝ համագործութեանը, գրանցման միջոցի (ամբողջ մարմին, ձեռքերի և ոտքերի, բերանի խոսքի և հնչյունների), ըմբռնման միջոցի (աչքի, ականջների) փոխհարաբերութեամբ, և մտածողութեան տեղադրամբ ոչ ձեռքում (տեղը և, վերջապես, գլխի մէջ)։

Բոլոր առաջադրում մտածողութեանը անանջատ է լեզվից, նրա նման փոխհարաբերական, սակայն լեզվի նման կոնկրետ լինելով՝ մտածողութեանը լեզվից տարբերվում է նրա առանձնահատկութեան քանակական ընդգրկումով, տեխնիկայով, գործողությունների կատարելագործման աստիճանով։ Գործող լեզուն ազատագրում է միայն անհատ կոնկրետին, այն էլ զանազան առիմանններում՝ նայած լեզվի տարածման չորսերի տեղական առիմանների, այն ինչ մտածողութեանը ծողութեան համար ֆիզիկական առիմաններ չկան, իսկ ներփակման առիմանները ժամանակավոր են և տարածութեան մեջ նա են քաշվում կամ միանգամայն վերացվում փորձնական գիտելիքների յայնացման և խորացման շնորհիվ։ Լեզուն շրջապատի ներգործութեանը ենթակա է անմիջապես կամ չորսերի գործման միջնորդավորմամբ միայն արդիականութեան մեջ, իսկ անցյալում, ինչպես և ապագայում նրա հարաբերութեունները կրացվում են միայն գրով, որը որոշ առաջադրյալ առիմացրել է. լեզվին, այն ինչ մտածողութեանը՝ չունենալով գրանցման այլ

մշտնջենը բացի լեզվից կամ նրա փոխարինումից, չունի յուր պետելիքների սահմաններից դուրս ուրիշ ոչ մի տեսակի խոչընդոտներ հաղթահարելու համար և՛ անցյալ, և՛ գալիք ամբողջ աշխարհի հետ. մտածողությունը՝ գործելով իբրև բազիսի վերնաշինք, առնչվել է նրա՝ վերնաշինքի մեջ, իսկապես քանդակել է այն, ինչին որ ոչ ոքի խնդիրը չէր հասնում, նյութապես քանդակել է առասպելներ՝ աշխարհայացքի ու էպոսի սաղմերը. Վերջին դեպքում ունի մեկայն որքանով որ դրսևորվում է հընչյուններով մեջ, մտածողության գործունեությունը տեղի է ունենում նաև առանց դրսևորման ներքին, իրեն հնչմունք, ունի դրսևորման կենտրոն, մտածողության աշխատանքի կենտրոնը ունի ուղեղային տեղայնացում, բայց այս բոլորը ձևական է, նշանավանդ միշտ մտածողության հետ կամ մտածողության արտադրանքի հետ զուգակցվող հնչառարատարությունը ներքին (հնչական) ոևէ է հիմա հանձնել յուր ֆունկցիաները տարածությունը անվերապահորեն հաղթահարող նորագույն հաղորդակցության միջոցներին, մինչդեռ մտածողությունը վեր է բարձրանում անցյալում ունեցած յուր չօգտագործված հուշակոմիների և նոր վառոդների պատճառով և ձգտում է տապալել ու փոխարինել լեզվին: Ապագա լեզուն բնական նյութից զերծ տեխնիկայի մեջ աճող մտածողությունն է: Սրա առաջ չի դիմանա ոչ մի տեսակի լեզու, նույնիսկ հնչականը, որն այնուամենայնիվ կապված է բնության նորմաների հետ: Ե՛վ մեծ, և՛ փոքր լեզուները հավասարապես մահկանացու են պայքարի մեջ անդասակարգ հասարակություն կոփող և աշխարհի ճշտված ըմբռնման հետագա պարզորոշ մշակմանը նպաստող պրոլետարիատի մտածողության առաջ: Նրա՝ մտածողության զարգացած տեխնիկան աշխատակիցն է ամբողջ աշխարհի վերակառուցման գործի մեջ: Մտածողությունն ու տեխնիկան են, որ անառարկելիորեն ողջ սինեզիրքը կենթարկեն մարդկության, որպես մեկ հասկացող տիրոջ, որը դուրս է եկել արտադրական աշխատանքից, նրա շնորհիվ կենդանուց մարդ դարձել և նրա հետ դիտակցականորեն ձուլված՝ նոր գիտելիքներով պետք է փշրի ժամանակի ու տարածության նեղլիակուռները և առեղծադործի անվերջ ու անսահման:

Հետևությունները: Ո՞վ պետք է հանի պրակտիկայի համար այլև հենց տեսության հետագա զարգացման համար: Տեսարանն արդյոք: Դա այնպիսի հավաքույթի գործ է, ինչպիսին է մերը, որտեղ հասարակայնության կարգավորում է մտքի արտադրա-

կան ուղղությունը. վախտաղարձ արդատավորում է պահանջվում:

Գործնական հետևություններ: Հետևելով նոր դրվածքով լեզվի ուսմունքին հատուկ պոլիտեխնիզմի մասին, անհրաժեշտ հետ աճել է միայն մեր պայմաններում ընդունելի լուծման հնարավորությունը կյանքի առաջադրած այնպիսի պրոբլեմների, ինչպիսիք են դրերի, նորը առնչելու և բարեփոխելու պրոբլեմը, արտադրական և դրական լեզվի պրոբլեմը, ազգային լեզուների և համամիութենական լեզվի պրոբլեմը, ասենայ լեզվի և գրերի պրոբլեմը, լեզվի տիպական դասակարգի՝ լեզուների մեջ եղած ընդհանուր գծերի հայտնաբերման և ամրագրման հնարավորի պրոբլեմը, օտար լեզուները յուրացնելու պրոբլեմը:

Սակայն հետևություններն և այդպիսիք գործնական կիրառման մեջ օգտագործելու մասին կարելի է խոսել միայն այն ժամանակ, երբ հասկացված և ընդունված կլինի լեզվի նոր ուսմունքն ըստ հարթիական տեսության: Այն ժամանակ էլ կարելի է գործնական կոնկրետ դատողություններ անել այս կամ այն գրերի բարեփոխությունների մասին միայն որպես նշանաձողերի մասին, որոնք տանում են դեպի գրերի միասնություն: Իսկ անմիջապես թեմային վերաբերող ես մի հետևություն անեմ:

Յուրաքանչյուր օրակ արմատապես տապալում է ընդհանուր դրվածքը՝ մշակելով նրա համաձայն—որքան մեզ ավելի մոտ, այնքան ավելի խոր կներթափ—բոլոր մասնավորությունները, օգտագործելով նախորդ տառադիների նվաճումները և ազատ ձավալման կոչելով նաև այն տեսական նվաճումները, որոնք նախկին դոյի պայմաններում խլանալու էին դատապարտված և պահպանվել են միայն նյութական ու վերնաշենքային կուլտուրայի հուշարձանների մեջ, և հետիհետե ավելի ու ավելի լայն է բացում անընդդիմելի տապարկը անսահմանորեն ազատ հետազոտության ու ստեղծագործության, աշխարհի վերակառուցման համար: Այդ գործում ենք պրոգնոզով և վերապրում հենց մեր դոյի պայմաններում և սոցիալիստական շինարարության պայմաններում:

ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի այս հատվածում տապավում է մի նոր փառք, որը կլրացնի նրա ապրած համաշխարհային հռչակը: Հին ակադեմիկոսների անհատական աշխատանքները այժմ էլ ոչ մի կերպ չի կարելի նսեմացնել, բայց Գիտությունների Ակադեմիայի նվաճումները անչափ կաճեն, երբ նրա կազմի մեջ մտնող բացառիկ վարպետների արդյունքները—յուրաքանչյուրը

վարպետ է իր գործի մեջ և ձեռքի տակ եղած յուր մասնագիտության գծով եղած նյութերի մշրատեսման գործում այն նոր ուժերի հետ միասին, որոնք ներհոսել և ներհոսում են նրանց միջավայրը,—անհապաղ տարվելն նոր ուղիով, միութենական ազգային բոլոր կազմակերպությունների համար միասնական մեթոդով և կոլեկտիվարար հասցվեն մասսաներին. մասսաների մեջտյով պրակտիկայում տուգված և արդասավորված մեր աշխատությունն ու մեր մտածողությունը՝. սովետական մտածողությունը, մեր ողջ Միության սոցիալիստական վերակառուցման, պրոլետարական մտածողության կվերակառուցի մեզ հակիրը ողջ աշխարհը մեր Միության սահմանների ներսում և դուրսը:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՊՐՈՑԵՍԻ ՀԱՐՑԸ ՀԱՖԵԹԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹՅԱՄԲ

(Ն. Մառի զեկուցումը մարքսիստ-պատմաբանների համամիութենական առաջին կոնֆերանսում)

Դիտենք լեզվի հնչեբանության մշակման սկզբնաղբյուրները, երբ նրա առաջին զարգացման հարցը տակավին սպասման դրության մեջ էր, դեպի Կովկասի պատմական հնախոսները ուղղված լեզվաբանական հետազոտությունները մեզ հանգեցնում են ունենալու պատմական մրցման միանգամայն հարցի դրումը։ Ալբանիայի (Կովկասյան Ալբանիայի[1]) պատմությունը, Հայաստանի պատմությունը, Վրաստանի պատմությունը—սրանք ոչ թե հիշյալ երկրներից յուրաքանչյուրի ազգային պատմություններն են, այլ ամբողջ Կովկասի պատմությունը, և չի կարելի հասկանալ Կովկասի պատմությունը ազգային պատմական առանձին հյուսվածքների շրջանակում (այժմ հաշված նաև թյուրքական Ադրբիջանը), չի կարելի առանց պատմական ընդհանուր պրոցեսը հաշվի առնելու ծավալել յուրաքանչյուր ժողովրդի ազգային պատմությունը։ Այստեղ անխուսափելի են իրականությունն արմատապես աղճատումները։ Սակայն, հնչական լեզվի հնէաբանական խորամուխ ուսումնասիրության հետևանքով մենք այժմ դիտենք, որ Կովկասի պատմական միասնական պրոցեսը բնավ չի նշանակում, ոչ նույնիսկ լեզվի տեսակետից, թե նա կտրված է համաշխարհային պատմությունից. ընդհակառակը՝ հազարավոր թելեր նրան կապում են բոլոր երկրների հետ։ Այդ կապը միջազգային է։ Մենք այստեղ աչքի առաջ ունենք ոչ թե իմպերիալիստական կապերը, այլ պատմական արժեք ներկայացնող հատարակական ներքին գործոնները, այդ թվում նաև լեզուն։

Մեր օրերում, երբ բոլոր դիտությունները մոտենում են նոր մոտեցումների մշակման համար սոցիալիստական շինարարու-

---

[1] Ալբանիա հին Աղվանքն է—Ա. Ք.

թյան մեջ ներդրավվող գանգվածներին, երբ դիտության վոլքը ի շատե կենտական բնագավառների հետազոտական դործի կազմակերպումը մոռնցվում է արտադրությանը՝ պատմությունն ու լեզվաբանությունը մնում են անտպատան. կարծես նրանք օդից են կախված, կարծես նրանց չի կարելի որևէ տեղ ամբացնել, կարծես մեր տնտեսա-հասարակական նոր շինարարության մեջ չկա և ոչ մի շտապեր արտադրություն, որի հետ կարելի լիներ շաղկապել այդ դիտություններն օգնականելս, եթե մի կողմ թողնենք այն վերացական, իր նյութական բնության և նյութական իմաստով հեղհեղուկ ինչ-որ վերնաշենքային արժեքը, որ է կուլտուրան Որ «կուլտուրա» և «կուլտուրական» հասկացությունը, առանց նրա պատկերացման վերաբերմամբ կոնկրետ ճշտում անելու ոչինչ չի տալիս, որ նրա նկատմամբ, որպես ինքնատարփակ կեցության ձգտողի, որոշ անկատարություն է առաջացել ոչ առանց հիմքի՝ բավական է դիմել մեր ֆրազեոլոգիային. լուսավորության իմաստով մինչև այժմ էլ մենք գործածում ենք «կուլտուրա» և «կուլտուրական» տերմինը, բայց, որպես մաքսանենդ ապրանքի, նրան կցում ենք այս կամ այն ճանճնատրական բառիկը, այս կամ այն դեկորատիվ հավելվածը, ինչպես օրինակ՝ տնտեսա-կուլտուրական շինարարություն, նյութական կուլտուրա, ոտսական կուլտուրա և այլն: Անցյալից ժառանգված կուլտուրան, բնականաբար կապիտալիստական կուլտուրան, այնքան է վարկաբեկված, որ կուլտուրան ինքնին արժե դիտել, որպես բնակչության սոցիալապես վատնպատր մի տարր, ինչպիսին են կուլակները: Բնականաբար պատմությունն ու լեզվաբանությունը՝ օգտագործես կապված չլինելով հրատապ կյանքին՝ ճնում են առանց ամուր, կյանքով շնչող հանգրվանի: Սակայն դժվար է գտնել մի այլ էպոխա, որ կարելի լիներ համեմատել մեր աչքի առաջ հասող ժամանակի հետ, այն հրատապությամբ, որ ներկայացնում են կյանքի համար և՛ լեզուն, և՛ պատմությունը, հետևաբար և կյանքի հետ իրար կապված պատմական ու լեզվաբանական ամեն տեսակի ուսումնասիրությունները:

Լեզվի ուսումնասիրությամբ զբաղվող մասնագետների խոշոր պահանջի մասին չարժե խոսել. բավական է մատնացույց անել, թե որքան լեզուներ նոր միայն ընկել են և շարունակում են ընկնել գիտական լուրջ և ոչ լուրջ հետազոտության օրբիտը

(շրջանակը). բավական է նկատի ունենալ, թե մեր Սովետական անընդդիմելի ընդարձակ երկրի ինչպիսի, առհասարակ խուլ հասարակական անկյուններում չանանված անհրաժեշտություն է դիտակցվում իր մայրենի լեզվի թևկուղ և, ինչպես ավելի հաճախ է լինում՝ հատկապես անդիր լեզվի, ինքնուրույն ուսումնասիրության և ինչպիսի անվիճելի, անհարդելի հետաքրքրությամբ ու սիրով, այնուամենայնիվ հայտարերվում է առայժմ ոչ մի տեղ չվամած, մեր սահմաններում կենդանի լեզու—և ում կողմից. կլասիկ կրթություն ունեցող մասնագետի, որը դուրս է գալիս մինչև այժմ էլ հնչական լեզվի դիտությունը մեռած դրավոր լեզուների վրա հիմնավորելու նույնիսկ ամենակատարյալ կողմնակիցների միջավայրից: Եվ այդ նույն ժամանակ որքան վրդովեցուցիչ լեզենդ է, երբ շուրջդ (էլ չեմ խոսում արտասահմանի մասին), քոս ներկությին ամենակոմպետենտ շրջաններում խոսում են կրծանվող մարդկության բարքերի իրր անկման մասին, մեզ մոտ դեպի դրական, նույնիսկ մեռած լեզուները հետաքրքրության անկման մասին: Ամենից առաջ բացահայտ պետք է՝ ասել, թե մեզ մոտ մինչհեղափոխական ժամանակ կլասիկ կրթությունն իսկական ծաղկման մեջ է եղել. նա լավագույն դեպքում մի խումբ բացառիկ էնտուզիաստների և սիրողների սեփականության էր: Երկրորդ՝ հետաքրքրությունը դեպի կլասիկ լեզուները, և Արևմուտքի ու Արևելքի լեզուները՝ մեռած և նույնիսկ մեռածպուն, այժմ նկատվում է և երիտասարդության դասդվածների մեջ ավելի մեծ չափով, սակայն նրանց ուսումնասիրության դրվածքը մտաչափ անդամ չի կողմնորոշված սովորողների նոր կադրերի դեմ կուլտուրական շահերի, երիտասարդության համար աշխարհայացքի ուղղության: Նրանց ուսումնասիրության մեջ չկա իսկական շաղկապում կոնկրետ աշխարհի հետ: Դակ ինչ է նշանակում այդ դիտականորեն: Այդ նշանակում է, որ չկա մեթոդ: Կյանքի հետ չշաղկապված գիտությունը 20-րդ դարում կամ մինչնադարի ճստվածք է վանքերով հանդերձ, կամ կենդանու պնդում: Սոցիալիստականորեն կառուցվող երկրում էկոնոմիկայի և հասարակության հետ չշաղկապվող գիտությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ գիտություն առանց ուղինների, գիտություն առանց մեթոդի: Մենք այժմ չենք խոսում այն մասին, թե ով է մեղավոր համապատասխան լեզվաբանական դիսցիպլինների անապատանության խնդրում, երբ երկրի օբեկտիվ տվյալներն աճեցնում են լեզուների մասսայական պահան-

ջը, ինչպես մասսաների իրենց մասնակցության պահանջը, նույնպես և դիտակցականության պահանջը ոչ թե միայնների, այլ մասսաների, և այն էլ այլասերող մասսաների: Լենին ընդհանրապես որպես միջազգային ալիժը, իսկ մեր Միության բոլոր լեզուներն առանձնապես ու հատկապես որպես միջազգային, իսկ երբեմն միայն իրենց կուլտուրական նվաճումների հատորդիչները դանդվածներին, բոլոր դանդվածներին, հենց այժմ է, որ, իդեալիստականորեն ասած, պիտի վայելեին աչքի լույսի պես:

Բանը, սակայն, մեր պետական հետաքրքրության առարկայի հարցերին մասին խոսքեր ուղղելը չէ, այլ խոշոր նշանակություն ունեցող նյութական մակա միասին է, այն, որ մեզ մոտ ամբողջ երկրում տեղի է ունենում լեզուների խոշոր արտադրություն (ոչ թե դերթատպրության, ինչպես կուզենային ոմանք նեղշնչել, այլ իրոք լեզուների, կուլտուրական լեզուների արտադրություն), որի ժամանակ, կամ ավելի ճիշտ՝ որի հետ օրգանապես շաղկապված է միայն, որ հասկանալի կդառնա լեզվաբանական դիտության դոյության, raison d'être-ը ինքը, և միաժամանակ իր պատմական նշանակությամբ դրավիչ հենց այդ արտադրության, որպես հոգևոպեղատպության հետազոտական լաբորատորիայի հետ ունեցած այդ շաղկապի մեջ է նրա բարդավաճման երաշխիքը, ամենից առաջ կենսական խթանը ինքնաքննադատության, վերանայման, մեռյալ կեսից շարժվելու այնտեղ, որտեղ ծաղկած փայլուն մեկուսացման մեջ լեզվաբանությունը, հին լեզվաբանությունը, ավաղ, հաճախ պատմական կառուցվածների աղբյուրը, հիմնավորապես ծանծաղուտն է ընկել և համառորեն չի կամենում դուրս գալ այնտեղից:

Պատմական դիտությունը նույնպես ծանր պրոբլեմ է ապրում ընդհանուր կառուցվածների վերաբերյալ, բայց նա չի մոռնել և չէր ուզենա ծանծաղուտում մնալ. նա անցյալում էլ մշակվել է ոչ առանց նյութական աշխարհի հաշվառման, հասարակական շրջապատի անտառ հաշվառմամբ: Սակայն պատմական դիտությունն անցյալում էս դուրկ է եղել իր կոմպետենցիայի դիտելիքների շրջանակի վերաբերյալ բացառիկ, անվիճելիորեն համաշխարհային նշանակություն ունեցող այն լաբորատորիայից, ինչպես այժմ է մեզ մոտ, երբ ռևոլուցիոներն կառուցվում է սոցիալիստական նոր մնտեսություն, սոցիալիստական նոր հասարակայնություն, սոցիալիստական նոր կենցաղը, երբ աշխատանք է տարվում կերպափոխելու կյանքի ընդհանուր

կառուցվածքը և՛ տնտեսական, և՛ սոցիալական, և՛ կենցաղային-միջապետային ուղղությամբ ոչ թե մեր բնագծից դուրս, այլ հենց Մխության սահմաններում։

Եվ դեռ հարց է՝ ինչը պիտի նախորդի որպես մարդկության զարգացման էտապ—համաշխարհային ռևոլյուցիան, թե... թե առաջ, հակառակ թշնամական շրջապատման հարձակումների, արդեն տեղի ունեցած ռևոլյուցիայի խորացված օրգանական պնդացումը, ռևոլյուցիայի, որ կատարել է մի դասակարգը, բայց ոչ թե մի ժողովրդի, այլ բազմաթիվ ժողովուրդների միավորության, երբ մանավանդ այդ պնդացումն արդեն տեղի է ունենում, արդեն փաստ է ճանապարհին, և պատմականորեն ստեղծագործական այդ երթի ընթացքում հասել է կուլտուրական ռևոլյուցիայի, որպես անտեսական նոր շինարարության հետ շաղկապված հարվածային խնդրի, կոնկրետ հարցադրմանը։ Ջէ որ հենց այդ է պատմական նոր արժեքների, ըստ որում համամարդկային գործածության արժեքների այն արտադրությունը, որի մասին, կամ ավելի ճիշտը՝ որի հետ շաղկապվելով է ըմբռնվում պատմական դիալեկտիկների ինչպես ներկայիս աշխուժացումը, այնպես էլ հեռատես ճակատագիրը մարքսիստական նոր ուսմունքի ճանապարհին։ Եվ այս զարգացումը ըմբռնվում է միշտ ավելի և ավելի դեպի ծագումաբանական հարցերի խորացման. պատմական պրոցեսի կամ հենց պատմական արժեքների ի հայտ գալու պրոցեսների ուսումնասիրության կողմը. այդ արժեքներից ինարկե չէ կարելի դուրս նետել և հնչական լեզուն։ Բայց մ՛թե ըմբռնելի է, որ համաշխարհային նշանակություն ունեցող պատմական արժեքների այս արտադրության, պատմական դիտության ներկ այս անմահան հարուստ ստեղծագործական լաբորատորիայի հետ անմիջականորեն շաղկապված աշխատանքը չպահանջի և արդեն պահանջած չլինի տեսական կառուցումների կամ նյութական հիմնավորումների ուղղումներ կամ ճշտումներ։ Մենք չենք վիճի այն խոսքերի մասին, թե պատմական կառուցումների վերանայումը կամ առհասարակ պատմական դրույթների ճշտումը կատարվելու է արդյոք այն պատմաբանների միջոցով, որոնք ավելի քան մոտ են կանգնած ժամանակակից կյանքին, կանգնած են հաճախ նրա ստեղծագործողների շարքում, այն է մարքսիստ-պատմաբանների։ Սակայն լեզվաբանության սվյալներով բավարար հիմնավորված համարվող դրույթների վերաբերյալ պիտի կատարվի վերանայում, կարծում եմ, այն վերանայումը,

որի ազդանշանը տալիս է լեզվի նոր դիտությունը, այսպես կոչված հաբեթական տեսությունը:

Իր դրույթները լեզվի վրա հիմնավորելու ցնորական մասում մարքսիստ-պատմաբանը բնականաբար գտնվում էր հնդեվրոպաբանության իշխանության տակ: *Ոչ ժամանակը, ոչ տեղը չեն բավարարում, որ կանգ առնեմ և հնդեվրոպական լեզվաբանության իրոք պատմական ծառայությունների ու նույնիսկ այն բանի վրա, թե ինչով է պատմական դիտությունը պարտական, իսկ ոչ մարքսիստների մշակույթամբ, ավելի, չափազանց պարտական այդ իրը թե դաս լեզվի ուսմունքին, որը սակայն իրականում լեզվի դիտության փոխարինումն է բանասիրությամբ:*

Միևնույն ժամանակ ոչ ոք չի վիճարկում, որ հնդեվրոպական լեզվաբանական դրականության մեջ կարելի է ժողովել չքնաղ մաքերի, հատկապես լեզվի ընդհանուր ուսմունքի վերաբերյալ հիանալիորեն արտահայտված վերացական դրույթների ամբի շարքեր: Այդ նկատվում է հնդեվրոպական լեզվաբանության գործման ընթացքում, ի դեպ ոչ առանձնապես շատ, էտապներում, նրա ոչ միայն հերձվածող աշխատողների մոտ, որոնք անդիմակայելիորեն, կարծես ասելիքներն արտահայտել են հարեթաբանական թևքում, այլև նույն այդ հին լեզվաբանության ուղղափառ դպրոցի ամենախիտ պաշտպանների մոտ: Իսկ հնդեվրոպաբանության այնպիսի բացառիկ խոշոր հերձվածողների մոտ, ինչպիսին է վերջերս վախճանված Հ. Շուխարդտը (H. Schuchardt), մենք գտնում ենք լեզվի ընդհանուր ուսմունքի վերաբերյալ այնպիսի մաքեր, որոնք համարյա նույնության չափ համընկնում են հարեթաբանության մի քանի դրույթներին: Բայց մեզ հետաքրքրում է ոչ թե այն, թե ինչ են ասում, կամ թվում է, թե ասում են թեկուզ հերձվածող —հնդեվրոպաբանները, այլ այն, թե ինչ են անում նրանք, ինչ են կրում նրանց հետազոտական կոնկրետ աշխատանքից լեզվաբանական փաստերը, իրենք նյութերը: Եթե կեցությամբ է պայմանավորվում մտածողությունը, ապա արտադրությամբ է պայմանավորվում գաղափարախոսությունը: Այս իմաստով Նուարեի գործն էլ այնքան բարենպաստ չէ: Այստեղ ճիշտ է, միայն խոսքային դուրգիտություն չէ, որ ունենք: Նուարեի մոտ մենք իրոք մեր համախոհին ենք գտնում, բայց հենց որ գործը հասնում է մեր և նրա ընդհանուր դրույթների կիրառմանը լեզվական կոնկրետ նյութի նկատմամբ և եզրահանգումներին... Նուարեն նույնպես վատ

ասելն միտում է հնդեվրոպաբանության ճիրաններում։[1] Իսկ մեզ ժամանակակից լեզվաբաններիս, կուզեի ասել՝ սովետական լեզվաբաններիս համար, ընդհանուր դրույթները կարևոր են ոչ թե որպես վերացականության, այլ որպես վաստերից՝ նրանց հասարակական փոխհարաբերությունների ընթացքում ոչ միայն տարածության, այլև ժամանակի մեջ, օրգանապես բխող դրույթներ, քանի որ լեզվական ամեն մի երևույթ նախ և առաջ պատմական արժեք է, այսինքն պատմական պրոցեսի արդյունք։ Մեր հետաքրքրությունը չի վերջանում առանձին ասմանամբ, վաստ-տեսաններին՝ մեզ համար վաստ-իրականության է դառնում միայն նրա դինամիկ դերի պարզմամբ լեզվի զարգացման պատմական պրոցեսի ընթացքում։ Ել լեզվաբանական նյութերի, այսպես կոչված վաստերի ամենափոքր խմբերն անգամ, ղիտականորեն ուսումնասիրված, քան հույների և հռոմեացոց լատինական պատմությունը։

Ել տեսնք՝ ինչպիսի վիհ է բաժանում այդ ժողովուրդներին, որոնց հնդեվրոպաբանները, կլասիկների խոսքը կրկնելով՝ մեզ սովորեցնում էին դիտել որպես ժամանակին ընդհանուր լեզու ունեցող ընդհանուր նախորդներից ծագած եղբայրական ժողովուրդներ։ Ես երկյուղ եմ կրում, որ ունկնդիրների զգալի մասը

---

1 Տես Н. Марр.— Яфетическая теория, Баку, 1928, էջ 77, § 29։

սը, ի հարկե ոչ իր հանգամանքով, մինչև այսօր էլ մնացել է պատահականորեն համակարգված այդ մտորանքի մեջ, ոչ թե կախարդների կախարդանքների համալքի տակ, որքանով մարդկությունը, թվում է, վաղուց ի վեր դուրս է եկել կախարդանքների իշխանությունից, այլ մեծամասնության համար հասարակականորեն—գործակից կառուցումների համալքի. կարելի է արդյոք մատնացույց անել լուրջ գիտնականների շրջանից թեկուզ մեկին, որը ուշադրություն լինի դարձրած հույների և հռոմեացիների բոնի մերձեցման դեմ ազատակող հակասություն հանդիսացող վտանգի վրա։ Նրանցից ոմն է, որ իմանալով երկու լեզուներն էլ, հունարենը և լատիներենը, և լինելով կլասիկ հին աշխարհի, հույների և հռոմեացիների պատմաբան՝ գրատվել է այս հարցերով. թե ինչու ‘ժողովուրդ‘ հույների մոտ ἔθνος[1] է, հռոմեացիների մոտ՝ populus[2], ‘ձեռք‘ հույների մոտ՝ χείρ[3], հռոմեացիների մոտ՝ manus, ‘ջուր‘ հույների մոտ՝ ὕδωρ, հռոմեացիների մոտ՝ aqua, ‘ծով‘ հույների մոտ՝ θάλασσα,[4] հռոմեացիների մոտ՝ mare, հույների ‘կրակ‘ հույների մոտ՝ πῦρ, հռոմեացիների մոտ՝ ignis, ‘հաց, հույների մոտ՝ ἄρτος կամ σιτος,[5] հռոմեացիների մոտ՝ panis, ‘տուն, հույների մոտ՝ ο κος, հռոմեացիների մոտ domus[6], ‘մարդ, և ‘տղամարդ‘ հույների մոտ՝ ἄνθροπος և ἀνή′ρ, հռոմեացիների մոտ՝ homo և vir[7], կամ mas, ‘կին‘ հույների մոտ՝ γυνή, հռոմեացիների մոտ՝ femina, ‘եղբայր’ և ‘քույր[8]’ հույների մոտ՝ ἀδελφός

---

[1] Н. Марр, Карфаген и Рим, fas и jus, СГАИМК, т. II, էջ 385։

[2] Там же. էջ 383։

[3] Н. Марр, Чуваши—яфетиды, Чебокс., 1926; էջ 31; Иштарь, ЯС, т. V, էջ 77։

[4] Н. Марр, Лингвистически намечаемые эпохи развития человечества и их увязка с историей материальной культуры, СГАИМК, т. 1, էջ 59, նույնի Первый средиземноморский дом и его яфетические названия, ИАН, 1925, էջ 229։

[5] Н. Марр, Скифский язык. ПЭРЯТ, էջ 370, նույնի Карфаген и Рим, էջ 381։

[6] Н. Марр. Яфетические переживания в классических языках и ‘вера’ в семантическом кругу ‘неба’. ДАН, 1924. էջ 29, նույնի Первый средиземноморский дом и его яфетические названия, էջ 280։

[7] Н. Марр, Русское „человек“, абхазское аоwэ', ДАН, 1926, էջ 91 և հետ.։

[8] Н. Марр. Лингвистически намечаемые эпохи... էջ 46—47, նույնի Иберо—этрусско—италская скрещенная племенная среда образования индоевропейских языков, ДАН, 1925, էջ 10։

—'եղբայր', ἀδελφή—'քույր', հոմեացիների մոտ՝ frater և soror,[1] 'սար' հույների մոտ՝ ὄρος, հոմեացիների մոտ՝ mons,[2] 'երկինք' հույների մոտ՝ ξοὐρανός,[3] հոմեացիների մոտ՝ coelum, 'ծովի աստված', 'ջրերի աստված' հույների մոտ՝ Ποσειδῶν,[4] հոմեացիների մոտ՝ Neptun[5] և այլն, և այլն:

Այսպիսի հարցադրումը օրինական կարելի է բերել. նրանց տարբերությունը ոչ միայն հնչերույթն է, բառերի նյութական մասի մեջ, այլև տեխնիկայի, կառույցվածքի զարգացման, սիստեմի մեջ, այսինքն նրանում, ինչով որ հնդեվրոպական լեզուները որոշում են առանձին «ընտանիքի» պատկանելը:

Երբ բանը վերաբերում է արվեստին, մանավանդ ճարտարապետությանը, ապա նյութական կուլտուրայի և նրա դեղարվեստական նվաճումների պատմարանները այս կամ այն կերպ լավ նկատում են հոմեացիների և հույների ապազակող տարբերությունը և նույնիսկ ճիգ են թափում գտնելու հոմեացիների արվեստի, այդ թվում նաև ճարտարապետության ինքնօրինակության պատճառները: Այստեղ ոչ ոք չի մտածում բացատրել, որ հելլեն արվեստը իրենց, հելլենների ծնունդն է, ինչպես հոմեական ճարտարապետությունը հոմեական կյանքի առեղծվարծուն է և ոչ մի ինքնածին, իր ամբողջ չքնաղությամբ, որպես ծաղիկ, բացված նախածնողի բողբոջից:

Բայց լեզվի նկատմամբ վերաբերմունքը փոխվում է արմատապես: Նույնիսկ շատ լավ իմանալով փաստերը՝ լավա-

---

[1] Н. Марр. Об яфетической теории, М., 1925. էջ 36. տես՝ նաև. = ПЭРЯТ, էջ 271. համմ. Иберо-этрусско-италская скрещенная среда. էջ 10:

[2] Н. Марр, Из яфетических пережитков в русском языке. 1. Мяч. II. Племя. III. Красный, ДАН, 1926. էջ 65. համ· նույնի Краеведение, Лен., 1925, էջ 13:

[3] Н. Марр, Из яфетических переживаний в русском языке. 1. Мяч, էջ 65. Орудивный и исходный падежи в кабардинском и в абхазском, ДАН, 1928. էջ 224; Готтентоты-средиземноморцы, ДАН. 1927; էջ 413:

[4] Н. Марр, Яфетиды, ПЭРЯТ, էջ 120 (տես՝ ИР, տ. 1, էջ 135), 'Смерть' || 'преисподняя' в месопотамско-эгейском море, ДАН, 1924, էջ 13; Происхождение терминов 'книга' и 'письмо' в освещении яфетической теории. Сбори. „Книга о книге", изд. Инст. книговедения, Лен., 1927, էջ 71 (տես՝ Изб. Раб. տ. III. էջ 237 շարք.) La Seine, Saône, Latèce et les premiers habitants de la Gaule, Etrusques et. Pelasges. 1922, էջ 18 (տես՝ նաև. Փարիզ. ИР, տ. 1, էջ 140):

[5] Н. Марр, Лингвистически намечаемые эпохи развития человечества, էջ 60 շարք. (տես՝ Изб. Р. տ. III. էջ 53 շարք.):

դուն պնդում դրագրում են առանձին տերմինների ճակատագրի բացառությամբ՝ չհաստատելով երբևիցե այդպիսիները ձևավանորին, ըստ համաձայնության, հոմիսական երկրի նախորդ բնակիչների լեզվի հետ շաղկապելուց. այսպես Neptun-ի մասին ոմանք չեն հրաժարվի հիշել, որ ասկալիին հոմանիցիններից առաջ էարուակները այն կոչում էին nedunsl,[1] բայց չէ որ սա ոչ միայն այդ բառի պատմությունը չէ, այլ անհիշատակ է: Սակայն հնդեվրոպական լեզվաբանը նույնիսկ այդ «անհիշատակին» չի հասնում. նա մինչև այժմ էլ կարծում է, որ հնդեվրոպական լեզվական աշխարհը երջանիկ կերպով մեկուսացված է այլ «ընտանիքներից» և համապատասխանաբար միայն հնդեվրոպական նյութի վրա՝ լատիներենին և սանսկրիտին շաղկապելու միջոցով կառուցելով հնչարանական մատյածին պատմությունը, դրանով էլ հանդիսա կերպով վերջացնում է իր հետաքրքրությունները: Բնական է, որ եթե հետագա հետազոտությունների համար ոչ մի խթան չկա—և մանավանդ հետազոտողի առկա կենսական ոչ մի երևույթի հետ չշաղկապված ձևական մեթոդով, կտրված են արգյունավետ որոնումների բոլոր ուղիները—ապա չի էլ կարող, եթե ոչ լոկ միամիտ հղացման ճանապարհով, դիտնական մարդու գլխում, որքան էլ նա իմաստուն լինի, ծագել, որ Neptun-ը երբ միացնում է հոմիսացիներին ոչ թե հույների և ոչ էլ էարուակների հետ լրիվ կերպով, այլ հոմիսացիների ժամանակակից «նահապետի» Միջերկրականի անդրերկրյան բնակիչների հետ, որոնք իրենց բարբառով այժմ ապրում են հանձին հյուսիս-աֆրիկյան բնակիչների, բերբերների լեզվի:

Բայց դրա համար հարկավոր է իմանալ, որ դիտվող տերմիններում հոմիսացիների, թվում է, արմատական տարբերությունը ոչ միայն հույներից, այլև նրանց նախորդող էարուակներից, արդյունք է ոչ թե հնչական ձևական փոփոխությունների, այլ հոմիսացիների և էարուակների սոցիալական կառուցվածքի տարբերության, ավելին՝ հոմիսացիների և հույների սոցիալական, կամ ինչպես սովորաբար ընդունված է ասել, «ցեղական» տարբերության: Ի դեպ, իմ մտքը նկատ Գիտությունների Համամիութենական Ակադեմիայի ՅԿՈՒՀ—այսինքն ՍՍՌՄ ազգաբանական ցեղական կազմն ուսումնասիրող հանձնաժողովը, որի կովկասյան բաժինը վարելու պատիվը ինձ

---

[1] Н. Марр.—Лингвистически намечаемые эпохи развития человечества, СГАИМК, հ. I, էջ 60:

վրա է դրված, և հարց եմ բարձրացնում, թե չի՞ լինի արդյոք այդ հանձնաժողովը վերակոչել ՍԿՈՒՀ, այնինչ «ՍՍՌՄ ազգաբնակչության սոցիալական կազմի ուսումնասիրող հանձնաժողով»:

Հունական Պոսեյդոն [1] անվանը, ավելի պարզ՝ նրա հնադարյան Poseydāōn կամ Poteydāōn ձևը խաչավորման բացառիկ բարդ երևույթ է, այնինչն նրա մեջ պահում ենք հունական ըստ կազմի չափազանց բարդ ազգի,—որ իր ծագումով, որպես սոցիալ-պատմական պայմանների անհրաժեշտ արդյունքով, պարտական է արդեն ոչ թե նախնական ցեղերի, և ոչ պարզագույն ցեղերի, այլ նաև խաչավորումների ճանապարհով առաջացած, պատմական ամբողջ ժողովուրդների անտեսա-քաղաքական համաձուլման,—հունական ազգի կազմակերպման ճանապարհին համապատասխան սոցիալական խմբակցություններն, նաև ցեղերի, ժողովուրդների տարած ամենատարբեր առաքման լարվածության հասած պատմական պրոցեսի նոսվածքը: Poseydāōn անվանը, որ մեզ հասցրել են հույները ‘ծովի տասված’ նշանակությամբ, իր նախնական մխաժամանակ ‘ծով’, ‘ջուր’, ‘պետ’ և այլ նշանակությամբ մխացումն է երկու, արդեն պատրաստի խաչավորված բառերի՝ posey, առաջ՝ *po-ser կամ *po-ter ‘ջուր’ և dā-on նույնպես ‘ջուր’ իմաստով, մի կողմ թողած այն, որ նրանց մեջ մանող առաջին բառերն, այսպես կոչվող տարբերը՝ po, ser→ter, dā←dal, resp. dar և on, resp. don նույնպես նշանակվել են ‘ջուր’ [2], ինարկե՝ համապատասխանաբար ձևակազմորեն ավելի պարզ կառուցված ժողովրդի բերանում: Այս բառերից յուրաքանչյուրը հօդուտ այժմ առաջարկվող մեկնության վաստակվում է (документируется) կենդանի բարբառի և հաճախ նաև գրավոր մեռած լեզուների մեջ որպես ճնշորդ հավատարապես տեղանուններում և առաջին հերթին ամբողջ Աֆրիկյատյի գետերի անուններում մեջ ճնշած կոնկրետ բառերով: Հունական սովորական ὕδωρ ‘ջուր’ հատարակ անունը, որ բաղկացած է երկու տարրից, ինչպես լատ. su-dor ‘քրտինք’, սկզբում պարզապես ‘ջուր’, նույն հունարենի մեջ իսկ ունի բառ կազմության սոցիալական նույն իրավակարգի hu-dar ‖ hu-dal տարրերակը հանձին ὑ-θαρ-ής և ὑ-δαρ-ός, υ-δαλ+έ os ածականնե-

---

[1] *Տես 271 էջի 4-րդ ծանոթ.:*

[2] Н. Марр, Лингв. намеч. эпохи разв. человечества, СГАИМК հ. I, էջ 61:

բն, որոնք հավաստորոշիս նշանակում են 'ջրառատ', այլև ժխտական իմաստով ըստ ὑδρ-ος 'անջուր' և մի շարք այլ բաղադրյալներ, ինչպես օրինակ նույն հունարենի ὕδρία 'դույլ', 'կուժ', խախտած 'ջրաման' և այլն։ Բայց նույն այդ հունական ὕδωρ բառը ὕδατος սեռական հոլովում հանդիսանում է արդեն խոչընդոտ երեք տարբեր hu-da-t, hu-da-tan կամ hu-da-ton հնարավոր՝ դա ապրնական ամենի բարդ իմաստաբանության արդյունք է, քան որում tan ‖ ton կցորդը արդեն ընդհանուր է լատ. Nep-tun (կապվում որա վերջին մասը) և էտրուսկ. Ne-tun-sl (կապվում որա մեջին մասը) բառերի համար չենք գտնում մեզ մոտ նման մի բան, որտեղ նույն հնչյունի տարբերությունը՝ Ποτειδάων, և դա ոչ միայն հնչական տարբերության է, խախտած Ποσειδᾶων կամ Ποτειδαων 'Պոսիդոն', այլ ապրնական, որքանով հանձին նրա մենք ունենք ամենի նման ապրնական իմաստաբանություն, ընդամենը երեք՝ Po-tey-dan, խոչընդոտման հնարավորով առաջացած ժողովրդի ներքուստ։ Ποτειδάν-ի և Ποτειδᾶ-ων-ի, այլև Ποσειδάων-ի համար ընդհանուր հանդիսացող առաջին մասը, այսինքն Poïey ‖ posev, հնարավոր՝ *Poter ‖ *Poser, համված ձևով մտնում է ինչպես հունարեն ποτα+μ-ος 'գետ' անվան, այնպես էլ πίνω 'խմում եմ' բառի արմատը ձևերի հիմքի մեջ, որոնք կարծես նրանից էլ առաջացել են, այն է ποτ-ος 'խմիչք', ποσ-ις 'խմիչք' ποτε-ος bibendus և այլն։

Ուշագրավ ձևով առանձ. Ποσειδάων կամ Ποτειδαων անվան մեջ քառատարը սերբերեն վառոտպրված է մյուն մեկ, այսպես, տանը՝ առանձնական լեզվի մեջ, հանդիսանում Ποσειδέων-ի դիմաց. բանը տակավին հանդիսանում, երբ ընդհանուր լեզվով խոսող ամբողջ ժողովրդի սերտորեն այս կամ այն խմբավորումը չէ, այլ մեկ նրա որոշ այսպիսին շերտը։ Եվ արդեն պատահաբար նկատելին կատարված հունական ժողովրդի այսպիսին այդ շերտը մի մեկ ճարտարապետության և քանդակագործության մեջ էր հանդիսանում բարձրագույն արժեքներ առնծող, այլ նույն այդ պետականական ամենաձևերի հետ օրգանական կապակցությամբ նաև լեզվի մեջ, այսինքն ի դեմս վերնաշենքային աշխարհի գաղափարների և սերմինների առնծման ամենաձևերի, նա հանդիսանում է այ ինչ պարզապես ջուր—խոնարհանքի, կամ ջուր—պաշտամունքի առարկայի, այլ առարկայի վերացականացված չափի առավածության, արդեն 'երկնային-

նրից' և 'նրիցանից' տարբերակված, նույնիսկ համապես 'ծո-վի ստամոք' իմաստությամբ տակդիրը[1]

Այս անվիճելիորեն տարբեր գործածության էական կարևորությունն այն է, որ նրա հետ եկան է դալիս ոչ թե միայն բառի գործածության էվոլյուցիան, թեկուզ և անհատների գործողության պրոցեսում նյութական մի առարկան մյուսով փոխարինելու հետևանքով նրա օգտագործման մի նոր ասպարեզը, այլ այն, որ նա վկայում է սոցիալական «լուծածորեն բառը» փոխներարկելության հետևանքով (որ հասկանալի է, որպեսզի է նույնիսկ անհատական կյանքի և էվոլյուցիայի հաշվառմամբ) մտածողության իրեն փոփոխությունը, սակայն ոչ թե մի առարկայի փոխարինմամբ մյուսով նյութական կարգի մի ուրիշ առարկայով, երբ անվանիչան միայն կատարելագործված է, այլ ընդհանուր գործածության այնպիսի առարկի հետևն գալով, երբ անվանիչան իրեն է պատճառում փոխվում, երբ նրա անվանիչան պահանջում է այլ հատկանիշներ և «լուծված — բառը փոխներարկելությունները» համապատասխանաբար դիալեկտիկորեն լուծվում են սոցիալական իմաստներում, նրանց ներսում և անվանիչա-նյութական իրողության մեջ տեղի ունեցած փոփոխության հաշվառմանն ամենից ավելի համապատասխան դասակարգի, արդյունի ընկալության: Ուրիշ խոսքով, այդ տերմինի համար մտածելությունը պատահական է ոչ թե այս կամ այն ժողովրդին, այս կամ այն կիմնական կամ կեղծ, այլ դասակարգին, իսկապես հասարակության արտադրական կյանքից կախված գոյակցության տարբերակումին. ընդ որում տեղաշարժը լուծվում է լուծված փոխհարաբերությունների ուժով ու պահով, ոչ թե տարբերակված սոցիալական իմաստներով փոխհարաբերությունների հանդիպումով, և այդ իրողությունը, լինի այն չար, երբ կամ թեկուզ և երկիմաստությամբ' դրանից չի փոխվում էությունը, այլ միայն փոխվում է ձևը (МОДАЛЬНОСТЬ): Այսպես, քանի որ հին հունական աշխարհում 'ծովի ստամոք' կամ 'չրերի տատվածություն' հասկացության համար մենք ունենք բառատարը Ποσσείδαων *կամ* Ποτειδάων *նոտատարը* Ποτειδάν *-ի հետ միասին, ապա անտարբեր չէ այն, թե հունական լեզվի, գրականության լեզվի ավանդապահները, որոնց վիճակն են այդ բառերը, ի դեպքում ու-*

[1] Н. Марр, Лингв. намеч. эпохи разв. человечества, СГАИМК, հ. I, էջ 62։

նեին ասկեական չորս խոշոր տարրեր, այն է Πο+τει—δά+ων, թե հատարը Πο+τει—δάν, (այդ, ինարկէ, անտարրեր չէ պատմական պրոցեսի վերլուծման համար, ինչպես և ոչ պակաս կարևոր է պատմութեան համար հաշվառումը այն ասկեական ռեալ փաստի, որ աղդանշանվում է Ποσειδαων-ի ձևական զարդացման լեզվարանական վերակազդվող պատմութեամբ, նրանով, որ այդ անունները կազմվել է ոչ թե անմիջականորեն չորս տարրերից, այլ զործածութեան մեջ եղած երկու տարրեն ինքնուրոյն երկուսից բաղկից). սակայն այս բոլորը չի վոխում դաղափարախոսական նվաճման, մատնդութեան իրեն համապատասխան կերպարանափոխութեան հետևանքով վերնաշինքային կարգի անվանի առաջացման էութեանը, ի տեսակ հենց մատնդութեան համապատասխան կերպարանափոխութեան մեջ եղած նախադրյալի: Հարց է առաջանում, ուր մոտ է կատարվել այդ, ամրողջ ժողովրդի: Ո՛չ, նախապես՝ մեկ իշխող դասակարդի: Այսպես պետք է մտանենք նաև լատինական Neptun անվանին և էտրուսկական Nedunsl-ին: Սրանք համապատասխան բաղկացած են երեք տարրերից, և ոչ թե չորս, ինչպես Ποσειδάων-ը կամ Ποτειδαων-ը և, այնուամենայնիվ, իմաստ 'ծովի տատած', 'ջրերի տատած' նշանակիով հանդերձ Neptun-ը և Neθunsl-ը ի վերուստ, այսինքն հնագույն-հոմեական մշակութային աշխարհի մեջ նրանց ընդհանուր խոստովանման անտակետից դիտելիս, կարծես թե ոչնչով չեն տարրերվում հունական համապատկերից: Սակայն եթե հարատատ ազգային կյանքն մշակվում նրանց դավատափոխական կենցաղային գործունեության ժամանակ էլ ճշտորեն այդպես չի եղել, այնուամենայնիվ նրանք Ποσειδαων-ի հետ համատատ կերպով վկայում են տատիկ գարդացման նոր տատիճանը, նրանց հատուկ բնակչության տակեցված մոտապատկերի կամ պատկերացման՝ ջրերի անձնավորված տատվածության վերնաշինքային վերաբերական ըմբռնումը, չնայած այդ տատվածության մասին եղած առասպելներին և 'ջրի', այլև սրա հետ կապված, ինչպես ամենքատար տատում է, նախնական մտածողության, դիցարանական պոյակների, օրինակ՝ 'ձիերի' և այլն, նյութական բնության որականիշերի մեջ եղած վերապրուկներին:

Բայց այն չափով արդյոք ազգակից են լատինական Neptun և էտրուսկական Neθunsl տերմիններն, չնայած նրանց ակնհայտ համաձայնությանը, որ կարելի լինի հատատել, թե

համոզեցին իրենց տերմինը ժառանգել են հայրենի երկրում իրենցից առաջ ապրած էտրուսկներից, նրա մի կողմը թողնենք հակառակ երևույթը՝ չէ՞ լատինական և էտրուսկական տերմիններըը տարբերվում են իմ տարրերի կազմով, իմ նրանց պատավորությամբ, այսինքն պատմականորեն նրանք սոցիալական տարրեր կազմավորություններին ծնունդ են, չնայած որ իրենց մեջ ունեն և ընդհանուր տարրեր, որոնք լույս են սփռում նախապատմության վրա:

Լատինական Neptun և էտրուսկական Neθunsl համապատասխան բաղկացած են երեքական տարրերից, ըստ որում լատինականի երրորդ tun տերմինը էտրուսկականում երկրորդ տեղն է գրավում շնորհիվ sl հնչյունակապակցության ածման, որ sal (ջուր նշանակող) տարրի էտրուսկական ազուռն է: Այս տերմինի ներկայացրած սոցիալական շերտը խոշոր կարևորություն ունի հընդեվրոպականների համար նախապատմական հանդիսացող այն ժողովրդի աղդաստեղծության գործում, որն ապրել է Իտալիայում և նույնիսկ Հունաստանում, որտեղ այդ տերմինը պահվել է ձև-ը 'ծով' նշանակող տարրերակով, իսկ լատինական խոսքի մեջ մի շարք sal, sor, sel և այլ տարրերակներով, ոչ միայն 'աղ' նշանակությամբ, ինչպես ենթադրել են հնդեվրոպագետները, այլ 'ջուր' և որպես մերձավոր դերիվատների նշանակությամբ: Եվ այնուամենայնիվ այդ տարրը բացակայում է լատինական Neptun հաչվարկված տերմինի մեջ, մինչդեռ Neθunsl-ը իր sl վերջամասով Neptun-ի համեմատությամբ հետագա ածումն է. այսպես tun վերջնամասը, թեպետև սոցիալական որոշ շերտի ցույցանիշ հանդիսացող ինքնուրույն տարր է, ընդհանուր՝ էտրուսկերենի հետ, լատ. Neptun տերմինի մեջ հետագա հավելում է, այնպես որ 'ծովի աստծու' կամ 'ջրի աստծու' լատինական և հունական անուններին մեջ որպես պատմականորեն կազմված նախնական հաչվարկված ձևավորումներ հանդես են գալիս մի կողմից հունական ne-p, մյուս կողմից էտրուսկական ne-dun, այսինքն Իտալիայի բնակչության պատմական զարգացման պրոցեսում լատինական Neptun-ի և էտր. Neθunsl-ի համար ընդհանուր է միայն մեկ ne տարրը՝ այդ տերմիններից յուրաքանչյուրի առաջին մասը, և թեպետ այս մասը հատկապես էտրուսկան է ու վկայում է այդ մի տարրի ընդհանուր լինելը որպես հոմանիշների էտրուսկան «նախապատմության» ժառանգություն, բայց ոչ մի ապյուռ չկա նրան վերադրելու ինք-

տապա, ջրից անկախ գոյությունունեցող առասածության մասին ու հանգես եկած վերնաշնորհքային պատկերի նշանակությունը:

Դեռ ավելին, բառնոական անբմինի պատմականորեն կոչված նախնական nep մասը *ne+pel կամ ne+pul տիպի թերատ ձևն է, որտեղից առաջինը պահպանվել է հունական ne+φel-e 'ամպ' 'թուխպ',[1] և թերի ձևով nep—, ինչպես բառնոական Neptun-ում, νέφος-ի մեջ 'ամպ', երկրորդը պահվել է բառնոական ne-bul-a 'առասպել', 'ամպ' բառի մեջ: Նորից ինչ ասենք ինչ լավ բացատրվում է, քանի որ 'ամպ', 'թուխպ', երաշխիքներն շաղկապվում են 'ջրի' հետ նույնական մեր պատկերացումով. բայց հենց այդ է վառը, քանի որ վերին հնէաբանության նախնադարյան մասածությունը 'թուխպը' և 'ամպը' շաղկապում էր 'երկնքի' հետ, և մենք կարող ենք այդ ասելիս հիշեցնել, որ այս խմառում հնդեվրոպարանները ճիշտ են հարաբերում հունական. νεφέλη և լատին. nebula 'ամպ', 'թուխպ'-ին առանձին nebo ,երկինքը',[2] որ նույնիսկ թերառնէ է, ինչպես νεφ-ը հուն. νεφ-ος 'ամպ' բառում: Բայց այդ, ևթե մենք խոսելիս վերնինք պարզապես 'առասծու' մասին, չէինք առաջնորդի այն 'երկնքի' հետ նույնացնելու, քանի որ 'երկինք'→'առասած' խմառաբանական տվյալական զարգացումն է, որքանով խոսքը վերաբերում է ընդհանրապես ինդեվրոպական 'առասծուն', 'առասած-բառառությունն', 'արևին' և այլն, բայց լատ. Neptun-ը 'երկինք—ջուր' է 'երկինք—առնգարամիս' և մենթոյ առաջ նշանակում՝ 'ջուր', 'ծով', 'պետ' և այլն. հետևարար և նրա առաջին nep մասը, անկախ այն հանգամանքից, ևթե նրա հնառիպ *ne+pel ենք վերհունում, ևթե *ne+bul, որտեղ նշանակի 'ջուր', 'ծով' կամ 'պետ' կամ այդ անվան մերձավորապես պերվառնի բոլոր մեկը, օրինակ՝ 'հեղեղ' բայը, և այդպիսի բայ nεφel (nəφəl) իրոք գոյություն է Մեջերկրածովքում, աֆրիկյան ափին, բերբերների մոտ, որտեղ նա նշանակում է հենց 'հեղեղել', 'ափերից դուրս գալ':

Այս բառն, իհարկե, վերջին անգամ նույնն է, ինչ հուն. νεφέλη 'երկինք', լատ. nebula 'թուխպ' և կարելի է ասել, որ այս Մեջերկրածովքի աշխարհն ընդհանուր անհատականություն է,

---

[1] *Տես* Н. Марр, Карфаген и Рим, fas и jus, СГАИМК հ. II, էջ 398–399:

[2] *Տես վերջ ծանոթագր. և* Н. Марр, Лингвистич. намеч. эпохи, էջ 61, նույնի Орудивный и исходный падежи в кабард. и абхазск. ДАН 1928, էջ 225:

լինի նա հանդիսանում, բառիմաստում, ինչ բերքերամասնում, իսկ 'ջրերի տոմար' Neptunus անվան մեջ նրա առաջին nep *մասը, որ հատարակ 'ջուր' է նշանակում, անբոլանելիորեն կապված է բերբ.* nefel 'ջրել'-ի[1] *հետ:*

Մեզ այժմ հետաքրքրում է բառերի պատմաբանասիրական զարգացման առաջադասականությունը 'ջուր' նշանակող առարկայի մինչև վերնաշնորհային մարդկության պաշտամունքային աշխարհը, այսինքն 'ծովի առասած' և 'ջրերի տոմար', նրանց (այդ բառերի) ձևական զարգացման հարաբերությամբ մեռոտարբ դրությունը, լինի այդ ne, fel *կամ* tun, *մինչև երկոտարբ* ne-fel *կամ* ne-tun, *բառիմաստում վերածված նոտարբ* Ne+p+tun, *էտրուսկերենը՝ նոտարբ* Ne+tun-sl, *քանի որ պատմաբանասիրության և ձեի այս զույգ ընթացող զարգացումը պարունակում է հատարակական կյանքի պատմական պրոցեսը, առաջադասական նոր ֆորմացիայի վերածումը անհատական նոր, նյութական և անխնդիկական նախադրյալներով[2]: Սակայն մենք չենք ցանկանա, որ մեր հանդատացին այնպես, իբր թե մենք կարծրին պատկեր ենք հետևում, որը կաշառում է իր արագությամբ, վատնդավոր պնդությամբ (упрощение): Մենք այնչ չենք հետևում մերոնից, այլ մեր հետևությունների ընթացքում երևակայել ենք անհանգիստ երևույթներ, որոնք վերամշակվելով նոր երևույթների են վերածվում շնորհիվ լեզվի հնչարանության: Եվ դրա համար էլ մենք բնավ մեռած չունենք քաղցնելու, որ ընդհանուր դրությանը մեր բանաձևումը կարիք է զգում այլ կարգի մի շարք դիտողությունների բնավ ուշադրության: Այսպես, ամենից առաջ և հատկապես երկու- և եռատարբ բառերի առաջացումը բնավ չի նշանակում միշտ և անվերապահորեն, որ այդ հարակցությամբ անհատատիպերին առաջանում է դասարանական բովանդակություն ունեցող գործոնների մի տեսակից մի որևէ վերնաշնորհային աշխարհի մոտիվների և հանգամանքների առկայությամբ բնորոշվող առանձին փոխանցումը: Այսպես, օրինակ՝ երկին առեղական հանդիսանում այնքան նյութական առարկան, ինչպես 'աչքն' է, արտահայտվում է ὀφθαλμός բառով, որ երկու համանիշնե-*

---

[1] *Sm* Н. Марр. Карфаген и Рим, fas и jus СГАИМК т. II, *էջ 399:*

[2] Н. Марр. О числительных. Сборник „Языковедные проблемы по числительным", Лен. *1927, էջ 43:*

րի՝ օփ և ֆալա-ի հետագա իաչավորումն է իամ մխայումը, ըստ ուսում դրանցից յուրաքանչյուրը իր հերթին արդեն իաչավորված է, նախնական իաչավորման նմուշ է, մեկը օ և փ-ից (համմա. ֆյմա), մյուսը ֆալ և մ-ից: Սակայն մի իսղմ Իոդած այն որ մարմնի մասերը, նրանց հետ նաև 'աչքը', պատկանում են բառարանի ավելի ուշ շերտի ինովնատարին, երբ, ինչպես պարզել է լեզվահնէարանությունը, մարմնի անդամներին են վերաբանցվել կոամիական տերմիններըը, դրանց Թվում հատկապես 'աչքին', 'արև' և 'լուսին' լուսատուների անուններըը,—այնուամենայնիվ ճշտման այնպիսի եղանակի օգտագործման փաստը, ինչպիսին է արդեն երկու իաչավորված ձևավորումների իաչավորումը, աղբանշում է սոցիալ-տնտեսական բարդ փոխհարաբերությունների պատմական պրոցեսը, նրանց լարված աշխատանքը: Ուրիշ ոչ մի բառով, բացի այսպիսի վաղահաս պրոցեսից, չի կարելի բացատրել հնչական լեզվի այն արտակարգ բարձր զարգացումը, որ ունեին հայերը: Բավական հիմք ունենալով հունական լեզվի հին դարում հասած բարձրագույն նվաճումները նույն Հունաստանի տակավին չդերազանցված ճարտարապետական և քանդակագործական ստեղծագործությունների հետ մերտող սպատմական հավասար արժեք համարելու, դժվար է, հակառակ մասնավիլիատորեն հիմնավորվող բոլոր ապացույցների, այդ նվաճումները բխեցնել մի ուրիշ աղբյուրից, բացի հենց հունական (նախահունական) հասարակայնության ստեղծարար ուժերից, մի հասարակայնության, որը առաջվել է հայրենի երկրի նախատնական իշխանների սոցիալ-տնտեսական սրված փոխհարաբերությունների, նրանց անհաշտ հակասությունների լուծման հետևանքով և հնարավորություն է ունեցել իաչավորման և դիալեկտիկական զարգացման ուղիով շարունակելու և կատարելագործելու տնտեսա-կուլտուրական արդեն նոր, ավելի բարձր շինարարությունը, այդ Թվում և մինչ այդ չլսված լեզուն՝ հելլեններինը: Իսկ հունարենի և բերբերենի փոխադարձ կապը լատիներենի հետ մեզ այսօր կրկին հետաքրքրում է հնչական լեզվի առաջիալ զարգացման այն առանձնան ի հայտ բերելու նպատակով, որն ուղղակի հարաբերության մեջ է հայոնատեսս պատմական, Թեկուզ և լատինական լեզվի կոդմակերպմանը նախորդած զարաշրջաններին հետ:

Երբ մենք նշում էինք հայերեն ու հոմերոսյանների հետավորությունը առաջին անհրաժեշտության տերմիններին մեջ,

ինչպես 'հացն' է, ապա տարբեր բառերի դերծածուքյունն այսպիսի պաղպտերի համար, ինչպիսին է 'հացը', վկայում է նրանց պատմական կյանքի տարբերությունը՝ արտադրական-սոցիալական որոշ խմբակցության[1] ավանդ հանդիսացող երկրագործական տնտեսության զարգացման դարաշրջանից սկսած, բայց ոչինչ չի կանխորոշում հենց թխվուղ արտադրական-սոցիալական նույն խմբակցության փոխհարաբերությունների մասին ասպիսի զարգացման հնագույն աստիճաններում, ինչպես լատ. panis 'հաց' բառը ոչ մի կապ չունի նույն առարկայի հունական անուննների հետ. բայց 'հացը' անման նույն կարգի առարկա 'կաղինի' ֆունկցիոնալ փոխարինումն է, և երբ երկտարը pan-is բառի նախնական տարրը, այսինքն նրա pan, իսկապես pal-an հիմքը հանդիպում է հուն. βαλαν-ος 'կաղին' բառին,[2] ապա զարգացման այդ հնագույն աստիճանի վրա վերականգնվում է ոչ թե ամբողջ լատին ժողովրդի կապը հույների հետ, այլ նրա սոցիալ-արտադրական այն շերտի, որը հնուց ընդհանուր լինելով հրկու ժողովրդին էլ՝ այդ ամբմինի պատմական կրողն էր հանդիսանում:

Հիշյալ սոցիալական խմբավորման բնակավայրը հնհնաստանին կամ մի այլ արտասահմանյան երկրի վերագրելու հիմք չկա, որքան խոսքը վերաբերում է նույն այդ բառը լատիներեն մի մեջ մտցնող ժողովրդին: Սակայն այդ նույն բանը հաստատել, երբ վրաց. kver 'մոխրի մեջ թխված հաց', նախապես՝ ընդհանրապես 'հացը' լատիներենում պահպանվել է quer--cu-s, 'կաղնի', quer-quer-us 'կաղնյա' և այլն նշանակող բառի մեջ:

Այդ իսկ պատճառով ևթե բերր. nepel 'հեղեղել' բայը մեզ օգնում է վերականգնելու *nepel անունը ջուր նշանակությամբ, իսկ *nepel 'ջուր' բառը իր nep թեքաձևով եղական է եղել մշակելու վերնաշինքային աշխարհի լատինական այնպիսի տերմինը, ինչպես Nep+tun, ապա այդ բնավ չի նշանակում, թե բառը հռոմեացիք վերցրել են աֆրիկացիներից, այլ միայն այն, որ նույն բառն ունեցող սոցիալական շերտը մտնում էր Իտալիայի բնակչության կազմի մեջ, որտեղ (այս կարևորն է) 'ջրի' անվան վերնաշինքային առանձնացած աշխարհի տերմինին,

---

[1] Н. Марр, Скифский язык, ПЭРЯТ, էջ 370—371:

[2] Н. Марр, Готтентоты—средиземноморцы, ИАН, 1928, էջ 112 նույնի Карфаген и Рим, fas и jus СГАИМК, հ. II, էջ 381:

այն է՝ ‘ջրերի տատանում’ փոխանցվելը սկսել է անցնել նախկին սոցիալ-տնտեսական կյանքի համապատասխան փոխանցման պրոցեսի ընթացքում, երբ նա սկսի ավելց անտեսություն տալին, նաև անխնելիային և սոցիալական կառուցվածքի նաև ֆորմացիային, իսկ երա հետ նաև նրա, որ հնդեվրոպական սիտուլի լեզվին, բառերն, որը, հասկանալի է, արդ դասակարգի լեզու էր։

Եվ Հնդեսասանի, և Բալթյան սկսած նախնադարյան հոգի վրա դնելով են ‘ջուր’ նշանակություն ունեցող նախնական միավոր – սեմֆիններ, որոնք պահպանվել են նրանցից բաղկացած բայերի հետքում. սկսած է. Ne-ϑun--sl-ի և լատ. Ne-p-tun-us-ի առաջին բաղկացուցիչ մասը, սկիզբն ne մասը na (nâ) մասնիկով ‘ջուր’ նշանակությամբ արտացոլված է միավոր կերպով հունա-հռոմեական νέ-ω- ‘լողում եմ’, հունար. νάϝ-ω- ‘հոսում եմ’ և լատ. na-re ‘լող տալ’ բայերի հետքում. Բալթյան հոգի վրա նույն ձևով դրված են էտրուսկերեն Ne-ϑun-sl-ի առաջին երկասրը մասի՝ այն է ne+ϑun և նրա մասնիկ *na-tun-ի գոյությունը կերտում ձևով ‘ջուր’ նշանակությամբ 1. լատ. *na+t-are ‘լող տալ’ (էտրուսկան հոգի վրա), 2. հռոմեական սկզբնական ni-ϑ-leϑ ‘ջուր’ և նույն ոչ թե բառի li-t մասնիկը ‘ծով’ նշանակությամբ մտնում է լատ. li+t-us, սեռ. li+tor-i-s ‘ծովափ’ բառերի՝ ‘ծովի մի’ բառի կազմի մեջ։

Չէ որ հռոմեական տարբերական լեզուների կապը նույնիսկ լատինների երեսին այնքան սերտ է, որ նրանց մեջ առանց վերակառուցման գտնում ենք հռոմեական լեզվի ոչխարական հիմնական սեմֆիններ նախապատվական ձևերը։ Ոչ էտրուսկան Ne-ϑun-sl սեմֆին սովորական, որն, ինչպես սեռական հոլովներով շոշկոտվում է ‘ամպ’, ‘խուխտ’, ‘մառախուղ’-ին, հռոմեական մասին է նրա առաջին ne և վերջին sl մասնիկի խաչավորումը ներկայացնող արտահայտ ոչպահից նյութ, որ վերջական երկասրը ni-sl բառն է, որ նշանակում է ‘մառախուղ’։

Մենք հնարավորություն չունենք ոչխարի ժողովրդական քննարկելու լեզվական այն սերտ առնչությունը և նրա կողմից ոչ-պահանջվող մեռնող հասարակարգի կենցաղը և կարգը, որ ժառանգվել հռոմեական կյանքին և ուրա գոյության ընդլայնմամբ (էքսպանսիայով) ամրացված ձևով տարածվել լատինական

ամբողջ աշխարհում։ Այսօր կան և՛ իրավական, համկապակ կրոնա-իրավական նորմաներ, և՛ fas ու. jus,[1] և՛ pontifex,[2] այսօր են և՛ գրավոր ուղղագրությունը ու. 'գիրք' scribo, li-ber, li-ttera[3] տերմիններով, այսօր են և՛ սոցիալական կառուցվածքի այնպիսի տերմիններ, ինչպես populus[4] 'ժողովուրդ', plebs,[5] 'համայնական ժողովուրդ', urbs 'քաղաք'[6], oppid-um 'քաղաք'[7], rus (սեռ. rur-is) 'գյուղ', vi+c-us 'գյուղ',pa+g-us 'գյուղ կամ սկսած'[8]։

'Գյուղ' նշանակող բառերի այդ առաջավորյանն ինքնին բացատրվում հնադարձությամբ և ներկայացնում համեմատական աշխատության ընդհանուր պատմական նշանակություն։ Չէ որ այսպիսի յուրաքանչյուր տերմին միաժամանակ նշանակում է և 'բնակչություն', 'աշխարհ', նախապես՝ սոցիալական այս կամ այն, հետագայում՝ սկզբնապես աշխարհը։ Լինելով այսպես կոչված սկզբնական տեսակ, միևնույն ժամանակ համապատասխանում տարբեր իրավիճակների, այլ նույն իր տերմինի արձագանգներին կա-

---

[1] *Տես* Н. Марр, Карфаген и Рим, fas и jus, СГАИМК հ. II, էջ 372—415։

[2] *Տես* Н. Марр, Значение и роль изучения нацменьшинства в краеведении, „Краеведение", № 1, 1927, էջ 13, տառադարձությ։

[3] Н. Марр, Происхождение терминов „книга" и „письмо" в освещ. яфетическ. теории, „Книга о книге", Лен. [*տես* Н. Марр. „Изб. работы" том III, стр. 219—215]:

[4] Н. Марр, Карфаген и Рим, fas и jus, էջ 383։

[5] N. Marr, La Seine, la Saône, Lutèce et les premiers habitants de la Gaule, Etrusques et Pelasges, Petrograd, 1922, էջ 13 շար. [*տես*. „Изб. работы„, т. I стр. 139 сл.]: Նույնի Об яфетической теории. Москва, 1925. էջ 14, 28=ПЭРЯТ էջ 209, 230 [*տես* ИР հտ. III էջ 13, 20]։

[6] Н. Марр, Ольвия и Альба Лонга, ИАН, 1925. էջ 665 և շար.։ Նույնի Значение и роль изучения нацменьшинства в краеведении էջ 14, տառադարձությ։ [ИР հ. I էջ 242—243]։ Նույնի Из переживаний доисторического населения Европы, племенных или классовых, в русской речи и топонимике, Чебоксары, 1926. էջ 11։ Նույնի Из поездки к европейским яфетидам, ЯС, հ. III, էջ 20=ПЭРЯТ, էջ 144։ Նույնի Иштарь, ЯС հ. V էջ 135 [*տես* ИР հ. III, էջ 323].

[7] Н. Марр, Ольвия и Альба Лонга, ИАН 1925, էջ 670.

[8] Н. Марр, Из переживаний доисторического населения Европы էջ 11 և շար.։

խորհրդական նշանակությամբ: Նախորդ ուշադրությունս եմ, որ այլ կերպ չի բացատրվում նաև ռուսական город[1] 'քաղաք' բառը կամ աստրա-կովկասյան karka qalaq[2], որ մենք անհերքելիորեն բառը ըմբռնում ենք 'սկզբից' ըստ ձևի շաղկապելով 'պարսպապատի', 'շրջանակի' հետ: Բնակելի վայրերի, դյուղերի, քաղաքների և ավանների հելենական և լատինական հատարակ անունների համեմատական ուսումնասիրությունը, ի հայտ բերելով աստիճանական զարգացման մի աստիճանի մյուսին փոխանցվելու տարրերը ուղիները, սոցիալական կառուցվածքի տարրեր բնույթունը՝ նշում է, որ նրանց տարբերությամբ էր կանխորոշվում հույների դասդասկուլտուրական մնասնությունը, հռոմեացիների պետական ռազմա-կուլտուրական տարածումը՝ առանց վերջիններին կողմից իրենց հատարակության և նրա դաղափարախոսական վերամշակման խորացման: Հունատանը և հոմը 'քաղաք' տերմինի պատմական կերտման նկատմամբ ևս հանդես են գալիս իրարից անկախ կերպով: Լատ. urb-s 'քաղաք' ur-be↔or-be հիմքով, որի ol-be տարբերակը հունատանի դլխի վրայով Միջերկրածովքի, Սևծովյան և Կովկասի վրայով *kor-be (←*kor-bel) հնատեպով հանդիսանում դեռևս 'դյուղ' նշանակությամբ միացած հունական ko-me (κώμη←*kor-mel)-ի նախատիպը: Սակայն հունարենը պահել է նույնի մի շարք տարբերակները, որոնք բնակելի կետերը, լինելին նրանք դյուղ, թե քաղաք, շաղկապում են տարրեր պարպատման տարրեր աստիճանների կենցաղային գծերի հետ:

Ամենից առաջ ko-me դյուղի անունը, որպես համապատասխան սոցիալական իմբավորման համար հատուկ պաշտամունքի առարկա հանդիսացող տուեմ, երբեմն անտարակույս եղել է բուսական աննդի և խմիչքի աստվածություն, որտեղից նրա հենց հունական կրկնակը (двойник) նշանակում է 'խնջույք' 'բաքոսյան երեխաճան', Բաքոսի պատվին պարով, նվագով ու երդով արարողություն: Բայց այս բառի հնատիպի տարրերի նույն կազմը *kor-mer, միայն թե հակառակ խաչավորությամբ, mer-kor-ը առևտրի աստվածության Mer-cur-i-os անվան հիմքն է կազմում, ըստ որում այդ անունն ըստ ծագման համարվում

---

[1] Н. Марр, Ольвия и Альба Лонга, էջ 671:

[2] Նույն տեղ, էջ 670: Նույնի Чуваши—яфетиды, էջ 70, Иштарь, էջ 131, 138: [Տես ИР. т. III, էջ 321, 325]:

է էտրուսկական, մինչդեռ նա ոչ թե հատկապես էտրուսկական է, այլ ընդհանրապես միջերկրածովյան, այսինքն հարեթական[1]:

Մի խոսքով, դա ոչ թե նախնադարյունն է, այլ քաղաքակրթության առաջացման հետագա խնդիրը: Կարելի է արդյոք ոչ միայն բառերի, այլև հասարակական կյանքի և կենցաղի մեջ խոր եղած անտեսում-կուլտուրական այսպիսի հարուստ ժառանգության պայմաններում մոռանալ Հռոմի (ոչ պակաս չտեսով մենք կարող էինք նույնը ասել և Հունաստանի պատմության մասին) պատմության ուսումնասիրության մասին, առանց հաշվի առնելու հասմիսկոն ժողովրդի ծագման և զարգացման պրոցեսի վերլուծման ժամանակ ոչ միայն վերնիշյալ պատմական նախադրյալները, այլև Իտալիայի պատմության հետագա մինչև նորագույն ժամանակները հանդես առաջիկա կարգի մի շարք փոխանցումները: Եվ իրավացի չէ՞ր արդյոք Իտալիան հնագետ Միլանին, որը հայրենի երկրի «էտրուսկական», ավելի ճիշտ՝ հարեթական վերապրումներ էր տեսնում առևտրական պետականության վերածնման և ծաղկման մեջ:

Սակայն Միջերկրածովքում առաջիկա զարգացման այնպես ամփոփանի հոսած Մերկուրի մասնաճը, որ հայտնաբերվել և համբչքի պաշտամունքից էր դուրս եկել, պահում է առևտրի և քաղաքային կյանքի անձնավորումը, նրա հունական Her+me·s կրկնակը մեր հետաքրքրությունը փոխադրում է Արևելյան Եվրոպա: Այստեղ նրա երկտարը կազմը, որ պղպանշում է նախապես սոցիալական երկու համբավորումների միավորումը, որպեսին կոնկրետ կերպով արտահայտվում է կլեմենների այսպես կոչված ցեզական անվան մեջ, բարդանում է երբորդ՝ խոնիական տարրով և դեմս Թերատ է-ին: Եվ նա նշանակում է կամ 'աստված', կամ 'չար ոգի', կամ առհասարակ 'սրբազան վայր' պաշտում կամ անտառում, դա մերձվոլգյան ժողովուրդների ker+e-me-t[2], Կալկասում մի քանի տարբերակներով միանգամայն վերացական գաղափար, առհասարակ 'աստված' նշանակություն ստացած բառն է, որ շաղկապում է Կալկասը ոչ միայն ֆիննական հյուսիսի և սեմիտական հարավի, այլ հասկանալի է, նաև

---

[1] Н. Марр, Значение и роль изуч. нацменьш. в краевед. էջ II: Նույնի Из Пиренейской Гурии, էջ 59 և այլն:

[2] Н. Марр, О числительных, էջ 8 և շար.: Из Пиренейской Гурии, էջ 59:

Մ[յ]ներկրամոլքի հետ։ Ջերմխանների հետ կապված keremet-ի կովկասյան տարբերակներից առաջ կրնքեմ մեկն եր-կուսը՝ իրանական վրացերենի մեջ առկա tar-mar-ϑ-ը և ամոնների մեջ մտած tar-maϑ-ը՝ տարմիների տաճարական առավածը, և ամոնական ǰer+me-ϑ (ǰer+be-ϑ) առավածը, որի անվան առաջին երկուսը մոտ ճնշել է հուն. Her+me-s-ում։

Մեռածների Էրուսաղեմում պահպանված նրա ǰ-mer-ϑ ‘առաված’ որոմերը էլամական իր Smerd տալական լեռնաշխարհ, որտեղ անուն էր տրվել աբեմենյան Դարեհ Բագրատի երրորդը՝ իրանցուն, որովհետև, մեզ հրկին վերադրում է Ավեստյան Եվրոպա, պատմական կյանքի տեղեկությունները մեկ վայրը, որից չառած և հատկապես ուշունների պատմությունը, որոնց մոտ անունը նույն տեղեկությունն էր։ Հուն. հատորը ǰ-mer-ϑ բաղադրությունն ավելի ուշ դարձություն է անցել և իր երկորդը առաջին մոտ կորցրել, ասանց սկզբնական ձայնավորի վրացական պես, հանձին g[o]-mer↔g[u]-mir առերեսի, *ku-mir հնագույն պատասխանությամբ։[1] Վար շրջանի երկորդը այս բաղադրությունների *kumir-ը կիսաշխատանությունը անցած ազգատական խմբավորության կողմից kumir ‘լուռ’ ձևով մտցրել է Ռուսերի կուռշտական հավատալիքների խորքերը, և քրիստոնեական կրոնի հաստատման պրոցեսի, և ոչ միայն նրա, լուսաբանման ժամանակ պետք հաշվի առնել, ոչ թե բառը, այլ նրա կողմից ազգանշված հասարակացության հավատամքի նույն քրմական դասակարգի, որ իր կողմով բռնակցած և վերածվից քրիստոնեական եկեղեցու հայերեցին, այդ քրմական դասակարգի կողմակիցներից բայլ նրա հետ կապված է հայոնների կենդը. նրա, որպես go-mer հատուկ ցեղի մասին որոշ բան լսել է առավածաշունչը, իսկ իրենք հովհաննեան անգլիան հարեվանները ոչ միայն պահպանել են այդ հարցերում բառը և՛ այսպես առած ցեղանվան նշանակությամբ, և՛ ըմբռշ-հերոսի, հայոց նշանակությամբ (այսպես հայերկատարվելիքներին ga+mir են կոչում, իսկ վրացիների հատ gmir (*gu-mir) նշանակում է ‘հերոս’, ‘դյուցազն’), այլև կո-

[1] Н. Марр, О числительных, էջ 23։ Скифский язык, էջ 376։ Чуваши-яфетиды, էջ 51—52։

բոլորել են փոխ առել նաև դեպի հյուսիս ոչ միայն իրան-օսերին, որոնց մոտ gumir *նշանակում է 'հոգի'[1]։ Ամիլի հետազոտ, ուսումնական և ֆիննական հյուսիսի հետ հարեվանական կավկասը շարունակում է նույն ոգի ապրելաձևությունն ունենալ մյուս ձևափոխություններով, ինչպիսին են* ko-pal← →ku-pal *և* u-φal← →yu-mal. *Կավկասում վրացի-խևսուրների և ռուճեկինների մոտ* kopal-a, kopal-e *'անուսի առասած', և* u-φal *հին վրացիների մոտ՝ 'առասած', 'ուղ', 'պարոն', հյուսիսում մի շարք արմատների և ոչ արմատների մոտ* kupal-a *առասածություն և ֆիննների մոտ* yumal→yumala *'առասած'[2]։ Բոլոր այս ուղիները հնդեվրոպական ուսմունքների միջոցներով և ձևերով մինչև, առանց բնիկի հնչարտասանության մնինելու փորձերը ամրացրել են սանսկրտյան քաղաքակրթությունը քի նախապատ, քի համեմատ առ. „убогий" 'խեղճ', 'քշված' ածականի նկատմամբ, որի սկզբի „у"-ն պոռվում էր, որպես ուսումնական բացատրական նախածանց, այնինչ u+bog-ի 'առածու' իրինակի հետքում առկա էին նախառուսական հարեվանական նոտայր բարդություն է հանդես գալիս, և նրանցը առաջին u+bog մասը արդարեն ֆիննական yu-mal-ի, վրաց. u-φal-ի առաջնակն է նայի (главного) նկատմամբ, ինչպիսի նրանք նշանակում է էրմականի u+pa 'պարոն' բառի մեջ. իսկ ինչ վերաբերում է պաշտամունքային իրական նշանակության, այդպիսին ի հայտ է բերվում վրացիներն իրենց* qor-bal *արմատով, որ նշանակում է 'գրեթե', նախատիպ՝ 'կարին-կարնի'[3]։ Մենք ոչտեղ գոյ ունենք, ուրեմն, նույնպես հայտնաբերվածից դուրս եկած, արդեն նրիպատրծական առածու հետ։ Միանգամայն ճիշտ է այդ, միայն թե արդ վերապահությամբ, այն է՝ «առարկա արդյունքն արդ առաջանում», քանի որ միանգամայն անկախ նրանից, որ նրիպատրծական՝ միաձուլական արևելքներն, առածության կամքների հետ նույնպես ուրիշ ուրիշ առածություններ շրջանը։ Պաշտամունքային ուրիշներ վերաշնորհության հասկացությունը փոխում

---

[1] Н. Марр, О числительных §§ 23, примеч. 2 [или ИР. т. III, §§ 260, примеч. 1]։

[2] Н. Марр, Чуваши—японетиды, §§ 51 и 52։ Скифский язык, §§ 371։

[3] Н. Марр, Китайский язык и палеонтология речи. III, 'Дуб' → 'хлеб' и 'дерево', ДАН, 1926, §§ III, Скифский язык, §§ 372։

է իր բովանդակությունը անմեռական պարզության ասպեկտի և նրա բնության համեմատ:

Լինելով բառական—աննպատ, ընդհանրական բառական առավածություն՝ անմեռական համապատասխան միջավայրում կամ առարկայ պարզության համապատասխան ասպեկտում նա միաժամանակ հանդիսանում է նաև արտորության առավածություն, արդեն խառնիկ (հոգի) և պիշերային լուսատվ առավածություն: Այսպես է Kopala կամ Kopale առավածությունը վրացիների, խեվսուրների և առճեցիների մոտ:

Առաջիս կապակցությամբ պաշտամունքային սերմիններն պահանջում են և սոցիալական կառուցվածքը: Երիտարտեական առաջ հետ կապված է դասակարգային որոշ հատկանիշ:

Ճիշտ այդ կերպ էլ վրաց g+mer-Ø-ի սուլական s-merd կրկնակը արդեն ուղղակի սոցիալական որոշ խմբակի անուն է:

Ցո՞ղ է արդյոք արտադրական այդ խմբավորումը: Ոչխարին, ոչ: Իսկ ցո՞ղ են արդյոք բուլղարները, ցո՞ղ են արդյոք խառնները:

Չէ՞ որ ցեղանունների հնէաբանական մեկնության համար անհրաժեշտ է նրանց նշանակության փոփոխականությունը: Եթե մի շարք ժողովուրդների ցեղանունները իրոք նշանակում են 'երկնքի որդի' կամ 'արևի որդի', ապա դա, ինչպես պարզվում է լեզվաճնէաբանությամբ, նշանակում է, որ առաջիկ պարզության որոշ առաջնում սոցիալական յուրաքանչյուր խմբավորում, հետապայում ցեղ, հենց այդպես էլ կոչվում էր[1]: Ճիշտ այդպես էլ յուրաքանչյուր դեռ օրինաչափորեն և ոչ թե մի քանի անգամ պատահարար, կոչվում էր 'դեռ—ձի'[2]:

Սակայն դիախրոնիկ լրիվ կտրվածքով այսպես կոչվող ցեղանունների նշանակությունը բնավ կայուն չէ. նա փոխվում է տնտեսության, տեխնիկայի, սոցիալական կառուցվածքի, նրա հետ նաև մտածողության առաջիկ պարզության առթիճանի հարաբերակցությամբ:

Այն, ինչ որ մինչև այժմ պարզված է ցեղանունների մեկնության առաջին, հայեցական լեզվաբանության մեջ էս նվաճել է փաստերի և ցուցմունքների առերեսմամբ, առանց դիա-

---

[1] Н. Марр, Приволжские и соседящие с ними народности... ИАН, 1925, էջ 690: Скифский язык, էջ 373:

[2] Н. Марр, Приволжские и сосед. с ними народности, էջ 681:

խրանիկ արտահայտների խորության, առանց հնչարտահայտական արժեքների հնչական լիզվի մեջ. հեշտ բան էր առնմանել, որ հարևանական դավկասում էթնիկական կազմավորությունների առանձնահատկությունները առաջացրել են (առարկել) և դարձրել առանձնահատուկ թվում էր, թե նախնադարյան ֆանտազիայի առարկությունը մարդը սկսել է երկինքը բնակեցնել իր կյանքում առկա արարած դարձնելով, բայց պարզվեց, որ այս կամ այն անունը ծագել է առաջին գաղափարի այս կամ այն առարկայի կատարելությամբ, այսինքն դիտվել մի նշանակության փոխարինումը մի ուրիշով՝ նորով: Ոչ միայն էնեխների, այլև հարևանների՝ դավկասում, նոհանախս և էլարտակ-արկաղների՝ Միջերկրածովքում, ցեղատունների մեջ առաջացրել հետ միասին հանգեցրել 'ձի' նշանակության, կարծես 'ձի արևի': Բարեխոսության պարզաբանություններում նշանակությունների այսօրինակ կուտակումը թվում էր լրջ «կուտակային» ֆանտազիայի բնական արդյունք: Էրակիանում էնեխների կամ «հայերը» կոչվում էին 'ձիեր' (հետագայում' 'ձեռավորներ, 'ձիավորներ') քան սոցիալական ավելի խոր իմաստավորման համար ձիերի անուանակոչությունը, այս հետագայում անուանափոխությունը նշանակության[1]:

Այսպես, ոչ միայն hay հայերը, այլև նրանց հարևանները նույն երկրում qal-dini→qal-di, որ 'արև' էր նշանակում, ժամանակին այդ անունը կրող սոցիալական իմաստավորման ձևափոխությունը պատճառով ընդունվում էին որպես 'ձիեր' և qal-di բառը իրոք 'ձիեր' էլ նշանակում էր, որպես բառակերն sal-di 'ձի' բառի շնչեղ կրկնակ[2]:

'Ձիեր', 'հեծելազոր', 'արշավի' ժամանակին կոչվել են Կովկասի հնագույն այսպես կոչված տեղանուններից մեկով tan, համապատասխան նաև ten (Բոքաումից Սև ծովի եզերքով դեպի Տրապիզոն): Այդ ten *'ձի'-ից վրացերենում կազմված է ten-e+ba ձիավարել բայը: Այս ցեղանվան laz համանիշը նույնպես նշանակում է 'ձի', որ ֆունկցիոնալ եղանակով փոխարինել է 'շանը' (արխազ. a-laш-a 'ձի', արխ. a-la 'շուն'): Նույնի zan, ինչպես և шип տարբերակը, որի նախնական իմաստը նույնպես եղել է

---

[1] Н. Марр, Астрономические и этнические значения двух племенных названий армян, ЗВО, т. XXV էջ 229—256:

[2] Н. Марр, Скифский язык, էջ 385:

‘շուն‘, հետագայում ‘ձի‘, ‘հեծելազոր‘, ‘ասպետական հեծելախումբ‘, ‘дружина‘, հետագայում վերածվել է դասի անվան. aznaur ‘ազնվական‘ բառը սուաց տերմինն նշանակելով ‘azn-ի որդի‘ իմաստով՝ ‘zan-ի որդի‘, ‘ձիավորի որդի‘ (լատ. equites) ‘ասպետ‘: Այստեղից է հունական ասմանդության ya-zon դեռևս այն ժամանակ գոյություն ունեցող ազխալական խմբակարման էպոնիմիկ հոսքածնողը, սուաց տերմին ‘ապամարդ‘, ‘այր‘ (ya)+‘ձի‘ (ᵕdon), ինչպես և ama-ᵃdon, որ նշանակում էր ‘կանանց հեծելազոր‘, ‘սուաց տերմին՝ ‘կին (ama) + ձի (ᵕdon)‘:

Այդպես է և վրացական ուշ շրջանի ազնվականության qarϑ-ների, վրացական ասատատուր—գրաբանների ծագումը, որոնք կրում էին qe+d-ar, սուաց տերմին՝ ‘ձի‘ անունը qe+dan (հայերեն he-tan)-ից, որ վրացական qe-dn-a ‘հեծնել‘ բայի հիմքն է: Այդ բառն ունի բարբառային տարբերակը. դա ծանոթ, այսպես կոչվող ցեղանունն է, իրականում պարզապես ‘հեծելազոր‘ անուն, որպեսին է բուլղաչարչար qa+z-ar տերմինը, որին աստիճանաբար փոխանցվել է, ասեներենից և թուրքերենից մինչև վրացերենը, փոխհամանություն ունեցող կապմից բողկացած էթնիկական նոր կազմավորման անվան դերը:

Կարելի է արդյոք պատկերել Վրաստանի կամ Ռուսիայի ասատատրվի կազմավորման պրոցեսում առանց հաշվի առնելու այն, ինչ ոգեղանում է մեզի հնէաբանություններ:

Նախապատմություն է արդյոք պլեսավոր գետերի և նրանց վտակների անուններըը, որոնք և՛ հարավում, և՛ հյուսիսում բոլորն էլ հարեթական են: ‘Դոն‘ ոչ միայն ‘ջուր‘ է նշանակում, ինչպես և վոլգայի հին անունը Rha, այլ համատարածական նաև ‘ձի‘, ‘ուժեղ‘: Օսականն այստեղ, ինչպես և իրանականը, ունի չունեն: «Վոլգան» հնէաբանական պարզաբանմամբ դուրս եկավ ‘ջուր—գետ‘ և ‘գետ—ձի‘[1]:

Նախապատմություն է արդյոք իրենց անուններով ընդհանուր սեռեմով և հենց ‘քաղաք‘ տերմինի նմանությամբ, այսպես կոչվող ազգակցությամբ կապված քաղաքների կառուցումը այս մեծ գետուղիների շուրջը: Չէ՞ որ ‘քաղաք‘ անվան բազմաթիվ տարբերակները հյուսիսից մինչև կովկասյան հարավը և դեպի, ինչպես „город“ ‘град‘, kert, каrка, kalaq, karϑa և այլն

[1] Н. Марр, Приволжские и соседящие с ними народности в яфетической освещении их племенных названий, էջ 690:

հանդում են կոլխական կամ սկոլոտական, այսինքն սկյութական ասպետական մի զանգվածի երևք խմբավորությունների ծնունդ հանդիսացող *karta, *korto, *kerte հնաաոխերին:

Հույների առածը կրկնելով, մեզ սովորեցնում են, թե սկյութացիք նոմադներ և երկրագործներ էին: Հապա սկյութացի ղորականները, հապա սկյութացի առևտրականները, հապա սկոլոտկոլխերը, այսինքն քաղաքաշինության և ոսկեխուզության զբաղվող նույն սկյութացիք, որ հույներն արտացոլել են յեզեկիէլի մեջ:

Եվ արդյոք երկրագործությունը բացատում է առևտուրը: «Քաղաք» տերմինն ինքը, եթե վերնաշենքային երկնային պատկերացումներից երկիր իջնենք—իր պատմությամբ տերմինոլոգիական առևտրական կնա «քաղաքը» կապում է երկրագործական բլրի «բակի» հետ: «Քաղաք» անվան թվարկված բոլոր տարբերակները երկտարը են. նրանց նախորդել է մերձվոլգյան ֆիննական աշխարհում պահպանված մխատարը kar «քաղաք» բառը, բայց kar հարեթականների մոտ նշանակել է և ցարդ նշանակում է «դուռ», «բակ» (վրաց. kar), լինի նա երկրագործական, նույնիսկ կալվածքի «բակ», թե լջևանելու «բակ»:

Երբ վատոտ է այդ գետերի ուղղությամբ առևտրական մեծ ուղիների դոյությունը քաղաքաշինության մեջ հարեթական տերմինոլոգիայի տակայությամբ, որի շնորհիվ պահպանվել են պատմական իսկական, տակավին հարեթական տերերի անունները, նախապատմություն է արդյոք մեր առաջ, թեկուզ և նա տեղի ունեցած լինի մինչև արաբ-սեմականները կամ իրանացիարարիկները մխայն, երբ փոխանակության միավորի սկյութական բառը, որանց ազգային անունը, որ մինչև ռուսներն իսկ որոշ կենդանի, տավար, հոտ նշանակությունից փոխանցվել է ոսկու, հարեթական ժողովուրդների մոտ պահել է «տավարի», «հոտի», «երամի» և այլի նշանակությունը և «ոսկի» նշանակությամբ հետագայում հրապարակ եկած պարսիկների և արաբների համար հնուց դյված առևտրական ուղիներով, որպես առևտրի կենդանի բառ, «ոսկի» նշանակությամբ հասել է մինչև ղերմանացիները և ծալամերձ արևմտյան ֆիննները, իսկ մինչև մերձվոլգյան ֆիննները նաև «տավարի» իմաստով, նախապատմություն է արդյոք այս:

Գուցե նախապատմություն է ոչ միայն ֆիննների և հայերի համար, եթերևս նաև սկյութացիների, բայց ոչ մեզ համար,

նրբ մենք հնէտրանական հնատիպոտիկով պինված անհնում ենք, որ հյուսիսի ֆիննները— սուոմիները և հայերը վրաստանի հարևանում ապրողների կողմից կոչվում են suomi *և* someq [1], *որոնք Միջագետքի Սումեր կամ Սուբար ժողովրդի անվան տարբերակներն են, ընդ որում այդ նույն անունը մացել է Վոլգայի երկարությամբ, հատկապես չուվաշական հատվածում, ինչպես մի շարք գյուղերի* subar *անուններին, այնպես էլ չուվաշների պետական քաղաք* Шупаш-kar *և իրենց չուվաշների* suvar, ǯəvaш *անուններին մեջ* [2]:

Նախապատմական է արդյոք կղզային մեկուսացած ճարտարապետության և նրա պեղումների քանդակագործության նյութա-ձևական կապը հայկական վոլիտաի հատվածին հատկանիշների հետ: Կարելի է արդյոք նյութական իրողության պատմական ընթացքի պարզաբանման և հնչական լեզվի պարզման միասնական մեթոդաբանության պրոբլեմի լուծմանը, որպես է պրոֆ. Պրեոբրաժենսկին:

Նախապատմական է արդյոք Հայաստանի և Վրաստանի համար քաղաքաշինության այն ընդհանուր կեցվածքը իր ծագման պրոբլեմի տեսակետից մինչ սկյութական կեցվածքը, որի պարզաբանումը տրված է մեր աշխատանքներից մեկի մեջ: [3]

Նախապատմական է արդյոք, երբ տակավին իրենական կամ կիմերական հնագույն վրաստանի առաջին քաղաքների վրացական տարեգրական թվարկության մեջ նրանց քնեֆերական անուններում հանդես են բերվում առասական և ակրոնական արմեն հատուկ դարձած բառերի հետ ընդհանուր հանդիսացող պաշտամունքային բառը, ինչպես օրինակ 11-րդ և 17-րդ քաղաքների անունը Rok *('երկինք — աստված'), որքանով, ինչպես ասեմանում է հնէտրանության, իրենց 'երկինք' նշանակությամբ, նրանք գոյ են ածվում առաջինում 'ճակատագրի' աստվածուհին' 'երկինք—ճակատագիր' իմաստով, իսկ ակրոնիներում* (rik, rok), *ինչպես և լինգրինում* (rok) *'արքա', աստվածների' 'երկինք—ժամանակի', 'երկինք—արքա' իմաստով:*

---

[1] Н. Марр. Суоми—карельские и сомех—картские языки. ДАН, 1929, *էջ 20—33:*

[2] Н. Марр. Чуваши—яфетиды, *էջ 70:*

[3] Н. Марр. Книжная легенда об основании Киева на Руси и Куара в Армении, ИГАИМК, т. III. *էջ 257—287:*

Նախապատմություն է արդյոք, որ Հայաստանի, Ալբանիայի (Ադվանից աշխարհի) և Վրաստանի քրիստոնեացման հնության վարկածի արտաքին թարգմանության մեջ արխաղնեքը ուսա են անվանված, բան որում այդ ցեղմունքն ապացույց է պահում ուսանների և արխազների լեզվական նմանության, նրանց այսպես կոչվող ցեղակցության մեջ, որ, հասկանալի է, սոցիալական որոշ շերտի ավանդն է այդ երկու լեզուներում:

Այո, իսարկե դա իսկական նախապատմություն է ուսանների, ակբանիացիների նաև վրացիների համար: Վրացիների, ինչպես և հայերի համար նախապատմություն է Հայաստանի իսկական պատմությունը, խալդերի կամ Ուրարտուի պատմությունը, որ ոչ միայն տաճարների, պալատների, ամրոցների, քաղաքների, այլև հողագործության ճանապարհների, բաշխվող ջրի առատությամբ տեղական լեռնային գետերի հետ մղող և հայթայթման են քանակի ու են մանավանդ որակի տեսակետից նրանց պերսպոլեցող ջրմուղների հեքիաթային միևնույն ժամանակ ցուցադրականորեն տեսանելի շինարարությամբ: Լսում եմ՝ հարց են տալիս. «Օգտագործվել են արդյոք ուրարտական այդ վիթխարի գետնամկների եղանակները Հայաստանի մեր նոր մետաս-շինարարության մեջ», պատասխանում եմ. «Իսկ պրավում են մեզ մոտ հնադիտության ու պատմության իրենց պատշաճ տեղը: Ինչու չի շարկապված նյութական կուլտուրայի պատմությունը մետաղական շինարարության հետ»: Բայց պահում եմ նյութին: Դա Հայաստանի այսպես կոչվող նախապատմությունն է, իրականում նրա իսկական պատմությունը, որ ապատրված է քարերի և ժայռերի վրա հնչական լեզվի պրերով, և երբ այդ հնչական լեզուն շարկապում է խալդական կամ ուրարտական պատմության առեղծվածներին, շաղկապում է երկրի ամեն ուշ կամ բնակիչների հետ և համապատասխան շարկապի մասին վկայում են և նյութական կուլտուրայի մնացորդները. կարելի է արդյոք ասել, թե նախահայկական պատմությունը նախապատմություն է, թեպետ և հայերը, որ դուրս են եկել խալդերից և ուրարտներից դիալեկտիկական պարզացման պրոցեսում, ոչինչ չեն հիշում իրենց իսկական նախահայրենիքի մասին, ինչպես և երեխաները — մեծ լինելն նրանք, թե հասակով, — իրենց ծնողի արտաքին մասին: Կարելի է վերապահություն անել միայն մի բանում, որ այդպիսի ուսվոլուցիոն կարգի պատմական յուրաքանչյուր նոր փոխանցման

ժամանակ խոսքը վերաբերում է ոչ թե ամբողջ ժողովրդին, այլ դեկավար իշխող դասակարգին, նորատեղծության կրողին, որը բնավ զանգվածորեն չի կապված երկրի հետ և հետևաբար այդ կրող դասակարգի և նրա տնտեսա-ռազմական կազմակերպությանը և ոչ մեկայն ռազմական ու բնավ ոչ սոսկ դինամոտիայինն համապատասխանաբար, ուրարտացիների և խալդերի հնչական լեզուն շարկապված է նաև վրացերենի և առհասարակ պատմական նույն պրոցեսի շրջանակում ընդգրկվող բոլոր լեզուների հետ: Նույն այս պատմությունը, այսինքն իրք պատմական պրոցեսների ըմբռնումը սրպես նախապատմականի, տեղի է ունեցել և Պարսկաստանում: Պարսիկների համար, նույնիսկ հարատ իրանյան աքեմենյանների պատմությունը նախապատմություն է, առասպելական շրջան: Նրանց մասին ոչ միայն պարսիկները, այլև պետական ամբողջ աշխարհը խոսում է (трактует) մեկուսացնելով նրանցից, որոնք նրանցից ժառանգել են կուլտուրական շինարարությունը, այդ թվում և լեզուն, այսինքն իրանցիներից, և այդ ընդունում է հնդեվրոպաբանության ձևական մեթոդի շավիղներով, և այդ չնայած հնչական լեզվի պրակտիկ մնում և կենդանի ահագին մասերիայինն:

Կարելի է արդյոք զարմանալ, որ ֆինոմական և ռուսական հյուսիսի ու Միջագետքի անտեսա-կուլտուրական շինարարության կապի մասին բերան անդամ չի կարելի բացել, երբ այստեղ բացակայում են պրակտիկ հիշատակարանները: Հարավի հետ շաղկապելու սահմանը արարներն են և ավելի առաջ իրանցի-պարսիկները: Մինչդեռ հնչական լեզվի միջոցով շումերների հարը հյուսիսի հետ ի հայտ է գալիս այն աստիճանով, որ այստեղ ևս մեր առաջ խնդիրը է ծառանում ցուցադրական նյութը բաշխելու ըստ ստադիալ զարգացման աստիճանների, ներառյալ և առևտրական հաղորդակցությունների դարաշրջանը:

Այժմ վերցնում ենք բացառիկ հետաքրքրություն ներկայացնող կտորը՝ Արևմտյան Եվրոպան, ոչ միայն նրա համար, որ սեփական շապիկն ավելի մոտ է մարմնին, այլ նրա համար, որ ներկայումս Արևմտյան Եվրոպայի և նրա ոչ միայն նախապատմական, այլև պատմական անվիճելի կապի պրոբլեմը լարված հետախուզական ուշադրության առնելու մասն է կազմում: Հնագետները մրցում են պատմաբանների հետ, կուտակված մատերիան սպառնում է էլ ավելի կուտակվելու, քանդարանները լի են նյութական կուլտուրայի պատմության հուշ-

արձաններով, որոնք ինքնին, իրրև մատերիալներ, ոչ հազվադեպորեն դիտական համաշխարհային արժեք են ներկայացնում։ Բայց, օրինակ՝ ռուս ժողովրդի պատմության ուսումնասիրության դործն էր էտապում ենք դտնվում մենք, հենց թենդենց ծագման հարցում. լուծված է արդյոք ռուսների հարցը։ Նշված է արդյոք Ռուսիայի սոցիալական բնակչության հետ նրանց ունեցած կապը. և արդյոք մինչև այսօր մի քայլ իսկ առաջ ենք շարժվել բոլոր հարցերում, և՛ ֆիննա-ռուսական հարցում, և՛ բուդդայական հարցում, նույնպես և իսլամական, և սկյութա-սարմատական հարցում. մի կողմ թողած կիմերականը։ Չէ որ լուծված չէ նաև նորմանական հարցը։ Զուտի պրոբլեմը, որպես իրական մոմենտ և ոչ տերմինաբանական, խճողվում է գրքերի ոչ հնէագրական, տոպոլոգ-դերմանական ըմբռնմամբ, այնինչ 'чудь' ինչպես և 'тот' սկյութացիների, տակավին սկյութացի հարեթականների մեռն ու ոսկորն է։

Լեզվի նոր ուսմունքը ոչ միայն տագնապի նշաններ տվեց, որ Արևմտյան Եվրոպան, մասնավորապես Ռուսաստանը հազեցած հարեթական աշխարհի վերապրումներով, և մեր ժամանակակից բնակչությունը, բայց չտարավ ոչ ռուսներին, ոչ ուկրաինացիներին, շաղկապված է երբեմն հարեթականների, իսկ լեզվով և կենցաղային կուլտուրական վերապրումներով նաև նեոլիտ հարեթականների հետ։

Սակայն պրոբլեմների այս անվերջ վաթաթվող կծիկում կա մի կենտրոնական պրոբլեմ. դա սկյութական պրոբլեմն է, որն իր մեջ է կենտրոնացնում արևելյան գլխավոր-հետազոտական ամբողջ հարցը՝ ոչ միայն արևելյան Եվրոպայի, այլև խոր Ասիայի հարցը։ Մոնղոլական հնությունները, գոլովի էքսպեդիցիայի ավանդը միայն օժանդակեցին սկյութական աշխարհի հանդեպ եղած հետաքրքրության բարձրացմանը՝ ի հայտ բերելով պեղված ընդամենն I դարին պատկանող հուշարձանների կապը Մինջնեկրածովքի և նրա հնադույն, այսինքն էգեական արվեստի հետ։

Սկյութական պրոբլեմի հետաքրքրության բարձրացմանը ակտիվ չեն օժանդակի Հունդարիայում 1928 թվի ապրիլին կատարված հնագիտական նյութերը, որ հրատարակվել են վերջերս։ Արևմուտքի հնչական լեզվի հնէագրական հետախուզումները մեզ ստիպում են կելտական պրոբլեմն ևս շաղկապել սկյութականին։ Ահա, իսկապես ավյալ մոմենտում հետազոտության

համաշխարհային նշանակություն ունեցող, քան արտ մատերքային տեսակետից բացառիկ հարուստ՝ մի պրոբլեմ: Իր ամբողջ ծավալով դրված՝ այդ կլինի հարձակում հին մենթոնների մարտիկների կողմից անձեռնմխելիորեն պաշտպանվող, ցարդ անմատչելի ամրոցի վրա, սիբևթասխական հելլենական կնոջ և նրա բաժնական անաչխեղով հանդերձ Մլջևերկրածով աշխարհն պրոբլեմը:

Արևելքում Մլջևերկրածովյան պրոբլեմի ռոմանական մասին մերձենալու աշխատանքը պիտի տարվի գավառագիտորեն հարեթական այն հատարակության վերտղող կնոտրանիներից, որպես մեկնման կետից՝ հելոտական պատմական իրադարձությունների ներդրավմամբ:

Սակայն արեմուտքում իրոք հարեթական միակ բնակարանում, դիտական գործը չափազանց թույլ է, որպեսզի հուսանք, թե նա կարող է ինքնուրույնաբար մեկնել (трактовать) Եվրոպայի ժամանակակից բնակչության ստեղծագործական ֆակտորների լայն հարցը և հակադրել կնոտրոնայնական գաղափարական կառուցումների բռնահանգին (зашлию): Փարիզում ևս դժվար են դիմացկուն նմանումները, որ այդպիսի հովերը իրենց համար հող են գտնում նյութական կուլտուրայի պատմության փորձված հետազոտողների գործնական աշխատանքներում, օրինակ առնենք Ծոսլոնին (Focillon) ռոմանական արվեստի իր և իր աշակերտների կողմից առաջադրվող թեզով հոսմական ազգությունից անկախ ծագման կոնցեպցիա է տալիս:

Իսկ մենք առնչվող պայմաններում կարող ենք վերամշակության նյութ դարձնել բանական կոտրված, բայց և այնպես չհնչացած հասարակայնության պայքարի պատմության և հասարակության առանձին թեմաներ միայն:

Ի դեպ նուշնիկ լատինների և հունարենի ասրերբության անտեսումը, ինչպես արդեն հայտարարվել է, դեռ ավելին՝ հընդհակառակն լատինների անընդունակության այդ հարցի առնելու՝ իրենց մեկուսիչ ձևական մենթոլի շնորհիվ, օրգանապես շաղկապված են հունարենի կամ լատիններենի և Սովիատի, Պիրենեի կամ Պամիրի հարեթական լեզուների իրենց պայծառության աչք ծակող նմանության նկատմամբ որևէ ուշադրության բացակայության հետ: Այսպես, նուշնիկ երբ արմատական բառն ընդհանուր է, այսինքն, երբ էլլադայի բնակչության

նը օրինակ 'ոտք' բառում տարբերվում է հոմանիշներից միայն համային ձայնավորացմամբ (огласовка) *հուն.* pu-s. *սեռ.* po+d-os, *լատ.* pe-s, *սեռ.* pe+dis *տպա լատ.* (pe-d) *տարբերակն ավելի մոտ է վրաց* ფer-ę (→ *ժողովրդ.* ფe-ġ) 'ոտք'← ber-k (*հին վրաց.* Kuarǯql-berk 'ոտք', resp. 'գահի ոտ'), *քան հունականին, իսկ հունական* po-d *տարբերակն ավելի մոտ է մեդրել.* bor-k 'ոտ'-*ին, քան որում վոկալատում կա նաև ա հնչող* (акающий) *ձևը վրց. բաղադրյալ* bar-kal 'ապրը' (*համմ. սեմ. արաբ.* vark^{un} 'ապրը') *հայկ.* bar+-ď-q *նույն իմաստով: Էլ չենք խոսում Հունաստանի և հոմեական երկրի բնակչության հնդեվրոպական լեզուների արմատական տարբերության դեպքերի մասին, այսպես 1) երբ. հուն.* 'ձեռք' χείρ, χειρος *և, ինչպես հնէաբանորեն է պարզաբանված* ('ոչ' *և* 'ձախ' *ձեռքի անվան մեջ), 2)* σίτος *և* ἄρτος 'հաց' *առկայությամբ հունների մոտ,* 'կաղին' *խաչավորված տերմինը* bal+an *հոմեացիների մոտ վերածվել է* 'հացի' *անվան* (pan+s ←*palan+i-s), *քան որում վրացիների մոտ առաջին մասը՝ տարբը առանց փոխհարաբերության առկա է* AB *տարբերից խաչավորված* ǫor-bal 'յոլեն' *տերմինում, մեդր.* qo bal 'հաց', *նույնպես և* bal *մասը ինքնուրույն կերպով, իբրև շչական խմբի նրա անբաժին օրինաչափական կրկնակ՝* pur, *որ առկա է վրացերենում որպես* 'հաց' *նշանակող առօրյա սովորական բառ, և հենց* 'հացի' *նշանակությունը արդեն զրահավորում է ոչ միայն շչական խմբից յուրացված վրաց.* pur, *փոխանակ նրա հիմնական շերտին հարազատ* bal-*ի, այլև, կովկասի հարեթական լեզուներից* (*որ վերը՝ վր,* ǫor-bal *մեդր.* qo bal *և այլն), նաչի փոխադրությամբ* (b-*ն դարձել է* r) *նույն խաչավորման նաև բերոնական տարատեսակը՝* bar-a (bar-un-*ից*) 'հաց'. *3) իսկ ինչ վերաբերում է* 'հացի' *հունական անվանումներին, ապա եթե զրանցից մեկը այնպիսի դեպք է, որ ցույց է տալիս հունական լեզվի, իսկապես համապատասխան շերտի նմանությունը կովկասի հարեթական լեզուներին, այն է՝ վրացերենին ու մեդրելերենին (վր.* ta+d 'եգիպտացորենի հաց' ‖ **tku-dv, մեդր.* tku-d), *դա հուն.* σίτος 'հացն' *է, ապա մյուսը, այն է՝* ar+to-s-*ը համապատասխան շերտանասվածքի հունական լեզուն դասում է մեկ-նույն շրջանին բասկերենի հետ, որտեղ* ar+to *նշանակում է*

'եղիպատացորեն': ունենալով իր տարբերակը ar-tè դեռևս 'կաղնի' (համմա. ari-ֆ նույնպես 'կաղնի'):

Նախապատմության տեսակետից հետաքրքրության են առաջացնում բառերը մայրիշխանության վերապրուկների դծով: Այս առումով նրանց լեզուն այնքան հնաոխով է, որ հնարավոր է դարձնում բացահայտել առաջին զարգացման այն աստիճանը, երբ նախաբառերը նախաձուլների հետ դեռևս վերապրում էին նախնադարյան կոմունիզմի վիճակը առանց սեռական տարբերության հաշվառման հասարակացության մեջ, որ արտահայտվել է հնչական լեզվում, այնպես որ, արտադրությունը դեռևսվորող սոցիալական խմբակցության դեկավարը բառերի մոտ ծնացել է an+der-e 'ինոջ', իսկ հոլովների մոտ an-er*an-der-ից (սեռ. andr-os) 'տղամարդ' նշանակությամբ, ըստ որում այդ տերմինը երկու դեպքում էլ իր սկզբնական գործունեությամբ նշանակել է 'ձեռք', 'արտադրության մեջոց':

Այսպիսով մեզ մնում է մինչև այժմ կուսականացրին ձեռք չտրված Միջերկրածովքի, նրա արևելյան հելլենական և վերջնիս էգեյականն այսպես կոչված նախապատմության հետազոտական գործի մեծ մասը խաչավորված անալիզի և նրա դիալեկտիկական ուղիներով առաջացած հակասությունների լուծման նոր մեթոդով մշակելու գործը. և այդ ամբողջը գրավել մենք կարող ենք միայն սկզբնական պրոբլեմի այնպիսի դրմամբ — սկզբնացինների և մի տասնյակ ու ավելի սոցիալական տարբեր կազմակերպությունների, այդ թվում և առասների ու ուկրաինացիների կողմից վերապրվող պատմական պրոցեսի անալիզով— դավառապետական այնպիսի դրմամբ, որի համար, կարծում եմ, հատուկ հիմունքներ ունի իրեն պատրաստված համարելու ՔՒ պաղեստինագետները և ՔՒ սղբյուրագիտական - նյութականները մեր Սովետական պատմական դիտությունը:

ԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ ՑԱՆԿ

աբխազական այբուբեն 56
աբխազներեն 7, 16, 42, 98, 100, 101, 143, 145, 163, 173, 191, 222, 289
աբխազներ 52, 98, 163, 222, 293
ագլուտինատիվություն 174
ագլուտինատիվ ֆլեկտիվ լեզուներ 16, 174
ադբինջանական լեզու 26, 27
ադդապրություն 175, 232
ադդակիչ լեզուներ 16, 94
ադդակցություն 107
ադդյեն լեզու 35, 183
ադդյեն էությունա 184
ալբաններեն 19, 61
ալգոնական լեզուներ 193
ածական 77, 95, 236, 162, 164, 172, 273
ածականների հաոուկ կատեգորիա 75
ամերիկյան լեզուներ 37, 42, 59, 62, 64, 65, 89, 110
ամորֆ կամ անդիտակիկ սիստեմ 74, 173
անգիր լեզու 14, 165
անգլերեն 84, 100, 127, 220, 229
անգեմ բայեր 206
անդրադարձ բայեր 163
անդրադարձ դերանուն 163, 164
անհոդաբաշխություն 215
անորոշ հոդ 220
անջատական և համադրական կառույց 171
անջատականություն 169, 170, 171
անջատական տիպի լեզուների սիստեմ 78
անմանական բայ 144
աշխյան գարաշղյան 184
աշխարհարար 197
աշխարհայացք 3, 111, 165, 169, 209, 207, 208, 257
ապագա ժամանական համաշխարհային լեզու 32
ապաշնչեզացում 151, 152
առաոպկ 257, 276
առաջնալեզվային կիսաշիափաններ 88, 89, 90
առաջնալեզվայիններ 87, 89
առոված-արև 206
առոված երկինք 206
առոված լուսատու 278
առովածություն 114, 115, 206
ասիմոնախզմ 171
ասորական լեզու 39
ասորներեն 69, 125, 163
ավարներեն 143
աստիճայինն աֆրիկատ 125
աստիճայիններ 89, 90
ասխիական լեզու 274
ասխիական հունարեն 279
արարներեն 7, 39, 69, 81, 89, 125, 129, 138, 159, 163, 198, 199
արարներ 89, 239, 291, 294
արամեական լեզու 69, 198
արեմուտքի նոր սիստեմի լեզուներ 224
արխական լեզու 66, 90, 184
արմատ 112
արմատական բառ 296
արմատական լեզուներ 39
արմեան 88, 107, 135, 139, 169, 179, 290, 271
արտագրական կոլեկտիվների լեզու 197
արտագրական հարաբերություններ 177, 178, 215, 231, 232

արտադրական առաձեռ 206, 224
արտադրողական ուժեր 10, 33, 179, 216
արտադրության առարկա 156
արտադրության գործիք 219
արտադրության միջոց 298
արտահայտական օրգաններ 16, 54, 147
աֆրիկական լեզուներ 62
աֆրիկաագիություն 127
աֆրիկո-ասիական լեզուներ 22, 42, 297
աֆրիկյան լեզուներ 37, 42, 59, 70, 193

բազմ 216, 219
բազմանշանակություն 170
բազմիմաստություն 170, 171, 172
բազմաձայն 53, 54, 58, 89, 95, 99, 128, 143, 144, 151, 157, 158, 167, 170
բազմաձայնների փոխարկումներ 99
բայ 75, 81, 100, 111, 123—125, 127, 132, 136, 138, 144, 160, 162, 163, 164, 189, 199, 206, 224, 229, 282
բայական նախածանց 100
բառահոդված 75
բանաձևություն 70, 268
բանաոե 193, 222
բառ 88, 145, 148, 161, 171, 173, 231, 239, 274
բառապաշար 171, 196
բառարան 83, 86, 192
բառույթ 156
բառկերեն 7, 38, 65, 70, 71, 80, 91, 92, 101, 123, 124, 167, 199, 223, 221, 297
բարբառ 11, 23, 92, 194, 197, 239
բարդ հնչյուն 55, 56, 57
բարձր դասի հին գրական (ֆեոդալական) լեզու 14
բարոյականություն 179
բացառական հոլով 78
բերական առած (առած B), 17, 85, 135
բերբերներ 223, 270, 272
բնության գիտելիքիկա 176
բուդդայական արվեստ 68
բուդդայական գրականություն 68
բուդդայական պաշտամունք 68
բուդդայական լեզու 68
բուրժուական գրականություն 217
բուրժուական կազմակերպություն 226
բուրժուական մտածողություն 49

գաղտնալեզու 148
գաղտնալեզու առած 229
գաղափարաբանություն 217, 268
գիրքանեներն 59, 164, 217, 220, 221, 224, 230
գյուղերն 51, 135, 169, 179, 175, 176
գյուղոգոնիա 229, 231
գծային լեզու 99, 125, 127, 132, 234, 235, 236, 240
գծային գիտել 126
գոլերեն 221, 225
գոթական հոլով 193
գրաբար 102, 197, 198,

դասակարգային լեզուներ 18, 69, 187
դասակարգային կուլտուրա 29, 30, 102
դերանվանական հոլովում 79, 93
դերանուն 75, 78, 79, 80, 94, 160, 164, 170, 182, 194, 218, 224
դիալեկտիկա 3, 176, 221, 298
դիալեկտիկական զարգացում 181, 231, 280, 293
դիալեկտիկական մատերիալիզմ 175, 176, 185, 204, 232, 240
դիախրոնիկ կապակցվածություն 101
դիցաբանական ավանդություն 23, 24
դիցաբանական մտածողություն 129
դիֆուզ հնչյուն 16, 89, 143
դիֆուզոիդներ 16, 55
դրավիդյան լեզուներ 65, 66

երթայերեն 39, 125, 297,
եզակի թիվ 78, 160, 218, 220
ենթակայական հոլով 78, 93
եռաբազմայններ 158, 199
եռաոաբր 145, 275, 276, 279
եվրոպական կլասիկ լեզուներ 15, 210

Ինքնապահպանողական բնազդ 108
Ներդաշնակություններ 14, 55, 57
Նիկինք 111, 112, 160, 224, 229, 230, 236, 237, 238, 278, 292
Նիկատրը 42, 71, 113, 137, 145, 158, 159, 172, 286, 287
Նիկու էլեմենտներ 223
Նիկու տարրեր 159

Ոլորտների կետ 222
Ոսկերեն 197

Էգեական արվեստ 295
Էմոցիոնալություն 183
Էջոս 275
Էլամերեն 38, 222
Էպոս 25, 134, 257
Էսպերանտո 31
Էտոններեն 101
Էտրուսկերեն 65, 92

Ընդհանուր լեզվաբանություն 63
Թամիլյան լեզու 65, 67
Թեքական լեզուներ 77, 80, 102
Թեքական լեզուների սխեմա 74, 79
Թեքական ձև 93
Թեքականություն 80, 81, 101, 169
Թեքում 94
Թյուրքական լեզուների խումբ 61
Թոչնայլեն լեզու 71, 148, 149
Թվական անուն 9, 64, 162, 164
Թուլլ բազաձայն 13, 14, 55
Թուլլ ձայնավոր 53
Թուլլ հնչյուն 56
Թուլլ շչական բազաձայն 13
Թուլլ սպիրանտ 55
Թուլլ սուլա-շչական 57
Թուրանական սեռություն 38
Թուրքական լեզուներ 173
Թուրքերեն 126, 194, 290

Ժողովրդական արտասանություն 167
Ժողովրդական վրացերեն 101

Լեզական սեռ 129, 222, 223
Լեզվաբանություն 103, 104, 144
Լեզո լեզու 31
Լեմատաբանական բներ 53
Լեմատաբանական շարքեր 53
Լեմատաբանական փոնջ 128, 129
Լեմատաբանություն 34, 68, 84, 85, 104, 106, 124, 130, 171, 180, 195, 188, 190, 192
Լեմատախոսություն 148
Լեմատի առաջիկալ զարգացում 219
Լեմատների ուսմունք 34
Լեմպերխալերեմ 186
Լենգլոյերեն 194
Լեռնական սեռ 127, 285
Լոպաներեն 91
Լրանական լեզու 44, 114
Լրանցքներ 13, 294
Լրանցքի պարբերներ 291, 294
Լրոն-օսեր 287

Լադերեն 70, 80
Լաուինացքներ 230
Լատիներեն 7, 15, 16, 22, 43, 69, 71, 86, 98, 101, 102, 111, 112, 113, 115, 123, 124, 129, 135, 138, 164, 207, 220, 222, 230, 238, 269, 272, 280, 296
Լեզգիներեն 46
Լեզվաբանական հին դպրոց 85
Լեզվաբանական հետազոտության մեթոդ 193
Լեզվաբանական սխեմաներ 193
Լեզվաբանական վերլուծություն 199, 224
Լեզվաբանական սեռություն 4
Լեզվաբանություն 104, 185, 188, 213, 227
Լեզվագիտական նոր սեռություն 10, 12, 25
Լեզվագիտական նոր ուսմունք 12
Լեզվագիտական վերլուծություն 41, 136
Լեզվագիտական սեռություններ 12
Լեզվագիտություն 37, 38, 46, 92, 109, 175

լեզվաբնագանդներ 169
լեզվախոսք 86, 180, 191
լեզվական առաջնային էլեմենտներ 221
լեզվական սխեմաներ 173, 193
լեզվական առնչագործություն 87, 181
լեզվական տարբեր սխեմաներ 21
լեզվական տեսություն 180
լեզվահնէաբանություն 231, 280, 288
լեզվաառնչական ընդհանուր պրոցես 114, 234
լեզվաառնչություն 35, 102, 227
լեզվի դիալեկտիկա 217
լեզվի զարգացման պատմություն 160
լեզվի ընդհանուր ուսմունք 4, 29, 31, 35, 59, 268
լեզվի ծագում 180, 182, 231
լեզվի կառուցվածք 161
լեզվի հարեմատական ուսմունք 29
լեզվի հին գիտություն 233
լեզվի հին ուսմունք 16, 48, 211
լեզվի հնէաբանություն 4, 17, 18, 25, 63, 77, 84, 89, 112, 115, 127, 145, 198, 199, 277, 287, 290
լեզվի մխանություն 181, 213
լեզվի նախնական տարրեր 215
լեզվի նոր տեսություն 13
լեզվի նոր տիպ 18
լեզվի նոր ուսմունք 4, 9, 10—12, 21, 26, 47, 157, 169, 193, 203, 205, 206, 208, 215, 217, 218, 223, 231, 234, 235, 290, 295
լեզվի չոր տարրեր 146, 148, 150
լեզվի պատմություն 34
լեզվի սաոդեալ զարգացում 16, 75, 168, 169, 198, 239
լեզվի սխեմա 104, 110, 165
լեզվի տեխնիկա 104, 232
լեզվի տիպոլոգիա 28
լեզու 10, 11, 104, 110, 111, 169, 204, 205, 231, 239, 257, 263
լեզուների ազգակցություն 86
լեզուների դասակարգում 59, 86, 106
լեզուների ընտանիքներ 109
լեզուների ծննդաբանական ծառ 60, 105
լեզուների ծննդաբանություն 87
լեզուների հատուկ սխեմա 83
լեզուների համեմատական քերականություն 191
լեզուների հին սխեմաներ 91
լեզուների «հնդեվրոպական» ընտանիք 60
լեզուների միջնորդավորող անցողիկ սխեմա 77
լեզուների պրոմիթիվյան սխեմա 82
լեզուների սխեմա 106, 165, 169, 170
լեզուների տարրեր ընտանիքներ 104
լեզուների ուրանյան սխեմա 61
լեհերեն 292
լեռնական լեզուներ 101, 209
լուզիերեն 101

խալդական լեզու 13
խալդեր 13, 293, 294
խալդերեն 38, 188
խաչավորման պրոցես 140, 158, 159
խաչավորված տերմին 136, 145, 167
խաչավորում 4, 18, 19, 53, 96, 99, 13, 123, 124, 127, 135, 136, 137, 140, 142, 145, 158, 159, 180, 197, 222, 273, 280
խոնարհում 218
խոսակցական լեզու 218, 236
խոսվածքներ 92, 194, 197
խոսքի կառուցվածք 188
խոսքի հին ուսմունք 226
խոսքի մասեր 160, 161, 162, 164, 170, 171, 172
խոսքի քերականական մասեր 162
խուլ սպիրանտ 87

ծագումարանական վերլուծություն 106
ծննդարանական աղյուսակ 62, 64, 102
ծննդարանական ծառ 37, 59, 61, 72, 82, 84, 85, 106

կարիների կենդանի լեզու 223
կապեր 176, 263
կելտերեն 120
կենդանական հնչյուն 104, 182, 183, 187
կենդանական լեզու 4, 104

Կննդանական տառեմայքն ձևոնալիզու 239
Կերպավորութ֊յուն 20
Կիմներն 24, 25, 289
Կինեմիկ լեզու 87, 99, 103, 111, 117, 118, 122, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 138, 140, 142, 144, 146, 234
Կխոսաձայններ 52
Կխոսպիականներ 54, 55, 89, 143
Կկրպկիններ 52
Կոլեկտիվ արտասանութ֊յուն 185
Կոլեկտիվ երգ 182
Կոլեկտիվ սիմվոլ 161
Կոլխեր 108, 116
Կոկորդային հնչյուններ 89, 149
Կոմկներեն 97, 101, 158
Կոմկներէն կամ պիրյաներէն ֆիննական լեզու 23
Կոմպլեքսային արտասանութ֊յուն 130
Կոմպլեքսային հնչյուններ 131
Կոշտ բաղաձայններ 83
Կոսմիական աշխարհայացք 24, 207, 215, 233, 234, 287
Կոսմիական տառեմ 224
Կովկասի լեզուներ 37, 38, 39, 48
Կովկասի հարնթական լեզուներ 14, 15, 42
Կովկասյան լեզուներ 38, 222
Կորնական լեզու 68
Կցական լեզուներ 77, 83, 173
Կցական լեզուների սխեմեմ 78
Կցական հոլովում 79, 80
Կցականութ֊յուն 78, 83, 160
Կուլտուրա 22, 26, 109, 111, 112, 169, 264

Հարնթաբանական այբուբեններ 56
Հարնթաբանութ֊յուն 4, 25, 33, 109, 124, 137, 180, 189, 190, 218
Հարնթական արխաներ 116
Հարնթական լեզվաբանութ֊յուն 35, 49, 53, 185, 288
Հարնթական լեզվապիութ֊յուն 28, 36, 104, 109, 110, 184, 190
Հարնթական լեզուներ 13, 16, 19, 20, 35, 36, 38, 40, 41, 42, 44, 53, 56, 60, 61, 63, 64, 65, 67, 71, 72, 79, 80, 89, 93, 101, 105, 106, 109, 116, 125, 129, 143, 145, 164, 174, 184, 191, 192, 193, 197, 198, 282, 296, 297
Հարնթական լեզուների սխեմեմ 90
Հարնթական լեզուների ուսմունք 28
Հարնթական խոսվածք 21
Հարնթական հնչյունաբանութ֊յան օրենքներ 23
Հարնթականներ 18, 19, 56, 61, 68, 117, 182, 286, 295
Հարնթական սխեմեմ 37, 135, 165, 174, 197, 221
Հարնթական սխեմեմի վրացերեն 78
Հարնթական տառպիայի հնչյունական սխեմեմ 89
Հարնթական տառտարձութ֊յուն 56—58
Հարնթական տեսութ֊յուն 3, 13, 14, 28, 29—35, 37, 41, 47, 51, 59, 63, 64, 70, 72, 76, 82, 74, 111, 114, 169, 180—189, 198, 194, 217, 223, 231, 235, 267
Հարնթական ուսմունք 49
Հարնթիններ 21
Հատարպային հնչյուններ 13, 55, 57
Համաշխարհային սխեմանական լեզու 31
Համեմատական մեթոդ 47, 145, 194, 284
Համեմատական տառտիկ քերականութ֊յուն 100
Համեմատական քերականութ֊յուն 36, 116, 191, 192
Հայաստանի երկու լեզուներ 61
Հայաստանի լեզուներ 19
Հայեր 52, 115, 117, 126, 127, 133, 137, 138, 159, 167, 289, 291, 292, 293
Հայերեն 96, 97, 101, 102, 114, 123, 124, 128, 144, 145, 146, 159, 166, 167, 174, 197, 221, 222, 223, 230, 290
Հայերենի քերականութ֊յուն 101

հայկական էպոս 41
հայ-վրացական համեմատական քերականություն 19
հայցական հոլով 62, 80, 198, 220
հասարակ անուններ 224
հարավային կովկասյան լեզուներ 46
հելեներեն 22, 280
հեռավոր արևելյան լեզուներ 62
հետնալեզվային ապաշնչեզոցում 153, 154
հետնալեզվային կխսաշփականներ 88, 89
հետնալեզվային հնչյուններ 89, 90, 99
հին պրական վրացերեն 79, 101, 162
հին լեզվաբանական դպրոց 86
հին լեզվաբանական ուսմունք 187
հին լեզվաբանություն 33, 266
հին ֆոքմացիայի լեզուներ 75
հին ֆրանսերեն 120
հյուսիսային կովկասյան լեզուներ 46, 101
հյուսիսային-աֆրիկյան լեզուներ 42
հնագիտություն 26, 107, 175, 293
հնդեվրոպական լեզվաբանություն 9, 16 19, 18, 26, 47, 49, 53, 61, 198, 180, 287, 294
հնդեվրոպական լեզուներ 19, 20, 37, 38, 39, 60, 62, 180, 184, 221, 282, 297
Հնդկաստանի տեղական լեզուներ 65
հնէաբանական հետազոտություն 108, 145, 162, 163, 225, 289
հնէաբանական մեկնաբանում 193, 288
հնէաբանական վերլուծություն 192, 199, 239
հնէություն 34, 64, 100, 111, 112, 136, 192
հնչական լեզու 32, 34, 45, 46, 62, 70, 99—103, 110, 117, 118, 125, 127, 128, 130—133, 138—146, 150, 155, 160, 162, 182, 171, 183, 184, 187, 204, 215, 218, 224, 232—236, 263, 264, 280, 289, 292—298
հնչական կոմպլեքս 100, 129, 131, 138, 141, 142, 143, 147, 150, 164, 225
հնչյուն 15, 16, 53, 54, 57, 87, 88, 99, 104, 130, 131, 132, 133, 142, 143, 144, 149, 157, 166, 170, 221, 257
հնչյունաբանական օրինքներ 17, 104, 125, 150, 155, 157, 185, 187, 282
հնչյունաբանություն 54, 123, 196, 226
հնչյունական փոփոխություններ 98, 229
հնչյունական օրինքներ 104, 455, 157, 222
հնչյունային տարբեր 97
հնչյունների դիֆուզ վիճակ 131
հնչյունների ձևական ուսմունք 53
հնչույթ 16, 143
հոգնակի թիվ 80, 196, 218, 220
հոդաբաշխ լեզու 183
հոդաբաշխ հնչյուն 131, 132, 143
հոլով 77
հոլովում 74, 75, 173, 218, 220
հոմոնիմներ 26, 149
հոմոնիմների լեզու 26, 42, 71, 148, 149
հուներ 115, 116, 117, 134, 207, 235, 269, 270, 291
հունարեն 7, 15, 43, 69, 71, 86, 90, 101, 102, 129, 135, 136, 137, 138, 145, 159, 220, 221, 238, 269, 296, 297

ձայնապարձ 53, 155
ձայնավոր հնչյուն 53, 54, 55, 135, 143, 157, 170, 221, 286
ձայնեղ հնչյուններ 13, 89
ձայնեղ սպիրանտ 57
ձայնորդներ 90, 91
ձևնական 77, 103, 132, 146, 233—236, 240
ձևնամասածողություն 232, 233
ձևնային խնդիր 130
'ձևը' 111, 112, 129, 133—134, 144, 145, 146, 162, 173, 224, 232, 235, 236, 270, 297, 298
ձևը ղևղու 236
ձևաբանական դասակարգում 191

ձևաբանություն 45, 68, 82, 83, 84, 86, 123, 160, 161, 171, 185, 191, 196, 218, 239
ձևական հնէաբանություն 85, 86
ձևական վիրլուծություն 18, 85, 199
ձևական տիպաբանություն 84, 86
ձևերի ուսումն 218

ճանապարհներն 7, 60, 70, 79, 80, 94—98, 101, 127, 145, 194, 222
ճապոնացիներն 68, 84

մալայան լեզու 67, 83, 84
մակրայ 160
մարքսիզմ 3, 33, 175, 177, 180, 185, 186, 216
մեդրեկներն 7, 46, 60, 70, 79, 80, 94—101, 106, 126, 145, 191, 194, 221, 238
միավանկություն 171, 172
միջազգային լեզու 30
միջերկրածովյան կուլտուրա 22
միջերկրածովքի հնդեվրոպական լեզուներ 19
միջին և հարավաֆրիկյան լեզուներ 71, 110
մոնղոլներն 44, 68, 70, 194
մորֆոլոգիական լեզվի մոկշանյան բարբառ 85
մորֆաներին 7
մորֆիններ 42, 52
մասնոգության զարգացում 116, 221
մասնոգության ծագում 231
մասնոգության տարրեր պիտանի 103
մասնոգություն 22, 88, 104, 112, 176, 179, 204, 205, 229, 233, 236, 240, 254, 257

յակուտներն 145
յոնական տարբ 44
յուկագիրներն 7

նախագասություն 94, 161, 170
նախալեզու 13, 19, 39, 45, 82
նախածանց 63, 81, 83, 170, 173, 226
նախածանցային կազմավորում 67, 83, 84
նախաբանական ենթական լեզուներ 65
նախադասական լեզուներ 20, 100, 110
նախադասություն 23, 24, 186, 279, 285, 291, 292
նախդիր 77, 100, 225
նախնադարյան կուլտուրա 111, 167
նախնադարյան հնչական լեզու 197
նախնական խաչավորում 45
նախնական մտածողություն 233, 276
նամայներն 42, 71
նայ հնչյուններ 44, 53, 91, 155, 295
նեղգոյական հոլով 77, 196
նեղգործական բայեր 207
նյութական կուլտուրա 4, 12, 21, 23, 34, 50, 66, 86, 88, 109, 110, 114, 175, 188, 189, 190, 164, 269
նոր էլամներն
նոր վրացներն 101

շադիական 76, 148, 160, 161, 162, 164, 173, 174
շարահյուսություն 85, 161, 192, 197, 239
շնչեղ հնչյուն 127, 159, 167
շչական հնչյուններ 13, 14, 94—96, 99, 101, 191, 194, 297
շչական խումբ 14, 44, 79, 80, 95, 124, 126, 151, 152, 153, 154
շրթնային բազաձայն 96
շրթնային ձայնավորում 114
շումերական գրավոր լեզու 184
շումերների լեզու 222

ոչ հարկիական լեզուներ 102,
որոշիչ հոգ 196, 220
որսորդական հասուկ լեզու 87

չեզոք սեռ 220
չինացիներն 46
չերեմիսներն 101
չերքեզներն 46

250 – 20

Հինարևն 23, 26, 32, 42, 62—65, 84—86, 92, 101, 172
Հինարևն դասական դրական լեզու 63
Հղջիկների լեզու 71
Հորս տարրեր 17, 18, 34, 131, 153, 155, 157, 171, 199, 223
Հոսվաշներեն 7, 15, 18, 61, 65, 96—98, 126, 138, 159, 162—164, 189, 193, 194, 199
Հոսվաշներ 23, 116, 292

պալեոասիական լեզուներ 64
պաշտամունքային լեզու 131, 132, 146
պատմական մատերիալիզմ 3, 216
պարզ հնչյուն 16, 56, 57
պարսկերեն 23, 44, 101, 114, 115, 158
պեղասգներ 108, 109
պոեզիա 135, 147
պրոմեթեիդյան լեզուներ 60, 65, 80, 82, 89, 90, 91, 109, 124, 125, 129, 164, 172

ռելիկտային հարեթական լեզուներ 102
ռոմանական լեզուներ 91, 102, 230
ռոշյան տարբ 115, 124, 125
ռուսերեն 21, 42, 77, 89, 91, 124—129, 144, 145, 158, 159, 160, 172, 217, 220, 223, 224, 257, 275, 287, 290
ռուներ 223, 291, 293, 295, 298

սալյան տարբ 115, 124
սանսկրիտերեն 38, 65, 68, 90, 110, 137, 184, 272
սեմական լեզուներ 38, 39, 40, 61, 67, 81—83, 89, 129, 158, 163, 198
սեմիտներ 22, 81, 239
սեպագիր մեռյալ լեզուներ 38
սեռական հոլով 79, 80, 98, 163, 174, 195, 196, 198, 220, 274
սիբիլյանա հնչյուն 14, 15, 44, 55, 137
սիբիլյանա լեզուներ 95
սիբիլյանա ճյուղ 14, 54, 79, 101, 137, 151
սխիթիերեն 67, 69, 83, 84
սոսեմ 136, 218, 229, 230, 283, 284
սոսեմական աշխարհայացք 207
սրական հոլով 94, 195, 196, 198

սիբիլյաններ 56, 57
սիբիրյան հյուսիսային լեզու 129
սինթետիկ լեզու 61, 72, 73, 77, 85, 173, 174
սլավոններ 51, 116, 287
սկյութացի 191
սկյութներեն 24, 64
սկոտա-կոլխներ 191
սպերանտո 14, 55
սպերանտո լեզուներ 95
սպերանտո ճյուղ 54
սպերանտոներ 14, 53, 54, 56, 57, 88, 89
սրաններեն 7, 39, 46, 60, 127, 191, 221, 225, 286
սոսպհալ պարզացում 231, 263, 265, 275, 280, 288, 289, 294, 298
սուդանական լեզուներ 71
սուլական խումբ 14, 44, 95, 114, 137, 151—154, 195
սումի լեզու 43, 55

վանկ 172
վերածանոտություն 230
վերշիկներեն 91
վերջածանց 63, 80, 81, 170, 226
վոլ-կամայի լեզուներ 15
վրացներեն 7, 14, 37, 38, 39, 40—42 45, 47, 60, 70, 78, 79, 83, 89, 94—100, 113, 114, 115, 123—128, 136—139, 144, 145, 160, 162, 167, 174, 191, 194, 195, 198, 199, 222, 224, 238, 286, 287, 291, 294, 297
վրայներ 90, 137, 148, 159, 163, 286, 288, 293

տահկերեն 7, 15, 23, 26, 77
տաջիկական լեզու 158
տարբեր 18, 23, 34, 75, 80, 110, 115, 135, 138—141, 142, 143, 151—155, 159, 171, 173, 176, 269, 276, 277
տիրներեն 67, 69, 83, 84
տոտեմ 136, 218, 229, 230, 283, 284
տոտեմական աշխարհայացք 207
տրական հոլով 94, 195, 196, 198

ցեղանվանական բառեր 17

ուղրական լեզուներ 193
ուժեղ բաղաձայններ 53, 55, 57
ուկրաինացի 52, 208, 293, 295, 298
ուղղական հոլով 78, 79, 81, 195, 196, 198, 220
ուսխացի 13, 116
ութալա-ալթայական լեզուներ 38, 39, 60

վաչուկ բաղաձայններ 83
վեհլևիներեն 7, 101, 115
վինջայլեն խմաաա 15, 113, 129

քամական լեզուներ 193
քարթվել-վրացիներ 195
քերականություն 45, 84, 185, 219

օսական լեզու 210
օսեր 115
օվկիանական լեզուներ 59, 62, 65, 67

ֆեոդալական լեզու 196, 197
ֆինական լեզուներ 15, 38, 42, 44, 51, 61, 67
ֆինական և ուղրական լեզուներ 194
ֆիններ 51, 116, 125, 222, 223, 287, 291
ֆլեկտիվ կառուցվածքի լեզուներ 191
ֆոլկլոր 29
ֆորմալ համեմատական քերականություն 95
ֆորմալ պալեոնտոլոգիա 174
ֆրանսերեն 91, 124, 138, 172, 217, 220, 223
ֆրանսիացի 167, 206
ֆունկցիոնալ անցման օրենք 23
ֆունկցիոնալ իմաստաբանություն 128
ֆունկցիոնալ փոխաբինում 181

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	էջ
Ինտերնատի կոդմից	V
Առաջաբան	VII
Լեզվի ուսումնքի ընդհանուր դասընթացի ծրագիրը	XIII
Հարեվանական տեսություն	
Առաջաբան	3
Համառոտագրություններու ցուցակ	7
Աղբևնջանի համալսարանում կայացած լեզվի ընդհանուր ուսումնքի դասընթացի ներածական դասախոսություն	9
Լեզվի ուսումնքի ընդհանուր դասընթաց	28
Լեզու և մտածողություն	203
Պատմական պրոցեսի հարցը բուռ հարեվանական տեսության լուսաբանության	263
Առարկայական ցանկ	299

Պատ. խմբագիրներ՝ Գ. ՍԵՎԱԿ և Ս. ԴԱՎԹՅԱՆ
Տեխն. խմբագիր Մ. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Սրբագրիչ Ա. ՍԱՐԳՍՅԱՆՅԱՆ

Հանձնված է արտադրության 12/IV 1949 թ., ստորագրված է տպագրության 6/V 1949 թ., Վ-Ֆ 03036, պատվեր 250. հրատ. 620. տիրաժ 1000. տպագր. 21 մամ. մեկ մամուլում 38.000 նիշ:

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ տպարան, Երևան, Աբովյան 124

ՆԿԱՏՎԱԾ ԿԱՐԵՎՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
13	7 ն	ϑ	ϑ̇
16	9 ն	նորամուծություններ	նորամուծությունների
21	3 վ	պարզում	պարզվում
26	4 ն	речы и	речи
27	5 ն	ապրելջանական	Ապրելջանական
28	7 վ	ժամանակակից	ժամանակից
32	10 ն	բուրժուական — կուլտուրան	բուրժուական — կուլտուրական
41	3 ն	[2-րդ ծանոթություններ]	Qarϑvel eris kulturuli, wubli enaϑmeϑnierebis miqedviϑ
43	15 ն	չին խոսում	չեմ խոսում
43	3 ն	Лингвистических—	лингвистически—
58	5 վ	բազապրյալներ	բազապրյալներ
79	13 վ	շչակած	շչական
92	9 ն	լեզվե՝	լիզվե՝
93	12 ն	հիմնավորող	հիմնավորվող
95	1 ն	d ↘ j (← m)	d ↘ j (← w)
95	18 ն	Սերբլանտ լեզուներ	Սերբլանտ լեզուներ
97	4 վ	(հայերենում ~ mund)	(հայերենում ~ wund)
97	12 վ	· ‖ ṭ	ṭ ‖ ṭ
97	13 վ	կմ. puru	կմ. tupu
99	7 ն	խաչավորված	չխաչավորված
105	18 ն	գոնել	գոել
117	1 ն	знаменом	знаменем
121	9 վ	բացակե	բառացի
126	6 վ	էլնել	ելնել
126	14 վ	համընկնում է	համընկնում են
128	13 վ	ովյալները	ովյալների
135	17 վ	երկարը	երկտառը
142	5 ն	ներդրավող	ներգրավվող
175	2 վ	(49—51)	(46—51)
187	3 վ	ուսմունք է	ուսմունք չէ
206	11 վ	փոխաձևն	փոխարին
222	4 վ	այլաձևությամ	այլաձևությամբ,
223	3 վ	տեսություն	տեսության
244	9 վ	ով	որ
246	12 ն	դիտցաբանության	դիցաբանության
253	9 վ	այսպես	Այսպես
263	10 ն	հետվանքով	հետևանքով
277	3 և 2 ն	էտրուսական	էտրուսկական

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL00013696

ԳԻՆԸ ~~13 Կ.~~ 1ռ. 804.

ЦЕНА
// 12595